

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович

УДК 94 (477) „18/19”: 334.73

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
РЕЄНТ Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ 2008

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Науково-теоретична база дослідження	14
1.1. Історіографія проблем історії кооперативного руху в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	14
1.2. Джерельна база дисертації	30
1.3. Методика дослідження	42
Розділ 2. Зародження кооперативного руху	49
2.1. Поширення ідей кооперації.....	49
2.2. Соціально-економічні та правові умови реалізації ідей кооперації у пореформений період	66
2.3. Перші спроби організації кооперативної діяльності	89
Розділ 3. Поширення кооперативних форм економічної діяльності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	114
3.1. Ставлення широких кіл громадськості до ідей кооперації	114
3.2. Соціально-економічні та правові умови розвитку кооперації наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	130
3.3. Діяльність кооперації в системі сільськогосподарського виробництва	153
3.4. Кооперація у сфері промислового виробництва, транспорту, житлового будівництва та інших галузях господарства	189
Розділ 4. Процеси консолідації кооперативного руху на початку ХХ ст.	203
4.1. Тенденції розвитку кооперативної думки та проблеми ідейно-теоретичної єдності кооператорів	203
4.2. Виникнення і розвиток організаційно-господарських форм співпраці осередків кооперативної роботи: кооперативні з'їзди та союзи кооперативів	238

Розділ 5. Інтелігенція у кооперативному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст.	269
5.1. Кооперативний рух та інтелігентське середовище	270
5.2. Особливості мотивації до кооперативної діяльності різних професійних груп інтелігенції	282
5.3. Роль інтелігенції у становленні кооперативного руху	312
Розділ 6. Кооперативне життя українського селянства	329
6.1. Процес поширення ідей кооперації в селянському середовищі	329
6.2. Кооперовані селяни і сільські підприємці: проблеми взаємовідносин	348
6.3. Кооперативна діяльність селянства	360
6.4. Ставлення до кооперативних діячів. Селяни на керівних посадах кооперативних організацій	377
Висновки	395
Список використаних джерел	407

ВСТУП

Актуальність теми дисертації зумовлена ступенем наукової розробки проблем історії кооперативного руху та необхідністю вирішення сучасних економічних проблем.

У науково-пізнавальному відношенні дослідження історичного минулого кооперації Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. актуально, оскільки наукові праці, які його відображають, присвячені регіональним або галузевим особливостям кооперативної роботи, або ж розглядають вказану добу як складову хронологічно триваліших періодів розвитку кооперативного руху. При цьому ряд аспектів кооперативного життя, зокрема внутрішні організаційні проблеми кооперативних товариств, взаємовідносини між людьми в процесі участі в їхній діяльності, вплив кооперації на матеріальне становище населення, не знайшли предметного висвітлення у науковій літературі. Схематично або фрагментарно відображено зародження кооперації, потребує уточнень і доповнень динаміка кількості кооперативних організацій, розвиток кооперативної ідеології та інші питання. Така ситуація зумовлює необхідність подальшого дослідження історії кооперативного руху в Наддніпрянській Україні вказаної доби і відображення у науковій літературі його цілісної картини.

Розробка теми дисертації актуальна і з точки зору вирішення сучасних економічних проблем. Досвід народногосподарського життя свідчить, що одним із основоположних факторів його поступального розвитку та побудови соціально орієнтованої економіки є її багатокладність. За умов останньої забезпечуються оптимальними формами організації усі сфери економічної діяльності і, як наслідок, досягаються високі темпи зростання ефективності народного господарства. Серед випробуваних суспільною практикою засад господарського життя помітне місце займає кооперація дрібних товаровиробників та найманих працівників. У сучасному світі кооперативний сектор повноправно співіснує з іншими формами організації економіки і відіграє одну з ключових ролей у взаємодії широких суспільних верств з ринковим простором. У країнах Євросоюзу кооперація об'єднує 60 млн. людей і

забезпечує фермерам 50% поставок засобів виробництва та продаж 60% вирощеної ними сільськогосподарської продукції. Кооперативні організації США нараховують у своєму складі 100 млн. членів і реалізують близько 30% створеної фермерськими господарствами товарної маси. У Канаді кооперація охоплює 7 млн. селянських сімей і забезпечує реалізацію на ринку 80% зернових та 50% молокопродуктів [1, 8-9].

Сучасна Україна, ставши на шлях створення ефективної ринкової економіки не може залишитися за межами впливу світових тенденцій соціально-економічного розвитку, у тому числі й необхідності використання кооперативних форм господарської діяльності. Свідченням останнього є заходи із збереження і реформування системи споживчої кооперації, спроби започаткування кооперативного кредиту у формі створення кредитних спілок, а також поширення різноманітних колективно-побутових утворень. Однак, нинішні процеси кооперативної діяльності відзначаються великими суперечностями. Кооперативну мережу України не можна назвати розгалуженою ні в кількісному, ні в галузевому відношенні. Морально-психологічна ситуація у лавах сучасного кооперованого населення не позбавлена відчуженості від традиційних ідеологічних норм кооперативного життя. Це простежується навіть у назвах кооперативних організацій типу „Рант’є”, „Імперія”, „Капітал”, „Добрі гроші” тощо, які засвідчують їх ідейну спорідненість з суто комерційними, приватнопідприємницькими прагненнями. Фінансово-господарська робота кооперативів далеко не завжди супроводжується дотриманням кооперативних принципів. Споживчі товариства з районним масштабом діяльності, часто об’єднуючи лічені десятки пайовиків та володіючи магазинами, кафе, ринками та іншими об’єктами торговельно-господарської інфраструктури, не намагаються залучати нових членів і таким чином надають торговельні послуги стороннім покупцям як звичайні приватні торговельні установи з метою одержання прибутку для своїх власників, а не забезпечення споживачів якісними товарами за доступними цінами. У кредитних спілках позичкові ставки нерідко значно перевищують проценти по кредитах у приватних комерційних банках, що вказує на їх лише формально-юридичну належність до кооперативів або

ж неспроможність виконувати покладені на них завдання. Зрештою, і чинне законодавство щодо кооперації часом не сприяє дотриманню кооперативних принципів, зокрема не передбачає існування основоположного механізму роботи споживчих товариств в умовах вільного ринку – нарахування премій на забраний товар [2, 215-216].

У той же час економічні реалії сьогодення, характерними ознаками яких стали низький рівень доходів населення, спекуляція, фальсифікація товарів, відсутність доступу дрібних товаровиробників до ринків збуту і постачання та інші, вказують на існування невикористаного поля для застосування кооперативних засад господарської діяльності, необхідність їх якнайширшого використання, а головне, вказують на неспроможність функціонуючої нині кооперативної системи розв'язувати ті народногосподарські проблеми, які вона покликана вирішувати.

За таких умов постає потреба поширення та популяризації у суспільстві основоположних принципів і завдань кооперації, що не можливо зробити без засвоєння наукових знань з питань кооперативного руху, у тому числі й з його історичного розвитку. З огляду на високий рівень проблемності сучасного кооперативного життя, наявність у ньому ознак не певної стадії поступального розвитку, який був започаткований у попередній період, а відновлення після тривалого часу занепаду, набуває актуальності розробка та висвітлення процесів виникнення і становлення кооперативного руху, які в нашій країні відбувалися в другій половині XIX – на початку XX ст. Узагальнення та врахування досвіду кооперативної роботи на етапі її зародження і поширення, очевидно, здатне допомогти вирішенню сучасних громадсько-економічних проблем, зокрема у справі популяризації ідеології кооперації, залученні до лав останньої нових членів, широкого впровадження в організаційно-господарську практику кооперативних принципів.

При цьому історичне минуле українського кооперативного руху дає для сьогодення приклад високого рівня соціальної активності людей націленої на розв'язання ключових питань захисту своїх економічних інтересів. Самодіяльність народних мас другої половини XIX – початку XX ст., результатом якої був широкий

розвиток кооперації, демонструє здатність до масштабної перебудови соціально-економічного життя, об'єктивно спрямованої на формування багатокладності економіки, що забезпечує найоптимальніші організаційні форми народного господарства. Процес кооперативної самоорганізації декількох поколінь українського народу не може не викликати повагу і служити добрим зразком для наслідування і вирішення матеріальних проблем для сучасників.

Актуальність висвітлення становлення кооперативного руху в Україні зумовлена й тим, що воно пов'язано з самовідданою безкорисливою громадською роботою серед народних мас прогресивно налаштованої частини інтелектуальної еліти, яка є прикладом служіння загальносуспільним інтересам. Відображення її діяльності створює умови для мобілізації пізнавально-виховного потенціалу історичних знань і формування в сучасного покоління інтелігенції високих моральних якостей.

Отже, розробка проблем історії кооперативного руху другої половини XIX – початку XX ст. сприяє і виробленню науково-обґрунтованих рекомендацій щодо розв'язання конкретних завдань кооперативної діяльності на сучасному етапі, і повноцінному цілісному баченню історичного минулого кооперативного життя в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України і є складовою планової теми наукових досліджень відділу: „Влада і суспільство на українських землях у XIX – на початку XX ст.: тенденції розвитку у контексті історії Центрально-Східної Європи” (номер державної реєстрації – 0105U000284).

Об'єктом дисертації є громадський рух за розвиток кооперації. **Предмет дослідження** – процес формування, діяльності та організаційні форми кооперативного руху в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від 1850-х рр. – до лютого 1917 р. Нижня межа зумовлена появою в українських землях Російської імперії

ознак присутності кооперативної роботи – проникненням ідей кооперації та виникненням організацій, що мали певні риси кооперативів. Верхній хронологічний рубіж пов'язаний із завершенням процесу становлення кооперативного руху і початком революційних подій, які внесли якісні зміни у характер розвитку кооперації. В окремих випадках для підтвердження певних тенденцій розвитку кооперативного руху в дисертації здійснено екскурси за межі вказаних хронологічних рамок.

Територіальні рамки роботи охоплюють українські етнічні землі, які у досліджуваній період входили до складу Російської імперії і відповідно до адміністративно-територіального поділу знаходилися в межах Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Таврійської (крім території Криму), Херсонської губерній, а також Акерманського, Ізмаїльського та Хотинського повітів Бессарабської губернії.

Для забезпечення повноти відображення процесів поширення кооперативної діяльності в Україні у певних випадках розглядаються події, що відбувалися поза вказаною територією.

Мета дисертаційної роботи – висвітлити зародження та основні тенденції розвитку, організаційні форми, напрямки та наслідки діяльності кооперативного руху в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

У процесі досягнення поставленої мети виконувалися такі **дослідницькі завдання:**

- з'ясувати характер участі широких верств населення у формуванні товарно-грошових відносин впродовж другої половини XIX – початку XX ст. і таким чином виявити соціально-економічну основу залучення народних мас до кооперативної роботи;

- охарактеризувати ідеологію кооперативного руху;

- дослідити ставлення громадської думки до ідей кооперативного руху як соціально-психологічної передумови втілення їх у господарську практику;

- з'ясувати мотивацію до кооперативної роботи серед народних мас інтелігенції та роль останньої у розвитку кооперативного руху;

- показати динаміку кількісних показників розвитку кооперації, її галузеву структуру, фінансово-господарське становище та напрямки діяльності;
- висвітлити результати впливу кооперації на матеріальне становище населення;
- розкрити причини створення, правові засади діяльності та значення для організаційно-господарського становища кооперації союзних утворень кооперативів;
- визначити роль з'їздів представників кооперативних організацій для розвитку кооперативного руху;
- дослідити бачення ідей кооперації селянством, показати процес їх засвоєння та встановити наскільки самостійною і самодіяльною була кооперативна діяльність селянства;
- розкрити характер відносин між представниками різних суспільних прошарків у процесі кооперативної діяльності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

1. Представлена цілісна картина розвитку кооперативного руху в Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст., який раніше знаходив відображення в працях, присвячених лише його регіональним особливостям, окремим видам кооперації або ж висвітлювався як компонент значно триваліших хронологічних періодів.
2. На відміну від інших досліджень, у яких висвітлення кооперативного життя другої половини XIX ст. має фрагментарно-оглядовий характер, у дисертації представлений систематизований виклад процесів зародження кооперативного руху у пореформений період, включаючи соціально-економічні та адміністративно-правові умови його діяльності, розвиток ідейно-теоретичних засад кооперації, організаційне становище кооперативної мережі та її фінансово-господарську роботу.
3. Уточнені кількісні параметри розвитку кооперації, а саме: показана динаміка кількості в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. ощадно-позичкових товариств, підраховано число кооперативних союзів, що діяли на початку XX ст., представлені дані щодо поширення промислових та сільськогосподарських кооперативів. При цьому в дискусійну в історико-кооперативній літературі

проблему про час зародження сільськогосподарської кооперації долучена позиція автора дисертації, яка полягає в запереченні висловленої рядом дослідників точки зору про існування в 1860-х – 1880-х роках спеціалізованих збуто-постачальних кооперативних товариств і обстоюванні погляду, що вони виникли тільки на рубежі XIX – XX ст.

4. У дисертації подані конкретні дані про вплив кооперативних організацій на матеріальне становище населення, а саме: вказується рівень зниження та стримування кооперативною мережею ринкових цін на товарні та кредитні послуги, ступінь забезпечення ними населення та інші показники добробуту населення, пов'язані з кооперативною діяльністю.

5. У дисертації дістало подальший розвиток дослідження ідейно-теоретичних засад українського кооперативного руху. Вперше розглянуто поширення ідей кооперації серед різних категорій соціальної еліти, а також комплекс морально-етичних норм, який поділявся усім загалом кооперативної громадськості і виступав їх спільним ідейним орієнтиром. Водночас у дисертаційній роботі приділено увагу докладному висвітленню відомих науковій літературі ідеологічних течій у кооперативному русі стосовно бачення ролі кооперації у вирішенні соціальних проблем. При цьому розширено уявлення про погляди відомих діячів української кооперації М.П.Балліна, В.М.Доманицького, І.А.Волошиновського, М.В.Левитського, а ідейно-теоретичні переконання О.О.Беретті відображено вперше.

6. Новизною підходу характеризується висвітлення національних тенденцій у кооперативному русі Наддніпрянщини. На відміну від інших наукових праць, де національні аспекти кооперативного життя в Україні в цілому зводяться до проблем організаційно-господарської самостійності української кооперації, у дисертації розкривається ідейно-теоретичний зміст цього питання, який полягав у входженні національних цінностей до складу кооперативної ідеології. При цьому з'ясовані об'єктивні причини і витоки відповідних ідеологічних тенденцій і переглянуто відоме в історико-кооперативній літературі положення про визначальну роль В.М.Доманицького у започаткуванні національних особливостей кооперативного

руху. У дисертації обґрунтовується першість у цій справі так званого „артільного батька” Миколи Левитського.

Водночас автором дисертаційної роботи синтезовані дані щодо діяльності кооперативної громадськості зі створення незалежних від „всеросійських” кооперативних спілок загальнонаціональних українських союзів кооперації. Доведено, що розбудова їх у передреволюційний період не була повністю завершена лише внаслідок адміністративно-бюрократичних перешкод, а не з причин неготовності самої української кооперації до цього, чим уточнено висловлене в ряді наукових праць твердження про відсутність напередодні 1917 року належних умов для заснування кооперативних установ всеукраїнського масштабу.

7. Вперше досліджено внутрішнє життя кооперативних товариств, типові риси поведінки селянських мас у процесі кооперативної роботи, розуміння ними сутнісних сторін останньої. У дисертації розкриті проблеми засвоєння селянством ідей кооперації та опанування навичками господарської діяльності на кооперативних засадах, здатність селян до організаційної та управлінської роботи, висвітлено специфіку відносин між членами кооперативів. При цьому показано процес подолання вироблених багатьма поколіннями стереотипів мислення хліборобських мас внаслідок набуття ними нового соціального досвіду в ході своєї участі у кооперативному житті.

8. У дисертації вперше представлений аналіз кооперативної роботи інтелектуальної еліти як соціального прошарку. Показані типові риси інтелігентів, що пов'язали своє життя з кооперативною справою, особливості залучення до кооперативної роботи різних професійних груп інтелігенції та її здатність до виконання певних видів функціональних обов'язків у кооперативних установах.

9. Конкретизовано соціально-економічні умови розвитку кооперації та причини її стрімкого перетворення на початку ХХ ст. у масову і сталу форму господарської діяльності. У дисертації встановлено, що поширення кооперативного руху було зумовлено комплексом соціальних та економічних факторів суспільного життя.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнюючих праць з історії

України та економічної історії, наукової розробки питань соціально-економічної історії, забезпеченні викладання навчальних дисциплін для студентів історичних та економічних спеціальностей університетів та кооперативних навчальних закладів. Висновки і положення дисертаційного дослідження також придатні для застосування у сфері практичної кооперативної діяльності у якості матеріалів для підготовки пропагандистко-роз'яснювальних заходів із залучення людей до кооперації та підтримки належної морально-психологічної атмосфери у середовищі кооперативних працівників шляхом ознайомлення їх з прикладами сумлінної і результативної праці у лавах кооперативного руху, кращими зразками служіння громадським інтересам, а також прогнозування реакції населення на певні прояви кооперативної роботи.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження оприлюднювалися і обговорювалися на всеукраїнських наукових форумах: III-му (Черкаси, 2001), IV-му (Черкаси, 2002), V-му (Черкаси, 2004) та VI-му (Черкаси, 2006) всеукраїнських симпозиумах з проблем аграрної історії, всеукраїнських наукових конференціях „Велика реформа 1861 року” (Київ – Черкаси, 2001), „Національна інтелігенція в історії та культурі України у XX – XXI ст.” (Вінниця, 2004), „Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії” (Черкаси, 2004) та міжнародних наукових форумах: „Соборна Україна: історична ретроспектива” (Черкаси, 2005), „Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX – XXI ст.” (Вінниця, 2006), а також III-х Міжнародних Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 2007) та Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008).

Публікації. Результати дисертаційної роботи відображені в 2-х індивідуальних монографіях автора, 27-ми статтях, опублікованих у збірниках наукових праць, що входять до переліку фахових видань з історії, затвердженому Вищою атестаційною комісією України, у 3-х виступах на конференціях, розміщених на сторінках матеріалів відповідних наукових форумів, та 3-х статтях вміщених у виданнях науково-популярного характеру.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження і складається із вступу, шести розділів, поділених на 19 підрозділів, та висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг тексту дисертації становить 513 сторінок, у тому числі 406 сторінок основного змісту та 107 сторінок списку джерел, що нараховує 1345 найменувань.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблем історії кооперативного руху в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Вперше історичні аспекти розвитку кооперативного руху в Наддніпрянській Україні знайшли відображення статистико-аналітичних працях з питань кооперації в першій половині 1910-х років. В оглядах присвячених поширенню кооперативної діяльності в окремих регіонах, підготовлених пропагандистами та практиками кооперативної справи, містяться дані про умови зародження кооперативного життя в ХІХ ст., кооперативні організації тієї доби та їхніх діячів [Див.: 3-4].

Поштовхом до створення перших повноцінних наукових праць з історії вітчизняної кооперації стала підготовка до відзначення 50-річчя кооперативного руху на українських землях Російської імперії, початок якого пов'язувався з виникненням Харківського споживчого товариства в 1866 році. Кооператори Києва та Харкова поставили питання про необхідність дослідження історичного розвитку кооперації на „Півдні Росії”. Дякуючи цьому і з'явилися перші праці з історії українського кооперативного руху, авторами яких виступили П.Н.Пожарський, М.І.Мандрика та В.І.Марков.

У 1916 році під псевдонімом „Я.Краевой” вийшла розвідка П.Н.Пожарського „Полвека кооперативного движения на юге России” [5], а згодом, у 1918 році, вже під справжнім прізвищем побачила світ чергова його робота „Нариси з історії української кооперації” [6]. Обидві праці невеликі за обсягом і містять відомості про життя й діяльність на українських землях провідних кооператорів та створених ними кооперативних організацій. При цьому значна увага автором

придільна визначенню ролі кожного з кооперативних діячів у розвитку і становленні української кооперації. У концентрованому вигляді висновки щодо останнього дослідником також викладені в статті „Українська кооперація” [7]. Загалом у працях П.Н.Пожарського передреволюційної та революційної доби помітна спроба персоніфікувати історичний розвиток кооперативного руху в Україні та показати його визначальну тенденцію, яка полягала в стремлінні вирішити національні проблеми українського народу. Історик зазначав, що так звані „апостоли української кооперації” „Йдучи в кооперацію ... ставили собі широкі патріотичні завдання – дати українському народові економічний добробут, національну свідомість і навіть саціально-політичну емансипацію” [8, 19]. Такий підхід, очевидно, був зумовлений тодішніми проблемами ідеологічного розвитку українського кооперативного руху, який потребував наочних зразків для наслідування, прикладів самовідданого служіння народним інтересам і кооперативній справі.

Інші за характером праці М.І.Мандрики. Вони присвячені історії становлення в Україні однієї з галузей кооперативної діяльності – кредитній кооперації. Праці М.І.Мандрики невеликі за обсягом тексту, однак намагаються охопити усі сторони кредитно-кооперативної роботи другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: кількісні показники поширення, фінансове та організаційне становище, ідеологічні аспекти кооперативного життя, не обійшов увагою автор й діяльність провідних кооператорів [9-11].

Діяльності першого в Україні кооперативу – Харківського споживчого товариства, а також діячам кооперативного руху пореформеної доби О.А.Брильянтову, В.С.Козлову, М.П.Балліну та іншим присвячена робота В.І.Маркова, яка вийшла друком у 1919 році [12]. Вона має досить докладний характер щодо висвітлення умов та процесу розвитку і подальшого занепаду кооперативної діяльності у Харкові в 1860-х – на початку 1870-х років та життєвого шляху названих кооператорів. У той же час у ній не знайшли предметного відображення погляди останніх на роль кооперативного руху в

суспільному житті, які лише побіжно розглядаються в контексті їхньої організаційної роботи.

Серед перших досліджень з історії вітчизняної кооперації – монографія Б.Стопневича. Вона є фундаментальною історико-статистичною працею, присвяченою історичному розвитку споживчо-кооперативної діяльності в Україні. Основна увага в ній приділена організаційно-господарському та фінансовому становищу споживчої кооперації. При цьому автором здійснена велика робота із встановлення різноманітних показників розвитку споживчо-кооперативної мережі України та її регіонів. Обраховані Б.Стопневичем баланси та обсяги торговельних оборотів споживчих товариств, кількість пайовиків та інші дані дають докладну картину масштабів поширення споживчої кооперації в другій половині XIX – на початку XX ст. [Див.: 13].

Поряд з П.Н.Пожарським, В.І.Марковим та Б.Стопневичем, у бурхливу добу революційних подій 1917-1920 років до справи вивчення історії українського кооперативного руху долучалися нові дослідники. Серед них І.Галант, який займався розробкою проблем взаєностосунків кооперації і царських властей у дореволюційні часи. Дослідник виявив широкомасштабну систему контролю за кооперативним життям з боку органів правопорядку, викликану тим, що влада, за його словами, „бачила в кооперації пряму або посередню загрозу своєму власному існуванню” [14]. Історичний розвиток кооперації на Київщині в цей же період досліджував С.Лагунов [15]. Згодом, на початку 1920-х років, результати його роботи у видозміненому вигляді були опубліковані [16]. Життя й діяльність відомого українського кооператора В.М.Доманицького відобразив у своїй праці в 1920 році М.Павловський [17].

Започатковане в добу війни і революції дослідження історії українського кооперативного руху відносно продуктивно продовжувалося в роки НЕПу. Найпомітніше місце в цьому процесі, очевидно, належить науковій роботі П.Ф.Височанського, наслідком якої, зокрема, стало створення двотомної монографії „Начерк розвитку української споживчої кооперації”, яка вийшла друком у 1925 році. Перший том праці присвячений історії споживчо-

кооперативної роботи дорадянської доби. У ньому автор передав широку панораму поширення й діяльності споживчої кооперації в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У праці відображено створення перших кооперативних товариств, тенденції розвитку споживчо-кооперативної роботи, діяльність кооперативів та їхніх спілок, аналізуються соціально-економічні та політико-правові умови функціонування кооперативної мережі, соціальний склад споживчих товариств, фінансово-господарські можливості останніх, а також життєвий шлях провідних кооперативних діячів. Розглядається в монографії й ряд аспектів ідеології української кооперації та внутрішнього організаційного становища кооперативів [18].

П.Ф.Височанському належить спроба створення узагальнюючої праці з історії кооперативного руху в Україні. Щоправда реалізувалася вона у формі конспективного викладу матеріалу відповідної тематики [Див.: 19], внаслідок чого один із сучасників кооперативного життя 1920-х років назвав її „справочник” [20]. Об’єктивності ради слід зазначити, що цей, так би мовити, „справочник” містить чимало цінних фактичних даних з історії кооперативного руху.

Присвячував себе П.Ф.Височанський й вивченню діяльності М.П.Балліна [21-22], проблем союзного будівництва [23] та соціального складу кооперації [24], розробці методики дослідження історії кооперативного руху [25].

У 1920-х роках високою продуктивністю відзначилася й наукова діяльність П.Н.Пожарського. У цей період ним було створено ряд, хоч і не розлогих, однак сутнісних за змістом праць. Це, зокрема, стосується його роботи з проблем соціального складу української кооперації. Незважаючи на те, що дані представлені в ній часто характеризуються неповнотою та гіпотетичністю, вона, за браком необхідних джерельних матеріалів, досьгодні залишається і очевидно залишиться й надалі найповнішою працею з цього питання [26].

Працював П.Н.Пожарський і над проблемами методики дослідження історії українського кооперативного руху. У своїй праці „Вступ до курсу історії української кооперації” він виклав процес формування історико-кооперативних знань в Україні, віднісши їх початок „не пізніш, як до 1916 року”, виклав основні

віхи вивчення історії вітчизняної кооперації та проаналізував роботу мережі установ, що займалися її науковою розробкою. Поряд з цим П.Н.Пожарський показав комплекс підходів до дослідження історичного розвитку кооперативного руху в Україні. Останні полягають у врахуванні ряду факторів суспільного життя, що безпосередньо взаємодіють з ним і без дослідження яких не можливе з'ясування характеру кооперативного життя. У той же час, українська кооперація повинна розглядатися як цілісне, цілком самостійне, самодостатнє явище, яке має свою сутність і структуру [27]. Запропоновані П.Н.Пожарським методичні підходи ґрунтуються на визначальних характеристиках кооперативного життя і очевидно належать до кращих надбань історико-кооперативної думки.

Досліджував П.Н.Пожарський і менш масштабні, локальні проблеми історії української кооперації. Зокрема, він займався вивченням діяльності однієї з перших у Наддніпрянщині спілки кооперативів – Київського союзу споживчих товариств [Див.: 28], приділяв увагу з'ясуванню ставлення царських властей до кооперативного руху [Див.: 29].

Вагомий внесок у розробку проблем історії вітчизняної кооперації був зроблений П.Мохором. У роботі „Од Баліна до Леніна” він проаналізував кооперативні погляди провідних українських кооперативних діячів, фактори які впливали на їхнє формування, спробував виявити загальні тенденції в ідеологічному розвитку українського кооперативного руху [30]. У часи свого виходу у світ ця праця зустріла чимало критики. Автору закидали „писання книжки чужими думками” [31], „велику сміливість” у поясненні характеру ідеології кооперації [32] і навіть „кооперативне шаманство” [33]. Праця П.Мохора дійсно має недоліки, зумовлені передусім скромним обсягом використаних джерельних матеріалів. Однак до сьогодні вона є фактично єдиною відносно об'ємною роботою з історії кооперативної думки в Україні, чим і визначається її значення у вивченні вітчизняної кооперації.

П.Ф.Височанський, П.Н.Пожарський, П.Мохор в Україні 1920-х років обіймали передові позиції в пізнанні історичного минулого українського кооперативного руху. Крім них, науковою розробкою різних аспектів відповідної

проблематики займався цілий ряд дослідників. Так, І.Батюк вивчав становище сільськогосподарської кооперації на території українських губерній Російської імперії [34, 8-11]. Створення й діяльність селянських артілей на Херсонщині знайшло відображення в роботі М.Бачинського [35]. Товарне постачання кооперативними товариствами буряків на цукроварні вивчав К.Г.Воблій [36]. Започаткування союзного будівництва кооперації в Україні досліджували О.І.Волков [37, 1-3] та О.Макаровський [38]. Історії видавничої діяльності кооперативних установ присвятили свої праці В.Ігнатієнко [39] та О.В.Міхновський [40]. Проблеми джерелознавства та історіографії історії кооперативного руху розробляв О.П.Савич [41-42]. Регіональні та інші особливості становлення кооперації досліджували І.О.Коренев [43], П.Коробчанський [44], Г.С.Новополін [45], В.І.Марков [46-47].

З середини 1920-х років дослідження історії кооперативного руху в УСРР набуло організованого характеру. У 1925 році при Київській філії Сільськогосподарського наукового комітету України та Товаристві економістів при Академії наук України були засновані спеціальні підрозділи для наукової розробки питань історичного розвитку кооперації [27, 4]. З березня 1927 року при Київському кооперативному інституті працювала науково-дослідна кафедра кооперації, у складі якої розпочали роботу секція теорії та історії кооперації [48, 48], а також комісія з дослідження історії української кооперації на чолі з П.Н.Пожарським. Остання швидко набула роль всеукраїнського центру з вивчення історичного розвитку кооперативного руху в Україні. У роботі комісії брали участь як штатні працівники науково-дослідної кафедри кооперації, так і позаштатні – члени-кореспонденти, дослідники з різних регіонів УСРР, дякуючи яким у складі місцевих наукових установ формувалися спеціальні підрозділи з дослідження історії кооперативного руху. За ситуацією на 1928 рік при Дніпропетровському науковому товаристві діяла кооперативна секція, йшла робота зі створення аналогічних структур у Полтаві, Вінниці, на Донеччині та у Харкові. Консолідуючи навколо себе істориків українського кооперативного руху, комісія розробляла напрямки історико-кооперативних досліджень, вживала

заходів із залучення до них наукових установ, збереження й систематизації джерельних матеріалів з історії кооперації, проводила публічні читання [Див.: 49].

У 1910-х – 1920-х роках окремі аспекти історії кооперативного руху в Україні знайшли відображення в працях російських дослідників: Є.Д.Максимова [50], В.Махновця [51], О.В.Меркулова [52], Т.Павлова [53], М.Л.Хейсіна [54] та інших. Така ситуація зумовлена тим, що кооперативне життя на території українських земель Російської імперії вони сприймали як складову загальноросійського процесу розвитку кооперативного руху. Деякі з них певний час працювали в Україні, що, очевидно, також не могло не позначитися та тематиці їхньої науково-пошукової роботи. Праці російських авторів цього періоду відображають діяльність М.П.Балліна, В.С.Козлова, М.В.Левитського, поширення кооперативної ідеології на українських землях, становище кооперативних організацій, що діяли в Україні. При цьому події на території українських губерній розглядаються як невід’ємна частина загальноімперських тенденцій кооперативного життя.

У 1920-х роках історія української кооперації знайшла відображення й у працях представників української еміграції. Так, Б.М.Мартос здійснив спробу узагальнити тенденції союзного будівництва кооперації в дорадянські часи [55]. Я.Грабов розробив курс лекцій з історії кооперативного руху на українських землях, у якому відобразив процес створення кооперативних товариств у ХІХ ст. та союзів кооперативів на початку ХХ ст., боротьбу української кооперації за організаційно-господарську самостійність від загальноімперської кооперативної системи, діяльність провідних кооператорів [56].

Розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні присвячений збірник статей підготовлений групою дослідників у складі К.Мацієвича, М.Литвицького, В.Ковалю та інших. У ньому, поряд з висвітленням поточного стану роботи мережі відповідних товариств і спілок у Галичині та Радянській Україні, відображені й історичні аспекти її становлення [57].

Предметну увагу емігрантські наукові кола виявили до життя й діяльності відомого діяча українського кооперативного руху Василя Доманицького. Різні

аспекти його кооперативної роботи знайшли відображення в збірнику доповідей, які були виголошені на спеціальному зібранні з нагоди 15-ої річниці з дня смерті кооператора [58].

Інтерес до діяльності іншого відомого кооперативного діяча, так званого „артільного батька” Миколи Левитського за межами УСРР на Галичині виявив Ю.Павликовський. На пошану півстолітньої громадської праці видатного кооператора він підготував брошуру відповідного змісту [59].

Загалом у 1910-х – 1920-х роках і в Україні, і за її межами була проведена велика робота із започаткування історико-кооперативних досліджень, з’ясування цілого ряду проблем історичного розвитку кооперативного руху в Україні. Головним підсумком цієї роботи стало визнання української кооперації як самостійного суспільного явища, форми організації соціально-економічного життя українського народу, його масового руху за вирішення національних народногосподарських, політичних та культурних проблем, самодостатнього і дієвого сектора економіки, який потребує послідовного наукового вивчення. Були вироблені напрямки і методика дослідження історії кооперативного руху, засновані науково-дослідні інституції відповідного спрямування, вжиті заходи з консолідації та налагодженню координації роботи істориків кооперації. Сформований впродовж 1910-х – 1920-х років кадровий та організаційний потенціал знайшов реалізацію у ґрунтовній науковій розробці ряду конкретних проблем історичного минулого українського кооперативного руху. Найпомітніші здобутки були досягнуті в дослідженні споживчої кооперації, що проявилось у підготовці узагальнюючих праць. Підсумком розробки історичного поступу інших галузей кооперативної діяльності стало створення оглядових розвідок та наукових робіт, які відображають локальні проблеми.

У подальший період здобутки 1910-х – 1920-х років у дослідженні історії українського кооперативного руху примножувалися досить повільно. У радянській Україні після соціально-політичних змін рубежа 20-х – 30-х років ХХ ст. наукові напрацювання перших істориків вітчизняної кооперації на тривалий час були фактично забуті. У 1930-х – 1950-х роках історія кооперативного руху

дореволюційної доби знаходилася за межами уваги вчених. Лише в 1960-х роках у зв'язку з півстолітніми роковинами встановлення радянської влади та сторіччям започаткування в Україні споживчо-кооперативної діяльності вийшли праці, що висвітлювали роботу радянської системи споживчої кооперації, у яких знайшлося місце для оглядового відображення кооперативного життя ХІХ – початку ХХ ст. [Див.: 60-62]. У 1950-х – 1980-х роках діяльність кооперативних організацій на території українських земель в епізодичній формі також була показана в літературі, присвяченій кооперативному рухові в Росії [Див.: 63-65].

У СРСР розробці проблем дореволюційної кооперації певною мірою посприяли активні дослідження революційно-демократичних рухів пореформеної доби. Внаслідок цього предметну увагу викликала постать М.П.Балліна, як одного з видних представників інтелігенції другої половини ХІХ ст. Його життя й діяльність знайшла відображення в працях І.Є.Баренбаумана. За рівнем докладності вони до сьогодні ніким не перевершені. Але основна увага в них приділяється літературно-публіцистичній, видавничій, педагогічній роботі Балліна і меншою мірою його кооперативній діяльності [66-67].

Дослідження соціально-економічних аспектів суспільного розвитку також зумовлювали певну увагу радянської історіографії до кооперації. Її роль у ринковій трансформації селянських господарств правобережних губерній початку ХХ ст. розглядалися в статті Л.І.Гайдай [68], а на півдні України в роботі Г.Губенко [69]. Роль кооперативної мережі у розвитку торгівлі на українських землях Російської імперії на початку ХХ ст. відобразила стаття Б.А.Кругляка [70]. Економічні погляди відомого кооперативного діяча Миколи Левитського були розглянуті в праці О.І.Кокоріної [71].

Однак, незважаючи на певні позитивні тенденції у висвітленні кооперативного життя дореволюційних часів у цілому серед фахівців-істориків кооперативний рух асоціювався перш за все з добою НЕПу, в яку він начебто виник внаслідок політики радянської влади визначеної ідеями В.І.Леніна, викладеними ним у відомій статті „Про кооперацію”.

У той же час, дослідження історичного розвитку вітчизняної кооперації здійснювалося за межами радянської держави. У 1964 році в Нью-Йорку вийшла друком праця І.Витановича „Історія українського кооперативного руху”. За своїми обсягами серед існуючої монографічної літератури історико-кооперативної тематики вона не має собі рівних. Праця І.Витановича містить систематизований виклад розвитку кооперативної діяльності в Україні від її виникнення до сучасних автору часів середини ХХ ст. Значне увага в ній приділена становищу кооперації в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У праці проаналізований процес виникнення перших кооперативних товариств у ХІХ ст., організаційно-господарські та фінансові показники роботи кооперативної мережі початку ХХ ст. При цьому розвиток кооперації розглядається в тісному взаємозв’язку з діяльністю провідних кооперативних діячів та супроводжується висвітленням визначальних тенденцій соціально-економічного поступу та громадського життя в Україні. У контексті останнього відображено й питання кооперативної ідеології, які, з точки зору автора, зумовлювалися суспільними настроями епохи [72].

Принципові зрушення в дослідженні історико-кооперативної проблематики відбулися в Україні на рубежі 1980-х – 1990-х років. Демократизація суспільного життя і, головне, пошук нових форм організації соціально-економічного устрою, ринкові перетворення в економіці зумовили увагу наукової громадськості до кооперації, а разом з тим і до її історії, у тому числі й дореволюційної. Від початку 1990-х років до сьогодні з’явився цілий ряд праць, присвячених проблемам кооперативного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Найбільше уваги сучасні українські дослідники приділили окремим видам кооперації, регіональним особливостям її розвитку та діяльності провідних кооперативних діячів.

Предметом цілеспрямованої наукової розробки стала спеціалізована сільськогосподарська кооперація Наддніпрянської України. Проблеми її становлення розглянуті в дисертаціях І.П.Прокопенко [73-74], А.О.Пантелеймоненка [75-76] та Ю.В.Ярченко [77]. Щоправда це не змогло

внести повну визначеність в усі питання, що стосуються розвитку названого виду кооперації в другій половині XIX – на початку XX ст. Так, у дисертації І.П.Прокопенко основна увага приділена добі НЕПу. У праці А.О.Пантелеймоненка до складу сільськогосподарських кооперативів зараховуються і громадські організації агрокультурного спрямування, що з точки зору автора цих рядків не може мати підстав. Сучасні роботи з історії сільськогосподарської кооперації по різному трактують характер її зародження та час виникнення і таким чином залишають чимало питань, які потребують подальших досліджень.

Узагальнююча картина розвитку споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст. знайшла відображення в працях М.В.Алімана. Щоправда створені у форматі декількох статей, вони хоч і змістовно розкривають тему, однак лише у схематично-оглядовому варіанті [78-79]. Значно об'ємніша праця Г.А.Волошкевича. Однак вона значно вужча за тематику: висвітлює лише адміністративно-правові умови роботи споживчо-кооперативної мережі [80].

Знайшла відображення у науковій літературі й інша галузь кооперативної діяльності – видавнича. Її витоки, які припадають на другу половину XIX – початок XX ст., спробувала проаналізувати у своїй дисертаційній роботі О.М.Левчук [81].

Серед наукових праць, що розглядають регіональні особливості історії кооперативного руху, найпомітніше місце належить дисертації В.М.Половця. Вона розкриває процеси становлення кооперативної справи на Лівобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. У праці В.М.Половця відображене організаційно-господарське становище кооперативної мережі регіону, адміністративно-правові умови її роботи, роль органів самоврядування у поширенні кооперації. Значна увага також приділена життю й діяльності провідних кооператорів, їхнім поглядам, визначенню загальних тенденцій світової та вітчизняної кооперативної думки та кооперативного будівництва на Лівобережній Україні. Загалом наукові дослідження В.М.Половця дають цілісне

уявлення про кооперативне життя Лівобережжя та взаємопов'язані з ним суспільні проблеми та події в інших регіонах [82-83].

Над розробкою проблем історії кооперативного руху у Лівобережній Україні працюють й інші дослідники. Становленню кредитної кооперації в регіоні присвячена дисертаційна робота В.М.Власенка. Вона розкриває основні організаційно-фінансові показники розвитку кредитно-кооперативної мережі Лівобережжя, напрямки та обсяги її діяльності [84]. Над історією споживчої кооперації цього ж регіону працює О.С.Сидорович [85]. Розвиток кооперативного руху на Полтавщині розкривають публікації М.В.Алімана [86-87]. Зародження і розвиток робітничої кооперації в Донбасі відображено в праці В.В.Варнавського та Ю.Н.Гавриленка [88].

Не оминули увагою дослідники історії кооперативного руху і Правобережну Україну. Розвитку сільської кооперації в цьому регіоні на початку ХХ ст. присвячена дисертація О.В.Двойнінової [89]. Ширша за колом порушених питань та хронологічними межами дисертаційна робота Ю.І.Магась-Демидас [90], яка також відображає становлення кооперативного руху на Правобережжі, але з часів його зародження в регіоні – з середини ХІХ ст. В останній детальніше розглянуті проблеми об'єднання кооперативів у союзи, вплив на кооперативне життя загальних тенденцій суспільного розвитку. Дослідження О.В.Двойнінової та Ю.І.Магась-Демидас неодностайні щодо домінування в регіоні тих чи інших видів кооперативної діяльності. Перша віддає перевагу кредитній кооперації, а за матеріалами праці Ю.І.Магась-Демидас переважала споживча. Отже, результати наукової розробки історії кооперативного руху на Правобережжі залишають простір для подальших досліджень.

Розвиток кооперативного життя на півдні України відображений у дисертаціях І.І.Бутенко [91-92] та Г.В.Цибуленка [93]. Дисертаційна робота І.І.Бутенко розглядає роль кооперації у системі сільськогосподарського виробництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З точки зору дослідниці на задоволення потреб селянських господарств спрямовувався весь спектр галузей кооперативної роботи і відповідно усі види кооперативів. Однак, найважливішою

функцією кооперації було кредитування селянських господарств. Такий підхід простежується і в дисертації Г.В.Цибуленка, яка присвячена саме розвитку кредитної кооперації вказаного регіону на початку ХХ ст.

Значну увагу сучасні дослідники приділяють висвітленню діяльності провідних українських кооператорів. У 1999-2001 роках вийшла друком підготовлена за участю широкого кола вчених-істориків двотомна праця „Українські кооператори. Історичні нариси”, у якій відображені життя й громадсько-кооперативна робота десятків відомих діячів вітчизняної кооперації [94]. Видання швидко отримало заслужені позитивні відгуки у науковій пресі, оскільки є найповнішою збіркою життєписів українських кооператорів [Див.: 95-96].

Заслужують схвалення й інші праці такого характеру. Так, змістовністю відзначається робота Ф.І.Ленченка і Е.О.Палій про діячів української кооперації дорядянської доби [97], збірка нарисів про видатних кооператорів, підготовлена М.В.Аліманом і Ю.М.Гавриленком [98], а також розвідки Є.П.Костика [99] та Н.М.Токар [100].

Серед праць, присвячених діячам кооперативного руху, помітне місце займає об'ємна робота В.В.Подольна і В.П.Рекрута про життя й діяльність відомого на теренах України, Росії і Польщі громадського діяча і кооператора І.А.Волошиновського [101]. Відзначається високим рівнем докладності й праця В.П.Рекрута, що відображає життєвий шлях іншого діяча української кооперації – Д.В.Марковича [102].

Порівняно невелику увагу сучасна історична наука удостоїла ідеологію кооперативного руху. Ідейно-теоретичні аспекти кооперації розглядаються в контексті інших проблем, частіше в процесі висвітлення життя й діяльності провідних кооператорів. Можливо, спробою подолання цієї тенденції є стаття Є.Лихолат. Однак вона має оглядовий характер, який не дозволяє здобути докладне уявлення про ідеологічний розвиток кооперативного руху в Україні [103]. Дослідження розвитку політекономічних поглядів на кооперативні форми господарювання впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. здійснено в

одному із розділів дисертації Л.П.Горкіної. Однак, присвячений він, головним чином, висвітленню еволюції наукового бачення сільськогосподарської кооперації, а не кооперативного руху як такого [104].

У наукових працях сучасних дослідників можна познайомитися й з узагальнюючою картиною історичного поступу кооперації в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. А саме – у монографії В.І.Марочка „Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект”. У ній відображені основні етапи розвитку кооперативного руху на землях Наддніпрянщини від 1860-х років до 1929 року. Період другої половини XIX – початку XX ст. визначається В.І.Марочком як „Формування українського кооперативного руху” і характеризується виникненням трьох видів кооперації: споживчої, кредитної та сільськогосподарської, що були створені з ініціативи інтелігенції та селянства за допомогою фінансової підтримки держави. В організаційному відношенні це був, з точки зору вченого, „всеросійський період” кооперативного руху в Україні, коли „кооперативна система, – за його словами, – перебувала на стадії свого структурного формування”. У праці В.І.Марочка розглянуто загальне економічне становище, у якому зароджувалися й розвивалися кооперативні форми господарювання, процеси виникнення перших кооперативів та динаміка кількості кооперативних організацій на початку XX ст., створення їхніх союзів, діяльність діячів української кооперації та ставлення до кооперативного руху різних політичних партій. Однак, основна увага у монографії приділена подіям 1917-1920 років [105], що створює умови для продовження науково-пошукової роботи у сфері дослідження розвитку кооперативного руху попередніх часів.

Узагальнююча картина становища кооперації наприкінці XIX – на початку XX ст. знайшла відображення в одному із розділів дисертації Б.А.Кругляка. Праця Б.А.Кругляка присвячена розвитку торгівлі на українських землях Російської імперії і її проблематика сприяла розгляду роботи кооперативних організацій. У той же час тематичне спрямування дисертації зумовило увагу передусім до показників торговельної діяльності кооперативної мережі [106].

Кооперативний рух другої половини XIX – початку XX ст. в узагальненому вигляді разом з подіями кооперативного життя подальших часів відображений і в статті П.Гай-Нижника. Але короткий обсяг цієї публікації не може дати докладного уявлення про вказаний період історії вітчизняної кооперації [Див.: 107].

У сучасний період питання історії кооперативного руху на українських землях знаходять відображення і в наукових працях російських авторів. Останні вже традиційно, як і їхні попередники у відповідні епохи, розглядають події кооперативного життя в Україні як складову загальноросійських процесів розвитку кооперації. У роботах сучасних російських істориків розкривається діяльність провідних кооператорів, що працювали в українських губерніях Російської імперії, зокрема М.П.Балліна, М.І.Зібера, В.С.Садовського [108], окремих кооперативних установ, деякі тенденції кооперативної думки [109-113] та адміністративно-правові умови роботи кооперації [114-117], що були для Росії і України в цілому спільними.

До дослідження історії української кооперації мають відношення й науковці далекого зарубіжжя. Так, діяльність і погляди М.П.Балліна послідовно вивчає японський вчений Йосіо Імаї [118]. Корейський історик Кім Чан Чжін дослідив тенденції кооперативної думки та адміністративно-правові умови розвитку кооперації в Російській імперії, які стосуються й українських земель [119].

На сучасному етапі розвитку історичної науки є підстави констатувати існування інтенсивного процесу дослідження історико-кооперативної проблематики та значні здобутки наукової громадськості в цій сфері. Помітні намагання науковців-істориків об'єктивно і неупереджено відобразити історію кооперативного руху, застосувати новітній методичний інструментарій. Характерною рисою стала інваріантність у висвітленні процесів кооперативного життя, що проявилось у появі аналогічних за тематикою праць, які належать різним авторам. Останнє має своїм наслідком різнопланове висвітлення відповідної проблематики та її поглиблене дослідження. Наукова розробка торкнулася усіх галузей кооперативної роботи, охопила організаційно-

господарські та ідеологічні питання, а також діяльність провідних кооперативних діячів. Сучасні історико-кооперативні праці разом з дослідженнями попередніх епох у цілому дають широке уявлення про кооперативне життя другої половини XIX – початку XX ст. Однак, відзначаючи високі досягнення у науковій розробці історії вітчизняної кооперації, слід звернути увагу, що існують проблеми історичного розвитку кооперативного руху в Наддніпрянській Україні, які не знайшли розв'язання або ж потребують уточнень та доповнень.

Серед цих проблем – картина кооперативного життя перших пореформених десятиліть – 1860-х – 1880-х років. Відображення вказаної доби історії української кооперації у науковій має оглядово-фрагментарний характер, інколи зводиться до констатації відсутності у цей період кооперативного життя як такого.

Елемент невизначеності існує щодо кількісних параметрів кооперативної мережі. Зокрема, в історико-кооперативній літературі відсутні докладні дані про число кредитних кооперативів у пореформену добу та кооперативних союзів на початку XX ст. Дискусійністю та невизначеністю характеризуються дані про час виникнення, організаційно-правове оформлення та кількісні показники розвитку спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, як її збуто-постачальної галузі, так і артільних форм господарювання. Фрагментарністю відзначається відображення у науковій літературі діяльності промислових артілей. Незважаючи на докладність у висвітленні господарської роботи споживчої та кредитної кооперації, майже невідомим є конкретний їх вплив на матеріальне становище кооперованого населення. Причини значного прискорення темпів поширення кооперативного руху на початку XX ст., у порівнянні з другою половиною XIX ст., також предметно не розглядалися і потребують додаткових пояснень.

Не відзначається докладністю викладу у науковій літературі розвиток ідейно-теоретичних засад української кооперації. Їх висвітлення має здебільшого персоніфікований характер або ж подається в контексті організаційної роботи кооперації. Не знайшли цілісного відображення існуючі у кооперативному русі Наддніпрянської України ідеологічні течії, процеси поширення ідей кооперації

серед населення. Значних уточнень потребує відображення розвитку національних тенденцій у кооперативній ідеології. Наявність останніх констатується, однак фактично не висвітлені ні їхній зміст, ні процес їхнього виникнення.

Лише фрагментарно у науковій літературі відображено специфіку взаємовідносин між людьми в ході кооперативної діяльності, здатність представників різних соціальних груп до виконання тих чи інших обов'язків, засвоєння широкими верствами населення ідей кооперації, принципів її роботи. Ці внутрішні аспекти життя кооперативних організацій ніколи спеціально не досліджувалися.

Зазначені нерозв'язані в історико-кооперативній літературі питання, а також відсутність узагальнюючих праць, які б цілісно і докладно відображали розвиток кооперативного руху в період другої половини XIX – початку XX ст., зумовлюють необхідність наукової розробки відповідних проблем, що і стало для автора цих рядків підставою спрямувати свою роботу на їх дослідження.

1.2. Джерельна база дисертації

Діяльність кооперативного руху другої половини XIX – початку XX ст. знайшла відображення в значному обсязі різних видовими ознаками писемних історичних джерел, що знаходяться в бібліотечних та архівних установах. У ході роботи над дисертацією були опрацьовані матеріали відповідної тематики загального та спеціалізованих фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, зокрема Інституту рукопису (далі – ІР НБУВ), фондів Центрального державного історичного архіву у місті Києві (далі – ЦДІАК), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), Державного архіву міста Києва (далі – ДАК), Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО) та Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО).

У процесі виявлення джерельної бази досліджуваної теми з'ясувалися шляхи переміщення джерельних матеріалів щодо кооперації. Це дало можливість встановити їхнє перебування та обсяги у наш час. Вдалося з'ясувати, що дякуючи цілеспрямованій роботі кооперативної громадськості, першим історикам українського кооперативного руху основна маса уцілілої до 1920-х років документації кооперативних установ, рукописи діячів вітчизняної кооперації та інші матеріали, що стосуються кооперативного життя українських губерній Російської імперії, нині у впорядкованому вигляді сконцентровані в Україні у Києві.

У 1913 році серед співробітників Кооперативної секції „Всеросійської” виставки виникла ідея створення у Києві музею кооперації [120, 1-2], яка була активно підтримана різними колами громадськості „Південно-західного краю”, зокрема Київським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [121]. З того часу кооперативні організації розпочали відраховувати кошти на заснування названого музею та збирати експонати до нього. Однак, в умовах війни і революції реалізація цієї справи затрималась [122, 64-65]. Лише в 1923 році Всеукраїнський Центральний кооперативний музей розпочав свою роботу у Харкові, а згодом був перенесений до Києва [123, 48-49]. У його складі діяла Центральна наукова кооперативна бібліотека-архів, яка була покликана стати головним сховищем усіх опублікованих і неопублікованих матеріалів про українську кооперацію [124]. У зв'язку з цим музеєм проводилася широка організаційна діяльність, до якої залучалися широкі кола кооперативної громадськості. Збір матеріалів у різних регіонах України здійснювали близько 200 працівників кооперації, спеціально виділених для цього місцевими кооперативними спілками. Виконанню завдань бібліотеки-архіву сприяли й високі посадові особи. За особистим розпорядженням народного комісара освіти УСРР М.О.Скрипника з Харківської державної бібліотеки у музей до Києва був перенесений архів М.П.Балліна. І хоча повністю виконати свої завдання Центральна наукова кооперативна бібліотека-архів не змогла [125], оскільки разом з усім музеєм у 1930-х роках була ліквідована, однак встигла

сконцентрувати значні обсяги різноманітних матеріалів, які поступили до інших місць зберігання [118, 163-165]. Основна маса документів колишнього музею нині знаходиться в Інституті рукопису НБУВ, де входить до складу декількох фондів. Фонд Всеукраїнського центрального кооперативного музею (Ф.290) складає більше 4,5 тис. справ, фонд М.П.Балліна (Ф.326) – понад 2,5 тис. Таким чином, у 1910-х – 1920-х роках кооперативною громадськістю були проведені великі обсяги роботи з віднайдення, систематизації та організації зберігання джерел з історії вітчизняної кооперації, результати якої зумовили існування в сучасній Україні ґрунтовної документальної бази для дослідження історико-кооперативної проблематики, належні умови для всебічного вивчення кооперативного життя.

Пошук необхідних для підготовки дисертації опублікованих джерельних матеріалів здійснювався з використанням спеціалізованих бібліографічних покажчиків. Зокрема для з'ясування джерельної бази кооперативного руху другої половини ХІХ опрацьовувався „Указатель книг и статей по кооперации и мелкому народному кредиту” [126], підготовлений першими бібліографами кооперативної літератури Російської імперії В.І.Межовим, Н.В.Гавриловим та С.В.Бородаєвським. У цьому виданні зафіксовано більше 200 публікацій, що відображають кооперативне життя на території українських губерній. Значно докладнішим є „Систематический указатель русской литературы по кооперации”, створений І.Ф.Гриценком та О.В.Меркуловим [127]. Праця має спеціальні рубрики, присвячені літературі, яка відображає події кооперативного життя на території України. Крім цих, фундаментальних довідкових видань, автором дисертації використовувалися бібліографічні огляди вміщені в пресі [128-129], а також рукописні списки публікацій кооперативної тематики, складені активістами кооперативного руху в 1920-х роках [130-132].

Віднайдені і опрацьовані в ході розробки теми дисертації джерельні матеріали за видовою ознакою поділяються на такі групи: нормативно-правові документи, документація кооперативних установ та органів влади, матеріали кооперативних з'їздів, статистичні дані, періодична преса, методична та аналітична література з питань кооперації, праці діячів кооперативного руху з

питань теорії кооперативної діяльності, наукові праці з економіки сільського господарства.

Робота з різними видами джерел здійснювалася з врахуванням висновків спеціальної літератури, присвяченої джерельним матеріалам, що відображають кооперативне життя. Так, у процесі аналізу нормативно-правової бази діяльності кооперації брались до уваги зауваження і пропозиції юристів та фахівців кооперативної справи початку ХХ ст. до існуючого на той час законодавства [Див.: 133-147]. Використовувалися й сучасні історико-правові дослідження відповідного спрямування [148-149]. У процесі роботи із статистичними матеріалами враховувалися дані про специфіку статистичних обстежень кооперативної мережі [Див.: 150-152]. Спеціальні наукові розвідки використовувалися для орієнтації в ідеологічному походженні, тематичному спрямуванні, характері регіонального поширення, популярності серед населення періодичної кооперативної та сільськогосподарської преси [Див.: 153-157]. Аналогічною роботою супроводжувалося й опрацювання книжок та брошур кооперативної тематики [39; 40; 158].

Використані в процесі підготовки дисертації види історичних джерел за повнотою та репрезентативністю являють собою наступне.

Нормативно-правові акти щодо кооперації, до яких належать так звані зразкові та нормальні статuti кооперативів, а також положення про кредитну кооперацію та артілі [159-163], дозволили з'ясувати санкціоновані державою організаційні засади кооперативних товариств та їхні можливості бути відповідними до принципів кооперативної роботи. Загалом законодавство Російської імперії передбачало існування далеко не усіх проявів кооперативного життя і, як наслідок, не відбиває весь спектр напрямків і форм діяльності кооперативного руху. Створення союзів кооперативів, видавництв кооперативної літератури, мережі збуто-постачальної сільськогосподарської кооперації часто відбувалося на основі самих різноманітних правових актів, які дозволяли під тією чи іншою юридичною формою здійснювати кооперативну роботу [Див., зокрема: 164].

Широкий спектр питань розвитку кооперативного руху відображають *матеріали діловодства державних установ*. В аналітичних записках, звітах, рапортах, листуванні та інших документах губернаторів та генерал-губернаторів, органів жандармерії та охоронних відділень містяться дані щодо кількості кооперативних організацій, їхнього складу та фінансово-господарського становища, біографічних відомостей про кооператорів, ідеологічних орієнтацій та політичних уподобаннях кооперативної громадськості.

Основна маса матеріалів діловодства державних установ, які відображають процеси кооперативного життя, зберігаються в ЦДІАК у фондах канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (Ф.442), губернських жандармських управлінь (Ф.274, 301, 313, 321, 336, 385, 1252, 1439, 1600) та охоронних відділень (Ф.268, 275, 276, 705). Змістовні дані про розвиток кооперативного руху також містяться в документації державних органів у справах преси (Ф.295), освіти (Ф.707) та прокурорського нагляду (Ф.419). Докладні відомості щодо кооперації були виявлені і в матеріалах органів влади Київської губернії, які зберігаються в ДАКО (Ф.1, 2).

Матеріали діловодства кооперативних установ несуть відомості передусім з питань організаційно-господарського становища кооперативної мережі. У постановах керівних органів кооперативів та їхніх союзів, доповідях голів правлінь, фінансовій та іншій документації відображені організаційні проблеми, напрямки і форми діяльності, обсяги операцій, балансові показники кооперативних товариств і спілок, кількість останніх та склад. Різноманітні документи осередків кооперативного життя дійшли до нашого часу в опублікованому вигляді, а також в оригіналах і копіях, які зберігаються в архівних установах та ІР НБУВ. У процесі роботи над дисертацією були виявлена і опрацьована документація кооперативних організацій, що знаходиться в ЦДІАК у фондах канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (Ф.442), Чернігівського губернського жандармського управління (Ф.1439), Спілки споживчих товариств „Півдня Росії” (Ф.1111), у ДАВО у фондах Подільського союзу кредитних та ощадно-позичкових товариств (Ф. Д-389) та

Вінницького відділення Державного банку (Ф. Д-62), у ДАК у фонді Київського союзу установ дрібного кредиту (Ф.161), у ДАЧО у фондах Корсунського та Смілянського кооперативних товариств (Ф.151,325), а також в Інституті рукопису НБУВ у фонді Всеукраїнського центрального кооперативного музею (Ф.290).

Матеріали кооперативних з'їздів відображають увесь комплекс питань кооперативного життя. У доповідях, виступах, повідомленнях і дискусіях делегатів та постановах форумів представників кооперативних установ містяться дані про кількість кооперативів та їхніх союзів, організаційне та фінансово-господарське становище кооперації, масштаби охоплення нею населення, кадрове забезпечення її апаратів управління, взаємовідносини з державою та органами самоврядування, громадськими об'єднаннями, проблеми поширення кооперативної ідеології та інше.

У процесі підготовки дисертації використовувалися різноманітні відомості про більш ніж 60 з'їздів. Матеріали кооперативних форумів публікувалися окремими виданнями [Див.: 165-170; ін.], а також у пресі.

Періодична преса, яка використовувалася в ході підготовки дисертації, за тематичним спрямуванням та походженням поділяється на декілька груп: на кооперативні періодичні видання, сільськогосподарські та громадсько-політичні і просвітницькі.

Періодичні видання з питань кооперативної роботи несуть відомості з усіх аспектів її здійснення і як комплексне джерело містять на своїх сторінках різні за видовою ознакою джерельні матеріали: опубліковану документацію кооперативних установ, статті з питань теорії і практики кооперації, статистичні дані, повідомлення про діяльність кооперативів, їхніх союзів та інше.

Створена для вирішення конкретних, реальних проблем: методичної допомоги кооперативним організаціям, ідейно-теоретичної підготовки кооператорів, аналізу ключових питань розвитку кооперативного життя, узагальнення досвіду фінансово-господарської роботи – кооперативна преса зафіксувала достовірні відомості щодо становища кооперативного руху. При

цьому на її сторінках міститься інформація, яка, крім сільськогосподарської періодики, ніде більше не зустрічається. Це стосується повідомлень про роботу кооперативів, які відображають їхнє внутрішнє організаційне становище і дали можливість виявити типові риси поведінки людей у процесі участі у кооперативній діяльності, зокрема характер розуміння ними ідей кооперативного руху, здатність до виконання певних функцій, набуття необхідних навичок кооперативної роботи, специфіку взаємовідносин між членами кооперативів, представниками різних суспільних прошарків та посадовими особами і рядовими пайовиками товариств, тощо. Вказані аспекти кооперативного життя досі не знаходили належного відображення у науковій літературі, що високо підносить значення вказаних джерельних матеріалів і кооперативної преси як історичного джерела в цілому.

Засновниками кооперативних періодичних видань початку ХХ ст. здебільшого виступали самі ж кооперативні установи та кооперативні діячі. За походженням, тематикою та масштабами поширення вони поділяються на українські та загальноімперські. Перші видавалися в Україні і містять інформацію, головним чином, про події кооперативного життя на території українських земель. Більшість з них, зокрема часописи „Кооперативный листок”, „Світова зірниця”, „Южный кооператор”, „Южно-русский потребитель” і до певної міри „Муравейник” та „Наше дело”, відображають ситуацію в межах декількох губерній. Фактично єдиним періодичним органом, який на початку ХХ ст. у передреволюційні часи намагався висвітлювати діяльність кооперативного руху в усій Наддніпрянщині був журнал „Наша кооперація”. Згодом, у період революції 1917-1920 років та НЕПу, з'явився цілий ряд кооперативних журналів всеукраїнського масштабу, на сторінках яких знаходили відображення й події кооперативного життя попередньої дореволюційної епохи. Це, зокрема, часописи „Кооперована громада”, „Коопероване село”, „Правобережний кооператор”, „Сільський господар”, „Українська кооперація”, „Український кооператор”, які також опрацьовувалися у процесі написання дисертації.

Загальноімперські періодичні видання відбивають події кооперативного життя на всьому просторі Російської імперії, у тому числі й на території українських губерній. До них належать журнали „Вестник кооперации”, „Вестник кооперативных союзов”, „Кооперативная жизнь”, „Союз потребителей”, „Сплотчина”, „Хроника учреждений мелкого кредита”. При цьому останні два певний час видавалися у Києві відомим кооператором О.О.Беретті, що позначилося на їхній тематиці в бік уважного ставлення до висвітлення проблем кооперації в Україні.

Сільськогосподарська преса розглядала кооперативний рух як одну із провідних тенденцій соціально-економічного поступу і приділяла йому багато уваги. На сторінках журналів „Селянин”, „Хлібороб”, „Хуторянин”, „Экономическая жизнь Подолии”, „Южное хозяйство”, „Полтавские агрономические известия” та інших містяться великі обсяги даних про розвиток кооперації, передусім її фінансово-господарські показники та внутрішнє організаційне становище кооперативних товариств.

Кооперативну проблематику на початку ХХ ст. відобразила й *періодика громадсько-політичного та просвітницького спрямування*. Різноманітні матеріали щодо кооперації були виявлені в часописах „Дзвін”, „Заветы”, „Маяк”, „Літературно-науковий вісник”, „Рідний край”, „Слово”, „Світло”, „Украинская жизнь” та інших.

Інформаційно насиченим джерелом з історії кооперативного руху є *методична, аналітична та довідкова література з питань кооперативної роботи*. Вона з’явилася ще в часи зародження самої кооперації в 1860-х роках. А вже на початку ХХ ст. вийшло друком декілька сотень такого роду видань, які несуть відомості фактично з усіх аспектів діяльності кооперативного руху. На їхніх сторінках містяться дані про основні події кооперативного життя, його тенденції, типові і нетипові ситуації в роботі кооперативів, організаційно-господарське та фінансове становище кооперативної мережі, різноманітні кількісні показники її розвитку та інше.

Найбільш змістовні серед цього виду джерельних матеріалів огляди становища кооперації в українських губерніях та повітах, підготовлені М.С.Бойковим [171], П.І.Гавсевичем [172], Т.В.Зенченком [173], М.Рибінським [174], Ф.Шевченком [175] та іншими.

Праці з питань кооперативної теорії розкривають бачення кооператорами необхідності поширення кооперації та наслідків її діяльності для соціального розвитку і суспільної моралі. Теоретичні розробки провідних діячів кооперативного руху М.П.Балліна та М.В.Левитського зберігаються в ІР НБУВ (Ф.326,327). У цій же установі у фонді Всеукраїнського кооперативного музею (Ф.290) знаходяться праці відповідної тематики пересічних представників кооперативної громадськості. Матеріали ідейно-теоретичного характеру містяться також на сторінках періодичної преси початку ХХ ст., у монографічній літературі соціально-гуманітарного спрямування, авторами якої, зокрема, виступали С.В.Бородаєвський [176], І.А.Волошиновський [177], М.І.Туган-Барановський [178] та інші.

З'ясувати кількісні параметри розвитку кооперації впродовж досліджуваного періоду та встановити соціально-економічні передумови її виникнення, характер економічних умов, у яких відбувалася діяльність кооперативної мережі дозволили *статистичні матеріали*. Використані в процесі підготовки дисертації джерела цього виду поділяються на три групи: матеріали кооперативної статистики, сільськогосподарської статистики та бюджетних обстежень селянських господарств.

У Російській імперії державні статистичні органи цілеспрямовано не займалися вивченням кооперативної мережі. Тому офіційна статистика відображає становище кооперації лише фрагментарно. У той же час збір та систематизацію відповідних відомостей здійснювали громадські установи, приватні особи та земства.

Перші спроби *з'ясування кількісних параметрів розвитку кооперації* належать відомому вченому-економісту М.І.Зіберу [179, 73-105] та діячам Харківського споживчого товариства В.С.Козлову і М.П.Балліну [180].

Систематичну широку роботу зі збору та публікації даних стосовно кооперативної справи розгорнуло у пореформену добу Санкт-Петербурзьке відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств Імператорського Московського товариства сільського господарства. Однак основну увагу названа установа приділяла вивченню стану кредитних кооперативів [Див.: 181-190]. На початку ХХ ст. до процесу накопичення, систематизації та публікації даних про останні підключилися й органи Державного банку та Міністерства внутрішніх справ. У результаті, щодо кредитної кооперації цього періоду існують офіційні статистичні відомості [Див.: 191-193].

Сільськогосподарські кооперативи, щоправда, також обліковувалися державою – Департаментом землеробства і землевпорядкування [Див.: 194-195]. Але не усі види їх брались до уваги, а ті, що обліковувались, не відмежовувалися при цьому від громадських організацій агрономічно-просвітницького характеру і рахувалися разом з ними. Тому існує проблема виокремлення сільськогосподарських кооперативів із загального складу зафіксованих утворень. Ідентифікація і підрахунок їх за допомогою статистичних збірників виданих названим відомством є можливою на основі даних про юридичні підстави створення організацій, які вказувалися в матеріалах обстежень, а також за місцем діяльності, яке у разі його знаходження в сільській місцевості з великою ймовірністю вказує на існування кооперативу, а не громадського об'єднання. Виявлення та підрахунок кооперативних товариств цієї галузі за такими ознаками дають приблизні кількісні дані. Однак за ними можна судити про загальні тенденції поширення певних форм сільськогосподарської кооперації.

Обліком споживчих товариств державні статистичні установи взагалі не займалися. Щоправда, місцеві органи влади, як правило, збирали дані щодо розвитку споживчо-кооперативної роботи в межах регіонів, де здійснювали свої повноваження. Відповідні матеріали містяться у названих вище фондах губернських жандармських управлінь, охоронних відділень та канцелярії генерал-губернатора „Південно-західного краю”.

Обстеження мережі осередків споживчої кооперації та публікацією їхніх результатів намагалися цілеспрямовано здійснювати громадські та кооперативні установи, а також земства і приватні особи. Найбільш повні та узагальнюючі дані стосовно кількісних показників розвитку споживчо-кооперативної роботи на початку ХХ ст. мало Санкт-Петербурзьке відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств. Відповідні відомості воно отримувало шляхом запитів до канцелярій губернаторів, які давали дозвіл на відкриття споживчих товариств і тому володіли інформацією про їхнє існування. У 70-75 % випадків губернські власті не відмовляли в наданні відповіді щодо кількості кооперативів у межах регіону, припускаючись при цьому неточностей. Працівники Санкт-Петербурзького відділення на підставі різних джерел вносили виправлення і доповнення у сповіщення губернських властей. Останнє не позбавляло неповноти одержаних даних [Див.: 196-200], однак оброблені названою установою відомості в цілому відображають кількісні параметри споживчо-кооперативної мережі.

Значний поштовх становленню кооперативної статистики дала Всеросійська виставка 1913 року у Києві. У складі організаційних структур виставки працювала Кооперативна секція, яка з метою демонстрації досягнень кооперативного руху провела велику роботу із встановлення кількісних показників його розвитку. При цьому залучалися дані Санкт-Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств, статистичної служби Московського союзу споживчих товариств та інших установ. Відомості також отримувалися шляхом анкетувань та проведення спеціальних експедицій. Кооперативна секція Всеросійської виставки 1913 року у Києві впродовж своєї роботи накопичила і систематизувала великі обсяги матеріалів щодо кількості кооперативних товариств, їхніх членів, організаційно-господарського та фінансового становища кооперації, які є надзвичайно цінним джерельним масивом з історії українського кооперативного руху [Див.: 201].

Для з'ясування матеріальних умов існування та господарської діяльності соціальної бази кооперації – селянства – опрацьовувалися *дані статистики*

сільського господарства другої половини XIX – початку XX ст., накопичені і опубліковані вищими урядовими інституціями Російської імперії, зокрема Міністерством землеробства і державного майна, Міністерством фінансів, а також органами самоврядування [Див.: 202-206; та ін.]. Статистичні матеріали вказаних установ дали можливість встановити забезпеченість селян українських губерній землею, систему її обробітку, оренди, рівень врожайності, характер участі хліборобів у різноманітних промислах, роботі по найму та здійсненні податкових та інших платежів.

Дані бюджетних досліджень селянських господарств дали можливість з'ясувати форми зв'язку землеробського населення з сферою товарно-грошових відносин та характер його продовольчого забезпечення. На жаль, у другій половині XIX – на початку XX ст. бюджетні обстеження мали здебільшого локальний характер і не охоплювали значні територіальні масиви. Однак, вони дають уявлення про грошову частку бюджетів селянських сімей, їхню здатність до забезпечення себе продовольчими ресурсами та спроможність виготовлення продукції для продажу на ринку. У процесі підготовки дисертації були опрацьовані дані бюджетних досліджень, здійснених В.Я.Липським [207], Л.Я.Ставровським [208], Л.Н.Марессом [209], Т.І.Осадчим [210], О.В.Чаяновим [211], Л.Падалкою [212], Н.Костровим [213].

Встановлення повноцінної картини господарського життя селянства відбувалося й шляхом *опрацювання наукових праць економістів другої половини XIX – початку XX ст.* В.Є.Постнікова [214], Ю.Е.Янсона [215], М.Каришева [216], П.І.Лященка [217], М.П.Огановського [218], С.С.Бехтєєва [219], П.Лохтіна [220], В.А.Косинського [221] та інших. Разом з даними сільськогосподарської статистики та матеріалами бюджетних обстежень, дослідження вчених-економістів дали можливість з'ясувати особливості матеріального життя хліборобських мас, передусім характер їх втягування у процес товарно-грошового обміну і таким чином виявити соціально-економічні фактори, що зумовили виникнення й поширення кооперації як форми організації ринкового господарства.

Специфіка формування виявлених та опрацьованих джерельних матеріалів, їхні обсяги, видова різноманітність і, головне, повнота відбиття в них процесів кооперативної діяльності зумовлює цілісне відображення ними історичного розвитку кооперативного руху впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Комплекс використаних у ході підготовки дисертації джерел достатній для дослідження сутнісних сторін усіх проявів кооперативного життя, факторів, що їх викликали, соціально-економічних наслідків поширення кооперації і забезпечує в історико-джерелознавчому відношенні виконання завдань представленої дисертаційної роботи.

1.3. Методика дослідження

Ключовим підходом до розуміння процесів розвитку кооперативного руху є врахування його соціальної природи, а саме, розгляд його як різновиду громадського руху. „Кооперативний рух, – за словами М.І.Туган-Барановського, – є громадський рух, що має своєю безпосередньою метою створення різного роду кооперативів ...” [222, 106]. Взаємодія кооперативного руху та власне кооперації, як господарської організації, що виникла внаслідок його діяльності, представляє собою два найважливіших компонента кооперативного життя. О.В.Чаянов з цього приводу зазначав: „... перед нами завжди і одночасно постає кооперація як підприємство і кооперація як соціальний рух” [223, 1]. Така нероздільна природа зумовлена взаємопов’язаністю і неможливістю самостійного існування цих двох явищ. „Кооперація ..., забувши ... програму соціального руху, – констатував О.В.Чаянов, – приречена на загибель так як і кооперація, що спричинила рух величезних суспільних мас, але не зуміла знайти вдалих форм своєї конкретно-підприємницької реалізації” [223, 4].

У той же час кооперація як господарська організація і кооперативний рух явища самостійні, за висловом О.В.Чаянова являють собою „не один, а два об’єкти”. При цьому кооперація знаходиться у підпорядкованому по відношенню

до кооперативного руху становили і останній користується „кооперативними формами організації господарських підприємств як одним із знарядь (інколи єдиним) свого конкретного втілення” [224, 17]. Кооперативний рух за соціальними параметрами явище значно ширше ніж кооперація і як система включає в себе як кооперацію, так і кооперативну ідеологію, усю масу прихильників і співчуваючих їй осіб, усіх тих, хто у тій чи іншій формі здійснює кооперативну діяльність, а також громадські, державні та муніципальні установи, які проводять роботу у сфері кооперації. За визначенням О.В.Чаянова, кооперативний рух – „Являє собою соціальний вузол чисельних соціальних сил, чисельних проявів і дій мільйонів людей стихійно спрямованих в одну сторону” [223, 2]. Тому дослідження кооперативного руху передбачає з’ясування не лише фінансово-господарських аспектів роботи кооперації, а й ідеологічного розвитку кооперативного життя, соціально-психологічних особливостей його учасників та інших питань, що мають відношення до нього. Ця обставина, разом з врахуванням ступеня наукової розробки теми, зумовила визначення предмету та завдань дисертації.

Крім спектру суто кооперативних проблем, дослідження кооперативного руху не може не включати і розгляду інших аспектів суспільного життя. Зокрема, з’ясування потребує загальний стан народного господарства країни. Адже кооперативний рух, за словами П.Ф.Височанського, „дав зразок організації працюючих мас на ґрунті їх господарських інтересів” [25, 93]. При цьому головна увага повинна бути приділена сфері товарно-грошових відносин, оскільки кооперація, як форма організації економіки, поза ними існувати не може.

Дослідження кооперативного руху передбачає і врахування процесів національного розвитку. Як масовий громадський рух, він не може не набути специфіки, зумовленої особливостями народних мас, які об’єднує у своїх лавах. Національні проблеми чи то у формі етнопсихології, чи ідеології, чи інших проявах об’єктивно позначалися на характері кооперативного життя. У той же час, досліджуючи кооперативний рух у межах відповідної етнографічної території слід мати на увазі, що його учасниками виступали не лише представники

корінного населення, а й інших національностей. У зв'язку з цим доречним буде використати підхід до розкриття змісту поняття національної кооперації запропонований П.Н.Пожарським. Він зазначав: „Вживаючи ... вираз „українська кооперація” ми розуміємо його не в національному змісті, а в державному, в смислі історії України ...” і „під історією української кооперації ми розуміємо не лише історію кооперації українського народу ... а й кооперацію решти національностей ...” І хоча, за словами П.Н.Пожарського, „історія кооперативного руху серед нацменшостей України може бути предметом спеціального вивчення, але одночасово вона повинна увійти й до загальної історії кооперації на Україні” [27, 6-7].

У той же час справедливим буде вважати невід'ємною частиною національного кооперативного життя й діяльність кооператорів відповідного етнічного походження за межами своєї батьківщини. Ця обставина особливо важлива для врахування, коли мова йде про народи, які не мали державності і їхні представники часто працювали в інонаціональному середовищі.

Дослідження кооперативного руху вимагає й розгляду адміністративно-правових умов його розвитку. Адже із ставленням держави та органів самоврядування пов'язано чимало параметрів кооперативного життя. Право громадян на здійснення кооперативної діяльності в тих чи інших організаційних формах, можливість ведення певних господарсько-фінансових операцій, рівень податкового тиску та цілий ряд інших питань безпосередньо залежать від державної політики щодо кооперації.

З'ясування сутнісних аспектів та висвітлення історичного поступу кооперативного руху не можливе без його періодизації. Об'єктивною основою виокремлення періодів процесу розвитку певного суспільного явища виступають якісні зрушення в ньому. Показниками таких якісних зрушень у сфері кооперативного життя слід вважати значні зміни в кількості кооперативних установ, їхніх членів, соціальному складі учасників кооперативного руху, організаційній структурі кооперативної мережі, охоплення діяльністю нових галузей народного господарства та виникнення нових видів, форм і методів

кооперативної роботи, характер впливу на економічну ситуацію в країні, а також новації у кооперативній ідеології. Виникнення вище зазначених явищ пов'язано не лише з кооперативним життям як таким, а й загальними тенденціями соціально-економічного та політичного поступу. Тому створення періодизації повинно враховувати як визначальні характеристики кооперативного руху, так і загальносуспільні процеси розвитку.

Виходячи із вищезазначеного в історії кооперативного руху в Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст., якій присвячена представлена дисертація, є підстави виділити два періоди. Перший – доба зародження кооперації, яка охопила другу половину XIX ст. У цей час відбулося знайомство громадськості з ідеями кооперативного руху, здійснювалися перші, часто невдалі спроби започаткування кооперативної роботи. Становище кооперації відзначалося непевністю і не виказувало тенденцій до зміцнення своїх позицій.

На кінець 1890-х – початок XX ст. припадає наступний період – доба піднесення кооперативного руху, стрімкого поширення кооперативних форм діяльності. Впродовж останніх років XIX-го та перших років XX ст. спостерігалось пожвавлення кооперативного життя, яке після революції 1905-1907 років переросло в бурхливий процес розвитку кооперації, частка якої в забезпеченні товарообороту в країні постійно зростала. Відбулися значні зрушення в організації кооперативної мережі. Складовою останньої стали не лише кооперативні товариства, а й союзи кооперативів, з'їзди представників кооперативних установ та інші утворення. Принципових змін на початку XX ст. зазнав соціальний склад кооперації, виявивши тенденцію до домінування у своїх лавах селянства. У характері кооперативної ідеології у цей період також з'явилися новації, пов'язані з появою в її структурі національних цінностей.

Вказані періоди розвитку кооперації відповідні етапам загальносуспільного поступу, у якому завжди під різними дефініціями традиційно виокремлюють другу половину XIX ст. та початок XX-го. Різниця між цими етапами полягає в якісних зрушеннях у сфері технології і організації виробництва, соціальній

структурі суспільства, характері політичних та національно-культурних процесів, які безпосередньо зумовлювали тенденції розбудови кооперативного життя. Так, у перші пореформені десятиліття в умовах пошуків нових форм суспільного ладу кооперація привернула увагу громадськості у якості прогресивного фактору економічних перетворень. Несформованість соціальної бази кооперативного руху перешкодила його розвитку в той період. Але вже на кінець XIX ст. ринково-капіталістична трансформація втягнула народні маси у товарно-грошові відносини і таким чином викликала необхідність широкого використання ними кооперативних засад економічної діяльності. Революційні події початку XX ст. та активізація національно-політичного життя зпричинили предметну увагу до кооперативного руху та участь у ньому відповідних кіл громадськості, які пов'язували з поширенням кооперації вирішення економічних проблем українського народу. Віхи становлення кооперативного життя були складовою етапів суспільного розвитку другої половини XIX – початку XX ст.

Зазначені особливості періодизації історії кооперативного руху безпосередньо враховувались у визначенні і виконанні завдань дисертації та в процесі розробки її проблемно-хронологічної структури. Розділи дисертаційної роботи висвітлюють визначені вище етапи кооперативного життя. Проблематика підрозділів відображає не лише суто кооперативні проблеми, а й комплекс факторів, які на них впливали. При цьому, оскільки масштаби кооперативного життя у вказані періоди його розвитку значно відрізнялися, то кількість структурних частин, які ці періоди відображають різні. Доба зародження кооперативного руху висвітлена в межах одного розділу, а етап піднесення – у чотирьох.

Дослідження теми представленої дисертації здійснювалося відповідно до її предмету і завдань, зумовлених зазначеними вище сутнісними характеристиками кооперативного руху, у послідовності визначеній структурою дисертаційної роботи за допомогою наступних методів.

У ході розробки проблем дисертації використовувався ряд загальнонаукових методів пізнання. Важливу роль у визначенні та виконанні завдань дисертаційної

роботи відіграв *метод системного підходу* та його інструментарій – структурний, функціональний та структурно-функціональний аналіз. Він дозволив побачити кооперативний рух як цілісність, що складається із взаємопов'язаних між собою елементів, які становлять його структуру і виконують у ній відповідну функцію. Такими структурними елементами виступають господарські установи кооперації, з'їзди їхніх представників та інші організації, що займалися кооперативною роботою, а також коопероване населення, теоретики кооперативного життя та його організатори, кооперативна теорія та ідеологія. Виконуючи свою специфічну роль, вони водночас склали органічну єдність, якою був кооперативний рух.

Серед загальнонаукових методів пізнання прислужився й *історичний метод*, який дозволив розкрити розвиток кооперативного руху від середини XIX-го до початку XX ст. як єдиний процес, що пройшов шлях від свого зародження до становлення, перетворившись в потужний фактор соціально-економічного життя. При цьому для з'ясування причин тяглості кооперативного поступу використовувався *логічний метод* наукового пізнання. Він дав можливість встановити фактори суспільного розвитку, які зумовили існування кооперативного руху як стійкого системного явища. Розгляд у дисертації сукупності економічних, соціальних, національно-культурних та адміністративно-правових умов кооперативної діяльності завдячує застосуванню цього методу.

У процесі підготовки дисертації застосовувався й *метод типологізації*. Його використання пов'язано з визначенням основних тенденцій розвитку кооперативної думки та сфер фінансово-економічної діяльності кооперації.

З'ясування характеру сприйняття різними верствами ідей кооперативного руху, реакції на ті чи інші прояви кооперативного життя, специфіки поведінки людей у процесі їхньої участі у кооперативній роботі відбувалося *за допомогою методу індукції*.

Крім загальнонаукових, у ході виконання завдань дисертації використовувалися також спеціально-історичні методи. Так, при з'ясуванні витоків кооперативного життя, національних тенденцій у його ідеології, розвитку

інших процесів у кооперативному русі прислужився *історико-генетичний підхід*. При визначенні стадій розвитку кооперативного руху впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був задіяний *історико-типологічний метод*. У процесі з'ясування впливу кооперації на загальноекономічну ситуацію використовувався *історико-системний метод дослідження*.

РОЗДІЛ 2

ЗАРОДЖЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

2.1. Поширення ідей кооперації

Вперше ідеї кооперації на територію Наддніпрянської України проникають в останні дореформені десятиліття XIX віку. Вони, очевидно, поширилися внаслідок загальноімперських тенденцій соціально-економічної думки, спрямованої на пошук шляхів модернізації народногосподарського життя. У 1840-1850-х роках серед інтелігентських кіл спостерігалось помітне зацікавлення колективними формами економічної діяльності [225, 982; 226, 19-38; 227, 144-151; 52, 9]. А вже у 1860-х – на початку 1870-х років, в умовах піднесення громадської думки та найкращих сподівань на стрімку модернізацію суспільного життя, у колах освічених прошарків міст причетність до кооперативної справи вважалася ознакою цивілізованості, європейськості, прогресивних поглядів та способу існування. Кооперація розглядалась як своєрідний клуб людей відповідної категорії та модна форма дозвілля [228, 350-351, 361-363 та ін.; 229, 141-142 та ін.].

Середовище зацікавлених кооперацією за ідейними та морально-етичними характеристиками було не однорідним. У ньому співіснували щирі самовіддані прихильники ідей кооперації та випадкові особи, що вважали за необхідне не відставати від новомодних суспільних тенденцій. Останні на практиці розглядали участь у тих чи інших проявах кооперативного життя як форму доброчинності зі свого боку по відношенню до простого народу, спосіб спілкування, знайомства та налагодження зв'язків з потрібними людьми, і не в останню чергу – отримання дивідендів від паїв внесених до статутних капіталів товариств, при цьому не виявляючи інтересу до проблем їхнього роботи [228, 350-352, 354-355, 361-363 та ін.; 229, 141-142, 145-146]. Не зайвим буде навести цитату із роздумів одного із сучасників (на жаль, невідомого за ім'ям та належністю до конкретного кооперативного товариства) про уявлення такої категорії людей про сенс своєї належності до кооперації. Він писав: „... ми лише мріяли, мріяли про задоволення

мати добротний товар за цінами якнайнижчими, мріяли і про те, що непогано було б отримати великий дивіденд, але, віддаючись приємним мріям, ми ... не спромоглися хоч трішечки потурбуватися, щоб мрії наші стали дійсністю” [230, 3].

Значно менше було справжніх, ідейних прихильників кооперативної справи, готових послідовно сумлінно вирішувати проблеми її розвитку. Однак, вони відзначалися високими морально-психологічними якостями та самовідданістю в роботі. Прикладом таких учасників кооперативного руху можуть бути керівники перших споживчих товариств міста Чернігова. Ініціатором створення одного із них виступив начальник місцевої казенної палати Тичина. Товариство під його керівництвом успішно розвивалось аж поки він не змінив місце проживання, внаслідок чого кооператив припинив існування. Чиновники фінансових установ, які були членами цієї організації, виявились неспроможними продовжувати кооперативну роботу без натхненої праці свого керівника – Тичини. Один із керманічів іншого чернігівського товариства, Аронський, покінчив з життям самогубством через сором, викликаний банкрутством кооперативу [3, 492].

Яскравим прикладом зацікавлення ідеями кооперації представником інтелігенції є життя Віктора Семеновича Козлова. Виходець з багатой полтавської дворянської сім'ї, військовий за фахом, він завжди знаходив можливість, поряд із службою в армії, активно займатися різноманітною за спрямуванням громадською та науковою роботою. Значне місце у своєму житті Віктор Семенович відводив і кооперативним справам. Козлов брав участь у діяльності споживчих товариств у Харкові і Санкт-Петербурзі, проводив обстеження кооперативів, намагався скликати Всеросійський з'їзд споживчої кооперації і вживав заходів зі створення кооперативного союзу [51].

Подібно проявлялася прихильність до кооперації у Миколи Матвійовича Терновського. Випускник Санкт-Петербурзького та Київського університетів, приятель державного діяча графа С.Ю.Вітте та історика Д.І.Яворницького, Терновський, як і Козлов, також виявляв інтерес до самих різноманітних справ. Він працював у навчальних закладах і фінансових установах Києва та Житомира, слідчих органах, писав наукові праці з педагогіки та сільського господарства і

фінансів. А поряд з цим, цілеспрямовано займався дослідженням землеробських артілей, у результаті чого у 1876 році була опублікована його праця, яка є одним із докладних джерел з питань зародження виробничої кооперації [231, 1-4; 232, 2-6; 233]. На її примірнику, що зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського, на внутрішній стороні обкладинки містяться замітки про позитивну роль артільного господарювання, написані від руки читачем далеких пореформених часів на ім'я „Ал. Попельницький”, які також є наочним свідченням прихильного ставлення представників інтелігенції до кооперативної справи.

Впродовж пореформеної доби симпатії міських освічених прошарків до кооперації не мали сталого характеру. З середини 1870-х років з розпадом перших споживчих товариств захоплення кооперативним рухом майже зникає.

У 1870-1880-х роках носіями відповідних ідей інколи виступали поміщики. Останні, як правило, цікавилися можливістю використання кооперативних принципів у забезпеченні селянства дешевим кредитом, за словами подільського губернатора, бажали „головним чином ... принести певну користь ... селянству, оберігаючи його, в межах можливого, від єврейської експлуатації” [234, 3]. Вони були досить дієвими організаторами та спонсорами сільських ощадно-позичкових товариств, непогано обізнаними з усіма аспектами кооперативної роботи. Про таких, зокрема, волинський губернатор говорив: „... люди розвинуті, практичні, добрі і досвідчені сільські господарі” і беруться до справи “цілком свідомо і вповні розуміючи користь заснування товариства” [235, 3-4].

Прикладом поміщиків-кооператорів можуть бути великі подільські землевласники брати Станіслав та Фадей Грахольські. Їхня робота у сфері кооперації не мала ніякої корисливої мотивації і, як зазначав подільський губернатор стосовно діяльності Фадея Грахольського, проходила „тільки з метою філантропічною”. У 1880 році брати не без залучення власних коштів створили у Вінниці ощадно-позичкове товариство і, користуючись високою пошаною в шляхетському середовищі, сприяли формуванню прихильного ставлення до кооперації місцевого панства. Свідченням тому може бути той факт, що понад півсотні поміщиків з часом долучилися до лав Вінницького товариства. Щоправда

характер залучення до кооперативних справ міг бути досить специфічним. Так, поміщик Ольгопільського повіту Кирило Бржозовський, за свідченням подільського губернатора, „відзначався ... великою скупістю, і якщо й взяв участь у цій справі, то тільки дякуючи тиску на нього родича графа Фадея Грахольського, який побажав залучити Бржозовського до участі тільки як фінансову силу”. Як і личить свідомим людям, брати Грахольські встигали себе проявити в багатьох громадських справах. Крім участі в кооперативній роботі, вони, зокрема, мали відношення до діяльності товариства „Сокіл” у Галичині [236, 8-9; 237, 3-5 зв., 11-14; 234, 3 зв.-4], активно працювали в Подільському товаристві сільського господарства [238].

Зусилля громадськості в галузі просування кооперативної справи не могли не сформувані ставлення до неї у середовищі бюрократії. Звичайно, що відношення до кооперативного руху з боку чиновництва об'єктивно визначалося головним чином засадами державної політики, однак у той же час їхні погляди були не лише зумовлені безпосередніми службовими обов'язками. Загалом ставлення до кооперації виходило з практики діяльності відповідних товариств, доцільності їх з точки зору своєї службової репутації та завантаженості при виконанні посадових завдань і навіть задоволення власних амбіцій. Так, волинський губернатор вважав, що оскільки „споживчі товариства ... в більшості випадків не мають успіху”, то не варто дозволяти їх засновувати [239, 1-1 зв.]. У той же час подільський губернатор, навпаки, зазначав: „... я мав можливість переконатися ... наскільки корисні та міцні при добрих керівниках селянські ощадно-позичкові каси ...” [240, 3 зв.]. Генерал-губернатора „Південно-Західного краю” О.П.Ігнат'єва ображала та обставина, що Міністерство фінансів мало враховувало його позицію при затвердженні статутів кооперативів. Тому, мабуть, не випадково Ігнат'єву серед кредитних установ на селі подобались не ощадно-позичкові товариства, а сільські банки, які, на думку чиновника, краще відповідали „рівню селянського розвитку та життя” [236, 8, 10].

Відчутного нервування завдавала бюрократії кооперація в разі залучення до її лав потенційно небезпечних, з точки зору державних службовців, осіб. У такій якості виступали, зокрема, особи єврейської та польської національності. Непоодинокі документальні джерела про заснування кооперативних товариств з

відповідним етнічним складом свідчать про бажання чиновників на всяк випадок перестрахуватися і знайти привід не дозволити їх відкриття, зразу, за словами генерал-губернатора Ігнат'єва, проконтролювати „політичну сторону справи” [236, 10 зв.], щоб згодом не додати собі обов'язків та неприємностей у зв'язку з небажаними аспектами існування новоявлених утворень.

Слід також зазначити, що кооперативна тематика займала у свідомості чиновництва далеко не першорядне місце. У цілому і серед службових обов'язків, і у сфері особистих інтересів цю категорію інтелектуальної еліти хвилювали зовсім інші проблеми. Відомий російський економіст і громадський діяч О.І.Чупров, аналізуючи ставлення царської бюрократії впродовж пореформених десятиліть до ідей поширення кооперативного кредиту, зазначав: „... у керівних колах дрібному кредиту надається незрівнянно менша вага, ніж залізничним шляхам, сільській варті і цілому ряду інших суспільних потреб” [241, 192].

Значною мірою подібне відношення до кооперативного руху проявлялося й у земських діячів. Про це свідчать узагальнюючі матеріали щодо розробки органами самоврядування програм економічного розвитку. Одинокі згадки про кооперативний кредит, до того ж ще й неоднозначні, вказують, що соціально-економічна думка земської інтелігенції фактично не побачила в кооперації засіб оздоровлення господарського життя [Див.: 242, 239-240 та ін.; 243; 244, 74-76, 237-240 та ін.].

За деякими оцінками, прояви інтересу земств до кооперативної справи були зумовлені впливом народницького руху [245, 64-65]. Це видається цілком ймовірним з огляду на послідовну прихильність усіх народницьких течій до колективного господарювання. В особі радикально налаштованої інтелігенції кооперативна справа, особливо в частині розвитку артільного землеробства, мала найщиріших симпатиків [Див.: 246, 33, 37-39, 41-43, 69-74, 99, 120-125, 141, 146, 149-150].

Прихильники кооперації в перші пореформені десятиліття були й серед наукової громадськості. Про це, зокрема, може свідчити безпосередня участь її представників у роботі кооперативних товариств. Наприклад, у керівних органах одного із перших кооперативів, Київського товариства споживачів, працювали

відомі вчені М.П.Драгоманов, М.І.Зібер, О.Ф.Кістяківській та інші [247, 12]. Значна частина пайовиків цієї організації також належала до науково-педагогічного середовища [248, 40-41]. Відомі також інші форми участі науковців у кооперативному житті. Зокрема, вчений-економіст, професор Харківського університету К.К.Гаттенбергер надавав консультації бажаючим щодо створення й діяльності артілей [249, 11]. Інший, також відомий економіст, професор Київського університету М.Х.Бунге брав участь у написанні статуту Немирненського ощадно-позичкового товариства [250, 104], розробив та опублікував проект поширення кооперативного кредиту в „Південно-Західному краї” [187, XIX - XXI].

Наукові роботи з питань кооперації також публікували К.К.Гаттенбергер, М.П.Драгоманов, М.І.Зібер, В.С.Садовський. При цьому останні – Зібер і Садовський – були одними із перших в Російській імперії, хто написав праці відповідної тематики. Так, Микола Зібер вже у 1869 році видав монографію присвячену споживчим товариствам [Див.: 179]. Садовський у 1867 році захистив у Новоросійському університеті дисертацію, в якій виклав своє бачення ролі кооперації в суспільному розвитку. Згодом за рішенням вченої ради юридичного факультету названого університету вона була надрукована окремою книжкою [108, 546-598].

Серед вище названих категорій населення не було єдиного погляду на роль і значення кооперативного руху в суспільному житті. У середовищі причетних до кооперативної справи чи зацікавлених нею, або просто тих, хто знав про її існування, виділялися дві основні ідеологічні течії. Перша розглядала кооперацію як форму соціально-економічного життя, що в перспективі повинна призвести до побудови нового суспільного ладу, який зазвичай називали соціалізмом. Друга ж, яку один із істориків кооперативної думки досить вдало назвав „господарсько-раціоналістичною” (у літературі також зустрічаються терміни щодо цієї течії „ліберальна”, „демократична” та ін.), бачила в кооперативному русі лише спосіб покращення матеріального становища народних мас в умовах розвитку ринково-капіталістичних відносин. Формування цього підходу до розуміння ролі кооперації було зумовлено кризою спроб безпосередньої реалізації ідей Р.Оуена та Ф.Фур'є, на

які орієнтувались кооператори-соціалісти, і появою позитивної практики кооперативної діяльності їхніх опонентів – головним чином німця Германа Шульце-Деліча та його послідовників. Останні започаткували ефективні механізми вирішення фінансово-господарських проблем на засадах взаємодопомоги, завдяки чому набули широкого визнання в країнах Європи [Див.: 251, №1, 8-9; 30, 16-28; 252, 51-56; 253, 73-75].

У Російській імперії прихильники “господарсько-раціоналістичної” течії гуртувалися навколо Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства. Ця установа була створена в 1871 році і тому ж році відкрилося її Санкт-Петербурзьке відділення, де й зосередилася основна робота Комітету. Його засновниками і членами виступила група ліберальних поміщиків на чолі з князем О.І.Васильчиковим. Санкт-Петербурзьке відділення Комітету провадило досить плідну роботу з популяризації кооперативної справи, інструкторсько-методичного забезпечення її проведення, збором та систематизацією матеріалів щодо кооперації та представлення інтересів останньої перед органами державної влади та самоврядування [Див.: 254; 255.].

Діячі цієї установи, передусім О.І.Васильчиков, Н.П.Колюпанов та О.В.Яковлев, виступали головними ідеологами „господарсько-раціоналістичного” підходу до кооперативного руху. Вони бачили в кооперативних товариствах засіб боротьби з бідністю, примноження продуктивності селянських господарств, недопущення їх занепаду та розорення. „... їхня користь, – вказував князь Васильчиков, – полягає в тому, що вони попереджують ... остаточний розклад ... і ліквідацію господарств” [256, 158]. А на думку Н.П.Колюпанова, „Значення асоціаційного руху” полягало в „покращенні становища малозабезпечених класів і ... припиненні існуючої нерівності в розподілі багатства між різними соціальними групами” [257, 60].

Створення умов для господарської самостійності селянства шляхом поширення кооперації фундатори Комітету вважали надзвичайно принциповим питанням. Князь Васильчиков, виступаючи на засідлані Імператорського Вільного економічного

товариства, з приводу необхідності забезпечення населення кооперативним кредитом зазначав: “... відмовити народним масам у кредиті, це мені здається такою ж економічною помилкою і – скажу більше – таким самим злочином, як відмовити народу в правосудді” [258, 465]. „... запровадження в нас сільських банків за зразком німецьких позичкових товариств, – підкреслював Н.П.Колюпанов, – є найближчим, самим нагальним завданням у нашому теперішньому становищі” [257, 81].

Однак таке уважне ставлення до матеріального добробуту хліборобських мас було викликано не лиш співчуттям до їхніх проблем. Належне господарське становище селянства розглядалось як основа його платоспроможності, виконання податкових та інших повинностей, і що не менш важливо, як запорука стабільності існуючого в Російській імперії державно-політичного ладу. Поміщиків-кооператорів непокоїла перспектива побачити, викликане розвитком товарно-грошових відносин, зростання соціальної напруги, загрозу революційних виступів, подібних до тих, що відбувались в Західній Європі. Одним із дієвих факторів попередження народного гніву вважалися „асоціації всякого роду: ощадно-позичкові, страхові, споживчі, і особливо виробничі”, які, за словами Васильчикова, „... можуть зупинити подальше зубожіння робітничого і землеробського класу і взагалі відвернути хворобу пролетаріату, що розлютилася в Західній Європі і загрожує в майбутньому Росії” [258, 446]. У перспективі кооперативні організації, на думку теоретиків Комітету, повинні скласти новий сектор економіки, який мав розвиватися поряд з вже існуючим приватнокапіталістичним. „... правильне майбутнє економічного ладу, – говорив Н.П.Колюпанов, – полягає в рівноправності приватної підприємливості капіталістів з товариствами або виробничими асоціаціями робітників ...” [257, 62].

Отже, для представників правлячих верств, які долучалися до кооперативної справи, остання повинна була стати інструментом збереження стабільності в державі і свого соціального статусу та забезпечувати, як казав той же князь Васильчиков, „і інтереси державної скарбниці, і потреби селянського стану, і вигоди переважної більшості поміщиків ...” [259, 35].

Подібні підходи до ролі кооперації знаходили підтримку і були близькі урядовим колам. Наприклад, міністр фінансів Російської імперії М.Х.Рейтерн у 1871 році зазначав, що створення кооперативних товариств „буде служити ... поширенню серед народу ощадливості і привчати його до сумлінного виконання боргових зобов'язань” [183, III].

У 1882 році після смерті О.І.Васильчикова Санкт-Петербурзьке відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств очолив відомий український громадський діяч і меценат, полтавський поміщик Григорій Павлович Галаган. У пореформені часи він виступав у ролі знаного і заслуженого фахівця в галузі кредитної кооперації. Але про його кооперативні погляди відомо мало. Спроби відшукати у фондах родини Галаганів в Інституті рукопису НБУ та Центральному історичному архіві у Києві матеріали щодо цього питання позитивних наслідків не дали.

Григорій Павлович був надзвичайно різнобічною людиною і кооперація для нього, очевидно, становила одну із багатьох захоплень і справ, яким він себе присвячував. Про відсутність глибокого інтересу до кооперативного руху можуть свідчити каталоги його бібліотеки. У багатющих зібраннях книжок сім'ї Галаганів фактично не помітні праці присвячені питанням кооперації [Див.: 260; 261]. Та й за свідченням самого ж Григорія Павловича, (щоправда на 1880 рік, коли він ще не очолював Санкт-Петербурзьке відділення Комітету) кооперація була лише одним з десяти напрямків його діяльності, не рахуючи окремих їх складових [262].

Очевидно, Г.П.Галаган не намагався себе проявити у сфері розробки теорії та ідеології кооперативного руху і не побажав додати новацій ідеям О.І.Васильчикова та інших діячів Комітету. Він був передусім провідним кооператором-практиком, організатором кредитно-кооперативної роботи. Звичайно, що такої якості він не зміг би набути без певного бачення ролі кооперації в суспільному житті, переконаності в доцільності її розвитку. Враховуючи характер його громадської діяльності, державної служби та соціального становища, можна сміливо віднести Григорія Павловича Галагана до видних представників „господарсько-раціоналістичної” течії кооперативної думки пореформених часів.

Мабуть єдиним теоретиком цього напрямку в Україні був В.С.Садовський. У своїй монографії „Про розвиток робітничих асоціацій, як засобу державного благоустрою”, яка вийшла за наслідками захищеної у Новоросійському університеті дисертації, він вказував що процеси кооперативного життя повинні відбуватися „поступово і мирно, не порушуючи ні в якому разі корінних основ суспільства і держави”. Завдання кооперативного руху Садовський бачив в усуненні небезпеки соціальних потрясінь, пов’язаних з ринково-капіталістичною трансформацією і появою класу найманих робітників. За його словами, „кооперація включає ... усі умови, необхідні як для попередження явища пролетаріату, так і для блокування причин вже існуючого” [263, 85-86 та ін.].

У той же час Садовський розглядав кооперацію як самодостатню і ефективну форму соціально-економічної організації суспільства, яка здатна суттєво вплинути на загальний характер господарського ладу. Розвиток кооперативного руху, на його думку, повинен значно послабити позиції приватнопідприємницької діяльності, залишити представників останньої, як він казав, „без діла”. Однак, „для того, щоб кооперація здійснила той економічний переворот, який вона, по сутності своїй, здатна зробити, – писав вчений, – необхідна попередня підготовка, необхідний поступовий і систематичний розвиток кооперативних установ”. Чи буде вказаний „економічний переворот”, який виникає як наслідок тривалої соціально-економічної еволюції, початком принципово нового суспільного ладу Садовський свідомо не став говорити. „Ми не будемо пробувати визначати хоча б і в самих загальних рисах, ні той шлях, який доведеться пройти кооперації, ні ті межі, до яких може бути доведено застосування її”, – зазначив вчений [263, 25, 54-57, 59, 86-87, 141 та ін.].

На жаль, після видання своєї монографії про „робітничі асоціації” В.С.Садовський предметно вже більше не займався проблемами кооперативного руху [108, 551]. Його погляди на кооперацію очевидно не мали широкого резонансу серед громадськості. Хоча в цілому ідеї „господарсько-раціоналістичної” течії, поза всяким сумнівом, користувалися популярністю, особливо у середовищі дворянства.

Більше поталанило українським землям на теоретиків соціалістичного напрямку кооперативної думки. Кращі представники наукової еліти пов'язували з кооперацією можливість докорінної перебудови суспільного ладу, досягнення соціальної гармонії і справедливості, стрімкого зростання добробуту широких верств населення.

Доцент Київського університету Микола Іванови Зібер розглядав кооперативний рух як невід'ємну частину суспільного розвитку, яка прискорює соціально-економічну еволюцію. „... теорія кооперації ... є теорією самого суспільства ...”, – зазначав мислитель і пов'язував прогрес господарського життя з поширенням асоціацій виробників, де буде панувати соціальна гармонія [264, 386, 400 та ін.].

Ще однозначнішим в оцінці значення кооперації для перебудови суспільного ладу був відомий український вчений-економіст Сергій Андрійович Подолинський. Дійшовши висновку, „що праця і продукція гуртова, в асоціації робочих сил, з погляду акумуляції енергії корисніша, ніж індивідуальна праця” [265, 309], він вважав за доцільне, „щоб уся земля належала до сільських громад, а усі заводи до артілів робітників, котрі на них працюють. Тоді б, – на думку Подолинського, – не було на світі багатих людей і бідних, а кожний би мав усього доволі ...” [265, 92]. Такі порядки вчений розглядав як альтернативу існуючому суспільному ладу. У колективних формах господарювання він бачив цілком самодостатній, самостійний соціально-економічний устрій. „... се також одинока система ...”, – говорив з цього приводу Подолинський [265, 309].

Основою найпрогресивніших тенденцій розвитку, гарантом докорінного оновлення усіх сторін суспільного життя вважав кооперацію Михайло Петрович Драгоманов. „Принципи сучасної всесвітньої цивілізації, – писав він, – найбільш відповідні такому поступу: лібералізм в його найконсеквентнішій формі федералізму в справах державних, демократизм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних ...” [266, 521].

Отже, на думку українського мислителя, кооперація об'єктивно здатна забезпечити справедливий соціальний устрій. Драгоманов вважав, що ніякі, навіть

радикальні політичні зміни не спроможні докорінно вирішити соціальне питання, якщо в суспільстві не буде домінувати колективний спосіб господарювання. Цей висновок він ґрунтував на історичному досвіді українського народу, зокрема подіях Національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького та Гетьманщини. Ліквідацію соціально-економічних завоювань часів Хмельниччини та реставрацію феодально-кріпосницьких порядків Драгоманов пояснював тим, що „українські льюде XVII ст. вигнали польських панів, та ј почали землю ділити проміж себе нарізно, а не повернули јјј тільки в громадську, чи товариську”. І тому Михайло Петрович наголошував на тому, що в майбутньому необхідно „повстаньна повернути так, шчо б зараз же, проганяјучі начальство, крестьяне повертали всю землю в громадську власність”. Таким чином, на думку вченого, колективне господарювання зумовлювало незворотність соціальних завоювань народу. У зв’язку з цим не без оптимізму Драгоманов зазначав: „.... велику вагу мајуть проби товариського господарьваньна, котрі де далі все більше ... починајуться на Україні” [267, 224]

З соціалістичними ідеалами тісно пов’язував кооперацію народницький рух. Стурбовані соціальними негараздами, викликаними розвитком капіталістичного господарювання, народники побачили в ньому регрес, який, на їхню думку, можна оминути відкривши шлях колективним формам економічної діяльності на базі селянських общин. Народники, говорячи словами одного із їхніх натхненників М.Г.Чернишевського, вважали „потрібним зберегти від вторгнення особистої приватної власності ті частини землі, які до цих пір залишалися власністю або володінням суспільства” [268, 692].

Цілий ряд відомих представників народницького руху, життя й діяльність яких пов’язані з Україною – Є.Борисов, В.І.Дзюбинський, В.К.Дебогорій-Мокрієвич та І.К.Дебогорій-Мокрієвич, Я.Стефанович, П.П.Червінський, Ф.А.Щербина та інші, – займалися розробкою концепції широкого впровадження колективного господарювання і пов’язували з ним прогресивний поступ суспільства [Див.: 246; 269, 137-196]. Так, В.І.Дзюбинський вважав, що в майбутньому „основою соціального ладу країни” стане „економічний устрій на принципах наукового

соціалізму – солідарність і колективність праці, коли земля, ріки, озера, машини, фабрики та ін. будуть належати всім людям, усім бажаючим працювати” [270, 324-324 зв.]. Інший активний учасник народницького руху в Україні М.Г.Кожанов вказував: „... найбільш бажана і досконала форма – це машинно-асоціаційна – коли певна група робітників або вся община, у даному випадку землеробська, має у своєму користуванні завод або фабрику на принципах чисто артільних ...” [271, 37]. Відомий економіст-аграрник народницького напрямку Ф.А.Щербина був переконаний у тому, що поширені серед українського народу традиційні „артільні та общинно-артільні форми праці” являють собою „вищі форми праці, що спираються на соціальну справедливість і благо” і складають „здатки майбутнього ... народного життя ..., які глибоко криються в самій природі людини” [272, 8].

Однак, як у працях вказаних професійних науковців, так і в теоретиків народництва кооперативна справа посідала часто далеко не першорядне місце, поступаючись іншим, як правило соціально-політичним або ж загальноекономічним темам. За словами В.К.Дебагорія-Мокрієвича: „... наші плани щодо проповідування на користь повсюдного влаштування землеробських комун ... мало-по-малу були витіснені планом революційної пропаганди і агітації серед народу ...” [273, 104].

Практично єдиним ідеологом соціалістичної течії в кооперативному русі, який впродовж багатьох десятиліть послідовно працював над розробкою теорії кооперації, був Микола Петрович Баллін.

Баллін належав до помітних представників культурної еліти другої половини XIX ст., входив до кіл найвідоміших громадських діячів та інтелектуалів своєї епохи. Він знаходився в приятельських відносинах з членами гуртку петрашевців, теоретиком анархізму М.О.Бакуніним, був знайомий з революціонерами-демократами М.П.Огарьовим [Див.: 274, 25-26, 34] та М.Г.Чернишевським, всесвітньо відомими кооператорами Н.В.Верещагіним, В.Ф.Лугіним, Г.Шульце-Делічем [Див.: 275, 61-62, 142, 180], Ш.Жидом [276].

Баллін виріс у багатій аристократичній родині. Отримав престижну освіту в Імператорському училищі правознавства. Тривалий час, з 1849-го і до середини 1860-х років, працював за фахом у Сенаті та Міністерстві юстиції в Санкт-

Петербурзі, у судових установах Сибірська, Катеринослава, Костроми та Харкова [Див.: 274, 14, 29-47, 54-55, 93, 111; 275, 18-19, 28, 81 а ін.]. Після виходу у відставку Баллін проживав у Харкові і повністю присвятив себе громадській роботі, передусім розробці теорії кооперативного життя та її пропаганді.

Світогляд Миколи Петровича Балліна формувався під значним впливом життя та ідей М.Г.Чернишевського. Останнього він вважав духовним учителем передової інтелігенції, „на чолі якої, – за словами Балліна, – стоїть озброєний своїм мучеництвом і своєю непохитністю думки Микола Гаврилович Чернишевський” [274, 17, 52; 275, 61-62]. Переконалим соціалістом Микола Петрович Баллін став у юному віці – у 20 років він відмовився від спадщини, бо, за його словами, „був настільки соціалістом, що визнавав, що в принципі ... не маю права отримати спадщину і відмовився від неї із задоволенням ...” [274, 30]. У той же час, ні в справах, ні навіть у думках Баллін не виношував нічого революційного чи радикального, виступав за мирний еволюційний шлях розвитку суспільства і не брав безпосередньої участі в політичному житті своєї епохи.

М.П.Баллін обстоював концепцію так званої інтегральної кооперації, яка передбачала охоплення кооперативними формами діяльності усіх галузей економічного життя, за його словами: „... обіймала, по можливості, весь устрій нашого господарства” [277, 2] і взагалі всі сфери життєдіяльності суспільства [278, 1-12]. Підставою такого проекту стало переконання Миколи Петровича в тому, що кооперація „механізм незрівнянно значно досконаліший любих найдосконаліших механізмів новітньої техніки”. При цьому, з точки зору мислителя прогресивність її полягає не лише у відкритті ефективного способу господарської діяльності, а й у досягненні високої моралі, яка обіймає „високі стремління до правди, мудрості, любові”. Тому участь у кооперативному русі, на думку Балліна, це „внутрішня людська потреба, завдання всього людства, всього космосу” [279, 22, 24, 28].

Інтегральна кооперація в соціальному її вимірі і була для Миколи Петровича соціалізмом. „... розвиток кооперації, – зазначав він, – веде до соціалізації” [280, 1].

В основі розбудови інтегральної кооперації, а з нею і соціалізму, на думку Балліна, лежить „рух думок”, спрямованих на усвідомлення „всезагального

братства, спільного походження, необхідності внаслідок цього кооперативного розвитку”. Микола Петрович, мабуть, розглядав цей процес як природний, об’єктивний, історично зумовлений, зазначав, що він відбувається „без всяких поштовхів із зовні”, „прихованими течіями думок ..., про що нашим мудрецам не снилось” [281, 1]. Однак, каталізатором „руху думок” у відповідному напрямку є розвиток системи освіти, тільки за умов якого, вказував Баллін, „буде вирішено майбуття людства, тільки тоді стремління його до комунізму буде мати міцну основу”, – зазначав він [282, 48]. Сприяння розбудові освітнього простору для кооперативного поступу Микола Петрович вважав не менш важливим, ніж створення самих кооперативів. З цього приводу він писав: „... споживчі лавки можуть бути зараз у нас тільки безплідними при сучасному становищі соціальної освіти ...” [Цит. за: 283, 1215].

М.П.Баллін зовсім не оптимістично оцінював можливості поступу до інтегральної кооперації в сучасну йому епоху. Він вважав, що соціальні передумови для широкого розвитку кооперативного руху ще не сформовані, а ті чи інші „соціальні стремління та рухи можливі, – говорив мислитель, – тільки тоді, коли їх вимагають організовані соціальні сили” [284, 2 зв.]. „Ми не тільки не наполягаєм на застосуванні вищої промисловості, так званої чистої кооперативної системи, – писав Баллін, – а думаємо, що такого роду застосування в Росії більш ніж де небудь ... можуть мати лише значення більш-менш вдалих спроб ...” [285, 6].

Щоправда такий погляд аж ніяк не свідчив про недоцільність, з точки зору Миколи Петровича, практичної кооперативної роботи. Остання повинна була спрямовуватися на вивчення досвіду існуючих товариств, адже „практика їх дає дорогоцінні матеріали для вирішення багатьох нагальних питань”, – говорив Баллін. Але головне, необхідно не чекаючи сприятливих умов для діяльності кооперації, вже готувати плани її поширення. „... розробка програм раціонального розвитку кооперативного елемента в нашому господарстві не повинна відкладатися на далеку перспективу”, – вказував Микола Петрович [286, 1]. Новий кооперативний уклад господарювання мав поступово розвиватися, формуючи відповідні до себе соціальні елементи, яким належала роль рушійних сил суспільного прогресу. „Я думаю, –

писав Баллін, – що кооператори та інші члени асоціацій складають тепер те, що у XVIII ст. було третім станом. ... Від їх поведінки зараз залежить майбутнє і їхнє і всього цивілізованого світу ...” [287, 8-8 зв.].

Микола Петрович був переконаний у тому, що в цілому і соціально-економічний, і політичний лад Російської імперії поступово еволюціонує в напрямку формування умов необхідних для розвитку кооперативного життя. У зв'язку з цим він зазначав, що „чим більше розвивалось капіталістичне виробництво, тим більше ... помітні стають зародки розвитку іншого характеру ... фабричне законодавство, ... робітничі спілки, ... народна освіта, ... капітали демократизуються ...”, що, врешті-решт, об'єктивно готує ґрунт для кооперації [288, 1-1 зв.]. У той же час „Природному ходу розвитку в нас кооперації потужно сприяє наш уряд”, – говорив Баллін, підсумовуючи результати демократичних реформ другої половини XIX ст. та урядові заходи спрямовані на підтримку діяльності кооперативних товариств [289, 1-1 зв.]. Високий рівень довіри у Миколи Петровича очевидно викликав імператор Олександр II. У проекті листа до царя, з діяльністю якого Баллін, мабуть, пов'язував подальше реформування держави, кооператор писав: „Основа нашої сили, нашого майбуття – почуття наші до нашого Царя Визволителя ...” [290, 1].

У зв'язку з такими оцінками і підходами до суспільного життя Микола Петрович, в цілому негативно ставився до радикального руху, хоча до певної міри і співчував йому. Він вважав, що революціонери недостатньо глибоко розуміються на соціально-політичних проблемах і мають поведінку неадекватну до ситуації. „... устремління їхні неполітичні, антисоціальні”, – говорив Баллін [284, 2 зв.]. Стосовно соціал-демократів, що поступово набували популярності в той період, Микола Петрович зазначав: „... я не відчував симпатії, тому що бачив у них більше ненависті до капіталістів, ніж роботу на загальну користь”. Що ж до власної форми впливу на політичне життя, хоч би й заради кооперативного руху, то Баллін говорив: „... я завжди вважав, що кооператорам не слід втручатися в політику” [275, 176, 187].

Розуміння сутності кооперативної справи та підходи до її реалізації в конкретних умовах пореформеної доби зумовили загалом культурно-просвітницький характер діяльності М.П.Балліна. Впродовж свого життя він писав статті і монографії відповідної тематики, виступав з публічними лекціями, активно займався педагогічною роботою, створенням бібліотек, виставок, різноманітних агенцій і навіть університету. Більшість його кооперативно-просвітницьких проєктів не були здійснені [291, 1-3; 292; 275].

Важко судити про те, наскільки впливала ідеологія Балліна на широкі кола громадськості, зрештою і на практику кооперативного життя пореформених часів. Один із сучасників тієї епохи, який був особисто знайомий з Миколою Петровичем, згадував, що на нього „дивилися як на мрійника про нездійсненне і ставилися до нього, як до приємного співрозмовника – не більше” [293, 1-2]. Сам М.П.Баллін наприкінці свого життя констатував, що навіть серед його близьких знайомих „слово кооперація майже ніхто ... не розуміє” [294, 1], „помічників ... нема”, „співробітників не придбав” і „кооперація розвивалась у Харкові головним чином незалежно від мене” [275, 209, 220].

Але, крім цих оцінок, слід взяти до уваги ще й факт постійного перешкоджання діяльності кооператора з боку властей. Невже ж лише завзята підозрілість штовхала їх до переслідування цілком мирлюбного і політично лояльного Балліна? При цьому організаторами розправ над діяльністю кооператора виступали високопоставлені посадові особи Харківщини – архієпископ та попечитель навчального округу – і навіть вищі сановники Російської імперії – міністр освіти з обер-прокурором Святійшого Синоду [295]. Очевидно, у межах своєї епохи Микола Петрович Баллін дійсно відігравав досить помітну роль у громадському житті, хоча його погляди не могли знаходити широкої підтримки в суспільстві. Але він був найзавзятішим і фактично єдиним розробником теорії та ідеології кооперативного руху впродовж усієї пореформеної доби, та ще й виставляв кооперацію фактором еволюції суспільного ладу. З ним можна було не погоджуватися, але важко оминати увагою. У пореформені часи для одних він виступав екзотичним, а для інших надзвичайно шкідливим мислителем-одинаком.

Визначаючи основні тенденції поширення ідей кооперації, слід сказати наступне. Впродовж перших пореформених десятиліть вони були відомі в різних колах громадськості і в цілому знаходили там підтримку. Однак, прихильність до них рідко набувала якості життєвої необхідності, або хоча б пріоритетності серед інших уподобань. Як правило, кооперативні ідеї тих чи інших категорій громадськості не мали самостійного значення в системі світоглядних орієнтирів. Вони становили лише супутній компонент їхніх поглядів, які в інтелектуальній еліті тих часів у цілому були спрямовані на політичне життя, рідше на загальноекономічні проблеми. Тільки в контексті останніх розглядалася кооперація. Крім цього, зацікавлення кооперативним рухом часто мало характер тимчасового захоплення, спровокованого певними соціально-психологічними обставинами, внаслідок яких причетність до кооперативних справ набувала престижності. За такої ситуації сталого, послідовного і, головне, предметного інтересу до кооперації, що спонукав би до практичної роботи, в жодному із прошарків не існувало. Хоча усі в цілому визнавали суспільну корисність кооперативної діяльності, але залишали її проведення на одних лише ентузіастів.

Характер ставлення до кооперативної справи та готовності до втілення її в практику економічного життя створювали небагато можливостей для продуктивної реалізації ідей кооперації. Однак, сам по собі процес їхнього поширення та зацікавлення ними був достатнім, щоб зумовити перші спроби започаткування кооперативної роботи.

2.2. Соціально-економічні та правові умови реалізації ідей кооперації у пореформений період

Народні маси, на захист матеріальних інтересів яких об'єктивно спрямовувалися ідеї запровадження кооперативного життя, були представлені в основному селянством. Соціально-економічне становище українських хліборобів

відзначалося досить суперечливими тенденціями, зумовленими специфікою процесів соціальних трансформацій пореформеної доби.

Господарське життя селянства другої половини XIX ст. несло в собі суттєві риси попередньої феодально-кріпосницької епохи. Сільськогосподарське виробництво відзначалося примітивністю знарядь праці та технології землеробства – власне домінуванням споконвічних, традиційних способів економічної діяльності. Зокрема, на Полтавщині в 1880-х роках для обробітку полів повсюдно використовувалися саморобні дерев'яні плуги, сохи і рала. При цьому, в деяких місцевостях помічалося навіть витіснення плуга сохою [296, 261-262]. Подібна картина спостерігалася в цей же період у північно-східних повітах Катеринославської губернії. В основі селянського обробітку землі були традиційні сільськогосподарські знаряддя – дерев'яні плуги, борони і рала [214, 123]. А в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії у 1889 році, за інформацією журналу „Сельский хозяин”, „селянин ... в обробітку полів пішов не далі від диких номадів; його однозубе рало являє собою перехідну ступінь від доісторичного загостреного кілка” [297, 212].

Не кращими були справи і в системі вирощування сільськогосподарських культур. Застосування добрив у селянських господарствах фактично не практикувалося. Так, на Катеринославщині і в північній частині Херсонської губернії досвіду удобрювання в перші пореформені десятиліття не існувало. На Харківщині та на півдні Полтавщини лише окремі селянські господарства практикували внесення добрив. У Київській та на півночі Полтавської губернії селяни угноювали лише частину озимих полів. На Чернігівщині, Волині та Поділлі частково удобрювались ярові культури [298, Глава V, 100-101(Карта №1)].

У селянських господарствах як правило не практикувалися правильні сівозміни. Так, у Полтавській губернії самою поширеною формою ведення рослинництва, що охоплювала 2/5 поселень регіону, була так звана безтолочна система, при якій земля експлуатувалась невизначену кількість років, аж до повного її виснаження [299, 244-245]. При цьому в південних повітах Полтавщини „однопілля” з часом виявляло тенденцію до все більшого поширення [300, 30-31].

Подібна ситуація спостерігалася і на Херсонщині, де відпочинок орним землям давався на 2-7 років, замість декількох десятків літ, як це було в період до селянської реформи 1861 року. Крім цього, перелогові площі зазвичай використовувалися для випасу худоби, що практично унеможливлювало відновлення їх родючості [301, Отдел II, 1493-1495].

Відсутність правильних сівозмін та практики внесення добрив, примітивність сільськогосподарської техніки зумовлювали виснаження землі, сприяли засміченню ґрунтів бур'янами та розмноженню шкідливих комах, врешті-решт викликали падіння плодючості та постійні недороди.

Не кращою була ситуація у тваринницькій галузі. Селянські господарства загалом тримали так звану „безпородну” худобу, яка мала обмежені фізичні характеристики та високий рівень захворюваності. Зокрема, у Полтавській губернії, за оцінками експертів, „До 1887 р. свиня ... являла собою безпородну, довговуху, на високих ногах, з відтягнутим животом, тварину. Малого росту, з поганим задом, поганою плодючістю, пізнім дозріванням ...” [302, 15]. Саме такі тварини піддавалися різноманітним захворюванням, що, у свою чергу, призводило до високої смертності поголів'я. Тільки у 1879 році на етнографічних російських та українських землях від епідемії чуми загинуло 350 тис. голів різноманітних домашніх тварин [303, 38]. У Харківській губернії в період 1879-1884 років від хвороб померло близько 18 тис. голів великої рогатої худоби і більше 2 тис. дрібної [304, 232]. У Херсонській губернії за один лише 1883 рік жертвами різноманітних захворювань стали більше 13,5 тис. коней, 42,7 тис. голів великої рогатої худоби, майже 116,5 тис. овець і кіз та понад 13,5 тис. свиней [305, 6-6 зв.]. На Київщині в 1888 році з цієї ж причини померло понад 500 голів великої рогатої худоби, більше 650 овець і ще 11,4 тис. хворих тварин було забито для припинення епідемії [306, 31-32]. У перші пореформені десятиліття означені явища у тваринницькій галузі виказували надзвичайно сталий характер. Про це свідчить той факт, що і в першій третині ХХ ст. селекція домашніх тварин фактично не відрізнялась від попередніх часів. Напередодні першої світової війни поголів'я селянських коней фахівці відносили „до типу дрібної безпородної коняки ” [307, 24]. Вівці і в 1920-х роках в

основній масі залишалися безпородними, за виключенням невеликих популяцій на Волині, Полтавщині, півдні Поділля [308, 27-28]. Подібна ситуація спостерігалась і в птахівництві, де також впродовж багатьох десятиліть „Великий відсоток становить місцева безпородна курка” [309, 21].

І без того невітні фізичні характеристики домашніх тварин, значно погіршувалися внаслідок незадовільних умов утримання. Зменшення площ пасовиськ внаслідок малоземелля та відсутність практики цілеспрямованого вирощування кормів виснажувало генетично слабе поголів'я тяглових та м'ясо-молочних тварин, стримувало процес їхнього фізичного розвитку. Зокрема, на Харківщині спостерігались випадки, коли шестирічний віл за розмірами був меншим однолітнього племінного теляти [310, 90-91].

У Довжицькій волості на Чернігівщині в 1870-х роках траплявся падіж коней під час оранки від недоїдання та задушення селянами своєї худоби на зиму внаслідок відсутності кормів для її утримання [311, 189-190].

Незадовільний стан агротехнічних заходів та селекції рослин і тварин поглиблювався проблемою малоземелля, що в сукупності давало можливість українським хліборобам вести лише самозабезпечуюче господарство, практично позбавляло їх шансів набути якостей повноцінних товаровиробників. За оцінками тодішніх експертів з аграрних питань, для продовольчого забезпечення селянської сім'ї необхідно було 9-15 дес. землі [214, 327-328; 215, 66-67; 312, 115, 121-123, 115 та ін.]. В українських губерніях Російської імперії за станом на 1870-1880-ті роки середній розмір надільного землеволодіння на одне домогосподарство коливалося (в залежності від регіону) в межах 4,8-16,3 дес. При цьому, у більшості губерній він не досягав 10 дес. Так, на Херсонщині в середньому на одне домогосподарство припадало 9,1 дес., Волині – 8,6 дес., Харківщині – 7,6 дес., Чернігівщині – 6,4 дес., Київщині – 6, 1 дес., Полтавщині – 5,4 дес., Поділля – 4,8 дес. [203, 28-29].

Отже, виходячи з характеру земле забезпечення, є підстави стверджувати, що продукції виготовленої селянськими господарствами не вистачало навіть на задоволення продовольчих потреб їхніх учасників. Останнє підтверджується і проведеними в 1870-1880-х роках бюджетними дослідженнями в Київській та

Харківській губерніях. Зокрема, за їхніми висновками, на Київщині „Земля ..., коли вести мову про становище селянського господарювання, тільки прокормить, а не дасть навіть усієї суми на видатки на податі ...” [313, 185]. На Харківщині типове середняцьке господарство власну продукцію рослинництва, за винятком зерна на посів, споживало повністю саме, молокопродуктів більш ніж як на 2/3 і всі курячі яйця також йшли на харчування членів родини селянина-середняка [207, 123-125].

На думку авторитетного фахівця в галузі аграрних відносин пореформених часів професора Санкт-Петербурзького університету Ю.Е.Янсона, у південній частині Чернігівщини селяни отримували зі своєї землі продукцію тільки для прохарчування, при цьому в Борзенському повіті вказаного краю 92% хліборобських сімей мали наділи, з яких не можливо було отримати навіть мінімальну фізіологічну норму продовольчих продуктів. Подібна ситуація спостерігалась й в Золотоніському повіті Полтавської губернії [215, 74]. У Супрунівській волості, також на Полтавщині, 83% селянських сімей (при визначеній для цієї місцевості мінімальній нормі землекористування для забезпечення одного домогосподарства продовольством у розмірі лише 5 дес.) не мали достатніх земельних наділів для задоволення потреб у харчуванні [Підраховано за: 314, 23-24].

Отже, виробничих ресурсів селянських господарств не вистачало навіть для вирощування мінімально необхідної продукції для задоволення продовольчих потреб.

Самозабезпечуючий характер мала в селянському господарюванні не тільки землеробська діяльність. У 1860-1870-х роках хлібороби власноруч виготовляли основну масу предметів повсякденного застосування, зокрема одяг, меблі, посуд тощо. Натуральне господарство – власне, забезпечення себе саморобним облаштуванням складало один із основних принципів їхнього матеріального життя. За словами селян із Чернігівщини: „Все би самі зробили, аби було із чого” [Цит. за: 315, Отдел II, 330-331]. Впродовж багатьох поколінь хлібороби навчилися власноруч виготовляти надійні в експлуатації речі, необхідні в їхньому насиченому фізичною працею житті. Домоткані сорочки селянами Олександрійського повіту Херсонської губернії в середньому носилися ними на протязі року, у той час коли

фабричний одяг у разі використання його українськими землеробами повністю псувався менш ніж як за 2-3 місяці [301, Отдел II, 1610-1612].

Невід'ємною складовою господарського життя селянства були й економічні відносини побудовані на основі натуральних платежів. У 1860-1870-х роках практикувалася оренда селянами землі за частину врожаю. Зокрема, у Волинській губернії землероби-орендарі віддавали власникам $\frac{2}{3}$, а іноді $\frac{3}{4}$ вирощеної продукції, у Харківській – $\frac{1}{3}$ [316, 517].

У наступний період натуральні форми платежів за оренду землі продовжували залишатись характерним явищем економічного життя. У 1880-х роках на Полтавщині 51% площ орендувалося за частину врожаю або за відробітки [317, 117, 134]. Приблизно в цей же період у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії плата за більш ніж половину орендованих земель являла собою сільськогосподарську продукцію в натуральній формі. Ще від 8,5 до 36,4% у цьому повіті орендованих поміщицьких маєтностей (в залежності від місцевості) оплачувалися відробітками. У Бахмутському повіті також на Катеринославщині більше 70% площ орендувалося за частину врожаю з них, у Дніпровському повіті Таврійської губернії – $\frac{3}{4}$, у Феодосійському – більше 38% [216, 258-259, 267].

Доцільним буде зазначити, що селянські оренди загалом мали суто продуктову спрямованість – були покликані покрити дефіцит харчів, що виникав внаслідок малоземелля. Про це, зокрема, може свідчити той факт, що з точки зору госпрозрахунку найм землі для хліборобських мас мав повністю збитковий характер. За обчисленнями земських статистиків, у 1877-1883 роках плата за оренду 1 дес. земельної площі на Чернігівщині складала 133,4% від чистих прибутків з неї, у 1880-х – на початку 1890-х років на Полтавщині – 108,4% [205, 198]. У 1886-1894 роках у Полтавській губернії, за деякими підрахунками, кожна десятина найманої землі приносила у селянам у середньому 48 коп. збитків [299, 291]. Отже, орендування здійснювалося хліборобами очевидно з метою покращити своє продовольче становище, а не отримати бариші, що характеризує його як форму ведення саме натурального господарства.

Оплата найманої праці в аграрному секторі також, значною мірою, здійснювалась у натуральній формі. Зокрема, у першому пореформеному десятилітті на півдні України та Лівобережжі була поширена так звана іздольщина – робота на поміщицькій землі за частину врожаю. У Полтавській та суміжних з нею губерніях найманим робітникам найчастіше віддавався кожний 4 - 6-й сніп зібраної продукції [318, 7]. Ступінь охоплення натуральними формами оплати праці селян-заробітчан, очевидно, була дуже високою. Наприклад, у 1870-х роках у Супрунівській волості на Полтавщині 29% домогосподарств вдавалися до найму на роботи і всі виключно „із-за снопа” [314, 42-44].

П.Чубинський, аналізуючи на сторінках журналу „Основа” характер життя селян містечка Борисполя, зазначав, що за гроші наймаються, коли „заробляють для сплати податків, або безгосподарні п’яниці. Справжні господарі намагаються, щоб отримати за працю натурою, хлібом” [319, 134]. Але навіть за умов грошової оплати наймити часину винагороди за роботу вимагали в натуральній формі, хоча б у вигляді харчування. При цьому, за словами очевидця, „кращі робітники завжди уникають тих маєтків, де харчі не зовсім добрі. Вони скоріш погодяться на зменшення плати, – тільки б добре їх кормили. За звичаєм, їх кормлять 4 рази на день ...” і „Після кожного разу, робітник отримує порцію горілки ...” [320, 110].

Отже, усі сфери економічного життя селянства в перші пореформені десятиліття характеризувалися пануванням натурально-господарських механізмів вирішення матеріальних проблем. За таких умов об’єктивного ґрунту для широкого започаткування кооперативної роботи, як форми організації товарно-ринкових відносин, існувати не могло. Однак, у той час, поряд з майже середньовічним царством натурального господарства, швидко розвивались економічні процеси іншого порядку, які стрімко втягували селянську верству в систему грошових зв’язків.

Реформа 1861 року викликала різке зростання фінансових видатків хліборобської маси, за деякими оцінками більш, ніж у два рази. На зміну натуральним повинностям по відношенню до поміщиків прийшли грошові зобов’язання перед державою: викупні платежі за землю, земський збір, подушні

податі та інші. Усі вони, у порівнянні з дореформеними, збільшилися в абсолютних величинах [217, 221, 223]. Наприклад, у Харківській губернії загальна сума платежів з десятини землі для окремих категорій селян виросла на 60% [215, 69-71].

Крім податків, значних фінансових ресурсів потребувало вирішення земельного питання. У пореформений період купівля селянами землі була не екзотичним явищем. Вже на початок 1870-х років 3/4 колишніх поміщицьких кріпаків в середній частині чорноземної полоси Російської імперії, включаючи Катеринославську, Полтавську, Таврійську, Харківську та Херсонську губернію, викупили свої наділи [215, 42-43]. З 1877 по 1887 рік частка куплених селянами земель у приватну власність зростає у відношенні до загальної площі землеволодіння у „південно-західних” губерніях на 1,5%, „малоросійських” на 5,8% і на півдні України – на 11,9% [321, 122]. При цьому слід зазначити, що необхідність грошових накопичень у справі землезабезпечення зумовлювалася не лише його незадовільним характером, а й постійним зростанням цін. Впродовж 1860-х - 1880-х років ринкова вартість землі сільськогосподарського призначення в різних губерніях Наддніпрянщини зростає на 70-300 і навіть більше відсотків [202, Сводные таблицы, 58, 60]. Подібною була й динаміка орендних цін. Лише за перше пореформене десятиліття в Катеринославській і Таврійській губерніях розмір оплати цього виду послуг збільшився в 3 рази [316, 636]. У наступний період вказана тенденція продовжувалася. Зокрема, у деяких повітах Катеринославської губернії до кінця 1880-х років розміри грошової орендної плати у порівнянні з серединою 1860-х років зросли в 5-10 разів [216, 323].

Впродовж пореформеної доби поступово відбувається знайомство хліборобської маси з промисловими товарами масового вжитку: фабричним одягом, предметами домашнього облаштування та сільськогосподарським реманентом заводського виробництва. Започатковується невідворотній процес переходу від виготовлення необхідних предметів споживання власноруч до купівлі фабрично-заводської продукції. Останнє, зрозуміло, було також не можливо без грошового забезпечення. Незважаючи на традиції натурального господарювання, поступове розширення асортименту покувної продукції, поза всяким сумнівом, відбувалося.

Так, в матеріалах „Комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії” зазначалося, що в Харківській губернії за станом на 1881 рік „Похилого віку жінки зберігають у своїх скринях плахти, що вже вийшли із вжитку, як пам’ять про минулі часи, як непотрібну розкіш” і висловлювалося припущення: „... недалекий той час, коли плахта стане археологічною рідкістю” [322, Отдел IV, 97].

Уявлення про міру просування покупного одягу і взуття в селянське користування на початок 1880-х можуть дати бюджетні дослідження селянських господарств села Низи Сумського повіту. Уся сукупність матеріальних благ вказаного виду в середняцькому домогосподарстві оцінювалася в 163 руб., із них майже третина вказаних коштів припадала на речі куплені за гроші [Підраховано за: 207, 124].

Аналогічною була ситуація й в інших регіонах. Економіст-аграрник І.В.Рева на початку 1890-х щодо саморобних речей у селян Київщини зазначав, що вони (як і на Харківщині) „скоро ризикують перетворитися в археологічну рідкість”. „Не мати фабричної хустки і носити ... запаску, – писав дослідник, – це тепер такий сором, якого не витерпить жодна селянка”. Але ще „Тридцять років тому назад ..., – вказував І.М.Рева, – Весь одяг, як жіночий, так і чоловічий, виготовлявся вдома у вільний від польових робіт час” [323, 44-45].

Як вказують вибіркові обстеження бюджетів селянських господарств Сумського та Харківського повітів, у 1870-х – 1880-х роках щорічні витрати грошей на різні потреби, включаючи податкові та орендні платежі, купівлю одягу та харчів, ремонт будівель та реманенту тощо, заможного домогосподарства становили близько 300 руб., середняцького – майже 100 руб. і в бідного – могли перевищувати 50 руб. [208, 133]. У Довжицькій волості на Чернігівщині в 1870-х роках для середньозаможного господарства сума різноманітних платежів за вказаний період часу досягла 90 руб. [311, 129-130].

Отже, можна з впевненістю стверджувати, що селянські маси у пореформений період тією чи іншою мірою були платоспроможними і виконували роль платників податків та споживачів покупної продукції і послуг. При цьому слід зазначити, що товарне постачання сільської місцевості з боку приватних підприємців мало

спекулятивний характер. Останній, очевидно, сформувався і набув сталої традиції ще задовго до реформи 1861 року. Одним із свідчень цього може бути той факт, що за інформацією міністра внутрішніх справ Російської імперії в середині 1840-х років у селах і містах Київської губернії торговці широко практикували обман під час обмінних операцій з асигнаціями, визначення ваги товарів, необгрунтовано підвищували ціни, тощо [324, 1-1зв. та ін.].

У пореформений період по мірі зростання попиту народних мас на товарну продукцію обміри, обвіси, спекуляція та фальсифікація товарів ставали невід'ємною складовою їхнього матеріального життя. Так, за свідченням І.М.Рєви, у селах Київщини в тютюн для збільшення ваги і об'єму торговцями добавлялася „соллома, гній і листя від капусти”. У великих обсягах фальсифікувалися горілчані вироби, внаслідок чого населенню реалізовувалася, за словами Рєви, „одурманююча погань” [323, 46].

У Волинській губернії за матеріалами „Комісії з дослідження становища сільського господарства та сільськогосподарської продуктивності Росії” приватні торговці „Маючи на всьому якнайбільші відсотки, ... не випускають можливості обдурити, обміряти, обрахувати” [325, 1].

Зловживання сільських крамарів часто викликало обурення населення і звернення до властей з вимогами покарати їх. Зокрема, сільський схід села Єрчинки Жидовецькі на Київщині у травні 1890 року постановили вислати із населеного пункту торговця Х.Мохнацького за грубе поводження з селянами та обман при визначенні розмірів і ваги товарів. Внаслідок такої ситуації за рішенням генерал-губернатора Мохнацькому було заборонено жити в межах Сквирського повіту [326, 1, 2, 4, 7-8 та ін.]. Подібні події розгорталися й у селі Волкове Дубенського повіту Волинської губернії в 1891 році [327, 1, 2-2 зв.].

Таким чином, селянство було не просто задіяно в процесі купівлі-продажі товарної маси, а й забезпечувало його протікання в умовах спекулятивних цін, фінансового шахрайства, обманного вилучення грошових ресурсів з населення.

Враховуючи натуральний характер селянського господарювання та водночас спроможність хліборобської верстви сплачувати податки, здійснювати викупні та

орендні платежі, купувати промислові товари, виникає питання: де ж українські землероби-гречкосії брали гроші?

Пореформена доба породила надзвичайно специфічний механізм взаємодії сільськогосподарського виробництва з товарно-ринковим простором. Мабуть, ключовою ланкою цієї взаємодії був продаж селянами за гроші результатів своєї економічної діяльності, незважаючи на те, що їх, у кращому випадку, ледве вистачало для харчування. Загроза опинитися в податковій заборгованості не залишала хліборобам альтернативи – грошові зобов'язання перед державою виконувалися шляхом вимушеної реалізації вирощеної продукції на ринку [Див.: 328-329].

При цьому, селянські врожаї спродувалися в період вкрай несприятливої цінової кон'юнктури – восени, коли відбувалося циклічне зниження цін на сільськогосподарські товари. Покупцями продукції виступали скупники – дрібні торговці та агенти торговельних фірм, які крім того, що за безцінь забирали результати хліборобської праці, широко практикували обман при визначенні ваги. Досить сказати, що в окремих районах Наддніпрянщини тих часів не існувало навіть традиції використання спеціальних технічних засобів для зважування. Однак, і в разі застосування вагівниць зловживань важко було уникнути – за деякими підрахунками, скупники мали у своєму арсеналі близько 40 способів „дурити на вагах” [242, 116-117, 175, 184-188, 237-238, 257, 269-272].

Однак, навіть продавши весь врожай, селянській масі не вистачало коштів для сплати податків. За умов малоземелля та агротехнічної відсталості податковий тягар був непосильний для виробничих можливостей українських хліборобів. За приблизними підрахунками, усі платежі з однієї десятини землі колишніх поміщицьких селян Полтавщини в перше пореформене десятиліття на 48% перевищували її валову доходність. Для земель цієї ж категорії землеробів на Харківщині вказаний показник сягав 56%, а тих, хто в минулому належав до державних селян – 18% [215, 80]. Не дивно, що до 1888 року в Харківській губернії борги „сільського стану” досягли 96% від усієї суми визначених платежів, у

Катеринославській – 78%, Херсонській – 60%, Таврійській – 21%. У решті українських губерній заборгованість становила 3-4% [204, 133-134, 137-139].

Не розраховуючись належним чином за податковими зобов'язаннями, після вимушеного продажу врожаю восени – згодом селянство вже купувало продовольство для свого харчування, але за новими підвищеними, зимовими та весінніми, цінами. Щорічні збитки від такої процедури продажу-купівлі для хліборобської маси Російської імперії сягали 90-115 млн. руб., що майже дорівнювало сумі подушної і оброчної податі та викупних платежів за рік [328, 232] і збільшувало видатки на хліб та худобу на 200-300% [330, 10].

Отже, реалізація продукції селянських господарств на ринок з метою віднайдення коштів для сплати податків лише посилювала фінансові проблеми – зумовлювала чергову, ще більшу, викликану сезонним коливанням цін, потребу в грошових ресурсах для придбання продовольства.

Віднайдення коштів на продукти харчування, а також інші видатки, про які мова йшла вище, відбувалося декількома способами. Одним із них було взяття грошей у борг. Найкращими кредиторами виступали родичі, сусіди, друзі тощо, які, як правило, позики давали майже безвідсоткові [331, 91; 332, 5]. Ще більш поблажливішим ставленням відзначалися волосні каси, сільські банки та позичкові мирські капітали, яким селяни взагалі вважали нормальним не віддавати позичені кошти [333, 186-191].

Однак, вказані кредитори мали вкрай обмежені фінансові ресурси – перші, власне, були не багатшими від самих позичальників, другі – не змогли ефективно функціонувати внаслідок неадекватного ставлення до них з боку населення. Тому, по мірі зростання фінансових потреб, все більший потік селян спрямовувався до лихварів, у ролі яких виступали заможні селяни, поміщики та сільські торговці.

Лихварський кредит у сільській місцевості відомий і в дореформені часи [330, 9], але в наступний період в умовах прискореного просування товарно-грошових відносин набув великого поширення і соціально-економічної ваги. Частка населення, яку обслуговували приватні кредитори, була дуже значною. Зокрема, у

Полтавській губернії їхніми клієнтами виступали більше половини селянських господарств [334, 148-149].

Користуючись неосвіченістю населення та великим попитом на грошові ресурси, приватні кредитори чинили жорстокий визиск хліборобської маси, як шляхом встановлення високих відсоткових ставок, так і різноманітних маніпуляцій та шахрайських дій. Так, у Волинській губернії у пореформену епоху кредит для селян під заставу врожаю, землі та рухомого і нерухомого майна коштував від 60 до 240% річних [335, 6-6 зв.]. У Київській губернії самі дешеві позики коштували 24-48% річних, але значно частіше за них брали 100% за рік [323, 56]. Наприклад, лихвар Калістрат Єгоров у селі Маньківці Уманського повіту зазвичай позичав селянам 10 руб., за які призначав знову ж 10 руб. за процентами [336, 3-3 зв.].

У Подільській губернії приватні кредитори давали позики щонайменше за 60% річних. Але частіше практикувалось так звана „тигодневка” – 14% від суми виплачувалися клієнтом одразу в момент її отримання, а потім ще по 2% щонеділі [337, 346 зв.-347]. Отже, за рік виходило більше 100%.

На Полтавщині ставки за позики у приватних кредиторів встановлювалися в розмірі не менш як 20-24% річних. Зокрема, у 1880-х роках у Жирківській волості Костянтиноградського повіту практикувалося 3% на місяць, у деяких місцевостях Прилукського повіту – по 5%. У селі Велике Будище Гадячського повіту за той же термін часто брали по 10%, а в селі Лукаші Переяславського повіту по 25-30%. При цьому, тенденція до зростання відсоткових ставок виявляла себе тим сильніше, чим менш заможнішими були клієнти. Бідняцькій частині селянства кредит зазвичай коштував дорожче, ніж багатим хліборобам. Це часто призводило до повного розорення боржників із сільської бідноти. У Переволочанській волості трапився випадок, коли одному із приватних кредиторів дісталось усе майно селянського господарства разом із землею тільки тому, що мало необережність позичити в нього лише 10 руб. У селі Лялинцях Золотоніського повіту місцевий лихвар зміг відібрати у своїх боржників близько 100 земельних наділів [334, 47, 53-54, 58-59, 75, 133 та ін.].

У Таврійській губернії ставки за позики коливались у межах 60-140% на рік [338, 19]. На Херсонщині також вони були не малими – 24-36% [339, 19].

Необхідно зазначити, що лихварський кредит існував не лише дякуючи високим відсотковим ставкам, а й відвертому шахрайству. Підробка і фальсифікація фінансової документації, злочинне нехтування законними інтересами клієнтів – були невід’ємною складовою діяльності приватних кредиторів. Прикладом фінансиста-шахрая, що паразитував на селянській масі, може служити житель міста Заславля Волинської губернії І.Барабан. Шляхом різноманітних маніпуляцій з борговими документами він умів доводити кредитні ставки аж до 780%. Наприклад, позичивши селянину Шевчуку 100 руб., Барабан оформив їх у фінансовому зобов’язанні позичальника як 240 руб. [340, 3 зв.-4].

Інший лихвар з Волині – А.Локші – одержавши від селянина з Радомишльського повіту Василя Дмитренка 107 руб., які були надані останньому в кредит у 1885 році, векселя йому не повернув. Згодом, у 1888 році, Локші представив документи про боргові зобов’язання селянина Дмитренка в суд і таким чином стягнув з нього суму колишньої заборгованості повторно [341, 6]. Аналогічну процедуру в 1892 році намагався здійснити лихвар Ш.Левін з містечка Богополя над хліборобом Ф.Бондаренком з села Новоселки Балтського повіту Подільської губернії [342, 5].

Існуючі на селі в перші пореформені десятиліття фінансово-кредитні відносини часто мали натуральні форми. Однак, ця обставина не могла вплинути на усунення негативних наслідків лихварства. Як і осіння продаж врожаїв, так і позики приватних кредиторів, втягували селянство у сферу товарно-ринкових відносин, але матеріальних ресурсів їм не давали, навпаки – лише сприяли зростанню обсягів грошових видатків землеробів, зумовлюючи процес розорення їхніх господарств.

Найнадійнішим джерелом фінансових надходжень селянства виступали сезонні заробітки по найму, реміснича діяльність, надання транспортних, будівельних та інших послуг. Циклічний характер польових робіт давав можливість хліборобам знаходити час для праці за межами своїх господарств.

На кінець XIX ст. в українських губерніях Російської імперії кількість селян, що знаходили застосування своїм силам у сфері кустарно-ремісничої промисловості, могла наблизитись до 800 тис. [205, 216, 218]. Існування цієї галузі діяльності зумовлювалося багатьма факторами. Ряд ремесел були освоєні селянством ще у дореформені часи. Крім цього, натуральне господарство передбачало вміння хліборобів виготовляти власноруч усі предмети необхідні для повсякденного життя. За умов зростання грошових потреб частина селянства переорієнтувала свою діяльність на виробництво продукції на продаж. На території українських губерній у пореформений період розвивались гончарство, ткацтво, бондарство, ковальство та інші дрібнотоварні промисли [343, 32-34].

Заробітки селян-кустарів коливались у межах від декількох десятків до ста і навіть більше рублів на рік. Як свідчать вибіркові обстеження бюджетів селянських господарств, що займалися кустарно-ремісничою діяльністю, остання була покликана ліквідувати дефіцит надходжень, які не могло забезпечити землеробство. Збут продукції окремих галузей кустарної промисловості контролювався скупниками, які паразитували на праці дрібних товаровиробників. Зокрема, не менше 66% ринкової ціни продукції гончарів Олександрійського повіту Херсонської губернії становили прибутки торговців-посередників. Вироби каменотесів Одеського повіту скупники реалізовували на 100-200% дорожче їхньої закупівельної вартості. Спостерігалася й кредитна заборгованість селян-кустарів перекупникам з лихварськими ставками до 100-250%. Щоправда великого поширення залежність від скупників та приватних кредиторів у перші пореформені десятиліття не мала. Основна частина селян-кустарів продавала свою продукцію самостійно на місцевих базарах [Див.: 315, Отдел II, 344, 354-357, Отдел IV, 57-58; 301, Отдел II, 1586-1588, 1590-1594, 1596-1599, 1603, 1648-1656, 1675-1677, 1681-1699, 1776-1783, 1823-1824, 1843-1846, 1864, 1867, 1880-1882 та ін.].

Найдоступнішим способом забезпечення грошових надходжень була робота по найму. Про динаміку чисельності хліборобів-заробітчан можуть дати уявлення кількості виданих населенню посвідчень особи, що траплялося в разі відходу за межі постійного місця проживання. Статистичні дані щодо цього питання не вказують на

станову приналежність отримувачів документів, однак на переконання економістів і статистиків другої половини XIX – початку XX ст. практично усі вони були селянами, які відправлялися в пошуках роботи. Скориставшись таким підходом можна принаймні виявити загальні тенденції процесу поширення найманої праці селянської маси.

У перше пореформене десятиліття в українських губерніях було видано більше 1,2 млн. паспортних бланків та відпускних білетів, у 1870-х – майже в чотири рази більше – близько 4,4 млн. У 1880-х – майже у вісім разів більше, ніж у 1860-х – понад 8,2 млн. [Підраховано за: 205, 222, 226].

З наведених цифр можна зробити висновок про надзвичайно стрімкі темпи залучення селянства до праці за наймом. Якщо врахувати, що хліборобам для працевлаштування за основним місцем проживання паспорти були не потрібні, то поширення найманої праці було ще більшим, ніж показують вище вміщені дані про кількість виданих посвідчень особи. Очевидно, фактично усі селянські сім'ї тією чи іншою мірою заробляли кошти за межами своїх господарств. Щоправда, як зазначалося вище праця по найму часто оплачувалась і в натуральній формі. У грошовому вигляді оплата праці була гарантована лише на далеких заробітках – за межами постійного місця проживання. І як вказує динаміка видачі паспортів, кількість бажаючих відправитися в далекі подорожі з метою вирішення фінансових проблем з кожним роком неухильно збільшувалася. Хоча, у той же час, не слід і гіперболізувати цей процес. Адже, наприклад, у Полтавській губернії в 1880-х роках тільки 11,6% селянських господарств відпускало своїх членів на далекі заробітки. Загальна ж кількість таких заробітчач становила лише 5,5% усього працездатного населення вказаного регіону [300, 348].

Грошові кошти, які можна було отримати на роботах по найму, були невеликими. За рік безперервної праці селянин міг заробити від 50 до 80 руб. у залежності від регіону. Але основна маса селян наймалася лише сезонно і звичайно ж могла одержати лише мізерні кошти – як правило декілька десятків копійок за день [Див.: 205, 234-237]. За оцінкою Ю.Янсона, „Найм у робітники ... не може дати коштів, необхідних для ліквідації дефіциту доходів великому проценту селянського

населення ...” [215, 83]. Інший аналітик з економічних питань П.А.Голубєв був дещо оптимістичнішим, оскільки за його підрахунками сумарні заробітки найманих працівників Російської імперії становили суму, якої було більш ніж достатньо для сплати усіх податків і „навіть ... для покриття всього державного бюджету” [329, Кн. VII, Отдел 2, 12-13]. Але враховуючи наведені вище відомості щодо податкової заборгованості селянства, рівня оплати праці та існування натуральних форм останньої є підстави стверджувати, що обсяги грошових коштів, одержаних від заробітків за наймом, були вкрай обмеженими.

У той же час, саме це джерело фінансових ресурсів було найдоступнішим для хліборобської маси. Разом з кустарно-ремісничою діяльністю та рештою неземлеробських занять воно давало можливість селянству тією чи іншою мірою задовольняти потреби в грошах. На жаль, статистичні матеріали фактично не дають повноцінної картини про участь хліборобів у так званих, як тоді, у ХІХ ст., казали, „промислах”. Навіть дані про охоплення ними селянських господарств існують лише щодо окремих регіонів, та й ті далеко не повні. Найдокладніші відомості маємо по Таврійській губернії. У ній із 119 тис. селянських господарств майже 32,5 тис. у різний час 1880-х років доставляли своїх представників у найм та різноманітні неземлеробські заняття. Решта даних щодо цього питання стосується лише окремих повітів. Так, у Маріупольському повіті Катеринославської губернії в 1885-1886 роках із 28 тис. селянських господарств у „промислах” брали участь 11,7 тис., Слов’яносербському повіті тієї ж губернії у 1885 році із 16,6 тис. – 12,7 тис. [202, Основные таблицы, 358, 361, 365]. У Суражському повіті на Чернігівщині в 1882 році 70% домогосподарств підтримували фінансове становище заробітками своїх членів на цукрово-рафінадних та інших заводах, поденних сільськогосподарських та будівельних роботах, а також наданням транспортних послуг, торгівлею та кустарно-ремісничою діяльністю [344, 21-22].

Реалізація селянськими господарствами продукції власного виробництва, користування кредитними послугам, купівля промислових товарів, робота по найму – невід’ємна частина соціально-економічної дійсності перших пореформених десятиліть, яка є свідченням безпосереднього залучення хліборобської маси до

системи товарно-грошових зв'язків. Такі реалії матеріального життя ставили перед селянством непрості завдання пристосування до умов ринкової економіки. Серед них: віднайдення джерел грошових ресурсів та усунення спекулятивної діяльності приватних торговельних та кредитних структур. Одним із засобів вирішення цих проблем могли стати кооперативні форми захисту матеріальних інтересів. Сутність останніх полягала в самодіяльній організації селянством доставки собі необхідних промислових товарів та збуту продукції власного виробництва, чим була б послаблена роль послуг приватної торгівлі, а також у концентрації своїх грошових коштів для почергового надання самим собі позик, що зменшило б залежність від лихварів.

Суб'єктність селянства у товарно-грошових відносинах поєднувалась з досить архаїчними формами землеробства та іншими галузями господарювання. Останнє, разом із загальною економічною ситуацією, визначало специфіку існування хліборобів у ринковому середовищі, а з нею і можливості започаткування кооперативних засад економічної діяльності.

Традиції натурального господарства зупиняли просування сфери товарно-грошових відносин навіть на тих ділянках життєдіяльності, де вони, значною мірою, не виправдовували себе, ставали анахронізмом. Це передусім стосується натуральних форм оплати праці по найму, які не дозволяли перевести у грошовий вигляд орендні платежі, погашення кредитної заборгованості, що сприяло б їх здешевленню. Ускладнювали вони і виконання податкових зобов'язань. Не випадково Г.П.Галаган, аналізуючи систему відносин селянства з оточуючим економічним середовищем, з приводу натуральних форм розрахунків вказував, що „... домінуючим їх видом ... завдаються істотні збитки селянському господарству ...” [345, 1].

Звички ведення самозабезпечуючого господарства переносилися у процес товарного обміну та кредитних послуг і унеможливлювали запровадження кооперативної діяльності навіть там, де вже склалася для цього об'єктивна потреба. У сфері фінансово-кредитних відносин, які досить міцно охоплювали матеріальне

життя селянства, активно діяли натуральні форми надання послуг та їх оплати, що не могло не стати серйозною перешкодою започаткуванню кооперативного кредиту.

Товарне постачання сільської місцевості відкривало шлях споживчій кооперації, однак впродовж перших пореформених десятиліть процес переходу хліборобсько-землеробських мас від саморобного характеру забезпечення себе предметами широкого вжитку та знаряддями праці до купівлі необхідної продукції лише розпочався. Тому така ситуація відкривала непогану перспективу для кооперативної торгівлі, але і свідчила лише про початок формування належних умов для її існування та передчасності широкого започаткування споживчо-кооперативної роботи.

Мабуть, найвідкритішою для запровадження кооперативної роботи була сфера товарного збуту, який виник внаслідок вимушених продаж врожаїв і здійснювався за допомогою спекулянтів-перекупників. Однак, товарно-збутові операції, як свідчить практика діяльності кооперації, відносяться до найскладніших. До них коопероване населення приступає, як правило, лише після набуття певного досвіду господарської роботи. А тому шансів на поширення кооперативного збуту в українському селі в даний період практично не було.

Зрештою, вкрай обмежені фінансові ресурси селянських мас давали мало можливостей навіть на формування пайових коштів кооперативних товариств незалежно від їхньої галузевої спрямованості.

Певні умови для зародження кооперативного руху існували в містах та містечках українських губерній. Зокрема, чималого розмаху набуло лихварство, що створювало об'єктивний ґрунт для започаткування кредитно-кооперативної роботи. У середині 1860-х років в Одесі за інформацією жандармерії „швидко поширюється і знаходиться у квітучому стані ... ремесло публічних лихварів”, які „стягуючи по 10% з рубля на місяць ... без всякої праці збирають багату данину з багаточисельного класу людей, переважно найбідніших” [346, 61 зв.-62]. У містечку Летичів у 1880-х роках позики приватних кредиторів коштували 2,3% за неділю [347, 41] – отже, 110% на рік. У 1880-х – на початку 1890-х років у Бердянську лихвар Вольф Чернявський, надаючи позики під великі відсотки, змушував місцевих

жителів під тиском боргових зобов'язань віддавати йому свою нерухомість [348, 16-17 та ін.]. У Києві на початку 1890-х років за висновками одного із високопоставлених чиновників канцелярії генерал-губернатора (ймовірно старшого чиновника з особливих доручень статського радника барона Штакельберга): „Більшість купців першої гільдії не мають ніяких ні торговельних, ні промислових закладів, а займаються відкритим лихварством” [349, 51].

Паразити́вання приватних кредиторів на проблемах міських жителів, так само як і на сільських мешканцях, здійснювалося не лише шляхом встановлення високих позичкових ставок. Відверте шахрайство також практикувалося лихварями. Так, А.Хайт із містечка Славути Волинської губернії мав звичку не повертати своїм колишнім боржникам віддані ними під заставу речі [350, 3-3 зв. та ін.].

Діяльність лихварів викликала справедливе невдоволення міських жителів, які часто звертались до властей з проханням про захист їхніх інтересів. Зокрема, у 1879 році мешканці Овруча просили виселити з міста фінансового спекулянта Є.Горбуненка, „як шкідливу для суспільства людину, що займається лихварством” [351, 1-2].

Подібна реакція на діяльність приватних кредиторів свідчить не лише про гостроту проблем пов'язаних з лихварством. Не менш важливою була здатність населення до рішучої боротьби з ним, що об'єктивно прокладало шлях й до кооперативних методів захисту своїх інтересів.

Був у містах певний ґрунт і для розвитку кооперативної торгівлі. Як і сільські мешканці, міські жителі також потерпали від спекуляції промисловими товарами та їх фальсифікації. Про це якнайкраще свідчать матеріали про створення у пореформений період самих же споживчих товариств, що були покликані захистити населення від вказаних явищ. Так, житомирські міщани взялися до кооперативної справи внаслідок „експлуатації населення з боку торговців” [352, 1], жителі Білої Церкви, щоб забезпечити „доброякісність та дешевизну продуктів” [353, 1 зв.], мешканці Бара – „позбавитися від визиску місцевих торговців” [354, 1], службовці залізничної станції „Київ” – „споживати продукти кращої якості за більш низькими

цінами” [355, 8], жителі Шполи – захистити себе „від експлуатації євреїв” [356, 1 зв.].

Обнадійливим з точки зору перспектив розвитку кооперації в містах і містечках було зростаюче в них населення. З 1858-го до 1897 року кількість міських жителів збільшилася більш ніж у 2,2 рази: з 1,2 млн. до майже 2,7 млн., а мешканців містечок за цей же період – у 1,7 рази: з 1,2 млн. до 2 млн. [357, 44-45].

Очевидно, що в складі населення зростала частка незаможних прошарків, які об’єктивно потребували кооперативного самозахисту. Однак, найбільш прийнятна для кооперативного руху в містах соціальна база – наймане робітництво – у перші пореформені десятиліття знаходилося лише в стані формування. На кінець XIX ст. в копальнях Криворізького басейну працювали, в основному, пришлі селяни. На цукрових заводах у цей період тільки розпочався процес становлення постійних кадрів робітництва. Найкраще професійними робітничими кадрами була забезпечена металургія, дещо гірше – вугільна промисловість [357, 84-88]. За таких умов ні чисельність робітництва, ні характер його соціальної свідомості не могли стати надійною основою масового кооперативного руху. До того ж, оплата праці робітників часто мала практично натуральний характер. Наприклад, у гірничій промисловості тривалий час широко практикувалося забезпечення працівників харчуванням за рахунок майбутніх заробітків або виплата зарплати не грошми, а ордерами на отримання продуктів із крамниць підприємств [358, 79]. Такі порядки також не сприяли залученню до кооперативної роботи.

Отже, незважаючи на спекулятивну діяльність приватнопідприємницьких структур, широкої соціальної бази в містах кооперативний рух у пореформені часи не мав. Середні міські прошарки, представлені ремісниками, інтелігенцією, чиновниками, службовцями різних установ, тощо, хоч часом і потерпали від дорожнечі та лихварства, однак маючи відносно високі грошові доходи могли виявляти терпимість до таких реалій матеріального життя. А та частина населення, яка дійсно потребувала кооперативного захисту, була малочисельною і за соціальними характеристиками ще не готовою до відстоювання своїх інтересів

шляхом ведення самодіяльної фінансово-господарської діяльності на кооперативних засадах.

У цілому соціально-економічні реалії 1860-х – початку 1890-х років містили в собі ряд процесів, пов'язаних з розвитком товарно-ринкових відносин і зв'язків, де кооперація могла ефективно вирішувати проблеми матеріального життя. Однак інтенсивність і, головне, специфіка охоплення ними народних мас була такою, що давала шанс лише для поодиноких спроб запровадження кооперативних форм економічної діяльності, а не їх сталого поширення.

Далекими від ідеальних були й правові умови зародження кооперації. Вподовж 1860-х – першої половини 1890-х років можливість створення кооперативних організацій була в цілковитій залежності від волі вищих посадових осіб Російської імперії. Споживчі товариства відкривались з дозволу міністра внутрішніх справ, кредитні кооперативи – міністра фінансів, сільськогосподарські – міністра державного майна за погодженням з міністром внутрішніх справ. При цьому, причини затвердження статутів чи їх відхилення ніяк не регламентувалися і тому відмови у відкритті кооперативних організацій могли мотивуватися навіть таким чином: „відкриття ... товариства може принести більше шкоди, ніж користі” [359, 2 зв.], „не бачу необхідності дозволити” або „засновники не достатньо дорослі за віком”. Але й таку відповідь ініціаторам кооперативів інколи доводилось чекати роками, аж поки місцеві органи влади в особі губернаторів, земських начальників, урядників тощо зберуть відомості щодо політичної благонадійності та моральних чеснот засновників, а міністр знайде час на їх основі зробити відповідні висновки [134, 176-177].

Практично єдиним засобом прискорення процесу відкриття кооперативних організацій було оформлення їхніх статутів за зразком таких же документів вже дозволених урядом товариств. У цьому випадку власті виявляли менше стурбованості і уваги – справа вже здавалась їм менш підозрілою. У матеріалах органів влади про відкриття кооперативних товариств тотожність статутів новостворених організацій із статутами вже затверджених розглядалася як вагомий аргумент на користь дозволу на їхнє існування. Та й самим засновникам

кооперативів значно легше було розробляти статутну документацію, за умов коли держава не пропонувала ніяких зразків її належного оформлення. Саме тому, наприклад, Київське споживче товариство мало статут складений за зразком аналогічного документу Лебединського кооперативу [360, 1], Шполянське [361, 6] та Вільшанське на Київщині – Білоцерківського [362, 1 зв.]. Останнє мало статутну документацію, що походила з Київського товариства [363, 7 зв.]. Вже згаданий статут Вільшанського товариства, який був складений за зразком Білоцерківського і затверджений у листопаді 1888 року [364, 7, 19 та ін.], запозичили, створені в першій половині 1890-х років, Кожанське споживче товариство Васильківського повіту [365, 9 зв.], кооператив у селі Гребінках у тому ж повіті [366, 1] та селі Шамраївці, також на Київщині [367, 1; 368, 14].

Статутні документи кредитних кооперативів у пореформений період склалися, в основному, за зразком так званого „комітетського” статуту або „міністерського”, які, у свою чергу, були створені на базі статуту першого в Російській імперії кредитного кооперативу – Рождественського ощадно-позичкового товариства [369, 7 зв.-8].

Однак, і дозвіл на існування кооперативних установ не гарантував їм лояльного ставлення з боку властей. Кожний прояв діяльності кооперативів, характер життя їхніх членів постійно знаходилися в центрі уваги різних владних органів і вивчалися на предмет потенційної політичної небезпеки. Типовим прикладом такого ставлення до кооперації може бути ситуація навколо товариства споживачів „Заощадження” в Одесі у 1869 році. Впродовж вказаного часу градоначальство регулярно повідомляло начальника міського управління жандармерії про таке суто планово-організаційне і зовсім нетаємне явище як час і місце проведення загальних зборів кооперативу [370, 5, 22, 23, 34, 51].

Звичайно, що підозріле відношення властей до паростків кооперативного життя значно ускладнювало і без того складний процес його зародження.

Отже, реалізація ідей кооперації в перші пореформені десятиліття відбувалася в цілому в несприятливому середовищі. Крім того, що вони не мали належних умов для втілення у сфері свого безпосереднього застосування – у фінансово-

економічному житті, започаткування кооперативної справи ще й штучно стримували адміністративно-правові порядки. Можливостей для виникнення та поступального розвитку кооперації у пореформений період практично не існувало. Однак, і наявні, ще не повною мірою сформовані передумови її поширення, були мобілізовані соціально активними елементами суспільства для перших спроб започаткування кооперативного життя.

2.3. Перші спроби організації кооперативної діяльності

Початки використання кооперативних засад вирішення матеріальних проблем у системі товарно-ринкових зв'язків спостерігалися ще напередодні скасування кріпосного права. У 1840 році селянським общинам було дозволено засновувати так звані допоміжні каси та сільські банки, статутні капітали яких формувалися із вільних коштів громад, а органи управління обиралися сільськими сходами [Див.: 333, 185-186, 188-189]. Однак, така організація кредиту не змогла еволюціонувати в бік кооперативних форм фінансово-господарської діяльності, що очевидно було пов'язано із специфікою общинного самоврядування, його неспроможністю у повному обсязі опанувати арсеналом кооперативних методів роботи.

Ентузіасти захисту народного добробуту шукали інших засобів допомоги селянству, використовуючи принципи самопомоги та колективізму. Так, у 1860 році священик Морачевич у селі Олешині Проскурівського повіту Подільської губернії створив громадський банк. Управління ним здійснювалося на засадах самоврядування – установою керувало шість виборних осіб. Ставки за позики не перевищували 12%. Кошти громадського банку склалися з безвідсоткового кредиту, який був наданий самим Морачевичем. Власні капітали ця установа мала набути із сум, що поступали від сплати відсотків. На рубежі 50-60-х років XIX ст. також у Подільській губернії в Ольгопільському повіті в селі Цибулеві існував подібний громадський банк, створений за фінансової допомоги поміщика Карла Бржезовського [371, 241-242].

Ознаки кооперативної роботи мала й діяльність церковних братств. З'явившись ще в середньовіччі, окремі із них продовжували існувати в ХІХ ст. Зокрема, у Переяславському повіті на Полтавщині напередодні та після 1861 року братства позичали своїм членам кошти під відсотки та займалися виробництвом вареного меду [372, 569-570].

Першим же кооперативним почином посткріпосницької епохи можна вважати обговорення у 1862 році групою ремісників Одеси питання про створення ощадно-позичкового товариства. Але подальший розвиток подій навколо цієї справи залишився невідомим [19, 6].

У пореформені роки до першої вдалої спроби організації кооперативного життя можна віднести землеробську артіль в одному із сіл Сорокського повіту на Бесарабщині, створену в 1863 році місцевим поміщиком. На жаль, джерельні матеріали щодо цього питання [233, 19-25], авторство яких належить одному із піонерів дослідження колективного господарювання М.М.Терновському [231, 1-4], не дають точних даних про місце знаходження вказаного утворення та його етнічний склад. П.Височанський однозначно характеризував артіль у Сорокському повіті як „Першу більш-менш сталу форму кооперативної організації ... в нас ... ” [19, 5] і називав її „с-тинське товариство” [248, 37]. П.Пожарський також зазначав: „Перші зародки кооперації на Україні криються в 1863 році .. в одному з сіл Сорокського повіту ...” [6, №4, 57]. Мабуть, фундатори історії вітчизняної кооперації мали якісь вагомі підстави стверджувати, що згадана артіль на Бесарабщині, у ряді місцевостей якої проживали українці, була українською за складом учасників.

Крім цього слід зазначити: дослідник артільного руху початку ХХ ст. В.Зюрюкін, послаючись на „одного із оповідувачів про Сорокську артіль”, писав, що вона „організована ще в 1863 році в селі Сороках Полтавської губернії” [373, 4-5]. Дані щодо діяльності артілі, наведені В.Зюрюкіним, а також цитування ним роботи М.М.Терновського, дають підстави стверджувати, що мова в обох авторів йде про одне і те ж утворення. Але на яких підставах В.Зюрюкін, запозичуючи відомості про „Сорокську артіль” в іншого дослідника, вирішив віднести її місце знаходження до

Полтавської губернії – не відомо. Можливо, у нього на це були якісь вагомі підстави, які він не вважав за доцільне зазначити і згадана артіль дійсно існувала на Полтавщині.

Сорокська артіль, виходячи з відомостей, які М.М.Терновський здобув із „розповідей очевидців”, існувала тривалий час і відзначалася високими показниками економічної діяльності. Крім спільних орних земель та новітнього реманенту, вона мала у власності крамницю, млин, ферму, фінансувала роботу місцевої школи і певною мірою здійснювала виробництво продукції на продаж [233, 19-25]. Усе це вказує на артіль у Сорокському повіті як на суб'єкта ринкового простору, що з врахуванням колективних засад організації свідчить про її в цілому кооперативний характер.

До першопроходців кооперативної справи в Україні належать й одеські швачки, які в 1865 році об'єдналися в „Жіночу робітничу артіль” [374, 93-93 зв.]. Щоправда, наскільки вона виявилася життєздатною не відомо. У тому ж році 16 серпня також в Одесі виникла „Артіль викладачів і репетиторів”, яка мала на меті займатися підготовкою бажаючих вступати до університетів та інших навчальних закладів. Її організаторами були студенти Ермнвейн і Квятковський – обоє поляки за походженням. Інші учасники артілі також були поляками. Національний склад та самовільний характер створення цієї організації послужили для властей приводом вже у 20-х числах серпня припинити її діяльність „як явища ворожого уряду ...” [374, 103 зв.-104 зв.].

До середини 1860-х років відбулися й перші спроби започаткування споживчо-кооперативної роботи, які проявилися у заснуванні понад двох десятків договірних утворень для забезпечення споживачів товарами. На жаль, даних щодо їхньої діяльності та тривалості існування немає [Див.: 72, 95].

Згадані організації були самодіяльними спробами використання колективних зусиль для вирішення матеріальних проблем у сфері товарно-грошових відносин і, безперечно, мали деякі суттєві ознаки кооперативних установ. Однак, першим у повному розумінні кооперативом у Наддніпрянській Україні, створеним у відповідності з принципами, виробленими теорією і практикою кооперації, який діяв

на підставі офіційно затвердженого статуту із зафіксованими в ньому кооперативними засадами роботи, було Харківське споживче товариство. Його статут був затверджений у жовтні 1866 року і в січні наступного 1867-го воно розпочало свою діяльність [179, 89-90]. Ідея створення в Харкові споживчого товариства виникла у місцевих інтелігентських колах. За свідченням одного із членів цього товариства, у майбутньому відомого кооперативного діяча О.О.Беретті, головним ініціатором справи був М.П.Баллін. „... скоріш за все йому належала ... перша думка про відкриття споживчого товариства в Харкові”, – писав Беретті [375, 125]. Однак, сам Микола Петрович Баллін вказував на О.А.Брильянтова, як головного організатора кооперативу [376, 1], а його ближчими помічниками були Лесевицький, Пшенецький, Гарніч-Гарницький та Гордієнко [275, 140-141]. У той же час слід зазначити, що в процесі створення Харківського товариства використовувались магазини дружини Балліна, Олени Степанівни, в якості місця, де бажаючі могли познайомитися з його статутом [Див.: 377, 1-4 зв.]. Тому, очевидно, Микола Петрович Баллін щонайменше належав до гуртка організаторів кооперативу, а можливо, дійсно, був першим його ініціатором.

Харківське споживче товариство розпочало торговельні операції з 2 тис. руб. капіталу і на початковій стадії свого існування не сподівалося в перспективі на великі успіхи. Однак, обсяги господарської діяльності швидко виявили тенденцію до стрімкого зростання. За перший рік роботи торговельний оборот перевищив 50 тис. руб., за другий досяг майже 130 тис., а за третій – 300 тис. [378, 1 зв.]. Кількість членів товариства досягала 700 осіб, кооператив мав у власності три магазини, пекарню та підприємство з виготовлення кондитерських виробів, завод мінеральної води, ательє, кілька їдалень та кав'ярень на декілька сот відвідувачів, бібліотеку та гуртожиток для службовців кооперативу, а також інші об'єкти [379, Частина II, 5; 380, №475, 2 зв.].

Успіхи Харківського товариства стали добрим прикладом започаткування споживчо-кооперативної справи в містах українських губерній. У 1867 році споживчий кооператив відкрився в Одесі, у 1868 році такі ж організації виникли у Катеринославі, Києві, Лебедині, Полтаві, Миколаєві та Херсоні, у 1869-му – у

Борзні, Балті і Єлисаветграді [179, 97]. На 1870 рік в українських губерніях Російської імперії існувало 19 відповідних товариств [Підраховано за: 180, 46-48].

Споживчі кооперативи виявились досить дієвими в справі боротьби з спекуляцією. Так, Харківське товариство доступними цінами у своїх крамницях викликало велике занепокоєння у місцевих торговців. Один із найбагатших купців Харкова Пащенко-Тряпкін прогнозував розорення приватної торгівлі в місті в разі подальшого успішного розвитку кооперації „... споживчі крамниці хочуть знищити купецьку верству. Ми будемо просити уряд, щоб вас обмежили”, – говорив він О.А.Брильянтову [Цит. за: 12, 14, 92-93].

У Миколаєві внаслідок налагодження роботи споживчого кооперативу також стала занепадати роздрібна приватна торгівля [179, 96]. Борзеньке товариство „Бережливість”, яке розпочало роботу у квітні 1869 року [381, 3 зв.], за ситуацією на наступний, 1870 рік, маючи у своєму складі лише близько сотні пайовиків, за відсутності власного приміщення та незважаючи на збитки завдані пожежею на складах кооперативу, змусило приватно-торговельну мережу міста знизити ціни на основні види товарів [382, 1, 1-2]. Аналогічними були й результати діяльності Єлисаветградського кооперативу. Щоправда, приватна торгівля, щоб компенсувати збитки від конкуренції із споживчим товариством, вдалася до підвищення цін на вино, яким кооператив не торгував. У Катеринославі також вдалося зупинити наступ дорожнечі. Наприклад, якщо до відкриття споживчого товариства фунт стеаринових свічок коштував 30-32 коп., то після початку його діяльності ціна на вказаний товар у місті не перевищувала 28 коп. Чималий зиск мали члени Одеського кооперативу „Заощадження”, де товари продавалися значно дешевше, ніж у приватній торгівлі. Зокрема, ціна на чай у крамниці товариства була на 50% нижчою. Крім цього, тут не обманювали покупців при визначенні ваги товарів, що широко практикувалося у приватних магазинах Одеси [383, 117 зв.-118 зв., 121 зв.-123].

Перші споживчі кооперативні організації підтримували між собою зв'язки і намагались співробітничати. Зокрема, Київське товариство здійснювало закупівлю товарів за посередництвом Борзенського, Керченського, Єлисаветградського та Одеського кооперативів і водночас постачало їм необхідну продукцію [384, 9].

Торговельно-економічні зв'язки існували також між споживчими товариствами Єлисаветграду, Одеси та Харкова [383, 118 зв.].

Консолідуючу роль у споживчо-кооперативному русі другої половини 1860-х років намагалося відігравати Харківське товариство. І це значною мірою йому вдавалося. Перший позитивний досвід кооперативної роботи, діяльність у складі товариства відомих ідеологів та пропагандистів кооперації: М.П.Балліна, О.А.Брильянтова, В.С.Козлова – зумовлювали його високий авторитет у відповідних колах громадськості. Харківське товариство намагалось підтримувати постійні зв'язки між кооперативами з метою узагальнення та аналізу їх здобутків, з'ясування ключових проблем становлення споживчо-кооперативної справи та вироблення оптимальних форм і методів проведення останньої [Див.: 384, 9]. Харківський осередок кооперативного життя певною мірою виступав і торговельно-економічним центром для ближчих до нього споживчих товариств, адже останні мали можливість користуватися послугами спеціально створеного для них у Харкові оптового складу [380, №475, 3]. Також у Харкові з ініціативи М.П.Балліна та В.С.Козлова в 1871 році планувалося проведення Всеросійського з'їзду споживчої кооперації. Однак, царські власті заборонили його скликання [292].

На початку 70-х рр. XIX ст., слідом за помітними успіхами перших товариств, розпочався стрімкий процес їх розкладу і ліквідації. За деякими даними, із споживчих кооперативів, створених у другій половині 1860-х років, до XX ст. продовжувало існування лише Миколаївське товариство. Решта зникли вже у 70-х роках XIX ст. [385, 987].

В основі процесу занепаду перших споживчих товариств був їхній соціальний склад, представлений, в основному, середньозаможними прошарками міст: чиновниками, військовими, іншими професійними групами інтелігенції, а також дрібними торговцями. Названі категорії міського населення звичайно потерпали від спекуляції, але мали доходи, які забезпечували їм і без кооперації відносно пристойні умови матеріального життя. Тому їхній інтерес до споживчо-кооперативної справи не набув послідовного сталого характеру, що зумовлювало відсутність належної дисципліни в роботі та відповідальності. Навіть проведення

загальних зборів товариств стикалося з непереборними труднощами – на них часто не було кворуму [228, 88-89, 100-106, 126-149, 156-160, 196-209, 247-258]. Відсутність належної роботи колегіальних органів породжувала бездіяльність та безвідповідальність керівництва кооперативів, зловживання посадовим становищем. Загальна атмосфера в товариствах могла бути такою, що і віддані кооперативній справі діячі відмовлялися брати участь у ній. Так, у жовтні 1870 року М.П.Баллін, а трохи згодом, у грудні, інший керівник Харківського товариства Рейнгардт подали у відставку з посад членів ради „з нагоди безладдя” [291, 90-90 зв.]. Після банкрутства товариства наприкінці 1872 року його правління виявило повну апатію до справи, хоча, за свідченням завідуючого однієї з крамниць кооперативу В.З.Шапошнікова, шанси спасти організацію були досить високими [386, 1-1зв.]. А от у Катеринославському споживчому товаристві в 1871 році не знайшлося бажаючих керувати ним, внаслідок чого воно вирішило саморозпуститися [387, 3-4].

Не останню роль у розкладі перших споживчих товариств відіграло недотримання кооперативних принципів у роботі, що проявилось в гонитві за високими дивідендами та купівлі товарів у приватних торговців, а не у власних кооперативних крамницях. Останнє також було зумовлено соціальними характеристиками пайовиків, які часом бачили в кооперативах форму акціонерних компаній, покликаних забезпечувати їх прибутками відповідно до вкладених капіталів, а не задовольняти споживчі потреби. Очікування від товариств великих дивідендів, поєднане з відсутністю бажання брати участь у їхній діяльності, викликали фінансові ускладнення, нарікання на кооперативи та, врешті-решт, постійні конфлікти між членами [Див.: 228, 88-89, 100-106, 126-149, 156-160, 196-209, 247-258]. За таких умов перші паростки споживчо-кооперативної роботи були приречені на загибель.

Миколаївське споживче товариство, яке все ж таки витримало випробування часом, також не змогло уникнути усіх характерних для кооперативів 1860-х років негараздів. Однак, дякуючи високому авторитету його керівника П.Ф.Кузьміна [Див.: 388, 1-21 зв.] та відносно однорідному складу, представленому, в основному, моряками і відставними військовими [228, 138], організація уникла розпаду.

Після занепаду на початку 1870-х років перших осередків споживчо-кооперативної роботи, спроби заснування відповідних товариств мали поодинокий характер і досить часто не досягали сталих позитивних результатів. За неповними даними, у період до 1880 року, крім вище вказаних, виникло тільки 2 споживчі кооперативи. З 1881 по 1885-й рік – лише 4, з яких до початку ХХ ст. не проіснувало жодне. Із 11 товариств, заснованих у 1886-1890 роках, до зазначеного часу продовжували діяльність 7. У 1891-1895 роках із 31-го створеного кооперативу вказаної галузі на початку ХХ ст. діяло 23 [13, 49].

За соціальним складом споживчі товариства другої половини 1870-х – початку 1890-х років відрізнялися від аналогічних установ першого пореформеного десятиліття. Щоправда, більшість кооперативів, як і в попередній період, об'єднували в основному інтелігентські прошарки міст і містечок, за висновками П.Н.Пожарського, „малозаможну, чиновницьку, учительську й студентську масу” [26, 24]. За неповними даними, із 53 товариств, відкритих у 1877-1895 роках, 38 були „міськими” і „містечковими”. Але починаючи з 1877 року з’являються й сільські споживчі кооперативи, з 1888-го так звані „фабрично-заводські”, а ще згодом – „залізничні”, „офіцерські” та „чиновницькі”. За підрахунками П.Ф.Височанського, на 1894 рік у Наддніпрянській Україні загалом діяло 51 товариство вказаної галузі. Із них 28 знаходилися в містах, 3-є в містечках, 4-ро у сільській місцевості (не рахуючи нестатутних організацій), 9 були „залізничними”, 5 „фабрично-заводськими” та 2 „офіцерськими” [18, 12, 51, 54-55].

Незважаючи на помітні зрушення в соціальному складі споживчих товариств, у цілому вони і в 1880-1890-х залишались у більшій мірі даниною світогляду інтелігенції, яка прагнула до реалізації європейських зразків життя на вітчизняному ґрунті, а не зумовлені суворою необхідністю матеріального існування. У селянському та робітничому середовищі, інтереси якого була покликана захистити кооперація, рух до застосування її засад набув тільки поодиноких непевних спроб.

Робітничих товариств, які за джерельними матеріалами фігурують як „фабрично-заводські” та „залізничні”, у 1894 році нараховувалось лише 14 [18, 54]. Зокрема, у такому розвинутому в промисловому відношенні районі як Донецький

басейн у 1888-1892 роках спостерігалось відкриття 2-х кооперативів, з 1893-го по 1897 – 4-х [389, 28]. Діяльність поодиноких робітничих споживчих товариств зазвичай не відповідала усім критеріям кооперативної роботи. Вони засновувались з ініціативи фабрично-заводської адміністрації, яка намагалася їх використовувати в інтересах власників підприємств – вклавши кошти в основний капітал, капіталісти пробували мати бариші від торгівлі [Див.: 18, 55]. Практика зловживань у робітничих кооперативах була настільки помітним явищем, що склала про себе стійке негативне враження навіть у представників влади. Це, зокрема, добре простежується на поведінці васильківського повітового „ісправника”, який перешкоджав виникненню споживчого товариства при Кожанському цукровому заводі з метою, як він зазначав, „усунення експлуатації робітників заводу”. Коли ж справа з відкриттям кооперативу все ж таки вирішилася, він вважав за потрібне заявити в Київське губернське правління: „... якщо експлуатація робітників буде встановлена ..., за чим буде вестися спостереження, то ... діяльність його може бути припинена” [390, 8-11 зв., 13-15, 21, 32, 37, 42-42 зв., 46 та ін.].

Хоча, траплялись випадки поступового перетворення залежних від фабрично-заводської адміністрації робітничих кооперативів у цілком дієздатні самостійні організації. Так сталося із споживчим товариством в Юзівці, яке виникло у 1888 році як підконтрольне управлінню Новоросійського сталеливарного заводу [391, 22]. Однак з часом воно еволюціонувало в цілком незалежну організацію, що ефективно захищала матеріальні інтереси своїх пайовиків і успішно розвивалась впродовж багатьох десятиліть [392, 33].

Першим сільським споживчим кооперативом вважається Олександрівське товариство на Катеринославщині, яке виникло в 1877 році [18, 51; 13, 42]. У 1880-х роках відбулося ще декілька спроб заснування селянських кооперативних організацій вказаної галузі [18, 12]. Активна робота з поширення споживчих товариств на селі розпочалась на початку 1890-х років у Подільській губернії. Її ініціаторами були мирові посередники, які використовували інститути органів селянського самоврядування для організації так званих „громадських крамниць”. Останні засновувалися за рішенням сільських сходів. Громада також обирала

прикажчиків, інших посадових осіб та забезпечувала обіговими коштами для торгівлі. Ревізійні функції здійснювалися волосними писарями і старостами [393, 57-58]. У 1893-1894 роках таких „громадських крамниць” у Літинському, Могилівському та Ольгопільському повітах Подільської губернії існувало близько 30 [394, 266]. Діяльність цих утворень позитивно позначалася на матеріальному становищі селян. „Громадські крамниці” вели торгівлю за помірними цінами, помітно нижчими, ніж у приватних лавках. Останні під тиском конкуренції згодом припинили спекуляцію. Однак, вік „громадських крамниць” виявився коротким. Із смертю в 1895 році одного із своїх організаторів – П.І.Окулова – вони швидко припинили існування [395, 10-13].

Поряд із малорезультативним споживчо-кооперативним рухом, впродовж пореформеного періоду проводилась робота і в напрямку започаткування кредитної кооперації. Першим кредитним кооперативом у Наддніпрянській Україні вважається Гадяцьке ощадно-позичкове товариство на Полтавщині, статут якого був затверджений у квітні 1869 року. Приводом до його створення послужили доходи міщанської громади міста Гадяча від оренди сінокосів. Останні було вирішено використати на заснування кредитної установи, юридичною формою якої стало ощадно-позичкове товариство. Ініціаторами цієї справи були міщани Бойко, Макаюда, Шевченко, а також міський голова Гадяча Хохловський. Які саме обставини зумовили їх прихильність до кооперативної форми організації кредитних послуг, не відомо. Є підстави стверджувати, то цей вибір не був вповні усвідомлений. Гадяцьке товариство значною мірою лише за формально-юридичними ознаками було кооперативом, оскільки членство в ньому передбачалося переважно для осіб міщанського стану. Замкнуто-корпоративний характер організації зберігався впродовж багатьох десятиліть діяльності і є свідченням відсутності в її учасників належного розуміння і прихильності до ідей кооперації [Див.: 9].

Слідом за Гадяцьким товариством в українських губерніях стали виникати чергові осередки кредитно-кооперативної роботи. Впродовж 1870-х – першої половини 1880-х років їх кількість виказувала, хоч і не інтенсивну, але досить

стабільну тенденцію до зростання. Найповніші відомості з цього питання несуть матеріали Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств, який цілеспрямовано займався накопиченням інформації про кредитні кооперативи. За його даними, на початку 1874 року на території українських губерній Російської імперії діяло 53 ощадно-позичкових товариства [Підраховано за: 181, 136-295], 1875-го не менше 77 [Підраховано за: 182, LX, LXVI, LXX, LXXII, LXXIV], а вже на січень 1876-го – більше 90 [Підраховано за: 183, 59-83]. До 1878 року їх кількість зросла до 135 [Підраховано за: 184, 89-109], на 1885-1886-й – перевищувала 170 [Підраховано за: 185, 3-32; 186, 3-32].

З середини 1880-х років поширення кредитно-кооперативної діяльності призупиняється. На початку 1888 року кількість діючих ощадно-позичкових товариств не перевищувало 160 [Підраховано за: 187, 3-33], а вже у 1889-му їх працювало лише 129. У 1890 році кількість кредитних кооперативів зменшилась до 122 [Підраховано за: 188, V-VI, 71] і в останнє десятиліття XIX віку очевидно не зазнавала суттєвих змін [Див.: 189, 16-18; 190, 17-19].

Така, досить невтішна, динаміка чисельності ощадно-позичкових товариств, значною мірою, була пов'язана із низьким рівнем їх життєздатності. З часу появи першого кредитного кооперативу в Наддніпрянщині і до кінця 1880-х років припинили своє існування або ж не змогли розпочати діяльність понад 100 відповідних товариств [Підраховано за: 187, 3-33].

На основну причину швидкоплинності існування великої кількості осередків кредитно-кооперативної роботи опосередковано вказують дані про вибувших з їх складу членів на 1874 рік. За неповними даними, кількість кооперованого населення на вказаний час досягла 2,5 тис. [Підраховано за: 181, 136-295]. За підрахунками П.Ф.Височанського, вибувших із товариств на цей період було більше 750 [Див.: 24, 185] – число досить значне в загальній масі членів ощадно-позичкових товариств для того, щоб відобразити їхнє становище. Із вказаної кількості 18% залишили свої організації у зв'язку з невиконанням до встановленого терміну боргових зобов'язань, 33,3% з власного бажання і 43,6% внаслідок того, що не змогли вчасно сплатити пайові внески [Див.: 24, 185]. Аналогічні за змістом підрахунки, здійснені

земським статистиком С.П.Балабухою, існують також по Полтавській губернії за 1880-ті – початок 1890-х років. Відповідно до них у вказаному регіоні в 1884 році із складу 8 ощадно-позичкових товариств з причин несплати пайових внесків вийшло 26,9% від загальної кількості вибувших, у зв'язку з невиконанням боргових зобов'язань також 26,9% і за власним бажанням 36%. У 1885 році відповідно 31,1%, 34,2% і 28,7%, у 1890-му (із 13-ти товариств) 14,2%, 27,5% і 40,9%, у 1891-му – 6,4%, 29,7% і 44,3%, у 1892-му – 1,7%, 11% і 66% [396, 40-42].

Тому можна припустити: крім явищ соціально-психологічного та організаційного порядку, повільний розвиток кредитно-кооперативної роботи та занепад її осередків зумовлювалися вкрай обмеженими грошовими ресурсами членів товариств, внаслідок чого їм для нормального функціонування просто не вистачало обігових коштів. Підтвердженням цього також може бути та обставина, що переважна більшість життєздатних кредитних кооперативів у час свого заснування отримали на пільгових умовах позики для формування основних капіталів. На кінець 1886 року із 169 діючих в українських губерніях ощадно-позичкових товариств щонайменше 106 мали кредити від приватних осіб, земств та інших установ на 5-10, а інколи і більше років під 3-5%, зрідка 7% [Підраховано за: 187, 59-73, 83-84]. Одержані кошти, очевидно, і стали надійною опорою тривалої успішної їх діяльності.

За складом учасників ощадно-позичкові товариства пореформеної доби були в основному селянськими. Про це може свідчити той факт, що існували вони, як правило, у сільській місцевості. Наприклад, у Чернігівській губернії з 1873 по 1896 рік розпочали діяльність 39 ощадно-позичкових товариств, із них 30 у селах [Підраховано за: 397, 94-99]. Хлібороби могли складати значну частину складу й міських та містечкових кооперативів. Так, в ощадно-позичковому товаристві в містечку Домбровиці Ровенського повіту Волинської губернії на початку 1885 року переважна більшість пайовиків були селянами – 201 із 284-х [Підраховано за: 398, 134-137 зв.]. Вінницьке ощадно-позичкове товариство лише на 6% складалося із представників привілейованих верств, а решту учасників становили робітники-

чорнороби, ремісники і прості хлібороби з навколишніх сіл. Останніх кооператив в основному і обслуговував [237, 7-д-7-д зв.].

Констатуючи в цілому селянський склад кредитної кооперації, складно судити про те, які саме прошарки землеробів залучалися до її лав. П.Н.Пожарський, досліджуючи соціальний склад учасників кооперативного руху, дійшов висновку, „що соціальний склад кредитової кооперації на Україні до 1905 р. був переважно бідняцько-середняцький ... велику більшість – 4/5 становили бідняцько-середняцькі елементи ...” села [26, 18]. Свої твердження згаданий історик української кооперації ґрунтував на аналізі матеріалів Санкт-Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств, обстеженнях окремих кооперативів та дослідженнях з цього питання П.Ф.Височанського. Якщо, крім названих джерел інформації, взяти до уваги вказані вище підрахунки С.П.Балабухи (які в цілому підтверджують тенденцію виявлену П.Ф.Височанським), аналітичні матеріали одного із дослідників кооперативного кредиту пореформеної доби Н.О.Осіпова та той факт, що засновувались ощадно-позичкові товариства, як правило, в сільській місцевості, то необхідно погодитися із висновком П.Н.Пожарського, але передусім у частині, яка стосується середньозаможних селян.

Потрапляли до ощадно-позичкових товариств і малозаможні елементи, які за вказаними підрахунками П.Ф.Височанського і С.П.Балабухи з часом залишали їх внаслідок відсутності коштів для внесення паїв або повернення кредитів. На думку одного з аналітиків кооперативного кредиту пореформеної доби Н.О.Осіпова, контингент селян, що за даними згаданого вище Комітету вийшли із товариств за власним бажанням, міг також складатися із найбідніших прошарків, „які залишають товариство за вимогою його адміністрації” внаслідок своєї матеріальної недієздатності. У той же час, дослідник вказував, що до зазначеної категорії потрапляли і заможні господарі – ті, хто дрібних позик не потребував, та селяни, що вже повернули кредит і не бачили сенсу у своєму подальшому перебуванні в товаристві. А загалом за висновками Осіпова: „Склад членів товариств повністю випадковий і дуже різнорідний у становому, і особливо в економічному відношенні ...” [399, 130-136]. Хоч ці висновки стосуються кредитної кооперації

усієї Російської імперії, але очевидно відображають і тенденції кредитно-кооперативної роботи в Україні.

Враховуючи все вище зазначене, найбільш вірогідною видається така версія соціального складу ощадно-позичкових товариств. Останній формувався з усіх прошарків селянської верстви, але найстійкішим у ньому був середняцький елемент, матеріальне становище якого відповідало своїми можливостями і потребами специфіці кредитно-кооперативної роботи. Заможні селяни та бідняки силою об'єктивних обставин поступово залишали лави ощадно-позичкових товариств.

Процеси формування соціального складу кредитної кооперації може наочно проілюструвати діяльність Велико-Токмацького та Ново-Василівського товариств, що працювали в 1870-1880-х роках у Бердянському повіті Таврійської губернії. Обидва кооперативи розпочали свою роботу у 1876 році. До 1881 року вони успішно розвивались однаковими темпами, а далі Ново-Василівське товариство стало відставати від Велико-Токмацького, тримаючи щорічні обсяги позик на одному рівні. При цьому матеріальний стан його пайовиків був досить високим. Усі члени товариства, крім своєї землі, обробляли багато орендних площ, мали не менш 4 коней, 2 корів, більшість з них були власниками новітніх сільськогосподарських машин. Для таких хазяїв кредитні послуги кооперативу не могли відігравати великої ролі. Розміри позик, які забезпечувало ощадно-позичкове товариство, не задовольняли їхні господарські потреби. Характерною особливістю фактично усіх загальних зборів Ново-Василівського товариства було обговорення питання про спрощення процедури отримання кредитів та їх збільшення. Об'єктивно наступив той час, коли механізми кооперативного кредиту виявилися неспроможними обслуговувати зростаючі потреби заможних селян і вони розпочали шукати позики на стороні. Сусіднє, Велико-Токмацьке товариство, навпаки, об'єднувало середньозаможних хліборобів. Їхні господарські можливості та інтереси потребували саме дрібного кредиту, який здатний був забезпечити кооператив. Тому Велико-Токмацьке товариство, на відміну від Ново-Василівського, стабільно із року в рік нарощувало обсяги своїх фінансових оборотів [400, 8-20].

Очевидно, розвиток вказаних організацій передає типові процеси життєдіяльності кредитних кооперативів, які виявилися оптимально пристосованими до захисту матеріальних інтересів середньозаможного прошарку селянства, який, з одного боку, потребував дрібних позик, а з іншого – був спроможним знайти необхідні для пайового внеску грошові ресурси.

Ощадно-позичкові товариства забезпечували своїм членам відповідні послуги на досить вигідних умовах. На початку 1870-х років ставки за позики в них зазвичай становили 12% [Див.: 181, 136-295] і в наступний період очевидно залишались такими ж. Так, у середині 1880-х років Немиринське ощадно-позичкове товариство на Київщині видавало кредити за 12 % річних [401, 290 зв. - 292]. Такі ж позичкові ставки були в ньому і на початку 1890-х. У цей же період 12 % річних брали кредитні кооперативи в містечку Таганча [402, 54 зв. - 60, 78 зв., 87], селі Тараща Канівського повіту, Антоновське ощадно-позичкове товариство та Борщагівське товариство [403, 83 зв., 86 зв., 88 зв., 94, 95, 96 ; див. також: 404, 75]. Такі відсоткові ставки були в декілька разів меншими, ніж у сільських лихварів.

За приблизними оцінками, до кінця 1880-х років кредитні кооперативи Російської імперії заощадили своїм пайовикам щонайменше 75 млн. руб. Якщо врахувати частку ощадно-позичкових товариств, які працювали на території українських губерній, то на останні припадає 11,5 млн. [Підраховано за: 188, II, V-VI, IX]. Ця величезна сума, хоча й дуже приблизно, показує скільки коштів змогли зберегти селянам Наддніпрянщини кредитні кооперативи, позбавивши їх від боргової кабали і розорення, і в той же час свідчить про обсяги збитків сільських лихварів, завдані їм ощадно-позичковими товариствами. У зонах роботи останніх приватний кредит поступово втрачав свої позиції. Наприклад, у селі Ново-Василівці та Великому Токмаку Бердянського повіту Таврійської губернії до створення згаданих вище ощадно-позичкових товариств лихварі брали за позики до 48% річних, а після їх відкриття ставки зменшилися до 24-30% [400, 25]. А Немиринецьке товариство Бердичівського повіту на Київщині за перші два роки роботи взагалі змусило місцевих приватних кредиторів припинити свою діяльність [405, 4-4 зв.]. Отже, вступаючи в конкуренцію з лихварями, кооперативи захищали

матеріальні інтереси не лише своїх членів, а й усіх мешканців, які проживали в ближчих до них місцевостях і користувалися кредитними послугами. Слід зазначити, що ощадно-позичкові товариства часто діяли в межах великих територій. Наприклад, кредитний кооператив у містечку Домбровиці обслуговував населення п'яти волостей. А Вінницьке ощадно-позичкове товариство діяло в радіусі 25 верст і охоплювало своєю роботою 95 сіл, в яких проживало 80 тис. людей [236, 4-4 зв.]. Хоч і не маємо документальних підтверджень стосовно останніх двох названих кооперативів, але цілком очевидно, що ощадно-позичкові товариства, вступаючи в конкуренцію з приватними кредиторами, могли заощаджувати фінансові ресурси населення досить значних територій.

Позики кредитних кооперативів, очевидно, мали виробниче призначення. Докладних узагальнюючих даних з цього питання немає. Однак, на використання позик на господарські потреби вказують дані про діяльність окремих кооперативів (зокрема зібрані Комітетом щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств [Див.: 188, X]). Наприклад, у згаданому Велико-Токмацькому товаристві приблизно 50% усіх взятих у кредит грошей витрачалося селянами на оренду землі, 20% – купівлю худоби, по 10% – на сільськогосподарський реманент та посівне насіння [400, 21-22]. Вінницьке ощадно-позичкове товариство, за даними властей, давало позики своїм селянам-пайовикам на придбання землі та домашніх тварин, кормів для останніх та посівного матеріалу, а також будівництво приміщень сільськогосподарського призначення та деякі інші потреби. Зокрема, впродовж 1892-1894 років близько 900 хліборобів за допомогою кооперативу купили понад 4 тис. дес. земельних площ [237, 7-д].

Чимало кредитних кооперативів, створених у пореформену добу, виявилися надійними фінансово-господарськими організаціями, які впродовж багатьох років ефективно захищали матеріальні інтереси своїх членів. Серед них Немиринське ощадно-позичкове товариство у Бердичівському повіті на Київщині. Воно розпочало свою діяльність у 1873 році, дякуючи зусиллям студента І.Тарасова (у майбутньому – професор Московського університету), княгині О.Кудашевої та професора Київського університету М.Бунге. На початку свого існування кооператив

об'єднував лише 12 осіб [406, С.13]. Але з успішним розгортанням роботи товариства, яке зокрема пов'язано з участю в ньому місцевого вчителя Олександра Давидовича Черненка, його авторитет серед населення постійно зростає. На початку 1890-х років воно об'єднувало понад тисячу пайовиків, а щорічні чисті прибутки перевищували тисячу рублів [250, 13-39]. А вже у першому десятилітті ХХ ст., за деякими підрахунками, вважалось одним із кращих у Російській імперії [Див.: 407, 272].

Високу життєздатність також виявило Галицьке ощадно-позичкове товариство на Чернігівщині. Засноване у 1874 році, воно проіснувало аж до ліквідації кредитної кооперації в радянські часи, при цьому в роки НЕПу вважалось кращим у Ніжинській окрузі [408, 98-100].

Подібно склалася й доля Верхньо-Рогачівського ощадно-позичкового товариства в Мелітопольському повіті Таврійської губернії. Його створення було ініційовано в 1875 році селянином В.Кобзарем, учителем М.Низдейківським та священником Пивоваровим. У січні 1877 року товариство розпочало свою діяльність і вже через десять років збудувало за власні кошти в обсязі 4 тис. руб. приміщення для контори та ряд господарських споруд. Впродовж своєї більш ніж півстолітньої історії воно жодного року не завершало з дефіцитом, а завжди з прибутками [409, 59-62].

Найвідомішим кредитним кооперативом у Наддніпрянщині було Сокиренське ощадно-позичкове товариство в Прилукському повіті на Полтавщині, створене Григорієм Павловичем Галаганом. Цей кооператив розпочав операції в січні 1872 року, об'єднуючи у своєму складі лише 16 осіб [410, 257]. Його організатор – Г.П.Галаган – виділив 3 тис. руб. власних коштів на основний капітал товариства та необхідні для роботи будівлі [411, 27]. Кооператив швидко набував довіри серед мешканців Сокиренець. Вже через чотири з половиною місяці після його відкриття сума грошових внесків населення покладених на зберігання досягла досить великих як для сільської місцевості розмірів – 360 руб. [412, 4]. Незабарилися і позитивні зрушення в житті учасників кредитно-кооперативної роботи села Сокиренець, кількість яких на початок 1880-х років перевищувала 100. „... багато з них, – за

свідченням членів правління, – придбали землі, деякі покращили своє господарство будівництвом необхідних приміщень та придбанням худоби” [413, 1, 3-5]. До кінця XIX ст. кількість пайовиків Сокиренського товариства досягла майже тисячі [414, 44], а територія діяльності охоплювала 22 населених пункти, у яких проживало близько 34 тис. жителів [415, 1 зв.].

Аналізуючи характер кредитно-кооперативної роботи у пореформений період, слід зазначити, що тривалість існування ощадно-позичкових товариств далеко не завжди свідчила про їх належний стан. Серед останніх були й такі, що лише за зовнішніми ознаками походили на кооперативи. А насправді виступали організаційною формою здійснення фінансових оборудок. Наприклад, група мешканців села Драбова Полтавської губернії у 1880 році відкрила ощадно-позичкове товариство, тільки для того щоб отримати від земства на 10 років позику в розмірі 1000 руб. Розподіл земських грошей між засновниками був першою і єдиною операцією Драбівського товариства за всю його історію, яка тривала не одне десятиліття. При цьому, кошти земству ніхто повертати не збирався. За станом на 1910 рік відбувався процес стягнення боргу в судовому порядку вже з нащадків померлих позичальників [416, 178].

Інший варіант використання кооперації для фінансових афер демонструвало Михайлівське ощадно-позичкове товариство Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Воно було засновано у 1876 році і працювало впродовж багатьох десятиліть. Але змістом роботи товариства було перш за все збагачення його керівників. Діяльність організації постійно супроводжували розтрата і, як наслідок, судові процеси. Однак, клану вмілих шахраїв вдавалося весь час втримувати контроль над товариством користуючись безініціативністю пайовиків, або ж шляхом підкупу останніх. За свідченнями очевидців, домагаючись бажаних для себе рішень загальних зборів, керівники напували їх учасників до такої міри, що ті десятками засинали на подвор’ї будинку правління і прилеглій вулиці [417, 109-117].

Однак, найвірогідніше, основна маса ощадно-позичкових товариств не була ні особливо надійними організаціями, ні напівфіктивними утвореннями для

задоволення устремлінь егоїстично налаштованих угруповувань. Очевидно, розвиток більшості з них супроводжувався багатьма організаційними та фінансовими проблемами, що за певних умов штовхали їх до розпаду. Водночас вони виявляли й спроможність виконувати свої завдання. Прикладом такого пересічного кредитного кооперативу може служити Мойсенське ощадно-позичкове товариство Золотоніського повіту на Полтавщині. Керував ним козак Петро Біда, який поєднував посаду голови і касира. Товариство виявило здатність пропрацювати не один рік. У 1892 році кооператив зміг зробити обороту майже на 4 тис. руб. і одержати чистого прибутку в розмірі 460 руб. [418, 3 зв. - 4].

У порівнянні з споживчою кооперацією, кредитно-кооперативна робота набула значно більшого поширення і результативності. Однак, і вона поєднувала у своєму становищі суперечливі кількісні та якісні тенденції. Випереджаючи споживчі товариства за чисельністю і життєздатністю, кредитні кооперативи не мали не те щоб високих, а навіть сталих темпів поширення. Крім цього, існуючі ощадно-позичкові товариства далеко не завжди у своїй діяльності дотримувались кооперативних принципів, часом стаючи засобом фінансових оборудок.

Помітним явищем соціально-економічного життя пореформеної доби було існування селянських колективних землеробських господарств, які називали артілями. Безумовно, такі організації, хоч вони, значною мірою, і мали здебільшого традиційно-побутове походження, слід також розглядати як елемент кооперативної діяльності.

Будь-яких статистичних даних щодо цих утворень не існує. Крім цього, виявлення їх і фіксація значною мірою ускладнена певними обставинами. По-перше, поширенням у пореформений період общинно-групових форм оренди землі, які часом приймалися сучасниками як ознака артільного ведення селянами землеробства. По-друге, наявністю так званих громадських запашок – сільськогосподарських угідь селянських общин, які оброблялися колективними зусиллями, а продукція з них ставала резервними запасами для усієї громади на випадок надзвичайних ситуацій: стихійних лих, неврожаїв, тощо. Останні також часто ідентифікувалися сучасниками як артілі, хоча були формою ведення

натурального господарства. У той же час, й справжні землеробські товариства не виступали повноцінними товаровиробниками, їхні організаційні засади, які існували, як правило, на основі усних домовленостей, часто лише силою випадкових обставин відповідали принципам кооперативної діяльності. Очевидно, колективне землеробство спрямоване на вирішення матеріальних проблем у товарно-ринковому середовищі формувалося поступово на основі традиційних принципів господарської взаємодопомоги і співробітництва: супряги, помочів тощо.

Загалом селянські товариства спільного обробітку землі відомі в різних регіонах Наддніпрянщини під назвою „артілі” або „гуртова”. Як правило, вони створювалися на декілька років з метою колективного господарювання на орендованих земельних площах. До їхнього складу входило по 6-8 домогосподарств, які для громадського обробітку землі виставляли рівну кількість робочих рук, реманенту та худоби. Усі польові роботи виконувалися спільно і з дотриманням принципу розподілу праці. Результати економічної діяльності ділилися порівну між усіма учасниками таких товариств [419, 176].

Відносно докладні дані про роботу окремих артіль у 1860-х – першій половині 1870-х років відомі за матеріалами зібраними одним із перших їх дослідників М.М.Терновським. Зокрема, він констатував наявність орендних товариств у Лубенському та Пирятинському повітах Полтавської губернії, Александрійському повіті Херсонської губернії, Овручському повіті на Волині [233, 29-30]. При цьому дослідник не надав інформації про характер організації праці у згаданих утвореннях, а вказані кількісні параметри участі в них селян та орендованих площ, які вимірюються відповідно сотнями людей і навіть тисячами десятин землі, не дають впевненості в тому, що вони дійсно були землеробськими артільми. Очевидно, їх треба класифікувати як колективи орендарів, що виступали посередниками у відносинах із землевласниками, але спільної господарської діяльності не вели.

У той же час, М.М.Терновський зафіксував дані про цілком певну землеробську артіль у Полтавській губернії (на жаль, не вказуючи її точне місце знаходження), яка на час повідомлення про неї дослідником, у 1876 році, проіснувала вже 2 роки. Її виникнення було пов'язано з колективною орендою односельчанами декількох

десятин землі. Останні разом із своїми надільними землями хлібороби вирішили обробляти спільними зусиллями. Урожай за перший рік діяльності видався добрим і був поділений між артільниками по числу робочих рук. Репутація землеробської артілі серед селян постійно зростала, внаслідок чого її склад поповнювався новими членами. На другий рік роботи артільники вже змогли орендувати 200 дес. землі. Обробіток, як і в перший рік діяльності, здійснювався спільними зусиллями, а врожай знов був поділений по числу робочих рук. Артільним господарюванням селяни були цілком задоволені і виношували плани викупити у колективну власність орендовані ними землі та придбати новий реманент [233, 36-37].

Згадана артіль на Полтавщині не була одинокою. За іншими джерелами, датованими 1883 роком, відомо, що в Пирятинському повіті вже “кільканадцять років” існувало декілька таких утворень. Вони об’єднували по 4-6 хазяїв, які спільно господарювали на орендованій землі і врожай ділили порівну. Крім цього, члени вказаних товариств разом харчувалися – дружини артільників по черзі готували страви [420, 2-3; 421, 374].

Помітний резонанс серед громадськості мала діяльність артілі на хуторі Греково Чернігівського повіту. Вона виникла приблизно у 1876 році шляхом об’єднання усіх 15-ти домогосподарств, які були представлені у цьому населеному пункті. Передумовою створення артілі стала оренда хуторянами маєтностей місцевого поміщика: садиби, млина та 100 дес. землі і лісу. Оскільки якість ріллі на орендованих площах була дуже різною, селяни зробили висновок, що по-справедливості її поділити між собою не можливо. Тому, враховуючи місцеві умови, грековці вирішили організувати громадське господарство [422, 11]. Оранка, збір врожаю, обмолот – усе робилося разом і не породжувало в артільників хутора Греково непорозумінь, морально-психологічної напруги чи будь-якого дискомфорту у стосунках [423, 10-11].

Цілком дієздатне землеробське товариство створили в 1890 році 12 господарств хутора Лужок під Харковом, які для цього взяли в оренду землю місцевого поміщика. Домовленості про колективну працю були укладені селянами в усній

формі і виявилися цілком надійними. Артіль успішно розвивалась впродовж багатьох років [424, 11].

Наведені приклади існування землеробських товариств свідчать про, хоч і поодинокий характер поширення останніх, однак здатність селянства до колективних форм господарювання. При цьому головною рисою у створенні артілей була самодіяльність, в організації їхньої роботи – самоврядування, а в розподілі результатів діяльності – безпосередня залежність від участі у спільному процесі праці. Зазначені риси, хоч і породжені матеріально-побутовими традиціями життєдіяльності селянства, відповідають основоположним засадам кооперації. Тому, по-перше, артільні починання хліборобів слід розглядати як складову кооперативного життя пореформеної доби, а по-друге, вказують на природну пристосованість селян до кооперативних форм господарювання на землі, які здатні визрівати без стороннього впливу на них пропагандистів кооперативного руху.

Слід зазначити, що формування кооперативних засад вирішення матеріальних проблем на базі традицій економічної діяльності спостерігалось не лише в землеробстві, а й в інших сферах сільськогосподарського виробництва. Згадані колективні оренди часто виступали способом усунення підприємців-посередників у відносинах з власниками-орендодавцями і мали також суттєві ознаки кооперативної роботи. Досить поширеним було придбання селянами сільськогосподарської техніки колективними зусиллями для спільного користування. Такі випадки зафіксовані у Катеринославській, Полтавській і Херсонській губерніях. Зокрема, лише в Єлисаветградському повіті існувало більше 50-и так званих „компанейських молотарок” [216, 400].

Використання кооперативних засад діяльності як у традиційно-побутових формах, так і на основі офіційно оформлених відносин, зафіксованих у затверджених урядом статутах, спостерігалось і у сфері кустарно-ремісничого виробництва. Крім згаданої вище артілі швачок в Одесі, відомо, що в 1870-х роках у Севастополі відставні солдати об'єдналися у товариство для виготовлення човнів [425, 92]. У цей же період у Чернігівському повіті зустрічалися випадки поєднання зусиль кустарів, які займалися обробкою шкіри, у закупівлі сировини, інших

матеріалів для роботи, а також у процесі виготовлення готової продукції [315, Отдел, 354]. У селі Луганському Бахмутського повіту Катеринославської губернії у пореформений період відомий економіст В.П.Воронцов нараховував 47 дрібних артілей з обробки каменю, що діяли на основі звичаєвих норм. Члени цих утворень разом займалися видобутком сировини, її обробкою і виготовленням готової продукції: плит, точил, брусків тощо [426, 14].

У 1880-х роках були затверджені статuti Миколаївської ремісничої артілі з виготовлення меблів, землеробських знарядь та іншої продукції, Харківської артілі кравців [427, I, 67-68 та ін.] та Одеської артілі посильних [428, 21зв.]. Щоправда, невідомо наскільки життєздатними були вказані організації. У 1891 році у Харкові на підставі затвердженого статуту розпочала роботу столярна артіль у складі 45 ремісників. Перші кроки її діяльності виявилися вдалими і вказували непогані перспективи подальшого розвитку. Артіль займалася виготовленням меблів. Щомісячні обороти її магазину досягали тисячі рублів. Чистий прибуток за 1893 рік склав 134 руб. [426, 88]. У 1892 році був затверджений статут Київської артілі посильних, яка успішно працювала впродовж багатьох років [428, 21-272]. Приблизно в цей же період у Харкові відбулося декілька спроб створення артілей швачок. Усі вони виявилися безуспішними. Головною причиною цього стала проблема розподілу заробітків – артільники грошові доходи намагалися ділити порівну, незалежно від характеру своїх функціональних обов'язків. Останнє, врешті-решт, призводило до конфліктів і розпаду артілей [429, 1-1 зв., 6-6 зв.]. Спроби визначати грошову винагороду за працю відповідно до обсягів виконаної роботи виявилися безрезультатними [430, 1]. Події в харківських швейних артілях, очевидно, передають типові риси кооперативного життя представників кустарно-ремісничого середовища. Відсутність соціального досвіду колективної праці в останніх практично унеможливлювало широке використання кооперації як форми організації їхньої економічної діяльності.

Підсумки реалізації ідеї кооперації у пореформений період були невтішними. Кількість її осередків виявилася мізерною і мінливою, а самі вони, часто лише за формальними ознаками відповідали своїм назвам. Одних лише зусиль ентузіастів

було не досить для хоча б стабільного існування нечисленних кооперативних товариств. Специфіка втянутості широких суспільних верств у товарно-грошові відносини та характер соціальної активності останніх виявилися значно вагомішим фактором поступу кооперативного руху, ніж благородні наміри його пропагандистів. У загальній картині народногосподарського життя кооперація була фактично непомітним явищем, нездатним вплинути на характер економічного розвитку країни.

Між тим, перший досвід кооперативної діяльності засвідчив її високі потенційні можливості у вирішенні фінансово-господарських проблем. Поодинокі острівці кооперативного життя суттєво впливали на матеріальне становище його учасників, а в окремих випадках, навіть, на географічно наближене до них населення. Для подвижників кооперативної справи та освічених кіл було цілком очевидно, що колективні форми економічної діяльності все ж таки здатні ефективно себе виявляти і тому варто приділяти їм увагу. Самовіддана робота перших активістів кооперативного руху схвально сприймалася прогресивно налаштованою частинною громадськістю. Останнє зберегло привабливість ідей кооперації, діяльність її діячів дістала визнання в якості високого прикладу служіння народним інтересам. Збережений авторитет кооперативної справи готовий був спрацьовувати на новому етапі суспільно-економічного розвитку.

При цьому слід зазначити: усі зрушення, що відбувалися у сфері взаємодії селянства з товарно-ринковим простором впродовж перших пореформених десятиліть, свідчили про невідворотність подальших спроб поширення кооперативної роботи. Об'єктивні механізми одержання матеріального зиску, а також загальні тенденції економічного поступу, рано чи пізно повинні були призвести до повного переходу на грошові розрахунки, а разом з тим відкрити шлях кооперативним формам економічної діяльності хліборобських мас.

Крім цього, необхідно взяти до уваги і наступне: у пореформений період, хоч дуже повільно, але проходила агротехнічна модернізація селянського господарювання: поширювалася практика застосування добрив, освоювався ринок сільськогосподарської техніки, тощо [431, 42-45, 84-85, 128-129, 144, 219-229, 254,

258 та ін.]. Останнє заклало базу товарності селянського виробництва – основу повноцінної адаптації до товарно-грошових відносин, що у майбутньому об'єктивно відкривало простір реалізації ідеям кооперації в українському селі. Водночас неупинний розвиток промисловості зумовлював формування кадрів професійного робітництва, інтереси якого також потребували об'єднання в кооперативи. Отже, якими б не були малопомітними результати кооперативної роботи у пореформений період, вони заклали ідеологічні та практичні початки суспільнонеобхідної тенденції розвитку, готової за відповідних умов призвести до помітних позитивних зрушень у соціально-економічному житті.

РОЗДІЛ 3

ПОШИРЕННЯ КООПЕРАТИВНИХ ФОРМ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

3.1. Ставлення широких кіл громадськості до ідей кооперації

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. навколо ідей кооперації склалася в цілому позитивна атмосфера. У різних соціально-професійних групах соціальної еліти йшли процеси формування схвального відношення до поширення кооперативних форм економічного життя.

У зазначений період досить предметну увагу до кооперації виявили вчені. Чимало провідних науковців пов'язували з нею економічний прогрес людства. Один із кращих економістів Російської імперії М.І.Туган-Барановський присвятив себе розробці кооперативної теорії, заслуживши цим собі славу визнаного у світі фахівця у відповідній галузі, для якого охоплення усієї соціальної організації кооперативними засадами являло „соціальний ідеал ... у наближенні до якого і полягає весь історичний процес людства” [222, 449].

Широкий спектр дослідження з проблем кооперації здійснював професор Харківського університету О.М.Анциферов, перу якого належить близько 30 праць з питань теорії і практики кооперативного життя. Таку увагу вченого ця справа заслужила внаслідок того, що з його точки зору, кооперативний рух покликаний відіграти в економічному поступі надзвичайно важливу роль. „Крім розвинутої кооперативної організації, – говорив Анциферов, – я не знаю іншого засобу, за допомогою якого можна було б дати достатньо потужний поштовх ... господарству, створити у сільськогосподарському середовищі елементи розвитку, технічного прогресу і творчості” [432, 60 та ін.].

Інший професор Харківського університету – відомий український економіст В.Ф.Левитський – цікавився проблемами артільного руху [433, 5 зв., 15-16 зв.], та іншими галузями кооперативної роботи, якій надавав вагомого значення для покращення матеріального становища народних мас. „... багато чого може бути досягнуто в справі добробуту робітництва, – говорив він, – шляхом їхньої самодіяльності у формах союзних організацій, кооперативного руху ...” [434, 31-32].

Відомий український економіст-аграрник, один із основоположників теорії сімейного трудового господарства, професор Новоросійського університету В.А.Косинський вважав кооперацію надійним засобом адаптації селянського господарювання до ринкових умов, що здатний піднести його до кращих зразків організації економічної діяльності. Вчений зазначав: „Молочні зводи, заводи для переробки капусти, млини .., навіть цукрові та винокуренні заводи – все це стає доступним селянському господарству і робить можливим ... використати переваги індустріальної системи господарства, яка до розвитку кооперації була виключно надбанням великого господарства” [221, 477].

Як справу особливої уваги з боку держави і суспільства розглядав кооперацію відомий український економіст і соціолог Т.І.Осадчий. Вчений вважав, що поряд з іншими невідкладними завданнями в галузі соціально-економічної модернізації селянського загалу, „у теперішній час” необхідно вживати заходи, які б полягали „в заохоченні різних товариських кооперативних і всякого іншого виду союзів” [435, 65].

Позитивно ставився до кооперативної справи й визначний український вчений-історик і національний діяч професор Михайло Сергійович Грушевський. На його переконання, дрібні виробники і наймані робітники, для захисту своїх економічних інтересів повинні обов’язково об’єднуватися в кооперативні товариства. „Життя можуть кличе до об’єднання всіх, і особливо всіх слабших, що тільки в гурті можуть мати силу”, – писав з цього приводу М.С.Грушевський [436, 2].

Про серйозне ставлення науковців до проблем кооперації свідчить і їхня безпосередня участь в організації роботи періодичних друкованих органів відповідного спрямування. Так, у складі редакційної комісії кооперативного

журналу „Сплотчина”, який у 1910-х роках видавався в Києві, працювали відомі вчені-економісти, викладачі вищих навчальних закладів Наддніпрянщини К.Г.Воблій, В.А.Косинський, Є.Є.Слуцький, Л.М.Яснопольський [437, 12].

Ставлення до кооперативного руху в наукових колах українських губерній було подібним до відношення щодо даного питання в науковому середовищі Російської імперії у цілому. Позиції вчених усієї імперії так чи інакше впливали і на настрої в Наддніпрянщині. Добре відомі в усій державі, авторитетні російські економісти висловлювали своє прихильне ставлення до кооперативного руху. Зокрема, відомий фахівець у галузі аграрних відносин П.П.Маслов вважав кооперацію ефективною формою організації економічного життя для цивілізованого світу, але водночас констатував її непридатність для місцевих умов „тому, що в землеробстві, – за його словами, – збереглося ще багато пережитків феодального ладу, за існування яких кооперація – утопія” [438, 367-370]. Оптимістичнішим щодо перспектив кооперативної діяльності на теренах Російської імперії був інший російський економіст-аграрник, життя й діяльність якого були тісно пов’язані з Україною, М.О.Каришев. Вчений розглядав артільні починання як такі, що являють „серйозний інтерес”. Однак, подібно до П.П.Маслова, він також схилився до думки про загальну неготовність суспільства до широкого оволодіння кооперативними формами роботи, бо воно ще не пройшло, як зазначав Каришев, „ранні кооперативні східці” [321, 234].

З найвищими соціально-економічними досягненнями цивілізації, до яких повинно долучитися й народне господарство Російської держави, сполучав кооперацію авторитетний вчений-економіст М.П.Огановський. Він, зокрема, зазначав: „Ідеалом майбутнього з технічного боку ми вважаємо невеликі кооперації (суспільне виробництво в малих розмірах), де усупільнені усі сільськогосподарські процеси від першого до останнього ...” [218, Часть I, 307].

Атмосферу навколо кооперативного руху формували й відомі російські громадські діячі, письменники, митці, інші знані особи, до думок яких прислухались в усіх куточках імперії. Серед них голова Санкт-Петербурзького Центрального сільськогосподарського товариства Є.А.Гагемейстер, публіцист О.С.Ізгоев,

земський діяч А.І.Новіков, секретар Народного університету ім. Шанявського П.А.Садирін, громадський діяч Н.В.Чайковський та багато інших [Див.: 439]. Особливим шануванням у прогресивних колах України і Росії користувався Лев Миколайович Толстой, який розглядав кооперативний рух як чи не єдину сферу, де можуть себе реалізувати порядні люди. „... кооперативна діяльність ..., – вказував Лев Миколайович, – є єдина громадська діяльність, у якій у наш час може брати участь моральна, поважаюча себе людина, небажаюча стати учасником насильства ...” [440]. Позиція великого письменника мала широкий резонанс і надихала передову частину суспільства до самовідданої кооперативної роботи серед народних мас.

Такі висновки і твердження вчених-економістів, істориків, видатних особистостей мали велике значення для позитивного сприйняття суспільством ідей кооперації та серйозного ставлення до них. Адже позиція чималої кількості відомих науковців, митців інших видатних осіб надавала кооперативній справі авторитету, показувала її як цілком життєздатне і корисне явище, а не фантазії втрачених відчуття реальності мрійників-ідеалістів.

Вагому роль у реалізації ідеї кооперації відіграли настрої бюрократії та земських посадовців. Від них значною мірою залежало вироблення політики держави і органів самоврядування щодо кооперативного руху та її подальше втілення в життя. У вищих правлячих колах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. були високої думки про кооперацію як форму економічної діяльності і пов'язували з нею вирішення ряду народногосподарських проблем. Зокрема, уважно ставився до проблем кооперування селянства С.Ю.Вітте. Державний діяч вважав, що це питання набуде повноцінного вирішення у разі остаточного розкладу общинного господарювання і утвердження приватної власності на землю. „... кооперативні об'єднання, – зазначав Вітте, – можливі лише на ґрунті міцного приватного права власності ...” „... тільки тоді з'являться сприятливі умови для гуртування власників у спілки ...”, – підкреслював він [Цит. за: 441, 637-638].

Міністр фінансів Російської імперії в лютому 1916 року публічно заявляв, що кредитні кооперативи здійснюють „висококорисну діяльність” [442]. Міністр торгівлі і промисловості в цей же період дозволив собі стверджувати про готовність усього уряду імперії діяти на користь кооперативних організацій, „розвиток яких, – за його словами, – здатний здійснити самий благодотворний вплив на піднесення економічного становища населення” [443, 102].

Настрої державних службовців та земських діячів в українських губерніях досить непогано відображають матеріали Особливої Наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості, створеної в січні 1902 року. До складу її регіональних підрозділів – комітетів – входили головним чином представники місцевих державних адміністрацій, члени земських управ, а також громадських організацій сільськогосподарського спрямування та дворянських громад. Десять повітових комітетів, що діяли в межах українських губерній, висловили сумніви щодо можливості і доцільності започаткування кооперативної справи. У той же час, значно більше – 20 повітових і 7 губернських комітетів – визнали бажаним розвиток кооперації [Підраховано за: 444, 71-75].

При цьому місцеві комітети підкреслювали важливість кооперативних форм організації економічної діяльності для забезпечення стабільності селянського господарювання, підвищення його культури та ефективності, задоволення духовних потреб народних мас тощо. Матеріали їхньої роботи містять рекомендації щодо організації кооперативів у різних галузях, вироблення державної політики у сфері кооперативного руху [Див.: 444, 59-156 та ін.]. Отже, місцеве чиновництво і земські посадовці не лише були обізнаними з кооперативними справами, а й виявляли готовність до посильної участі в їх вирішенні.

Позитивне відношення вказаних прошарків до кооперативної справи мало об’єктивні межі, зумовлені як їхніми посадовими обов’язками, поставленими в залежність від офіційної державної політики, так і власними соціальними інтересами. У певних формах кооперативного руху, як правило не пов’язаних з безпосередньою економічною діяльністю, вони бачили небезпеку існуючому в імперії суспільному ладу і своєму становищу. Міністр внутрішніх справ Маклаков,

котрий певний час обіймав посаду чернігівського губернатора і сприяв розвитку кооперації, за словами О.О.Беретті, який мав з міністром відповідну розмову, вважав, що питання кооперації „повинно бути розглянуто з точки зору політичної, – загрози існуючому порядку” [445,]. Міністр торгівлі і промисловості Шаховський пояснював прояви недовіри уряду до кооперативного руху спробами певних елементів надати йому „політичного забарвлення” [443, 101].

Така ситуація, звичайно, не могла зумовити послідовну прихильність правлячих кіл імперії, місцевої державної бюрократії та земських діячів до кооперації, однак гарантувала принаймні розуміння її сутності, певну лояльність до неї, а за відповідних умов і сприяння їй.

Не залишилися проблеми кооперативного руху поза увагою і в політичних партіях. У партійному середовищі лівої орієнтації існувала досить чітко оформлена система ставлення до кооперації. Остання розглядалась як прообраз чи зародок нового суспільного ладу – соціалізму. Ця обставина зумовила позитивне ставлення лівих політичних партій до ідеї кооперації, реалізація яких бачилась як програмне завдання. Так, повсюдний перехід до колективних форм господарювання з точки зору Української соціал-демократичної робітничої партії означав докорінний перелом у суспільному розвитку і подолання усіх соціальних негараздів. „Тільки перетворення приватної власності ... на власність громадську ..., що ведеться самим громадянством для себе, – зазначалося в програмі партії, – може довести до того, що велике виробництво і постійне зростання продуктивності громадського труда стає для досі експлуатованих класів з джерела нуждарства і пригнічення джерелом найвищого добробуту і цілковитого гармонічного розвитку” [446, 8].

У той же час, в оцінці українських соціал-демократів кооперація не була самодостатньою суспільною силою, що здатна самотійно здійснити перебудову соціального ладу. Вона розглядалася лише як один із засобів покращити становище народних мас. Один із дописувачів соціал-демократичного часопису „Слово” зазначав: „Ні, ніколи не можна самими кооперативами знищити капіталу”, але водночас вказував: „... робочий клас бореться і в професіональному союзі, і в політичній партії робітничій, і в кооперативах” [447, 6]. При цьому, не всі

кооперативи визнавалися українською соціал-демократичною думкою вартими уваги з точки зору вирішення проблем суспільного прогресу. Лише робітничі кооперативи, за словами журналу УСДРП „Дзвін”, є „для українських робітничих кооператорів ближчими, як „нейтральна” українська міщанська кооперація і проти неї вони стануть ворожим табором” [448, 209]. Робітнича кооперація розглядалася як вінець кооперативного поступу, його неодмінна перспектива. „... робітничий кооперативний рух, – зазначав журнал „Дзвін”, – є більше рух будучого, ніж сучасного ...” [449, 229].

Подібною була позиція щодо кооперації й російських соціал-демократів, чия діяльність, як відомо, поширювалась на українські землі. Для них кооперативний рух також виступав, за словами однієї з партійних постанов, „однією із форм масової організації пролетаріату”, „необхідною для інтересів його класової боротьби”. Тому соціал-демократи були „зобов’язані брати участь в існуючих кооперативах і сприяти їхньому розвитку”. Головним недоліком кооперативного руху російська соціал-демократія, подібно до української, бачила його „недостатнє знайомство з принципами пролетарської кооперації” [450, 22-23 зв.].

Сприяння розвитку кооперації передбачалося й програмними цілями Української партії соціалістів-революціонерів. Есери виступали за „асигнацію з державних коштів допомоги ... особливо кооперативам і артілям”. Кращі поміщицькі господарства партія планувала „передати до рук трудових хліборобських товариств”, оскільки „хазяйнування гуртом, – з точки зору українських соціалістів-революціонерів, – зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і ... підвищує агрокультуру ...”. Такі землеробські товариства розглядалися в програмі партії в ролі „огнищ майбутнього соціалістичного хазяйнування” [446, 21-22].

Аналогічною була оцінка кооперативного руху російськими есерами, які також розглядали його як перший крок до побудови соціалістичної економіки. Один із провідних теоретиків партії соціалістів-революціонерів В.М.Чернов зазначав: „Вінцем сучасної кооперативної еволюції ... є такі форми кооперації, які в максимально-можливій мірі наближають ... риси майбутньої господарської

організації” [451, 108]. Саме тому „народництво, – за словами іншого ідеолога російських есерів І.Бунакова, – повинно взяти на себе належну йому роль у цьому русі – роль ідейного натхненника і організатора-вождя” [452, 6].

Чималу увагу питанням кооперації у своїй програмі відводила Українська народна партія. З її точки зору кооперативні організації повинні були стати засобом проведення державної фінансової політики у сфері торгівлі та промисловості, а також забезпечити піднесення сільського господарства. Щодо останнього УНП брала на себе зобов’язання „допомагати якнайширшому розвитку всіх галузей сільськогосподарської кооперації”. До безпосередніх обов’язків членів партії входило „давати допомогу до утворення різних сільськогосподарських, кооперативних, кредитових та ощадно-позичкових товариств і установ, рівно як і утворювати такі товариства та установи” [446, 42,44].

Однак, не лише теоретичні уподобання та ідеологічні погляди привертали увагу політичних партій до кооперативного руху. Не менш важливою були й можливості проведення партійно-політичної діяльності в його структурах. Адже опозиційні до царизму політичні сили знаходилися на нелегальному або напівлегальному становищі і для них одним із доступних методів роботи стало проникнення в масові громадські установи, що не заборонялися владою, з метою агітації в їхніх лавах.

Ілюстрацією такого, до певної міри суто прагматичного, підходу до кооперації може служити рішення Центрального комітету Партії сіоністів-соціалістів взяти участь у Всеросійському кооперативному з’їзді у Києві з метою агітаційної діяльності за допомогою підставних осіб. ЦК цієї партії рекомендував своїм осередкам „послати за сприянням якогось кооперативного товариства наших товаришів у якості делегатів”, „щоб там і наш голос пролунав” [453, 11-13]. Ще більш відвертішою була постанова конференції партії соціалістів-революціонерів, прийнята в серпні 1908 року. У ній констатовалося, що в інтересах політичної боротьби робітництва кооперативи „здатні створити фонд для матеріальної підтримки його бойових організацій і виступів” [454, 44].

Для органів правопорядку факт використання партійними діячами кооперації у політичних цілях вважався незаперечним. У цілому ряді циркулярів Міністерство

внутрішніх справ вимагало від своїх регіональних підрозділів суворо контролювати процеси проникнення антиурядових елементів у структури кооперативного руху. Так, у квітні 1908 року Департамент поліції попередив усіх губернаторів, що представники „протизаконних угруповань та опозиційних груп” „вирішили для проведення своїх злочинних планів використовувати дрібні сільськогосподарські товариства”. У зв’язку з цим керівникам губерній давалась вказівка „вжити ... заходів з перешкоджаннялюбим відхиленням цих організацій у небажану для цілей уряду сторону” [455, 319-319 зв.]. Уже через рік, у квітні 1909 року, Міністерство внутрішніх справ у циркулярі до губернаторів дало розгорнуту характеристику ставлення провідних опозиційних партій: соціал-демократів та соціалістів-революціонерів – до кооперації і, вказуючи, що „Міністерство внутрішніх справ не може ... допустити щоб задуми антиурядових організацій ... здійснилися ...”, дало завдання з нагляду та попередження діяльності політичних партій у сфері кооперативного руху [454, 40-46]. У травні 1916 року Департамент поліції у доповіді Раді Міністрів констатував, що кооперативні установи „ступаючи на шлях політичної боротьби, зовсім забувають свої прямі цілі і революціонізують громадськість і народні маси, вони не можуть бути терпимими” [456, 125].

Доречним буде зазначити, що серед провідних партійних діячів були такі, що брали активну участь у кооперативному русі. Наприклад, один із лідерів УСДРП Борис Миколайович Мартос. Ще більше відомих кооператорів мало членство в політичних організаціях чи співробітничало з ними. Це, зокрема, В.О.Галевич, Б.С.Одер, П.Н.Пожарський [457, 50, 60-61 зв., 102-104 зв., 107-108 зв., 115], Т.М.Добрянський [458, 758], К.А.Мацієвич, А.А.Євдокимов та інші [459, 34-40 та ін.].

Факти проникнення у кооперативні структури саме з метою використання їх у політичних цілях дійсно мали місце. Наприклад, у 1908 році у Юзівці місцеві соціал-демократи спеціально для ведення політичної роботи створили споживче товариство „Робітнича праця” [460, 137-139, 141]. У цей же період подібні явища спостерігались у Катеринославі. Під контролем соціал-демократів опинився кооператив „Робітник” та споживче товариство працівників Катеринославської

залізниці [461, 110-110 зв.]. У районі Донецького басейну на Катеринославщині Павловське та Государево-Байракське кооперативні товариства за станом на 1913 рік також знаходилися під безпосереднім впливом місцевих есдеків [462, 15]. Споживчий кооператив „Бережливість” в Одесі був втягнутий у політичну боротьбу і навіть на загальних зборах пайовиків проводилися заходи зі збору грошових пожертв на користь страйкуючих робітників [463, 1]. А на зібранні членів Чернігівського ремісничого ощадно-позичкового товариства, за даними органів правопорядку, лунали промови політичного змісту, що „мали на меті збурити ворожнечу робітничого класу проти капіталістів ...” [464, 22-23].

Активно себе проявили партійні діячі в 1913 році на Всеросійському кооперативному з’їзді у Києві. Під час його роботи відбувалися неофіційні наради делегатів, що належали до соціал-демократичних, есерівських та інших політичних організацій, з метою прийняття на з’їзді необхідних з точки зору політико-партійних інтересів резолюцій [464, 22-23]. При цьому координуючу роль відіграв член Державної Думи, а в майбутньому відомий радянський державний і партійний діяч Г.І.Петровський. За агентурними даними жандармерії він „дає ... усі директиви з’їзду, не беручи особистої участі в загальних зборах і секціях” [465, 557, 559].

Однак, незважаючи на вказані вище явища, прагматичний підхід до кооперації, використання її у своїх суто партійних інтересах, не слід вважати домінантним напрямком у ставленні до кооперативного руху. Використання членами тих чи інших партій свого посадового становища в кооперативних установах у політичних цілях зовсім не свідчить про неякісне виконання ними своїх службових обов’язків як кооперативними діячами. Крім цього, з огляду на масштаби проникнення партійців у кооперативні структури можна стверджувати, що кооперативи та їхні об’єднання не стали підконтрольними впливу політиків. Питома вага партійно-політичних діячів у лавах кооперативних працівників хоч і була інколи значною, але не домінуючою. Про це можуть свідчити відомості щодо учасників того ж таки Всеросійського кооперативного з’їзду у Києві. Так, із 51 делегата від Чернігівської губернії причетними до діяльності антиурядових угруповань, за даними жандармерії, було 10 осіб [Підраховано за: 466, 163-166]. Із 46 представників

Катеринославщини – також 10 [Підраховано за: 467, 214-215, 218, 227-227 зв., 229, 230-231, 242-243].

А в низових ланках кооперативної мережі рівень проникнення антиурядових елементів був ще меншим – фактично мізерним. Агентами жандармерії, які часто вдавалися до гіперболізації ступеня політичної загрози з боку кооперації, у Васильківському повіті Київської губернії за станом на 1909 рік лише у 4-х товариствах із 61-го існуючого були помічені політично неблагонадійні особи. У той же час у кооперативах Бердичівського та Липовецького повітів тієї ж губернії останні взагалі не були виявленні [468, 53-86, 117-117 зв., 211]. Аналогічна ситуація спостерігалася у споживчих та кредитних кооперативних товариствах Кременчукського, Прилукського та Хорольського повітів на Полтавщині. У Кобелякському повіті жандармерія виявила лише одну особу, що підпадала під ознаки неблагонадійної. У кооперативах Констянтинограда і відповідному за назвою повіті таких було 17. Але вони складали лише декілька відсотків від загального числа осіб, що обіймали керівні посади у товариствах або виступали у ролі їхніх засновників. На Полтавщині, мабуть тільки в місті Зенькові та Зеньківському повіті, питому вагу антиурядових елементів у кооперативах можна вважати високою. Тут на 16 осіб, що належали до різних опозиційних партій і водночас були керівниками або засновниками відповідних організацій, припадало лише 30 кооперативних товариств [469, 22-36 зв., 86-88, 96-132 зв., 144-146 зв.].

Слід також зазначити, що наявність антиурядових елементів не обов'язково зумовлювала спроби використання кооперації в політичній роботі. З цього приводу помічник начальника Подільського жандармського управління, аналізуючи характер розвитку кооперативних товариств у п'яти повітах Поділля, зазначав: „... нема підстав вважати, що названі товариства мають якісь революційні цілі”, „хоча, – вказував він, – як між членами, так і головами є особи, що долучаються, за своїми переконаннями, до лівих партій” [470, 59-65].

Мова про ставлення політичних організацій до кооперативного руху була б не повною, якщо не згадати й про агресивно налаштовані до нього сили. Такими, передусім, виступали ультраліві екстремістські угруповання, що активно себе

проявили в умовах революційних подій 1905-1907 років. Вони розглядали кооперацію як організацію буржуазних елементів, інтереси яких мають контрреволюційну спрямованість. Тому по відношенню до кооперативів вважали правомірним вживати тих же заходів, що й до майна поміщиків, заводчиків і фабрикантів – власне, дозволяли собі їх грабувати, конфісковувати, палити тощо. Яскравим прикладом такого ставлення до кооперації може бути ситуація, в яку потрапило кредитне товариство в селі Констянтинівці Бердянського повіту Таврійської губернії. Наприкінці серпня 1906 року воно було пограбоване групою озброєних людей, які пояснили свої дії такими словами: „Ми знаємо, що гроші ці належать куркулям і Державному банку, а тому забираємо їх для придбання зброї, щоб влаштувати революцію для блага селян та безробітного люду”. Грабіжники залишили товариству задалегідь підготовлену розписку про конфіскацію ними коштів з печаткою Мелітопольської організації „безначального загону” анархістів-комуністів [471, 145].

Отже, проблеми кооперації не оминули увагою і різноманітні політичні партії. Переважна більшість із них пов'язувала з реалізацією ідей кооперативного руху прогресивні зрушення в соціальному та економічному розвитку і сприяла розгортанню кооперативної роботи серед народу, що стало невід'ємною складовою суспільного життя початку ХХ ст. За цілком об'єктивними причинами, а саме за відсутності демократичних свобод, намагання використовувати структури кооперації в суто політичних цілях, як сферу пропагандистської діяльності та джерело фінансових надходжень, також мало місце. Останнє позначалося на характері кооперативного життя, однак не стало визначальним для нього і не призвело до масового перетворення кооперативних організацій у знаряддя політичної боротьби.

Крім вище зазначеного, про позитивне ставлення широких кіл громадськості до кооперації свідчить і характер та рішення різноманітних економічних форумів початку ХХ ст. У них брали участь представники різних соціальних і професійних груп, установ і організацій. Вони якнайкраще відображають напрямки громадської

думки щодо кооперативної справи широкого спектру інституцій і категорій населення.

Так, у Всеросійському з'їзді з питань агрономічної допомоги місцевому господарству, який відбувся в лютому 1901 року у Москві, взяли участь представники Міністерства землеробства та його регіональних органів, земств, громадських організацій, освітніх закладів. Із 360 делегатів 50 осіб були з українських губерній: Катеринославської, Київської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської [Див.: 472, 7-10].

З'їзд заслухав ряд доповідей з питань кооперації, і за наслідками їх обговорення розробив рекомендації щодо налагодження кооперативної роботи та відзначив її вагомому роль у модернізації народногосподарського життя. У постановах з'їзду, зокрема, зазначалося: „... усякого роду кооперації у сфері виробництва, кредиту, споживання і збуту є одним із кращих засобів покращення агрокультури, піднесення економічного становища дрібних селянських господарств ...”. Форум закликав органи державної влади і самоврядування, громадськість до активного розв'язання проблем поширення кооперативного руху. У рішеннях з'їзду вказувалося: „... бажано, щоб держава, земство і місцеві громадські діячі звернули серйозну увагу на розвиток кооперативних установ та надавши їм допомогу у формі кредиту, землі для оренди виробничими артілями, заснування при земствах і Товариствах сільського господарства бюро, які б мали на меті вивчення і вирішення питань щодо кооперації на місцях” [473, 5, 19-22; 474, С.22-23; 475, 12-15, 24 та ін.].

Чимало уваги питанням розвитку кооперації відводили й інші форуми сільськогосподарського спрямування. Зокрема, на З'їзді представників земств і сільських господарів „Півдня Росії”, який відбувся у вересні 1910 року у Катеринославі і на 80% був представлений делегатами від різних господарських установ українських губерній [Підраховано за: 476, Т.5, 1347,1355-1357] прозвучало більше 10 доповідей присвячених ролі кооперативних форм діяльності у вирішенні аграрних проблем [Підраховано за: 476, Т.1-4]. Делегати ухвалили рішення щодо необхідності надання кооперативам податкових пільг, кредитування їх з боку держави і земств, залучення до процесу торгівлі хлібом, ведення ними культурно-

просвітницької роботи, скликання чергового „Всеросійського” кооперативного з’їзду та інших питань [476, Т.5, 1317-1327,1337].

Кооперативна атмосфера панувала на „Південно-російському” з’їзді з питань впорядкування торгівлі хлібом, який відбувся також у Катеринославі у червні 1913 року. За словами одного з очевидців: „За складом і промовами з’їзд був майже кооперативним ... робота з’їзду з першого ж дня повністю спрямувалася в одне русло – в сторону організації кооперативного збуту хліба”. „Усім здавалося, що це кооперативний, а не іншого роду з’їзд”, – зазначав він [477, 16, 19]. Майже 80% учасників форуму були представниками різних інституцій українських губерній. Делегати з’їзду прийняли постанови про необхідність широкого налагодження млинарства і реалізації зерна на кооперативних засадах та фінансово-організаційної підтримки цієї справи з боку держави, створення союзів кооперативів, ухвалення кооперативного закону, тощо [478, Часть I, 3, 42-46; Часть III, 197-202, 206-211, 217,221].

У вересні 1913 року у Києві відбувся Всеросійський сільськогосподарський з’їзд, який також продемонстрував велику увагу громадськості до кооперативної справи. Делегатський загаль в основному складався з агрономів та землевласників. Переважна більшість з них були представниками південних регіонів імперії – Катеринославщини, Київщини, Полтавщини та Харківщини [479, 137-138]. Отже, з’їзд відображав настрої відповідних категорій громадськості Наддніпрянської України. Вони засвідчили велику прихильність до кооперації як засобу модернізації сільськогосподарського виробництва. Делегати висловились за широке використання кооперативних засад вирішення цілого ряду проблем: впровадження агрономічних досягнень, налагодження товарного постачання селянських господарств та збуту їхньої продукції, подолання малоземелля. При цьому форум зробив висновок про доцільність поступової передачі економічних функцій земств кооперативним установам, „які, – за словами постанов з’їзду, – за своєю природою здатні обслуговувати господарські потреби значно повніше і значно досконаліше, ніж земства” [480, 3-5, 13-16, 25-26, 28].

Високу оцінку дістала кооперація на з'їздах діячів кустарної промисловості. Зокрема, обласний кустарно-промисловий з'їзд у Полтаві, що відбувся в 1901 році, визнав „бажаним надати якомога більше сприяння створенню кредитних товариств, оскільки цей тип кредитних установ найбільш відповідний цілям ... дрібного кредиту взагалі” [Цит. за: 481, 54].

Перший Всеросійський з'їзд діячів кустарної промисловості, який проходив у березні 1902 року в Санкт-Петербурзі, висловився за покращення адміністративно-правових умов діяльності кооперативів, надання останнім податкових пільг, налагодження їх кредитування з боку держави, випуск літератури із „зразковими статутами товариств” на мовах народів імперії – за словами постанови форуму: „на російській та інших зрозумілих ... мовах і наріччях” [482, 301-306, 314]. У 1910 році ще більше уваги присвятив питанням кооперації Другий Всеросійський з'їзд діячів кустарної промисловості, у роботі якого, зокрема, взяли участь представники земств Волинської, Катеринославської, Подільської, Полтавської та Харківської губерній. Форум зробив висновок про необхідність невідкладного вирішення проблем кооперування населення задля захисту його матеріальних інтересів. У постановях з'їзду з цього приводу вказувалося: „Поширення кооперативних ідей і навичок ... є в сучасний період одним із самих нагальних громадських і державних завдань ...”. Форум ухвалив рішення про необхідність прийняття кооперативного закону, створення союзів кооперативів, неприпустимість втручання властей у внутрішні організаційні справи кооперативних установ і водночас надання останнім фінансової підтримки з боку держави та всілякого сприяння земств. При цьому відзначалося, що розбудова кооперативного життя в тому чи іншому регіоні імперії повинна пристосовуватися „до різноманітних культурних, господарських і зовнішніх умов різних місцевостей країни ...” [483, Часть II, 174-178, Часть III, 64].

У 1913 році відбувся Третій Всеросійський з'їзд діячів кустарної промисловості, який незважаючи на те, що серед його учасників були практично відсутні працівники кооперації, присвятив останній чимало уваги. У резолюціях форуму констатувалося, що ефективна робота кустарно-ремісничої галузі „можлива лише за умов широкого розвитку самодіяльності промислового населення, у формі участі в

різноманітних кооперативних організаціях”. З’їзд виступив за якнайшвидше прийняття закону про кооперацію, усунення адміністративних утисків її діяльності, розвиток процесів об’єднання кооперативів у союзи [Цит за: 484].

З кооперацією пов’язував вирішення проблем ремісників-кустарів і Загальноземський з’їзд з питань збуту продукції кустарної промисловості, який відбувся у жовтні 1913 року. На ньому був зроблений висновок, що для ефективної реалізації виробів працівників названої сфери „необхідне об’єднання кустарів в артіль ...” [485, 41].

Підсумовуючи все вищезазначене є підстави стверджувати, що на початку ХХ ст. у суспільстві існувала атмосфера захоплення ідеями кооперації. Люди різного соціального становища, фаху, політичних поглядів виявляли обізнаність і зацікавлення проблемами кооперації. Соціально активні дієві елементи освічених кіл громадськості бачили у кооперативному русі суспільну силу здатну сприяти вирішенню найактуальніших завдань соціально-економічного життя: забезпечувати модернізацію селянського господарювання та дрібнотоварного ремісничого і кустарно-промислового виробництва, подолання бідності, безробіття, спекулятивної діяльності приватнопідприємницьких структур та цілого комплексу інших народногосподарських проблем. Представники практично усіх інституцій: урядових, земських, наукових, громадсько-політичних – виявили серйозне ставлення до кооперативної діяльності як справи цілком реальної і своєчасної, як справи нагальної для господарської практики сучасної для них епохи. Початок ХХ ст. був відзначений науковими розробками в галузі кооперації, появою сотень методичних праць з питань кооперативної роботи та ряду спеціалізованих кооперативних журналів, пильною увагою до вказаних проблем періодичної преси різного спрямування. Цей інформаційний потік посилював загальне прихильне ставлення до кооперативного руху та формував зағони його нових симпатиків. Характер масової свідомості, громадська думка, принаймні у колах освічених прошарків, були готовими до сприйняття рішучих перетворень соціально-економічного життя на кооперативних засадах. Така ситуація виступала серйозним фактором активізації кооперативного руху та його стрімких темпів розвитку.

3.2. Соціально-економічні та правові умови розвитку кооперації наприкінці XIX – на початку XX ст.

Майже півстолітній період, що пройшов від скасування кріпацтва в 1861 році і до кінця XIX ст., призвів до помітних зрушень у становищі широких верств населення. Однією з найсуттєвіших сторін існування народних мас на рубежі XIX – XX ст. стала постійно зростаюча в їхньому матеріальному житті роль товарно-грошових відносин. Продукція селянських господарств інтенсивно опанувала ринковий простір Російської імперії та західноєвропейських країн. За різними підрахунками, від 1/4 до 1/3 вирощених селянами зернових культур поступало на продаж [218, Часть 1, 123]. У дореформену епоху 80-90% вивозу хліба з Російської імперії здійснювалося з поміщицьких ланів, але вже на початку XX ст. від 52,4% до 84,5% експорту зерна забезпечували селянські господарства [218, Часть II, 467-468], зокрема на Катеринославщині 3/4 від загальних обсягів, у Таврії – більш ніж 2/3, на Херсонщині – майже стільки ж. Аналогічними були й показники щодо вивозу продукції тваринництва. Так, експорт свиней з Волині на 10/11 забезпечували селянські господарства, з Поділля – на 1/2, Полтавщини – 6/7 [Див.: 486, 17-18].

Такі зрушення у сфері товарно-ринкових зв'язків були пов'язані з цілим рядом факторів. Передусім, слід зазначити, що впродовж пореформеного періоду значно зросла врожайність сільськогосподарських культур на селянських нивах. За даними Департаменту окладних зборів, з 1861 по 1901 рік у Харківській, Чернігівській та Полтавській губерніях збір різних зернових культур з десятини землі у селянських господарствах зріс у середньому на 56%, у Київській, Подільській та Волинській – на 55%, у Катеринославській, Херсонській і Таврійській – на 80% [219, 105-106].

На початку XX ст. врожайність продовжувала зростати. Якщо в 1890-х роках збір різних зернових з однієї десятини селянських земель на території українських губерній становив у середньому 40,4 пудів [Підраховано за: 219, 99], то вже в період 1901-1908 років середня врожайність сягала майже 55 пудів з десятини [Підраховано за: 206, 24].

Робота статистичних органів Російської імперії була, як відомо, не бездоганною і наведені відомості можуть страждати багатьма хибами. Однак загальні тенденції продуктивності селянського господарювання вони не можуть не відображати. Видатний російський економіст-аграрник О.І.Чупров, аналізуючи соціально-економічне становище пореформеного селянства, зокрема Полтавської, Київської та Подільської губерній, з цього приводу зазначав: „Наша статистика врожаїв страждає багатьма недоліками, але вона вповні придатна для порівняння окремих місцевостей, її абсолютні цифри сумнівні, а відношення між ними досить правдоподібні” [487, 14]. Отже, можна з впевненістю говорити про зростання продуктивності селянських господарств впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Однак, поступальний розвиток ефективності економічної діяльності хліборобських мас не може дати вичерпне пояснення причин широкого входження продукції селянського господарювання в товарно-ринковий простір. На це красномовно вказує специфіка споживання селянами основних продуктів харчування. За висновками відомого фахівця в галузі продовольчого забезпечення початку XX ст. С.А.Клепікова, останнє в селянства Російської імперії було загалом „хлібно-картопляно-молочним” [488, 25]. Норма споживання, яка б унебезпечила від голодної смерті, визначена тодішніми експертами для селянина, як правило, встановлювалася в розмірі від 16,1 до 18 пудів на рік у формі борошна (За деякими авторитетними оцінками – 13 пудів [Див.: 489, 39]. Однак, фактично усі вчені-економісти кінця XIX – початку XX ст. оперували нормою 16-19 пудів. Тому вона і береться в даній роботі як підстава для висновків). Реальні врожаї на селянських нивах, очевидно, рідко забезпечували фізіологічні потреби хліборобів. У 1897 році на одну душу сільського населення було вирощено на надільних та орендованих землях у Волинській губернії 19 пудів хліба і картоплі, Катеринославській – 30,3 пудів, Київській – 15,3 пудів, Подільській – 15,5 пудів, Полтавській – 12,6 пудів, Таврійській – 42,3 пудів, Харківській – 14 пудів, Херсонській – 34,2 пудів, Чернігівській – 14,9 пудів [220, 244, 44-45 (Таблицы)].

З такими показниками, навіть якщо не враховувати всі необхідні витрати з одержаної в процесі господарювання продукції, говорити реально про надлишки, які б виступали потенційною основою товарної маси, очевидно не слід. За даними офіційної статистики Російської імперії, на кінець XIX ст. у „Південно-Західному районі” дефіцит продовольства серед селянства складав 31,5%, а кормів для худоби – 44%, у „Малоросійському” відповідно 32,5% і 70%. Лише в „Новоросійському районі” були надлишки харчових продуктів, які перевищували фізіологічну норму на 89%, але в той же час спостерігалися значні проблеми з відгодівлею тварин – селянські господарства вирощували лише 14% від потрібного [Див.: 490, 28].

Щоправда, узагальнюючі данні щодо забезпечення селянських господарств продовольством та кормами для худоби, не можуть показати їхній рівень продуктивності з урахуванням майнової нерівності хліборобського середовища. Якщо ж взяти її до уваги, то стан забезпеченості селян продовольчими ресурсами в 1890-х роках, за деякими підрахунками, був таким:

Розподіл селян за характером забезпеченості хлібом з надільних земель у 1890-х роках

[Складено за: 209, 25, 93]

Губернії	Частина селян, які не мали необхідних для харчування запасів хліба (менше 19 пуд. на душу)		Частка селян, які мали необхідні запаси хліба для харчування та частково - відгодівлі худоби (19-26,5 пуд. на душу)		Селяни, що мали хліба більш, ніж необхідно для харчування (більше 26,5 пуд. на душу)	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
Волинська	490905	31,7%	645765	41,7%	411927	26,6%
Катеринославська	686636	49,5%	567342	40,9%	133166	9,6%
Київська	1961905	86,3%	225062	9,9%	86388	3,8%
Подільська	1391540	77,1%	305020	16,9%	108292	6%
Полтавська	1913309	88,8%	208999	9,7%	32319	1,5%
Таврійська	95963	11,3%	162203	19,1%	591065	69,6%
Харківська	1258650	65,6%	627397	32,7%	32617	1,7%
Херсонська	815476	57,7%	245915	17,4%	351912	24,9%
Чернігівська	1703799	99,5%	8561	0,5%		
Разом	10318183	68,5%	2996264	19,9%	1747686	11,6%

Отже, як видно із наведених даних, наприкінці XIX ст. лише десята частина селян Наддніпрянської України мали надлишки виробництва, які могли поступати на продаж. Щоправда, об'єктивність даних вміщеної таблиці може виявитись досить відносною, оскільки методика обчислення висхідного цифрового матеріалу, проведена наприкінці XIX ст. Л.Марессом, може викликати певні застереження [Див: 209, 25]. Однак тенденції, виявлені на основі праць названого вченого, підтверджуються за іншими статистико-економічними розвідками.

Зокрема, на достовірність висновків Л.Маресса вказують дані щодо забезпечення продовольчими ресурсами населення в наступний період – у 1909-1913 роках. На території українських губерній Російської імперії на одну особу в той час у середньому припадало 20,8 пудів пшениці та жита, а з врахуванням експорту хліба – лише 13,97 пудів разом із зерном на насіння. При цьому законодавчо встановлена мінімальна норма для споживання складала 15 пудів на душу населення, яка, щоправда, за рішенням міністра продовольчих справ зменшувалася до 12 пудів [491, 8-10].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на території українських губерній проводилися бюджетні дослідження. Хоч вони і торкнулися окремих лише регіонів, однак дають уявлення про характер натуральних та грошових доходів різних прошарків селянського загалу. Так, у Пединівській волості Звенигородського повіту на Київщині менше 10% селянських господарств, які обробляли кожне більше 10 десятин надільної та орендованої землі, могли мати такі обсяги продукції, які перевищували їхні потреби в харчуванні і таким чином формувати товарну масу [210, 83-92].

Досить докладні данні щодо бюджетів селян на початку XX ст. маємо по 101 господарству Старобільського повіту Харківської губернії за 1910 рік, підготовлені відомим вченим-економістом О.В.Чаяновим та групою працівників статистичного відділу Харківської губернської земської управи. Хоч вони і не містять інформації про ступінь забезпеченості хліборобів харчовою продукцією власного виробництва, однак, виходячи із відомостей про відсоток видатків на продовольчі товари, дають підстави для висновку, що надлишки від споживання могли бути в

домогосподарствах, які обробляли не менше 7,5 десятин землі. Таких було серед обстежених у згаданому повіті майже половина [Див.: 211, 26-27].

Досить докладні дані щодо кількості товарних селянських господарств існують по Полтавській губернії. Таких у цьому регіоні напередодні Першої світової війни було 91 тис. і вони становили 28% загальної їх маси. Земельна забезпеченість цих господарств перевищувала 6 дес. Щорічно вони збували на ринку більше 24 млн. пудів зерна, які складали продуктові лишки від споживання [492, 9].

Отже, вибірккові бюджетні дослідження на території українських губерній свідчать про наявність тут категорії селянських господарств, які виготовляли сільськогосподарської продукції більш, ніж необхідно для задоволення власних потреб, і швидко проходили становлення як повноцінні товаровиробники. Щоправда, вони складали невелику частку в загальній масі домогосподарств українських хліборобів-гречкосіїв. Решта – за своїми виробничими можливостями мала досить виразний продуктивний характер, при цьому далеко не всі задовольняли навіть мінімально необхідні фізіологічні потреби. Однак, як це не дивно може здатися на перший погляд, і ці господарства були міцно вплетені в систему товарно-грошових зв'язків.

Як вже зазначалося, починаючи з реформи 1861 року потреби селянства у фінансових ресурсах постійно зростали. Звільнившись від натуральних повинностей на користь поміщиків, хлібороби отримали замість них цілий набір грошових: викупні платежі за землю, державний земельний збір, місцеві земські збори, подушні, мирські, рекрутські, на забезпечення народного продовольства та інші. Усе це було непосильним тягарем для хліборобської маси. На кінець 1899 року заборгованість селянства зі сплати податків складала у Волинській губернії 4% від встановлених обсягів, Катеринославській – 9%, Київській – 6%, Подільській – 7%, Полтавській – 4%, Таврійській – 19%, Харківській – 46%, Херсонській – 102%, Чернігівській – 6% [219, 136-137(Таблиця к гл. XIII)].

Матеріальне становище народних мас, а з ним і їхні фінансові можливості, значно ускладнювалися проблемою селянського малоземелля, яке чим далі набувало більших масштабів.

**Середня забезпеченість землею
одного селянського господарства**

[Складено за: 203, 29; 493, 10-11; 486, 8]

Губернії	У 1877 - 1887 роках на одне господарство в середньому орної землі в десятинах (без врахування безземельних дворів)	У 1905 році на один двір десятин землі	У 1916 році на одне господарство посівної площі в десятинах
Волинська	8,6	7,9	3
Катеринославська	11,1	9,3	5,3
Київська	6,1	5,8	2,2
Подільська	4,8	3,8	2,1
Полтавська	5,4	4,9	3,9
Таврійська	16,3	14,7	10
Харківська	7,6	7,3	4,2
Херсонська	9,1	7,8	6,9
Чернігівська	6,4	6,3	3,5

З 1880-х до 1916 року, за даними Міністерства землеробства і державного майна та земської статистики, орні площі селянських господарств скоротилися у середньому майже у два рази. (Якщо навіть зробить корекцію наведених вище цифрових матеріалів з урахуванням того, що в підрахунках 1870-1880-х років не бралися до уваги безземельні господарства, а у 1916 році оброблювані площі внаслідок воєнних дій на території українських губерній скоротилися в різних районах на 17-39% і більше [494, 225], то тенденція до зменшення селянського землеволодіння все одно видається цілком очевидною).

Низький рівень землезабезпечення, з одного боку, не давав можливості виробляти надлишки від споживання для продажу на ринку і отримувати грошові надходження, а з іншого – суворо ставив питання про необхідність знаходження фінансових ресурсів для його збільшення. Проблема „земельного голоду” могла в даний період вирішуватися або шляхом купівлі відповідних площ, або їх оренди. При цьому слід зазначити: з 1890 по 1915 рік купівельна вартість землі збільшилася в декілька разів [Див.: 493, 20].

Орендні відносини на рубежі XIX – XX ст., як і в попередні часи, залишалися однією із ключових проблем аграрного розвитку. Частина селянських господарств, що вдавалася до оренди, була дуже високою. Так, у повітах Таврійської губернії від 9,4 до 75% домогосподарств орендували землю, у Херсонській – від 18 до 67%, Полтавській – від 39 до 70%, в окремих регіонах Чернігівщини – від 40 до 59%. Плата за тимчасове використання земельних площ також упродовж вказаного періоду досить стрімко зростала. Зокрема, на Полтавщині тільки в 1900 році орендні ціни на 34% перевищили середні їх показники за 1893-1899 роки. У Таврійській губернії з 1889 до 1899 року вартість оренди землі зросла в 2,5 рази. Щоправда, орендна плата, навіть на початку XX ст. могла здійснюватися в різноманітних натуральних формах. Однак ця обставина не могла надовго унебезпечити селянство від проблеми віднайдення фінансових ресурсів, оскільки грошові виплати за користування землею за обсягами реальних матеріальних затрат були значно дешевшими. Наприклад, у Таврійській губернії натуральні форми оплати обходилися селянам у два рази дорожче. Якщо оренда 1 дес. землі коштувала в середньому по губернії 10,4 руб., то грошовий еквівалент натуральних відробіток за ту ж площу становив 20,2 руб. [495, 76-77, 156-160]. При цьому слід зазначити: за висновками провідних економістів початку XX ст.: М.О.Каблукова, В.А.Косинського, О.А.Мануйлова та ряду інших – орендовані селянами площі мали продуктивний характер, надлишків понад необхідні харчові норми не давали, з точки зору госпрозрахунку часто були, взагалі, збитковим напрямком економічної діяльності [495, 145-154, 170; 496, 240; 221, 306-307 та ін.; 344, 20-21; та ін. праці]. Отже оренда землі, не маючи якості джерела грошових надходжень, водночас об'єктивно вимагала їх витрат на своє існування.

Важливим фактором, що зумовлював необхідність фінансових ресурсів у селянських господарств, були й видатки на придбання худоби та сільськогосподарської техніки і реманенту. На рубежі XIX – XX ст. відбулися деякі зрушення в характері селянського господарювання, пов'язані із використанням новітньої, як на той час, сільськогосподарської техніки та досягнень агрономії. Узагальнюючих статистичних даних з цього питання, очевидно, не існує, Але окремі

відомості вказують на поширення навіть серед малоземельних та середняцьких селянських господарств покупної техніки. Так, у другій половині 1890-х років у Херсонському повіті тільки найбільшій хлібороби використовували для збору урожаю коси, решта – застосовувала механічні жатки [497, 31]. У Старобільському повіті Харківської губернії на 1910 рік навіть господарства, де площа землі не перевищувала 3 дес., користувалися складними машинами: молотарками, віялками, сівалками та снопов'язалками. Щоправда, таких було серед них лише 5,9%. Селяни з більшими земельними наділами використовували новітню техніку значно активніше. Серед господарств, що мали 3-7,5 дес. землі, 19,2% користувалися новітньою технікою, від 7,5 до 15 дес. – 24%. Загалом 31,7% селянських господарств повіту застосовували складні сільськогосподарські машини [Див.: 211, 69].

При цьому слід зазначити, що саме з кінця XIX ст. покупна техніка стає звичним явищем у селянському господарюванні – перші пореформені десятиліття фактично їх не знали. Про це, зокрема свідчать відомості про поширення сільськогосподарських машин у Маріупольському повіті Катеринославської губернії. У 1886 році на кожні 100 селянських дворів повіту припадало 2,8 жаток, 0,1 молотарок та 11 віялок, а вже в 1901 році відповідно 26, 0,2 та 40. У Полтавській губернії у 1888-1889 роках із земських складів було продано селянам новітньої техніки на 20 тис. руб., а через десятиліття, у 1899 році, сума продажу досягла 402 тис. руб. [498, 35,52].

Період, що розглядається, характерний також остаточною відмовою селянства від споконвічного способу забезпечення себе предметами повсякденного вжитку – власне, переходом від їх виготовлення власними силами до купівлі за гроші. Дослідження бюджетів населення фіксують поповнення одягу та різного домашнього облаштування шляхом придбання товарів на ринку навіть серед самими найбільшійми селян. Таку ситуацію, зокрема, виявляють данні щодо хліборобського загалу Пединівської волості Звенигородського повіту в 1890-х роках [Див.: 210, 84-92], Херсонського повіту за той же період [Див.: 497, 88-91], Старобільського повіту Харківської губернії за 1910 рік [Див.: 211, 41-51 та ін.].

На початку ХХ ст. придбання селянами промислових товарів стало вже звичним явищем. У 1906 році полтавський часопис „Рідний край” писав про потреби селян Катеринославщини: „... тепер все змінилося: потреби народу вже не ті, що були, – вже не хоче селянин ходити у вибійці та домотканій сорочці, не хоче й свити з товстого саморобного сукна надівати, а робить все це з купованого” [499]. Згодом, у 1914 році, журнал „Наша кооперація” з цього ж приводу зазначав: „Порівняти села 15-20 років тому й тепер. Там, де ще недавно ходили в самодільній одежі, де кожух (опанча), свита були власного виробу – тепер панує базарне пальто, спіджак, і шуба” [500, 2]. А часопис „Маяк” у цей же час повідомляв щодо одягу мешканців села Губник Гайсинського повіту на Поділлі як про екзотичне явище, бо „Одежа ... ще збереглася: ходять жінки в запасах та плахтах, дівчата в вишиваних сорочках, хлопці та чоловіки мало не всі з вишиваними комірами ” [501].

Крім товарів масового споживання, сільська місцевість стала ринком збуту продукції харчової промисловості. Цукор, олія, чай, горілка, цукерки, печиво, сіль, оселедці та інше – також стають неодмінними предметами купівлі українських хліборобів-гречкосіїв [Див.: 210, 86-90; 497, 70-74, 88 та ін.; 211, 27-41]. Зокрема, сім’ї селян-середняків на Полтавщині на рубежі ХІХ – ХХ ст. щороку витрачали на купівлю продовольчих товарів близько 9 руб., що складало 11% від усіх грошових витрат їх господарств [212, №43, 8].

Зростання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. попиту селянства на товарну продукцію спричинило подальше розкручування торгівельно-посередницькими структурами спекуляції – споживачі отримували продукцію за цінами значно вищими від собівартості. На початку ХХ ст. вартість одного пуду гасу в його виробника становила 24-29 коп., а в українському селі він коштував 1,6-2 руб. [502, 11]. Собівартість пуду солі коливалась у межах 5-6 коп., а селянину-споживачу її продавали не менш, ніж за 40 коп. Кожне українське село платило різноманітним посередникам за доставку солі від 315 до 420 руб. щорічно [503, 8-9]. Видатки на виробництво пуду цукру становили 1,6-2 руб., а роздрібна його ціна, зазвичай, перевищувала 4,8 руб. [504].

Точно встановити обсяги прибутків торговельно-посередницьких структур – а іншими словами, суму яка спекулятивним шляхом вилучалася в народних мас, не можливо. За приблизними підрахунками, в межах Російської імперії вона могла становити не менш, як 2 млрд. руб. на рік [505, 2-3]. Слід також додати: на початку ХХ ст. загальна динаміка цін була не на користь безпосередніх споживачів. З 1890-х до 1907 року ціни на всі товари зросли майже на третину [506, 3], а до 1912 року – майже на 40% [507, 44]. Прогресуюче подорожчання товарної маси було викликане загальносвітовими тенденціями економічного розвитку [508] і створювало об'єктивний ґрунт для постійного підвищення авторитету грошового забезпечення, не залишаючи шансів на альтернативний напрямок розвитку споживчого ринку.

Крім необґрунтованого завищення вартості товарів, приватно-посередницькі торгівельні структури в гонитві за прибутками вдавалися також і до фальсифікації продукції. Так, у сільських приватних крамницях Київської губернії, за свідченням земського інструктора М.Бойкова, „Молоко розводять водою ... Коров'яче масло змішують з салом ... До чаю підмішують висушений використаний чай ... Зіпсовану ковбасу переробляють з різними речовинами і продають як свіжу”, „розливні продукти (пиво, квас) розводять сирою водою, а до твердих (крупа, горіхи) добавляють для більшої ваги пісок та інші підходящі за кольором речовини” [171, 7].

Не кращими були й якість продукції та характер ціноутворення в містах. Зокрема, у Києві зафіксовані випадки фарбування зеленого горошку і пшона різними хімічними речовинами для кращого товарного вигляду та підмішування до кави зерен зліплених із глини [505, 9-10]. Значного розвитку також набула в місті спекуляція м'ясом. За офіційними даними, „Між власниками худоби і споживачами м'ясопродуктів існує маса перекупників, які ... націлені на отримання високих прибутків”. „... м'ясні туші, а також худоба, – зазначав сучасник, – поки дійдуть до торговця м'ясної лавки, пройдуть десять рук єврейських”. Посередники, за свідченнями підприємницьких кіл, „рідко заробляють менше 25 % від витрачених коштів, при цьому вся сума надбавок, звичайно ж, лягає на покупців” [509, 24, 27, 31, 36, 73]. У Харкові в 1909 році від споживання фальсифікованих молокопродуктів

розпочалося масове отруєння. Нерідко спостерігалися погроми молочних лавок обманутими покупцями, фізичні розправи з продавцями недоброякісного молока [510]. У 1914 році в містах Волинської губернії поширення набула торгівля підробним медом [511].

Отже, як і в перші пореформені десятиліття, на початку ХХ ст. широкі суспільні верстви купували представлений на ринку різноманітний товарний асортимент за завищеними цінами, та ще й ризикували постраждати від обману при визначенні ваги, розміру, якості товарів тощо. Але в нову епоху зазначені явища мали значно більше поширення.

Джерела надходження фінансових ресурсів народних мас на початку ХХ ст., у порівнянні з попереднім періодом, практично не зазнали змін. Сформована впродовж перших пореформених десятиліть особлива система взаємодії селянських господарств з товарно-ринковим простором продовжувала своє існування. Грошові форми різноманітних платежів, як і раніше, змушували хліборобів кожної осені спродувати свої урожаї, незважаючи на недостатність їх обсягів для задоволення навіть мінімальних потреб у харчуванні. А зимою-навесні кожного року селяни вже купували хліб для продовольчого забезпечення та посіву [Див.: 209, 52-55]. Селянське господарювання набувало товарного характеру, інтегрувалося в ринкове середовище не внаслідок своєї модернізації, не шляхом впровадження нових агротехнічних методів у сільськогосподарське виробництво, а існуванням механізмів нещадного викачування матеріальних ресурсів із землеробського люду, ігноруванням державою елементарних людських прав та інтересів. З цього приводу відомий економіст-аграрник початку ХХ ст. М.П.Огановський дуже слушно зазначав: „... коли наші селяни повезуть на ринок справжні надлишки, а не будуть відривати кусок від голодного рота, тоді ми і будемо говорити про природне зростання ринкових відносин. Зараз же це зростання є результатом ненормальних умов, у яких знаходиться наше селянство” [218, Часть I, 127].

Ці „ненормальні умови” товаризації селянських господарств, як і в попередні часи, ускладнювалися ще й системою збуту сільськогосподарської продукції. Від селян-виробників до споживачів товарна маса проходила через ряд торгівельно-

посередницьких ланок, кількість яких могла досягати 5-6. Посередники-спекулянти паразитували на хліборобській верстві, скуповуючи продукцію селянських господарств за заниженими цінами та перепродуючи її безпосереднім споживачам. Наприклад, у 1910 році в Сквирському та Лохвицькому повіті скупники платили за пуд пшениці 55 коп., жита – 50 коп., а спродували в портах Одеси та Миколаєва відповідно за 90 і 60-65 коп. При цьому, транспортування зерна їм коштувало 5-8 коп. за пуд [512, 54].

Від такого порядку організації збуту сільськогосподарської продукції українські землероби втрачали величезні кошти. За неповними даними, селянські господарства Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії в 1913 році дали можливість скупникам одержати від операцій з хлібом майже 600 тис. руб. чистих прибутків. Вказана сума приблизно в 1,5 рази перевищувала кошти, які сплачували селяни повіту в якості земського поземельного податку [513, 277]. Селяни Роменського повіту Полтавської губернії на початку ХХ ст. щороку від посередництва скупників при продажі зерна втрачали 200 тис. руб. та 25 тис. руб. у ході реалізації курячих яєць [514, 387].

Скупники також виступали й постачальниками продовольчого хліба та посівного насіння селянам зимою-навесні, коли, розрахувавшись з податками та іншими платежами, землероби намагалися придбати продовольство, якого б вистачило до нового врожаю, та необхідні матеріали для отримання останнього. Власне, селяни купували своє ж зерно, продане восени, однак вже за новими цінами. Зниження цін наприкінці літа та восени змінювалися підвищенням навесні. Зокрема, у 1906-1910 роках на території українських губерній осінні ціни відставали від весняних на 2-10% [Див.: 515, 44]. При цьому, чим більшими були обсяги сільськогосподарського виробництва, тим нижче опускалися ціни на його результати. Найвищі врожаї оберталися здешевленням продукції селянських господарств, не залишаючи їм шансів покращити своє фінансове становище. Так було, зокрема, у 1909 році, коли збір продовольчих хлібів у Російській імперії зріс порівняно з середніми показниками попереднього п'ятиліття на 24%, а ціни на

пшеницю на оптових ринках Одеси з червня по серпень зменшилися майже у півтора рази [516, 4].

Крім проведення спекулятивно-посередницьких операцій, скупники також не гребували і обманом під час визначення ваги продукції селянських господарств та ще цілим рядом махінацій для побільшення своїх прибутків. Загалом система збуту селянами зерна та інших продуктів була тільки механізмом поповнення фінансових ресурсів держави, яка отримувала завдяки йому податки, та утримання досить чисельного прошарку торговців, що існували дякуючи фіскальній політиці російського царату та злидням народних мас. Не маючи належних умов для забезпечення самих себе, хліборобська верства, під тиском страху перед невиконанням своїх грошових зобов'язань, шляхом інтеграції в товарно-ринковий простір утримувало інші, у тому числі й паразитуючі прошарки суспільства. Відомий український вчений-економіст початку ХХ ст. П.І.Лященко, аналізуючи ринкові перетворення в аграрному секторі економіки, зазначав: „... необхідність вимушених та надлишкових продаж, хоча б ціною власного голодування; продаж всупереч всяким раціональним господарчим розрахункам і тільки заради надання торговельних прибутків торговельному капіталу, хлібному скупнику – ось, що характеризує відношення російського землеробського селянського виробництва до ринку” [217, 385].

Оскільки продаж сільськогосподарської продукції більшості селянських господарств грошових доходів, як таких не давав, то хлібороби-гречкосії, крім землеробства, вдавалися до інших видів отримання заробітків. Важливу роль у цьому процесі відігравала робота по найму в поміщицьких економіях, на промислових підприємствах тощо. За деякими підрахунками, наприкінці ХІХ ст. у далекі подорожі на заробітки відправлялося в різних українських губерніях від 2,9 до 7% сільського населення [219, 150-151]. Загальна частка селян, які час від часу заробляли продаючи свою робочу силу, була значно вищою. За висновками М.І.Осадчого, у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 90% домогосподарств підтримували своє економічне становище шляхом праці по найму, отримуючи в середньому 44 руб. на рік [210, 66]. У цілому в Наддніпрянській

Україні, за деякими підрахунками, не менше 44% селянських господарств формували ринок найманих робітників [517, 102].

Крім заробітків по найму, землеробська верства для отримання грошових доходів вдавалася також до заняття різноманітними промислами, у тому числі й кустарно-ремісничого виробництва. Останнє мало, як правило, сезонний характер, припадаючи на зимовий період – час припинення інтенсивних сільськогосподарських робіт. Селянська кустарно-реміснича промисловість становила важливу складову економіки Російської імперії. Напередодні Першої світової війни, її щорічні обороти досягли 10% всього промислового виробництва держави [518, 22]. За різними оцінками, нараховувалось від 50 [519, 225] до декількох сотень [219, 154] видів кустарно-ремісничої діяльності, спрямованих на виготовлення продукції широкого вжитку із дерева, глини, заліза, шкіри тощо. За різними підрахунками, напередодні Першої світової війни кустарне виробництво давало від 27 до 72% промислової продукції українських губерній [520, 31].

Кустарними промислами займалася значна частина населення. На початку 1910-х років у кустарно-ремісничому виробництві на території українських губерній було задіяно близько півмільйона людей. Майже 10% селянських домогосподарств брала участь у цьому виді економічної діяльності [521, 214; 522, 43; 523, 27].

Щоправда, статистичні дані щодо кустарно-промислового виробництва досить непевні і можуть страждати багатьма похибками. Однак, вони засвідчують його поширення як форми діяльності селянства в товарно-ринковому середовищі. Остання в середньому по імперії давала пересічному кустарю можливість заробити 50-70 руб. на рік [524, 516].

При цьому, слід зазначити, що значну частину своїх грошових прибутків селяни-кустарі, як і під час землеробської діяльності, втрачали, оскільки збут їхньої продукції також контролювався скупниками. Зокрема, на півдні Полтавщини торговці-посередники платили селянам-гончарам за одну умовну одиницю товару 20-22 коп., на перевезення витрачали ще 2-3 коп. і спродували на ярмарках гончарні вироби за 65 коп.–1 руб. У теслярів скупники купували „копу” віконних рам за

2 руб. Разом зі склом та транспортуванням „копа” коштувала торговцям 3 руб., а продавали вони її на ринку за 10-16 руб. [525, 152].

Крім кустарно-ремісничої діяльності, селянство для поновлення грошової частини бюджету займалося й такими промислами як торгівля, рибальство, візництво, мисливство, тощо. Докладних статистичних даних щодо доходів від усіх неземлеробських занять, на жаль, не існує. Є лише деякі матеріали з цього питання стосовно окремих регіонів, до того ж у коротких хронологічних межах. Зокрема відомо, що у 1900 році грошові надходження середньозаможних селянських сімей Полтавщини від різноманітних занять, не пов'язаних із землеробством у власному господарстві, могли досягати 40 руб. [212, №45, 4-5]. У 1910 році селяни Старобільського повіту Харківської губернії від вказаних видів діяльності отримували 17,1% грошових доходів, що складало в середньому 75,5 руб. на одне господарство [211, 128-129].

Одним із найпоширеніших способів отримання селянством грошових ресурсів наприкінці XIX – на початку XX ст. були позики. Впродовж пореформених десятиліть фінансово-кредитна політика щодо селянських господарств не зазнала системних змін. Проблемами сільськогосподарського кредиту переймався цілий ряд спеціалізованих, державних, земських та приватних установ. Однак наприкінці XIX ст. найбільш доступним методом одержання позик залишалось користування послугами лихварів, у ролі яких виступали головним чином багаті селяни, торговці-спекулянти, поміщики.

За оцінками відомого фахівця в галузі фінансів початку XX ст. С.В.Бородаєвського, на рубежі XIX – XX ст. до позичок вдавалися близько 65% селянських домогосподарств. Середній розмір кредиту по імперії на одного позичальника становив 30-40 руб. Стосовно українських губерній маємо дані тільки щодо Харківщини, де вказаний показник перевищував 60 руб. [Див.: 526, 6]

Як і в перші пореформені десятиліття, на рубежі XIX – XX ст. сфера кредитних операцій на селі являла собою складну систему грошово-натуральних відносин. Поряд з грошовими позиками, практикувалися й натуральні, у формі зерна, кормів для худоби, реманенту тощо. Сплата кредитів також відбувалась у самих

різноманітних видах: грошами, відробітками, передачею свого рухомого і нерухомого майна в користування чи у власність кредитору [Див.: 527, 65].

Зазвичай, одна й та ж сама кредитна угода поєднувала як фінансові, так і натуральні зобов'язання сторін і дуже рідко не мала лихварського характеру. Відомий вчений-економіст О.М.Анциферов у грудні 1902 року на засіданні Харківського юридичного товариства з цього приводу зазначав, що кредитні відносини на селі „виливаються ... в потворні форми куркульства-лихварства з стягненням за позику 60-120-200% річних то в грошовій, то в натуральній формі, то у формі відробіток тощо, аж до тимчасового закабалення боржника, що нагадує суворі часи ... Стародавнього Риму” [528, 1-2].

За неповними даними, наприкінці XIX ст. селянські маси Російської імперії по відсоткам за позики щороку сплачували лихварям 200 млн. руб. [529, 440].

Ілюстрацією укладення і виконання кредитних угод на рубежі XIX – XX ст. може служити характер їх здійснення на Волині. У цьому регіоні були поширені позики в поміщиків за відробітки під назвою „чинш”. Навіть за позичені 8-10 руб. селяни брали на себе зобов'язання працювати на панських нивах один раз в неділю – 52 дня на рік., за 16-20 руб. – 104 дня. У результаті – хлібороб за таку роботу отримував у середньому в день 17 коп., у той час коли наймані робітники – 20-35 коп. Отже, реальні ставки за позики в поміщиків досягали майже 200%. Лихварі на Волині брали за кредит 15-20%, однак вимагали сплати відсотків наперед у вигляді так званої „вигоди”: 3-4 рази з'їздити у місто за товаром для кредитора, дати курку до столу, кусок полотна, вівса для птиці та інше. Внаслідок таких зобов'язань справжня кредитна ставка для селянина-позичальника сягала до 120%. На відміну від лихварів, заможні селяни кредитували своїх односельчан на умовах, що передбачали передачу їм у користування землі боржника до повернення ним позиченої суми. За оцінками тодішніх експертів, такого роду кредит реально обходився від 75 до 150%. Загалом на Волині лихварські ставки, зазвичай, не опускалися нижче 52% [530, 62-63].

Ще яскравіше передає фінансово-кредитні відносини процес їх здійснення в окремих селах. На початку XX ст. у селі Орлівщина Новомосковського повіту на

Катеринославщині хлібороби, внаслідок користування позиками лихварів за 20-40% річних, залишилися без своїх земельних ділянок і пішли шукати кращої долі до Сибіру [531]. У селі Дробишево Ізюмського повіту на Харківщині місцеві багатії брали за надану позику в кращому випадку 20-30 %, а як правило 50-60%, в окремих випадках 120-200%. І це не враховуючи традиційної за такі послуги „благодарності” у вигляді могоричів, відробіток тощо [532, 637]. У перші роки ХХ ст. у селі Насташки Київської губернії хлібороби брали позики в лихварів за 80% річних під заставу землі. У разі несплати боргу селяни втрачали свої наділи тільки тому, що в певний період часу їм вкрай потрібні були 20-30 руб. [533, 25].

Як показують бюджетні дослідження по Чернігівській губернії, навіть прогресуючі в економічному відношенні селянські господарства могли мати борги, які значно перевищували їх щорічні грошові доходи від землеробства [213, 119]. Тому природно, що навіть передові хліборобські домогосподарства традиційною системою кредитування були фактично приречені на розорення і позбавлені реальної можливості покращити своє фінансове становище. Характер кредитних відносин по суті дозволяв селянам лише ліквідувати одні борги за рахунок набуття чергових боргових зобов'язань або ж позбутися власного господарства. При цьому, слід зазначити: без дешевого кредиту технологічна та агрономічна модернізація селянського господарювання, а з нею і входження українського селянства в ринковий простір в якості повноцінного товаровиробника була практично неможливою. На це, зокрема, вказують бюджетні дослідження проведенні в 1899-1900 роках на Полтавщині. Вони свідчать, що навіть у середньозаможному селянському господарстві кошти для процесу технічного переозброєння були відсутні - щороку не вистачало на цю справу 60 руб. [Див.: 212, №46, 4].

Селянська маса очевидно добре усвідомлювала ту роль, яку може відіграти правильна організація кредиту в їхньому житті і сміливо готова була брати на себе боргові зобов'язання на прийнятних умовах. У 1895 році Єлисаветградське земство змогло виділити 50 тис. руб. для кредитування селянських господарств з метою придбання останніми робочої худоби та сільськогосподарського реманенту. За два

місяці земська управа роздала в позику усі вказані кошти, задовольнивши лише близько десятої частини поступивших 3350 клопотань [241, 209].

Готовність селянства до ефективного господарювання із застосуванням кредитних ресурсів, на жаль, розбивалася об відсутність належним чином організованої системи фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарського виробництва. А стихійно сформований, існуючий – лихварський – порядок позичкових операцій виявився тільки здатним підкріпити тенденцію пристосування селянського господарювання до ринкових умов.

Підводячи підсумки аналізу товарно-грошових зв'язків на рубежі XIX – XX ст., передусім слід звернути увагу на їх суттєві відмінності від тих, що існували в часи перших пореформених десятиліть. Хоч у цілому селянське господарювання не пододало натуральний характер і виробництво на ринок продовжувало бути наслідком фіскальної політики держави, зазнала змін структура входження в ринок. Селянська маса не лише повністю перейшла на покупний одяг та інші речі масового вжитку, який раніше виготовляла власноруч, а й активно розпочала освоювати харчові товари. Крім цього, проявлялася тенденція до переходу від традиційної до складної, як на той час, сільськогосподарської техніки – власне, до придбання товарної продукції машинобудівної промисловості. Масове споживання промислових товарів та почасти продуктивних – незаперечна новація в житті народного загалу.

На рубежі XIX – XX ст. значно вищими стали, ніж у 60-80-х роках, потреби широких суспільних верств у грошових ресурсах. Це було пов'язано, крім витрат на промислові товари, із загостренням проблем малоземелля та аграрного перенаселення, що зумовлювало необхідність коштів на придбання чи оренду землі, реманенту, робочої худоби тощо, а також постійно прогресуючою тенденцією до підвищення цін фактично на весь асортимент товарної маси. Зростання фінансових потреб селянської верстви, у свою чергу, покликало піднесення попиту на кредитні послуги, якнайширше втягування хліборобів-гречкосіїв у сферу позичкових угод і лихварських операцій.

Загалом на рубежі XIX – XX ст. відбулося загострення усіх проблем селянського господарювання, пов'язаних з його існуванням в умовах розвинутих товарно-грошових відносин, які швидко надавали економічній діяльності землеробів нової якості. Продуктовий характер виробництва господарств українських хліборобів залишав їм, по-суті, лише дві альтернативи: згодитися на поступове перетворення в батраків або ж шляхом максимального напруження своїх сил стати повноцінним товаровиробником. Останнє було не можливим без впровадження досягнень агрономії, застосування новітньої сільськогосподарської техніки, забезпечення ефективного товарного постачання та збуту продукції селян-виробників. Сформована на той час інфраструктура економічного життя практично не давала можливості аграрному сектору еволюціонувати в напрямку поширення міцних селянських господарств фермерського типу. Контроль торговельних приватнопідприємницьких структур над шляхами збуту і постачання товарної маси та лихварський характер кредитних операцій, посилені дефіцитом фінансових ресурсів у народу та несприятливою динамікою процесів ціноутворення, залишали основній масі селянства мало шансів перетворитися в самостійних суб'єктів товарного виробництва.

Об'єктивно зумовлена трансформація селянського господарювання в бік пристосування до нових економічних умов, неможливість входження в ринковий простір за допомогою існуючих інституційних засад його функціонування – власне, неспроможність ринково-капіталістичної стихії забезпечити сталість дрібного сільськогосподарського виробництва, стимулювало пошук таких форм організації економічної діяльності, які б, з одного боку, були пристосовані до специфіки товарно-ринкового господарства, а з іншого – забезпечували захист матеріальних інтересів селян-власників. Альтернативою пануючій системі товарного збуту і постачання та кредитування була кооперація. Економічна ситуація на рубежі XIX – XX ст. мала об'єктивну основу для поширення усіх галузей селянської кооперації: лихварство мотивувало необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення

землеробських артілей. Тому, поряд з іншими провідними тенденціями аграрного розвитку, кооперативний рух на початку ХХ ст. став невід'ємною частиною селянського господарювання. Визначний економіст-аграрник О.В.Чаянов з цього приводу зазначав: „... у період з 1905 року по 1911 рік темп розвитку товарного господарства та широкої агрономічної роботи, поєднані з випереджаючим розвитком кооперації дійсно перебудовують всі основи нашого сільського життя. До статистика і агронома приєднується селянський кооператор, як нова фігура на сільському обрії” [534, 238].

Крім характеру соціально-економічного життя на селі, поширення кооперації стимулювалися й процесами соціальних трансформацій у містах. На рубежі ХІХ і ХХ ст., на відміну від перших пореформених десятиліть, промислове робітництво вже постало як вповні сформована і чисельна верства. Придбання всього комплексу предметів споживання шляхом купівлі, потерпання від дорожнечі та фальсифікації товарів, необхідність економії коштів – проблеми, які робили робітництво, разом з деякими іншими міськими прошарками, потенційною соціальною базою кооперативного руху. Принагідно зазначимо: середня заробітна плата робітників промисловості на підприємствах, підпорядкованих контролю фабричної інспекції, у 1910 році складала 169 руб., а в 1913-му – 229 руб. [358, 252].

Специфіка соціального розвитку і в селі і в місті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зумовлювала сприятливі умови для популяризації кооперативних форм захисту матеріальних інтересів та широкого їх впровадження в економічну практику.

Слід зазначити, що проблеми, пов'язані з діяльністю торгово-посередницьких структур, ситуацією на ринку кредитних послуг, їх негативним впливом на матеріальне становище широких верств населення, знаходили розуміння в певній частині урядових кіл. Для підтримки платоспроможності народу, виконання ним податкових зобов'язань, недопущення соціальних конфліктів та поширення революційних настроїв у суспільстві царська бюрократія та органи самоврядування вживали заходів, спрямованих на організацію дешевого кредиту та оптимізацію

товарообігу тощо. Не другорядна роль у покращенні матеріального становища широких суспільних верств відводилася правлячими колами й кооперації.

У 90-х роках ХІХ ст. відбулися позитивні зрушення в правовій базі діяльності кооперативних організацій. Так, у червні 1895 року було видано положення про установи дрібного кредиту, що передбачало можливість існування нового виду кредитних кооперативів – кредитних товариств, статутний фонд яких міг формуватися не з пайових внесків членів, а позик Державного банку. На виконання норм вказаного законодавчого акту у квітні і червні 1896 року міністр фінансів затвердив зразкові статuti для ощадно-позичкових та кредитних товариств та правила здійснення ними не лише кредитних функцій, а й торговельно-посередницьких та закладних операцій. У 1901 році Комітет міністрів дозволив створення союзів кредитних кооперативів [144, №45, 904]. А згодом, у червні 1904 року, з'явилося чергове положення про установи дрібного кредиту. Відповідно до його постанов при Державному банку було створено Управління в справах дрібного кредиту, на яке покладались завдання з організації, кредитування, ревізії кредитних кооперативів та надання їм інструкторсько-методичної допомоги. Відкриття останніх дозволялося з санкції губернських властей. Кредитні кооперативи повністю звільнялися від промислового податку та гербового збору, також підтверджувалося їх право об'єднуватися в союзи [160]. У вересні 1905 року міністр фінансів затвердив нові зразкові статuti для кредитних та ощадно-позичкових товариств [161], які, фактично, давали їм можливість відкриватися явочним шляхом. З 1911 року союзам кредитних кооперативів дозволялося здійснювати весь спектр банківських операцій [141].

У 1897 році був затверджений нормальний статут для споживчих товариств [162]. Споживчі кооперативи отримали право відкриватися з дозволу губернатора [535]. У тому ж році з'явився й нормальний статут спеціалізованих сільськогосподарських товариств, а в наступному, 1898-му, так званих сільськогосподарських громад. Щоправда, останні могли існувати тільки з санкції міністра землеробства та державного майна. Але в листопаді 1908 року з'явилися нові нормальні статuti сільськогосподарських товариств, а в травні 1911 року – для

громад, які могли затверджуватися губернаторами [163, 195-234, 434-470; 135, 59-61]. У червні 1902 року були, значною мірою, внормовані проблеми існування трудових артілей. Останні мали право діяти на основі затверджених губернаторами статутів, або ж, взагалі, на підставі нотаріально завірених договорів між учасниками артілей [159, 29-35 та ін.].

Кооперативне законодавство Російської імперії мало багато недоліків. Значна кількість видів кооперативів не була передбачена законами і не мала навіть нормальних статутів. Це, зокрема, підсобні та інші кустарно-ремісничі товариства, млинарські, домобудівні кооперативи тощо [135, 61]. Існували обмеження щодо заснування сільськогосподарських спеціалізованих кооперативів на підставі статуту 1898 року в Київській, Волинській та Подільській губерніях [Див.: 536]. Фактично не існувало належної юридичної бази для діяльності союзів споживчих товариств. Кооперативне право страждало від різноманітності джерел свого існування, адже його формуванням займалися різні державні відомства: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство фінансів, Міністерство землеробства та державного майна, кожне з яких контролювало певні галузі кооперації. Питання про розробку єдиного кооперативного закону було піднято ще в грудні 1870 році на Другому з'їзді сільських господарів у Москві [537, 139], але він зміг бути затверджений лише в умовах революційних подій 1917 року [538]. У той час, коли в країнах Західної Європи кооперативні закони з'явилися, фактично, в середині XIX ст.: у Великій Британії у 1852 році, Франції – 1867 році, Німеччині – 1873-му [539, 4], у Російській імперії реальні спроби розв'язати цю проблему спостерігалися лише на початку XX ст. Розроблений кооперативною громадськістю проект закону, був поданий восени 1915 року на розгляд Державної Думи, де в березні 1916 року його майже без змін затвердили [135, 63]. Але Державна Рада, побоюючись, що власті втратять контроль над розвитком кооперативного руху, відхилила законопроект [540].

Якщо до проблеми законодавчого забезпечення діяльності кооперації додати ще й переслідування її діячів, втручання у внутрішні організаційні справи кооперативних товариств і союзів та інші утиски (що завжди належним чином відображається у вітчизняній історико-кооперативній літературі і, мабуть, не

потребує додаткового висвітлення), то адміністративно-правові умови розвитку кооперативного руху здаються вкрай несприятливими. Однак, новий порядок затвердження статутів кооперативних товариств губернаторами значно спрощував їх створення у порівнянні з періодом перших пореформених десятиліть, коли дозвіл на відкриття кожного окремого кооперативу залежав від вищих урядових установ Російської імперії. Крім цього, держава виділяла на прийнятних умовах значні фінансові ресурси для формування статутних фондів кредитних кооперативів та утримувала штат службовців, які на постійній основі займалися організацією кооперативної мережі та її інструкторсько-методичним забезпеченням. До березня 1913 року кредитним і ощадно-позичковим товариствам та їх союзам установами Держбанку було виділено в основні капітали та у формі короткотермінових позик більше 150 млн. руб. [Підраховано за: 541], а кількість згаданих державних службовців досягала не одну сотню [Див.: 542, 168].

Не ставлячи під сумнів давно зроблений у науковій історико-кооперативній літературі висновок про несприятливі адміністративно-правові умови розвитку кооперативного руху в нашій країні, слід сказати, що держава в цілому позитивно ставилась до процесу поширення кооперативів, як форми господарсько-фінансової діяльності населення. В останньому урядові кола бачили спосіб поліпшення матеріального становища широких суспільних верств, їх платоспроможності та попередження соціальних конфліктів. Однак, симпатії до кооперації мали об'єктивні межі, зумовлені ідеологією кооперативного руху та здатністю до консолідації своїх лав. Тому, сприяючи розвиткові кооперативних товариств, власті водночас могли вважати діяльність кооперативних діячів політично шкідливою і намагалися призупинити тенденції до створення союзів кооперативів, в яких небезпідставно побачили потужну форму широкого об'єднання протестних соціальних прошарків. Іншими словами, правлячі кола Російської імперії визнавали доцільність існування лише одного з проявів кооперативного руху, а саме: окремих кооперативів, як суто господарських організацій. Усім іншим, що об'єктивно супроводжувало їх, власті вважали можливим знехтувати. Усе це ускладнювало розвиток кооперативного руху, однак достатні формально-юридичні умови для його поступу все ж таки

давало. Зрушення в правовій базі діяльності кооперації, поряд з подальшим втягуванням широких суспільних верств у сферу товарно-грошових відносин, були одним із факторів піднесення на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні кооперативного руху.

Специфіка економічного розвитку, поліпшення ставлення до кооперації урядових кіл та популярність ідей кооперації в суспільстві були не єдиними причинами її широкого розвитку. Не другорядну роль відіграли й соціальні характеристики інтелігенції тієї доби, які спонукали культурну еліту до організації кооперативного життя. Але мова про це піде окремо (у 5 розділі дисертації).

3.3. Діяльність кооперації в системі сільськогосподарського виробництва

У 90-х роках ХІХ ст., після тривалого періоду спроб утвердження кооперативних форм організації народного господарства, спостерігалася активізація кооперативного життя, яка на початку ХХ ст. вилилася в бурхливий процес розвитку різних галузей кооперації. Сферою охоплення кооперативною діяльністю передусім був аграрний сектор економіки, що на той час перебував у вкрай складних соціальних, матеріально-технічних та організаційно-господарських умовах. Для сотень тисяч українських селян кооперація стала засобом захисту матеріальних інтересів та формою пристосування до товарно-ринкової економіки.

Найактивніше проявив себе кооперативний рух на селі у створенні та діяльності мережі споживчих товариств, покликаних масовим попитом широких верств населення на промислові товари та постійним зростанням цін на них. Тенденція до пожвавлення споживчо-кооперативної роботи виявила себе в 1890-х роках, а згодом, після революції 1905-1907 років, переросла в потужний процес поширення сільських кооперативів.

**Кількість діючих споживчих товариств
у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.**

[Підраховано за: 198, 7-8; 199, 6; 543, 200-201; 200, №35, 791; 13, 96; 201,

Часть I, Таблицы, 3-4; 544, 1561-1562]:

Рік	1.I. 1897	1.XI. 1903	31.XII. 1904	IV. 1908	1.I. 1910	1.I.1912	1.I. 1913	I.1914	1.VI. 1916	1.I. 1917
кількість споживчих товариств за різними підрахунками	40	200	264	526 – 868	1592	2186–2441	2424	3010 – 3022	4166	4873

Наведені в таблиці дані з огляду на складнощі в статистичних обстеженнях споживчих товариств містять часом суперечливі відомості. Однак, так чи інакше, чітко відображають загальну тенденцію розвитку споживчої кооперації. За два десятиліття, з кінця XIX ст. по 1917 рік, кількість товариств відповідної галузі зросла в більш ніж 100 разів, що засвідчує стрімке охоплення широких суспільних верств споживчо-кооперативною роботою. На початку 1912 року в складі споживчих товариств України нараховувалось близько 200 тис. пайовиків. До січня 1917 року їх кількість зросла до 550 тис. Разом із членами сімей пайовиків споживча кооперація об'єднувало в 1912 році близько 1 млн. людей, а на початку 1917-го майже 2,75 млн. [13, 60].

За соціальним складом споживчі товариства мали загалом селянський характер. Початком інтенсивного оволодіння селянством кооперативними формами вирішення матеріальних проблем можна умовно вважати 1900 рік, коли сільських споживчих кооперативів було створено більше, ніж міських – 24 із 39. З цього часу „починається, – як вказував один із перших дослідників історії українського кооперативного руху Б.Стопневич, – доба сільської кооперації” [13, 22]. Частка споживчих товариств створених у сільській місцевості постійно перевищувала відповідні показники у містах.

**Кількість створених споживчих товариств
у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.**

[Підраховано за: 13, 95, 99; 545, 37-38; 18, 12-13]:

Роки	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907 – 1908	1909	1910	1911
Кількість створених споживчих товариств за різними даними	37–38	71–70	90–93	77–78	66–67	100	816 – 974	327	311	181
Із них сільських	21	45–46	63–66	65–66	52	70	765 – 796	265	260	160
% сільських споживчих товариств	56	64,5	70–71	84	78	70	81,7 – 93,75	81	83,6	88,4

На січень 1906 року сільські споживчі кооперативні товариства на території українських губерній Російської імперії склали більше 55% від загальної їх кількості [13, 99], а на початок 1913 року майже 80% [Підраховано за: 201, Часть I, 3-4 (Таблицы)].

Створені на рубежі XIX – XX ст. споживчі товариства були досить життєздатними господарськими організаціями. Про це може свідчити той факт, що до 1913 року припинили своє існування менше 10,5% відкритих до того часу товариств [Підраховано за: 201, Часть I, 3-4 (Таблицы)]: показник досить непоганий для будь-яких видів суб'єктів економічної діяльності.

Взявши на себе постачання населенню промислових та продуктових товарів, споживча кооперація відіграла ключову роль у забезпеченні ними своїх пайовиків та їх сімей. На це вказують обсяги торгівельних оборотів у споживчих товариствах. У середньому на одного члена кооперативу в 1911 році припадало 228 руб. оборотних коштів, а в 1916-му – 247 руб. [13, 106]. Оскільки діяльність споживчих товариств полягала в обслуговуванні потреб саме своїх учасників, то вказані суми відображають витрати останніми власних коштів через кооператив. Щоправда, продукцію в кооперативних крамницях купували й сторонні особи. Однак, вибіркові обстеження споживчих товариств Катеринославської, Київської, Подільської,

Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губернії свідчать, що від 48,8% до 89,2% обороту здійснювалося за рахунок купівельної сили саме їх членів [201, Часть I, 23 (Таблицы)]. Таким чином, товарний оборот споживчих товариств щонайменше наполовину формувався з грошей кооперованого населення. Враховуючи рівень доходів народних мас та оборотних коштів, що припадали на одного пайовика, можна судити про роль кооперації в забезпеченні широких суспільних верств товарами. Вказані суми – 228-247 руб. – максимально наближаються за розміром до середніх показників річних заробітків селян та робітників. Наприклад, наприкінці XIX ст. в Херсонському повіті селянські господарства в залежності від забезпечення землею отримували від продажу зерна 25-635 руб. щорічно [546, 83]. На рубежі XIX – XX ст. на Полтавщині середня селянська сім'я за рік мала грошового доходу трохи більше 100 руб. [212, №43, 10]. У 1910-х роках селянські домогосподарства Старобільського повіту Харківської губернії відповідно до свого землезабезпечення отримували за результатами господарської діяльності щорічно від 161 до 733 руб. [547, 46-47]. Отже, є підстави стверджувати, що пересічний член споживчого товариства не менше половини своїх грошових доходів витрачав у кооперативній крамниці і саме остання відіграла одну із головних ролей у постачанні йому товарів.

Здійснюючи доставку населенню необхідної продукції, споживча кооперація досить ефективно сприяла зниженню цін на товари широкого вжитку. На 1910 рік у Київській губернії в 160 обстежених товариствах цукор, чай, мило, оселедці, гас коштували на 5-20% дешевше, ніж у приватній торгівлі. За неповними даними, щорічно споживча кооперація Київщини економила населенню більше півмільйона рублів [171, 22]. У Волинській губернії цей показник у 1911 році, а в Полтавській губернії у 1913 році досягав 100 тис. руб. [548, 31; 549, 15].

Зниження цін у системі кооперативної торгівлі зумовлювало відповідну реакцію приватних торговельних організацій. Конкуренція змушувала останні утримуватися від спекуляції. Зокрема, у селі Журбинці на Київщині цукор коштував 16 коп. за фунт, гас – від 5,5 до 6 коп. Створене споживче товариство розпочало торгівлю вказаними товарами за 14 коп. і 4,5 коп. відповідно, що змусило й місцевих

крамарів знизити ціни до рівня запропонованого кооперативом [550, 11]. Хижнянське споживче товариство в Уманському повіті замість 7 коп. за фунт гасу, які встановили приватні торговці, розпочало його продаж за 4 коп. Згодом крамарі, щоб не втратити покупців, були вимушені продавати гас також за 4 коп. [551, 11]. У селі Чернявка Черкаського повіту із створенням споживчого кооперативу усі товари на ринку подешевшали на 10% [552, 14]. У 1911 році журнал „Хуторянин” повідомляв про зниження цін у Київській губернії на чай, цукор, борошно, гас та іншу продукцію на 5-25 % після появи у вказаному регіоні кооперативних товариств [553].

Подібні процеси відбувались не лише на Київщині, а повсюдно, де набувала поширення споживча кооперація. У жовтні 1909 року на засіданні Київського товариства економістів, в якому, зокрема, брали участь такі відомі вчені як Олександр Білімович, Костянтин Воблій та інші, було констатовано, що на Правобережній Україні діяльність споживчих кооперативів призвела до падіння цін на предмети першої необхідності на 10-15, а в деяких місцевостях на 25% [554].

У 1910-х роках на Полтавщині робота мережі кооперативних товариств змусила приватну торгівлю знизити роздрібні ціни на усі товари від 5 до 20%, а на окремі види продукції, зокрема галантерею та парфумерію, аж до 40% [555, 311; 556, 767].

Отже, розвиток споживчої кооперації суттєво впливав не лише на формування доступних цін для її безпосередніх учасників, а й призвів до якісних змін у системі ціноутворення на внутрішньому ринку, внаслідок чого діяльність кооперативів позитивно позначилася на матеріальному становищі широких верств населення в цілому. Досить показовим прикладом такої дії механізмів кооперативної роботи можуть бути події в селі Нестоїті на Поділлі. У цьому населеному пункті проживало 4 тис. людей і працювала 21 приватна крамниця. У грудні 1911 року тут було створено споживче товариство, до складу якого ввійшло лише 38 пайовиків, але ціни після його відкриття знизилися в усіх 21-й лавках приватних торговців [557]. Отже, декілька десятків осіб, шляхом об'єднання в кооператив, позбавили від визиску спекулянтів 4 тис. своїх односельчан.

Конкуренція споживчих товариств з приватною торгівлею призводила й до розорення дрібних торговців – повного переходу товарного постачання в тому чи іншому населеному пункті до рук кооперації. Випадків таких наслідків запровадження кооперативної торгівлі можна було б навести чимало, що дає підстави говорити про типовість цього явища. Ось лише один із них. У селі Кривому Сквирського повіту на Київщині в 1907 році розпочало роботу споживче товариство, яке за два наступних роки змусило припинити діяльність в окрузі усіх приватних торговців – закрилось 5 крамниць [558, 2-3]. Такі випадки вказують на високу дієвість споживчої кооперації, її самодостатність, як форми господарювання.

Висока дієдатність та ефективність діяльності по захисту матеріальних інтересів широких верств населення проявлялася незважаючи на вкрай складне організаційно-господарське становище споживчої кооперації. Відсутність у селянства належних навичок самодіяльності та самоуправління, досвіду споживчо-кооперативної роботи, підготовлених фахівців у галузі кооперативної торгівлі, безлад в організації діловодства та бухгалтерської звітності – типові проблеми, в умовах яких працювали споживчі товариства на початку ХХ ст. Невід’ємною і, напевно, найважливішою складовою функціонування кооперативів була й обмеженість фінансових можливостей і, як наслідок, значна заборгованість. І без того, потерпаюче від відсутності належних обсягів грошових ресурсів, селянство не могло виділити в пайові капітали споживчих товариств необхідні для повноцінної їх торговельної діяльності суми. Навіть встановлені пайові внески хлібороби, зазвичай, вносили частинами, що не давало можливості повністю задіяти офіційно визначені статутні кошти. Показовою в цьому відношенні виглядає ситуація в Подільській губернії в 1914 році, де пайові капітали споживчих товариств було внесено лише 50% запланованих грошових сум [559, 973-974]. Обмеженість фінансових ресурсів об’єктивно штовхала кооперативи до позик, розміри яких, здавалося б, не залишали їм шансів для нормального розвитку. У Київській губернії на кінець 1908 року загальна сума кредитної заборгованості 194 споживчих товариств майже досягала обсягів їх пайових та вступних внесків [560, 6]. У Волинській губернії на 1911 рік позичені кошти по відношенню до пайових складали 65% [Підраховано за: 549, 14].

У цей період у споживчих товариствах Поділля вказаний показник перевищував 90% [Підраховано за: 561, 26]. У споживчих товариствах Полтавщини в 1913 році власні грошові ресурси були тільки в два рази більше сум фінансової заборгованості [548, 18-19].

Крім відсутності належних обсягів оборотних коштів та боргових зобов'язань, значно ускладнював фінансову ситуацію й поширений у кооперативах продаж товарів у кредит. На 1911 рік борги покупців споживчих товариств у різних українських губерніях коливалися від 11,5 до 97,9% від загальних сум продажу [201, Часть I, 23 (Таблицы)]. В основі цього явища було жалюгідне матеріальне становище населення. Об'єднанні в кооперативних товариствах представники широких суспільних верств, маючи вкрай обмежені грошові можливості, часто вдавалися до організації торгівлі в борг, що, у свою чергу, призводило до скорочення, і без того мізерних, оборонних ресурсів.

Отже, успішна конкуренція з приватною торгівлею відбувалося в умовах постійної фінансової кризи споживчо-кооперативної мережі. Причини ефективної протидії спекуляції приватно-посередницьких структур очевидно пов'язані з соціально-економічною специфікою кооперативної діяльності. На відміну від приватного сектора, який ставив перед собою завдання отримати якнайбільші прибутки, споживча кооперація намагалася зробити доступними ціни на товари широкого вжитку. Відсутність баришів для останньої не створювало перешкод для функціонування, що робило її менш затратною в організації, у порівнянні з приватною торгівлею. Наприклад, у 1915 році торговельні надбавки в споживчих товариствах Київщини, за інформацією жандармерії, становили всього лише 10-12% від закупівельної вартості товарів, у той час коли приватні торговці намагалися одержати за послуги 24-48% і навіть більше [562, 11]. Така ситуація і дала змогу споживчим товариствам, незважаючи на фінансові проблеми, досить продуктивно здійснювати свої операції.

У той же час, причиною успішної конкуренції кооперації з приватним сектором була й недостатня мобілізація потенційних можливостей останнього – загалом примітивно-спекулятивний характер його організації. Визначний економіст,

теоретик кооперативного руху М.І.Туган-Барановський з цього приводу зазначав: „Сільський крамар займає в нас монопольне становище і, користуючись цим, підвищує ціни своїх товарів до страшених розмірів. При такому становищі справи навіть дуже слабке споживче товариство може з успіхом конкурувати з крмарем” [222, 310]. Специфіка організації приватного торговельного апарату була викликана, за оцінками деяких тодішніх експертів, відсутністю інтересу до роздрібно́ї торгівлі на селі великого капіталу. Однак, така ситуація вважалася тимчасовою. Очікувалося, що дуже скоро великі купці розпочнуть широке освоєння роздрібних ринків і в сільській місцевості в ближчій перспективі постане передова, добра організована система реалізації товарів [563; 549, 26].

Остання обставина усвідомлювалася кооперативною громадськістю, і споживча кооперація готувалася до жорсткого конкурентного протиборства з цивілізованою формою приватної торгівлі. Об'єднання споживчих товариств у союзи для кращого опанування оптовими ринками, створення різноманітних інструкторсько-консультативних структур, заходи проти поширення відпуску продукції в борг, налагодження співпраці з кредитною кооперацією для покращення фінансового становища – ось ті повсякденні питання, які знаходилися в центрі уваги і були спрямовані на створення споживчо-кооперативної системи, здатної за своєю ефективністю не поступитися жодній формі організації економічного життя.

У цілому на початку ХХ ст. мережа споживчих товариств виявилася спроможною посісти рівноправне місце, поряд з приватним сектором, на ринку товарного постачання і значно здешевити продукцію масового вжитку. Кооперативна торгівля сприяла оптимізації процесів ціноутворення не лише у власних структурах. Шляхом конкуренції з приватно-торговельними установами, споживча кооперація змушувала усіх суб'єктів торговельно-підприємницької діяльності утримуватися від спекуляції і таким чином спрямовувала дію ринкових механізмів в інтересах широких верств населення – надавала ринковим відносинам соціально орієнтованого характеру.

Поряд з розвитком споживчої кооперації, наприкінці XIX – на початку XX ст. випереджаючими темпами поширювалася й кредитно-кооперативна діяльність. Про це свідчить зростання кількості кредитних кооперативів.

**Кількість кредитних та ощадно-позичкових товариств на початку XX ст.
(по дев'яти українським губерніям включаючи Таврійську)**

[Підраховано за: 191, 328; 192, 244, 245, 248; 564, 529-530; 565;
190, 108, 17-19]

Рік	1900	1.I.1904	1.I.1908	1.I.1910	1.VII. 1913
Кількість ощадно-позичкових товариств	126	138	246	386	599
Кількість кредитних товариств	12	85	491	1002	1643
Усіх видів кредитних кооперативів.	138	223	737	1388	2242

Отже, за перші півтора десятиліття XX ст. кількість кредитних кооперативів зросла більш ніж у 16 разів. Їх члени склали досить велику масу населення. На кінець 1901 року в лавах кредитних товариств знаходилося не менше 6 тис. членів та в ощадно-позичкових – близько 76 тис. [Підраховано за: 566, 32-33, 44-51]. До 1904 року кількість учасників зросла до 26 тис. та майже 85 тис. відповідно [Підраховано за: 191, 328], а до 1908 – більше 210 тис. і 140 тис. [Підраховано за: 192, 244-245]. На початку 1912 року на території українських губерній діяло 1253 кредитних та 535 ощадно-позичкових товариств, у складі яких нараховувалось більше мільйона членів [Підраховано за: 193, 94-97].

Кредитна кооперація загалом була селянською за складом. Напередодні Першої світової війни, за неповними даними, понад 70% її членів займалися землеробством [Підраховано за: 567, 96]. Фактично, учасниками кредитно-кооперативної роботи виступали селянські господарства, на забезпечення яких вона і була спрямована. Відомо, що на Херсонщині в 1905 році кредитна кооперація обслуговувала близько

30% домогосподарств [568, 107], а на 1915 рік вже майже 60% [93, 15]. У 1909 році в Таврійській губернії кредитні товариства охоплювали своєю діяльністю 36% селянських господарств, а ощадно-позичкові 24,3% [569, 31]. У цей же період на Поділлі вказаний показник становив близько 20% [Підраховано за: 570, 5]. На 1911 рік у Чернігівській губернії кредитно-кооперативною роботою було охоплено 15% господарств [571, 746], але вже в 1913 році майже 30% [Підраховано за: 572, 31-32] (За іншими підрахунками, на 1 липня 1912 року в Чернігівській губернії 66% дворів обслуговувалося кредитними та ощадно-позичковими товариствами [573, 454]). Приблизно в цей час на Харківщині та Катеринославщині системою кооперативного кредиту користувалася майже половина селянських господарств [574, 925; 575, 269].

За різними підрахунками, напередодні Першої світової війни на українських землях у складі Російської імперії кредитні кооперативи охоплювали своєю роботою від 47 % до 57% домогосподарств [43, 32; 576, 18].

Мережа кредитних кооперативних товариств забезпечувала населення позиками, відсоткові ставки яких відзначалися відносною доступністю для погашення. Загалом вони не перевищували 10-12%. Зокрема, на Правобережній Україні на 1912 рік у 240 кооперативах із 438 обстежених ставки за позики були встановлені в розмірі від 10 до 12%, у 112 товариствах – від 8 до 10%, в 16-ти – 6-8 %, в 11-ти – 4-6% і в 59-ох розміри ставок могли в залежності від обставин коливатися [201, Часть IV, 20-21].

Діяльність кредитної кооперації спрямовувалась на забезпечення виробничих потреб селянського господарювання. Сучасний дослідник історії кредитно-кооперативного руху на Лівобережній Україні В.М.Власенко констатує, що „Позички призначалися переважно на придбання худоби, реманенту, сировини і матеріалів для кустарно-ремісничого виробництва, купівлю й оренду землі, будівництво господарських приміщень” [84, 14]. Віднайдені нами джерельні матеріали свідчать про справедливості наведених висновків не лише стосовно Лівобережжя, а й інших регіонів України.

Призначення позик кредитних кооперативів (у %)

[Складено за: 174, 7; 570, 7; 577, 615; 569, С.32; 578, 55-56; 572,34;

167, Доклади, 177-179]

Регіон	Рік	Купівля землі	Оренда землі	Придбання худоби	Придбання с-г. знарядь і реманенту	Корми для худоби	Забезпечення ремісничого виробництва	Посівне насіння	Наймання робочої сили та техніки	Сплата боргів	Купівля і ремонт житла та господарських споруд	Торгівля	Різні виробничі потреби
Київська губ. (% коштів)	1909	26,6	7,47	35	0,99	2	4,5	1,13	0,7	2,3	5,3	5,8	
Подільська губ. (% коштів)	1909	17		15,66			6		5		12,3	7,86	
Полтавська губ. (% кількості позик)	1911	24,7	18,3	24,6	1,6							5,3	
Таврійська губ. (по 50 кред.тов., % коштів)	1909		49,6	10,8				3,7		0,9			21,8
Харківська губ.: Охтирський, Лебединський та Сумський повіти (% кількості позик)	1909	18,4	15	23,4	0,9		7,7	1,5	1,1		17,3	7,5	
Чернігівська губ.	1906 % позик	5,36	12,1	11,7	0,19	0,74	3,27	0,7	3,13	2,14	13,9	38,5	1,35
	1913 % коштів	24		40			17						

Отже, отримані від кооперації кредитні ресурси спрямовувалися селянством на розв'язання ключових господарських питань, передусім забезпечення земельними площами та придбання робочої худоби.

Однак, повною мірою задовольнити усі потреби в позиках кредитні та ощадно-позичкові товариства виявились неспроможними – їхні фінансові можливості були досить обмеженими.

Головною причиною цього було жалюгідне матеріальне становище народних мас, з коштів яких формувалися вступні внески та пайові капітали ощадно-позичкових товариств, грошові вклади на зберігання. Власних фінансових ресурсів, акумульованих членами кооперативів, кредитній кооперації для належних обсягів роботи не вистачало, що змушувало брати позики. Зокрема, в Чернігівській губернії за ситуацією на 1910 рік 9% сукупного балансу кредитних та ощадно-позичкових товариств складала позичені кошти [571, 747]. Основні капітали кооперативних організацій вказаної галузі Подільської губернії на кінець 1912 року на 21% склалися з позичених коштів, а крім цього, ще більше 1 млн. руб. вони були винні Держбанку, земствам та іншим установам. У Таврійській губернії суми боргів кредитних кооперативів більш ніж у 2 рази перевищували їхні основні капітали [Підраховано за: 579]. На Полтавщині в цей же період позики складала 12% усіх балансових сум відповідних товариств [Див.: 580]. У Катеринославській губернії за ситуацією на 1914 рік обороти кредитних кооперативів на 51% велися за рахунок позичених коштів [575, 270].

Значно суттєвіше, ніж позики, позначалися на фінансовому становищі кредитної кооперації покладенні на зберігання до її установ грошові внески населення. Разом із зростанням довіри народу до кредитно-кооперативної справи стрімко збільшувалися й кошти, які він довіряв кооперативам. Зокрема, суми внесків у кредитні товариства Охтирського повіту Харківської губернії за один рік, з вересня 1907-го до вересня 1908 року, зросла у 8 разів [581, 213]. І надалі цей процес не зупинявся. За три роки, з 1912-го по 1914-й, сума внесків населення в кредитні товариства Харківської губернії збільшилася на 111% [582, 407].

Грошові вклади формували основну масу фінансових ресурсів кредитної кооперації, за рахунок якої вона і здійснювала свої операції.

Зокрема, у 1908 році кошти, що поступили по вкладах, склали майже 50% сукупного балансу кредитних та ощадно-позичкових товариств Київщини [583]. У Херсонській губернії в 1909 році цей показник досягав 56% [Підраховано за: 584, 181]. На Чернігівщині за ситуацією на кінець 1910 року внески становили 61% коштів кредитних кооперативів [571, 747]. У 1912 році в кредитних товариствах Миргородського повіту Полтавської губернії сума внесків населення досягала 65% їх сукупного балансу [585, 209].

Однак, і запозичення та вклади не давали можливості задовольняти потреби населення в кредитуванні. Про це, зокрема, можуть свідчити вибіркові обстеження кредитних кооперативів, проведені на початку 1910-х років. Вони виявили на Правобережжі 228 товариств, яким не вистачало обігових коштів, 71-не з належними їх обсягами, і 4 з надлишком грошових ресурсів. У південних регіонах України вказаних кооперативів було відповідно 186, 52 і 3 [201, Часть IV, 19].

Внаслідок обмеженості фінансових ресурсів, кредитні та ощадно-позичкові товариства, хоч і значно зменшили кількість користувачів лихварськими позиками, однак не змогли суттєво вплинути на позиції лихварського капіталу. Оскільки задовольнити в належних обсягах потреби в кредитуванні усіх бажаючих у кооперації можливостей не вистачало, то клієнтура приватно-фінансових структур залишала значною. Відсоткові ставки за позики в лихварів практично не зазнали змін. Мережа кредитних кооперативів змогла вплинути лише на ті суб'єкти фінансової діяльності, які за позики брали більше 50% річних, змусивши їх дещо поступитися на користь своїх клієнтів [Див.: 201, Часть IV, 15-16].

Очевидно важливим фактором у конкурентному протиборстві з лихварством були й густота кредитних кооперативів. Існуюча мережа кооперативних товариств була не спроможна повноцінно охопити своєю роботою всю масу селянських господарств. Зокрема, у Київській губернії на 1913 рік один кредитний кооператив припадав на 1000-1500 дворів і, за оцінками тодішніх експертів, для їх повноцінного

кредитного обслуговування кількість відповідних кооперативів у регіоні необхідно було збільшити в три рази [586, 21].

Недостатня кількість кооперативних товариств, у свою чергу, зумовлювала значні територіальні межі їхньої діяльності, радіус якої часто досягав 10-25 верст [567, 94-95], у той час коли для нормальної організації роботи відповідних кооперативів, за висновками фахівців з питань кооперативного кредиту, не повинен був перевищувати 5 верст [Див.: 587, 3-9; 588, 36]. Географічна віддаленість потенційних користувачів кооперативного кредиту від місця його надання робила лихварів дещо доступнішим джерелом позик, ніж кооперативні товариства. Ця обставина також сприяла збереженню статусу лихварського капіталу, його подальшому паразитуванню на потребах широких суспільних верств.

Хоча докорінно змінити ситуацію на ринку кредитних послуг кооперація не змогла, однак її безпосередні учасники змогли значно поліпшити своє соціально-економічне становище. На жаль, узагальнюючих даних по українських губерніях щодо цього питання нема, але динаміку зростання господарських можливостей членів кредитних кооперативних товариств можуть відображати й матеріали стосовно 200 тис. селянських домогосподарств Російської імперії, зібрані Управлінням у справах дрібного кредиту Державного банку. Відповідно до них, з 1906 до 1913 року селян, з числа членів кооперативів, які не мали посівних земельних площ, зменшилося на 30,4%; ті, що мали до 5 дес. землі, також перемістилися в більш заможні групи. Кількість селянських господарств із земельними наділами більше 5 дес. відповідно зросла. Подібні процеси відбувалися й щодо інших показників становища домогосподарств. Так, за вказаний період на 20,7% зменшилося серед членів кредитних кооперативів тих, то не мав тяглової худоби та на 7%, у кого була лише одна її одинця. Ті, хто мали двоє і більше голів рогатої худоби, змогли збільшити поголів'я. Стосовно молочних тварин спостерігалася аналогічна ситуація. Господарств, які їх не мали, зменшилось на 25,8% і загалом кількість корів та кіз усіх членів кооперативів зросла [Див.: 589, 74-75]. Отже, участь у кредитно-кооперативній роботі позитивно впливала на господарське становище селянства у сфері забезпечення ключовими засобами

виробничої діяльності: землею, тягловою худобою, молочним поголів'ям. При цьому слід відзначити доступність членства в кредитних кооперативах фактично для найбільшніх прошарків селянського загалу, які за допомогою кооперації могли створити повноцінні господарства.

Непоганою ілюстрацією соціально-економічної ролі кооперативного кредиту для модернізації селянських господарств може бути становище членів Милорадовського кредитного товариства Полтавського повіту. На час свого створення в 1907 році 133 його учасники мали близько 2 тис. дес., а на 1913 рік розміри їхніх землеволодінь досягли майже 2,7 тис. дес., площі посівів зросли відповідно з 1,5 тис. до 2,25 тис. дес., робочої худоби було 400 голів, а стало 480, кількість корів та бичків збільшилася з 252 до 286, поголів'я дрібної худоби – з 292 до 376. Покращилося й технічне забезпечення господарств. Так, кількість плугів у селян зростає з 96 до 141, сівалок – з 4 до 51, жаток взагалі не було, а стало 24 [590, 443-444].

Гарним прикладом ролі кредитно-кооперативної роботи для економічного життя сільського населення можуть бути й події в селі Михалковець Волинської губернії. Це село в перших роках ХХ ст. був одним із найбільшніх у регіоні і тому його еволюція під впливом створеного тут у листопаді 1904 року кредитного товариства, очевидно, відображає типову тенденцію соціально-економічного розвитку населених пунктів охоплених кооперативною діяльністю. На 1905 рік у Михалковці було 80 господарів зі своїми власними будинками, а до 1911-го їх кількість зростає до 105. Господарств без тяглової худоби на 80 дворів нараховувалося 17, а стало 8 на 105. Возів на залізних осях у 1905-му на все село було лише 3, решта їздила на дерев'яних, які згодом зовсім вийшли із вжитку і до 1911-го року усі вже використовували металеві. За вказаний період кількість віялок у селі зростає з 3 до 97. Також з'явилося 3 кінних молотарки, 12 новітніх плугів та інша техніка, яка повністю замінила саморобні землеробські знаряддя відомі ще з діда-прадіда. Усі боржники місцевих лихварів змогли розраховуватися за взяті позики, у тому числі й 7 господарів, що із покоління в покоління знаходилися в борговій кабалі. Щоправда, приватний кредит у селі залишився. Але в результаті

конкуренції з кооперативом ставки не перевищували 15%, а натуральні відробітки за позики зникли [530, 66-67].

Слід зазначати, що наведений випадок зниження вартості кредитних послуг лихварів не мав поодинокого характеру. Хоч у цілому, як зазначалося, кооперація не змогла суттєво послабити позиції приватних кредиторів, однак добре поставлена робота кредитного кооперативу могла скласти серйозну конкуренцію лихварям певної території, а то і взагалі змушувала їх ліквідувати свою діяльність. Так, за ситуацією на 1910 рік у Херсонському повіті, внаслідок поширення кооперативних товариств, ставки за позики у лихварів зменшилися в три рази. У цей же період у Бердянському повіті Таврійської губернії діяльністю Андріївського ощадно-позичкового товариства в радіусі 15 верств від нього приватного кредиту взагалі не існувало. Усі колишні лихварі, пересвідчившись у своїй неспроможності конкурувати з кооперативом, припинили роботу і поклали наявні в них кошти на зберігання до каси товариства [591, 12, 26]. Подібною була ситуація й в зоні Дзензелівського ощадно-позичкового товариства Уманського повіту на Київщині, де приватні кредитори все частіше приходили до висновку про необхідність внести свої гроші на вклади до кооперативу, а не безперспективно пробувати далі самостійно вести фінансові операції [174, 17]. Щоправда, і Андріївське, і Дзензелівське товариство були одними з кращих не лише в Україні, а й у цілому в Російській імперії. Однак, і менш відомі кредитні кооперативи досягали подібних результатів. Про це свідчить, як діяльність згаданого вже Михалковецького товариства на Волині, так і інших осередків кредитно-кооперативної роботи. Зокрема, у 1910-х роках у селі Сорокошичі Остерського повіту Чернігівської губернії внаслідок діяльності кредитного кооперативу багатії стали пробувати позичати гроші за відсотковими ставками, які він встановлював у себе. Водночас проявлялася тенденція до припинення лихварями своїх операцій та передачі ними коштів на зберігання до кооперативного товариства [592].

Наведені фати свідчать про великі потенційні можливості кооперації в справі боротьби з лихварством, її спроможність не лише ефективно здійснювати свою роботу, а й у цілому оптимізувати хід операції на ринку кредитних послуг в

інтересах широких верств населення, безпосередніх виробників матеріальних благ, мобілізуючи при цьому ресурс приватного сектору.

Високий рівень дієвості були здатні виявляти кредитні кооперативні товариства не лише у сфері фінансово-позичкових операцій. Оскільки кредитування селянських господарств з боку кооперації мало виробничий характер – було спрямовано на забезпечення їх реманентом, робочою худобою, землею, добривами тощо, то склався об'єктивний ґрунт для виконання товарно-посередницьких функцій. Останні були покликані, крім полегшення процесу придбання необхідної товарної продукції, унебезпечити кооперованих селян від визиску торговців-посередників. У цій ділянці робота кредитної кооперації функціонально наближалася до споживчо-кооперативної діяльності, однак у суто притаманній для неї формі – наданні товарних позик.

Вказані операції освоювалися поступово і здійснювалися далеко не усіма кредитними кооперативами. На Полтавщині в 1911-му році лише 14 із 230 кооперативів відповідної галузі вели закупівлю для своїх членів посівного насіння та сільськогосподарських знарядь [593]. У 1912 році у Харківській губернії 19 із 216 кредитних кооперативних товариств здійснювали операції з постачання кормів для худоби та реманенту [574, 925]. На Чернігівщині в 1913 році торговельно-посередницькою роботою займалося 13 кооперативів із 248 кредитних та ощадно-позичкових товариств [Підраховано за: 572, 35]. На Волині товарно-постачальна діяльність також знаходилися в стані перших спроб освоєння і за словами тамтешнього губернатора: „... треба з жалем констатувати, що спроби ці слабкі ...” [594, 394].

Відносно успішно опановували торговельно-посередницьку діяльність кредитні кооперативи Херсонської губернії. На 1910 рік 25% товариств відповідної галузі займалися операціями зі збуту зерна [93, 15].

Найактивнішими в оволодінні посередницькими операціями були кредитні кооперативи Катеринославської та Київської губерній. На 1914 рік на Катеринославщині їх здійснювали 80 товариств із 255 [575, 270], а на Київщині в 1915 році, за неповними даними, – 135 [Див.: 595, 541].

Результати товарно-постачальних операцій кредитних кооперативів суттєво позначалися на матеріальному становищі їх членів. Кооперативне постачання товарної продукції селянам усувало необхідність користуватися послугами приватних торгівців, які намагалися якнайдорожче реалізовувати свої товари. За допомогою кредитних кооперативів хлібороби мали можливість придбати сільськогосподарський реманент, робочу худобу, добрива тощо за помірними цінами. Так, на Поділлі названі кооперативи реалізовували товарну продукцію в середньому на 5-10% дешевше, ніж приватні фірми [596, 7]. А часом різниця була ще більш разючою. Наприклад, М'ястківське кредитне кооперативне товариство на Поділлі за ситуацією на 1909-1910 роки реалізовувало шкіру за ціною на 30% нижчою, ніж на місцевому ринку [570, 5]. В інших регіонах рівень ефективності торговельно-постачальницьких операцій був у цілому такий же. Так, у слободі Боромля Охтирського повіту на Харківщині кредитне товариство доставляло своїм членам бляху за 2 руб. 22 коп. пуд, коли в приватній торгівлі вартість вказаного товару становили 2 руб. 40 коп. [597, 38]. Телепінський кредитний кооператив на Чигиринщині в 1912 році постачав селянам сівалки „Ельворті” на 25 руб. та листове залізо першого гатунку на 10-15 коп. за пуд дешевше, ніж торговельні фірми [598]. Єлисаветградське ощадно-позичкове товариство в 1916 році продавало дрова за ціною в межах 22-31 коп. за пуд, вугілля за 46-52 коп., у той час коли на місцевому ринку вони коштували відповідно 28-35 коп. і 75-80 коп. [599, 398].

Товарно-постачальні операції кредитних кооперативних товариств інколи велися настільки успішно, що призводили до розорення крамарів і навіть великих торговців, з якими їм доводилося конкурувати. Так, Білоцерківське ощадно-позичкове товариство в 1914 році ефективно налагодженим продажем дров змусило припинити діяльність купця Стомахіна. Обурений торговельними операціями кооперативу, він був вимушений шукати кращої долі, виїхавши аж в Америку [600, 76-77].

Крім товарного постачання, кредитна кооперація брала на себе й організацію збуту продукції селянських господарств. Цей вид посередницьких операцій також знаходився на початковому етапі освоєння, однак опанувавши ним кооперативи

значно полегшували своїм членам умови господарювання. Налагодження кооперативного збуту головним чином торкнулося зерна – найважливішої продукції селянських нив. Операції з хлібом здійснювалися у двох формах. Перша передбачала закупівлю в селян зерна готівкою з наступною реалізацією його, за якої усі отримані кошти залишались кооперативному товариству. За іншої форми – зерно передавалося кооперативу в заставу за наданий кредит.

Організація операцій зі збуту хліба зумовлювалась необхідністю протидії на ринку діяльності скупників. Останні користуючись нагальними потребами селян у фінансових ресурсах для сплати податків, щороку восени скуповували селянські урожаї фактично за безцінь, а згодом перепродували їх. Реалізація зерна через кооперативи давала можливість хліборобам вчасно одержувати за продукцію своїх господарств належну грошову винагороду.

Слід зазначити, що урядові кола з розумінням ставилися до проблем налагодження кооперативного збуту хліба. Починаючи з 1907 року Управління в справах дрібного кредиту надавало спеціальні позики кооперативам для здійснення ними операцій з зерном [601, 35]. У 1911 році вказане Управління знайшло можливість розпочати пільгове кредитування будівництва кооперативними товариствами зерносховищ. Термін повернення позик визначався аж у 20 років зі сплатою 5% річних [602, 240]. На певних умовах Департамент землеробства надавав кредитним кооперативам техніку для очищення зерна [603].

Вказані заходи держави очевидно стимулювали зацікавлення кооперації посередницькими операціями з хлібом і сприяли їх здійсненню. За ситуацією на 1913 рік, за неповними даними, на території українських губерній кредитні та ощадно-позичкові товариства мали 59 зерносховищ, місткість яких дозволяла зберігати близько 2,5 млн. пуд. зерна [Підраховано за: 201, Часть IV, 21]. Будівництво цих споруд, мабуть, не обійшлося без фінансової підтримки Управління у справах дрібного кредиту, якої, звичайно, не вистачало для повноцінного забезпечення організації кооперативного збуту хліба. Брак приміщень для зберігання зерна був однією з причин невеликого поширення операцій з ним. Крім цього, негативно позначалися на розгортанні посередницької діяльності

кредитних кооперативів відсутність спеціалістів відповідного фаху, належних обсягів коштів, досвіду ведення такої роботи, недовіра селян до неї.

**Кількість кредитних кооперативів, що оволоділи
операціями зі збуту зерна**

[Складено за: 44, 73; 604, 75; 605; 606, 206; 593, 639; 577, 616; 607, 56-57;
608, 128, 130; 604, 75; 609, 359]

Роки Регіони	1909	1910	1911	1913-1914	1915
Київська губернія					18
Полтавська губернія	4	5	3-6	19	бл. 70
Харківська губернія				26	
Чернігівська губернія				5	
Верхньодніпровський повіт Катеринослав- ської губернії				15	
Мелітопольський по- віт Херсонської губ.				19	
Миколаївський повіт Херсонської губернії				22	

Наведені розрізнені дані щодо оволодіння кредитними та ощадно-позичковими товариствами посередницькими операціями з зерном можуть бути свідченням зародкового стану цього напрямку роботи. Останнє також підтверджується характером фінансових витрат кооперативів. Так, у лівобережних губерніях понад 80% коштів кредитних та ощадно-позичкових товариств спрямовувалось на позичкові операції [84, 14]. На Правобережній Україні вказаний показник досягав 88%, кошти вкладені в товари склали лише 0,73% балансових сум. [Підраховано за: 610, 8-9]. За деякими підрахунками, позичкові операції усіх кредитних кооперативів Наддніпрянської України в 1915 році сягали 580 млн. руб., у той же час обсяги посередницької діяльності становили тільки 92 млн. [Див.: 611, 88]. Цілком очевидно, що операції з зерном, як і загалом вся торговельно-посередницька діяльність, займали далеко не першорядне місце в роботі кредитних кооперативів.

Однак, з огляду на загальний процес становлення кредитно-кооперативного руху є підстави стверджувати, що діяльність відповідних товариств зі збуту хліба в цілому розвивалась не так вже й повільно. Опанувавши нею кооперативи приносили своїм членам помітний матеріальний зиск. Дякуючи посередницьким операціям кредитних кооперативів селянські господарства отримували можливість реалізовувати зерно за цінами значно вищими, ніж торгівці-посередники. Наприклад, Тузловське кредитне товариство в Одеському повіті забезпечувало доход з продажу хліба на 2 коп. за пуд більший, у порівнянні із скупниками. Крім цього, ще 1 коп. з кожного реалізованого пуду потрапляла до каси кооперативу [612, 29]. Дзензелівське ощадно-позичкове товариство Уманського повіту на Київщині давало можливість отримати за пуд жита на 8-10 коп., ячменю на 3-5 коп. та вівса на 4 коп. більше, ніж у торговців зерном [Див.: 613, 4]. Також на Київщині Корнинський кредитний кооператив на кожному пуді селянського зерна не давав втрачати від 15 до 30 коп. [614, 504].

У районах добре налагодженого кооперативного збуту хліба скупники, щоб витримати конкуренцію, були вимушені підвищувати закупівельні ціни, внаслідок чого від посередницьких операцій кредитних та ощадно-позичкових товариств вигравали не лише їх члени, а усі селянські господарства ближчих місцевостей. Так, зокрема, сталося в 1910 році в одному із куточків Полтавського повіту, поблизу залізничних станцій „Божков” та „Решетілівка”, де діяльністю 4-ох кредитних кооперативів торговці-посередники були змушені підвищити ціну на 2-3 коп. [615, 25]. У 1909-1910 роках, внаслідок посередницьких операцій Новобугського кредитного товариства Херсонського повіту, скупники за пуд зерна пропонували на 10 коп. більше, ніж у 1908 році [616]. Анівське кредитне товариство Катеринославської губернії в 1912 році змусило торговців підняти закупівельні ціни на ячмінь на місцевому ринку з 53 до 65 коп. [617, 170]. У 1914 році в районі діяльності Перекопівського кредитного товариства Валківського повіту на Харківщині вартість зерна піднялась на 3-5 коп. [618].

Товарно-посередницька діяльність виявляла спроможність суттєво оздоровлювати ситуацію на ринку зернових і у межах значних територій. У 1914

році журнал „Южное хозяйство” констатував, що в Полтавській губернії внаслідок торговельної роботи кредитних кооперативів „Ціни на хліб та продукцію селянських господарств значно зміцніли. Перекупники, якщо й не остаточно усунуті, то все ж поставлені у відповідні межі” [619].

Отже, незважаючи на скромні масштаби ведення кредитними кооперативами операціями зі збуту, вони дієво впливали на процеси ціноутворення на ринку зернових та іншої сільськогосподарської продукції. При цьому створювалися можливості для одержання хліборобами справедливої винагороди за свою працю, формувалися позитивні наслідки входження селянських господарств, як кооперованих, так і непричетних до кооперації, до товарно-ринкового простору.

Посередницька діяльність кредитних та ощадно-позичкових товариств торкнулася і найболючішої проблеми селянського життя тієї епохи – земельного питання. Зокрема, за допомогою вказаних типів кооперативів відбувалася оренда земельних ділянок. Цей вид посередницької діяльності здійснювався в Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській та Чернігівській губерніях [620, 288]. Його не можна вважати поширеним, однак він досить швидко набував розвитку. За неповними даними, у 1909 році на території Наддніпрянської України оренду землі для своїх членів здійснювало 116 кредитних кооперативів, у 1910-му – 123, 1911-му – 161. Орендовані ними площі становили близько 74,5 тис. дес., 97 тис. дес. та понад 311,5 тис. дес. відповідно [Підраховано за: 201, Часть IV, 22]. Отже, за лічені роки земельні угіддя взяті в оренду кредитними кооперативами зросли більш ніж у 4 рази.

Переваги кооперативної оренди над традиційними – індивідуально-груповими – видами її здійснення були досить відчутними. Кооперативи мали можливість брати в оренду великі площі землі, що суттєво позначалося на їх ціні. Наприклад, Андріївське кредитне товариство Зміївського повіту на Харківщині орендувало 600 дес. по 11-13 руб. за десятину, у той час коли окремим селянським господарствам оплата за такий вид користування землею досягала 26-30 руб. [621, 736]. Крім зниження цін, кооперативна оренда позбавляла хліборобів від натуральних поборів на користь орендодавців, а за певних умов, за вимогою

кооперативу змушувала застосовувати новітні агротехнічні досягнення в господарській діяльності, що також позитивно позначалося на соціально-економічному становищі селянської верстви.

Помітним явищем у роботі кредитних кооперативних товариств було й ведення посередницьких операцій з купівлі землі. Щоправда, віднайдені джерельні матеріали з цього питання не дають можливості судити про розміри земельних площ, які отримали селяни у власність дякуючи цьому напрямку діяльності кредитної кооперації [Див.: 201, Часть IV, 22].

Важливу роль у модернізації селянського господарювання відіграло і створення та функціонування при кредитних та ощадно-позичкових товариствах виробничої інфраструктури сільського господарства. За неповними даними, кредитні кооперативи Наддніпрянської України мали загалом 72 зерноочисних пунктів, 15 пунктів запліднення худоби, 90 станцій прокату сільськогосподарської техніки, 46 зразкових полів та 108 спеціальних приміщень для зберігання різноманітних матеріальних цінностей [Підраховано за: 201, Часть IV, 23].

Вирішуючи проблеми матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, кредитні та ощадно-позичкові товариства створювали й власні підприємства: млини, крупорушки, майстерні тощо. Таких об'єктів у власності вказаних кооперативів було не менше 44 [Підраховано за.: 201, Часть IV, 23]. Наприклад, Ярошинське кредитне товариство Харківської губернії організувало виробництво черепиці, витративши на це більше 3,5 тис. руб. [Див.: 622, 246]. Подібний напрям у роботі мало й Ново-Бугське товариство, яке збудувало цегельно-черепичний завод [623, 76].

Деякі кредитні кооперативи мали по декілька виробничих об'єктів, що забезпечували потреби селянських господарств. Так, Барахтянське кредитне товариство Васильківського повіту на Київщині організувало прокатну станцію, де знаходилися сім жаток та дві молотарки, а також придбано паровий млин [624, 783]. Косовське товариство Сквирського повіту мало пункт запліднення худоби з 2-ма жеребцями та биками і кнуром, млин з нафтовим двигуном, який за два роки повернув витрачені на нього кошти, та цегельний завод [625, 690].

Отже, кредитні кооперативи здійснювали різнопланову діяльність, спрямовану на забезпечення продуктивного функціонування селянських господарств у ринкових умовах. У системі сільськогосподарського виробництва вони виконували не лише позичкові операції, а й займалися організацією товарного постачання, збутом продукції, розбудовували необхідну інфраструктуру для ефективного господарювання хліборобів. Результатом діяльності вказаних кооперативів стала доступність для їхніх членів кредитних послуг, які унеможливлювали розорення селянських господарств і водночас сприяли агротехнічній модернізації останніх. Крім цього, внаслідок поширення торговельно-посередницьких операцій, кооперовані селяни змогли брати участь у процесі куплі-продажу товарів без допомоги приватного торговельного апарату, що забезпечувало, з одного боку, доступність цін під час придбання промислової продукції, а з іншого, достатньо високі ціни на результати господарської діяльності самих селян. В окремих регіонах успішне ведення кредитними кооперативами позичкової та збуто-постачальної діяльності суттєво позначалося на тенденціях ціноутворення в інтересах широких верств населення.

На кінець XIX – початок XX ст. припадає і становлення спеціалізованої сільськогосподарської кооперації у двох її основних видах: збуто-постачальної та, з певними застереженнями, виробничої у формі землеробських артілей. Якщо споживчі та кредитні кооперативи в силу свого соціального складу потрапили в систему сільськогосподарського виробництва, то вказана вище галузь кооперативної діяльності була безпосередньо пристосована до вирішення завдань сільського господарства.

З'ясування становища спеціалізованої сільськогосподарської кооперації має ряд проблем, що ускладнюють дослідникам встановлення повноцінної картини її розвитку. Головною перешкодою є відсутність статистичних відомостей щодо кооперативних товариств цієї галузі. Вірніше кажучи, офіційна статистика Російської імперії не відокремлювала збуто-постачальні сільськогосподарські

кооперативи від громадських організацій агрокультурного характеру [Див.: 626], а облік землеробських артiлей взагалі не вiвся [Див.: 627, 3].

Крім цього, організаційно-правові засади діяльності сільськогосподарських кооперативів, започатковані виходом нормального статуту в 1898 році, зумовлюють певні складнощі з їх ідентифікацією. Адже створені відповідно до нього установи, які в українській історико-кооперативній літературі отримали назву: громади, були громадськими організаціями агрономічно-просвітницького характеру, що мали право вести торговельно-посередницькі операції, займатися переробкою продукції селянських господарств, утримувати для них необхідну виробничу інфраструктуру, тощо – власне, сполучали в собі ознаки громадського об'єднання і кооперативу. У результаті, під однією юридичною формою могли існувати різні за походженням утворення, в залежності від того чи займалися вони господарською діяльністю, чи ні. На початку ХХ ст., у часи існування сільськогосподарських громад, серед сучасників останні зазвичай розглядались як „кооперативи ... культурно-господарського роду” [628, 150], як такі, що „займають особливе місце. Не будучи кооперативами чистого виду...” [629]. Водночас, спостерігалися факти, коли при підрахунках кількості кооперативів змішувалися „в одне сільськогосподарські товариства і громади” [630]. Врешті-решт, невизначеність організаційно-господарських характеристик громад не могло не позначитися на якості їх обстеження різними установами та окремими особами, що значно ускладнює сучасним дослідникам з'ясування становища сільськогосподарської кооперації на базі джерел особового походження, земської та кооперативної статистики, тощо.

Слід також зазначити, що в історико-кооперативній літературі щодо сільськогосподарської кооперації існує певна термінологічна невизначеність. Внаслідок залучення кооперативів різних галузей до виконання виробничих завдань селянських господарств, ряд істориків минулого та сучасності, зокрема І.Батюк, І.І.Бутенко, І.О.Коренев, А.Г.Морозов, класифікують усі види селянських за складом кооперативних товариств як сільськогосподарські [34, 8-11 та ін.; 43; 91-92; 631]. Попри наявності відповідної логіки такого підходу, останній можна визнати доцільним лише в дослідженнях, присвячених безпосередній ролі кооперації в

розвитку селянського господарювання. У разі, коли мова йде про кооперативний рух чи кооперацію в цілому, слід застосовувати галузеву класифікацію кооперативів – власне, традиційний їх поділ на споживчі, кредитні та інші.

Усі зазначені обставини дослідження спеціалізованої сільськогосподарської кооперації зумовили великі розбіжності у визначенні істориками їх кількості та інших параметрів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Перші дослідники цієї проблеми, які були свідками і учасниками подій кооперативного життя тих часів, давали такі оцінки поширенню відповідних кооперативів. Найменш оптимістичну кількість наводив О.Зарудний, не беручи до уваги сільськогосподарські громади, а лише пайові спеціалізовані товариства. Разом з територією Курщини та Кубані, в Україні таких було в 1913 році, на його думку, тільки 84 [632]. За даними О.Т.Покуля, який у свою чергу користувався відомостями зібраними Н.В.Морачевським, у дев'яти українських губерніях на 1915 рік діяло 1017 сільськогосподарських кооперативів [633, 27]. І.Батюк нараховував в Україні на 1912 рік 532 громади та декілька десятків пайових товариств відповідної галузі [34, 9]. К.А.Мацієвич вказував, що на 1914 рік діяло 907 громад та 89 сільськогосподарських товариств [57, 10].

Сучасні дослідники притримуються наступних поглядів щодо поширення кооперативів цієї галузі діяльності. Так, В.І.Марочко вважає „більш об'єктивними і близькими до істини” їх кількісними показниками цифру 850 на 1912-1913 рік [105, 43]. А.О.Пантелеймоненко показує наступну динаміку розвитку сільськогосподарських кооперативів: в 1905 році на Україні було 73, у 1910-му – 140, а в 1911-му вже – 533 відповідних товариств, з яких 468 комбінованих та 65 спеціальних [75, 14]. За підрахунками І.П.Прокопенко, на січень 1915 року діяло 1500 сільськогосподарських кооперативів [73, 15].

Дозволимо й собі висловити ряд міркувань щодо порушеного питання. Оцінюючи кількісні показники поширення сільськогосподарських кооперативів, слід зазначити, що певну роль у їх з'ясуванні можуть відіграти матеріали статистичних обстежень Департаменту землеробства та землевпорядкування. Хоч вони й не відокремлювали кооперативів від громадських організацій, однак

поділяли усі товариства на губернські, повітові та сільські. З великим ступенем ймовірності можна стверджувати, що за рідким виключенням агрономічно-просвітницьких громадських об'єднань поміщиків та інтелігенції в сільській місцевості не було – вони діяли в губернських та повітових містах. А тому товариства класифіковані як сільські треба ідентифікувати як кооператив. Крім цього, вказані статистичні матеріали містять дані щодо юридичної бази відповідних утворень, яка також дає можливість ідентифікувати кооперативи.

Виходячи з вище вказаного, на основі статистичних обстежень Департаменту землеробства і землевпорядкування, є підстави говорити, що з часу введення в дію нормального статуту 1898 року і до січня 1904 року в сільській місцевості українських губерній Російської імперії розпочали діяльність 26 сільськогосподарських громад загального призначення та 4 спеціалізованих [Підраховано за: 634, 28-29]. Щоправда, окремі громади могли мати своїм центром повітові міста. Виходячи із даних щодо нормативної бази діяльності відповідних організацій та попередніх результатів підрахунків є підстави стверджувати про існування на січень 1904 року 43 сільськогосподарських громад [Підраховано за: 194, 6-48].

Ступінь поширення громад на 1905 рік непогано відображають відомості виявлені В.Сапьяолкіним у матеріалах Головного управління місцевого господарства МВС Російської імперії. Виходячи з останніх у вказаний період було 57 громад [Підраховано за: 635, 6, 309-310, 322-323, 326-328, 385-393, 420-422, 436-442].

Досить докладні дані щодо розвитку сільськогосподарської кооперації існують на 1909 рік. Своєю появою вони завдячують співпраці Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств Московського товариства сільського господарства з Департаментом землеробства. За результатами проведеного ними анкетування на території українських губерній діяв 251 кооператив вказаної галузі, у тому числі 199 громад, 17 садівничих товариств, 14 птахівничих, 4 пайових товариства загального призначення, 4 бджільничих, 3 лісоводних, 3 сільськогосподарських кружки, 2 риболовецьких кооперативи, 1 шовководчий, і ще 4 інших видів діяльності [Підраховано за: 636, 167-168].

У подальший період Комітет щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств продовжував збирати відомості про сільськогосподарську кооперацію, дякуючи чому маємо наступні дані. На 1 січня 1913 року, за матеріалами названого Комітету, в Наддніпрянській Україні діяло 770 громад, з яких 693 спеціальних та 77 загального призначення, та 84 пайових товариства, у тому числі 62 універсальних та 22 спеціалізованих. Серед останніх – 11 молочарських кооперативів. Одже, разом 854 кооперативних товариства [Підраховано за: 201, Часть II, Таблицы, 36-37].

Однак, найповніші відомості, очевидно, містять матеріали Кооперативної секції Всеросійської виставки 1913 року в Києві. Названа секція цілеспрямовано збирала дані про кількість сільськогосподарських кооперативів, проводячи анкетування різноманітних товариств та їх союзів, земських та державних органів. Далеко не всі установи виявили бажання надати інформацію для виставки. Однак, зібрані відомості все ж таки найбільш повно відображають картину поширення кооперації цієї галузі. Відповідно до даних секції, на кінець 1912 року в українських губерніях налічувалося 778 сільськогосподарських кооперативів, які діяли на підставі затверджених статутів. Разом із кооперативними організаціями цього ж виду, але створених шляхом укладання договорів між учасниками, що завірялися нотаріально, загальна кількість сільськогосподарських кооперативів досягала не менш як 950 одиниць. З останніх 769 складала громади (697 спеціалізованих та 72 комбінованих) і 181 пайове кооперативне товариство (37 спеціальних та 144 загального призначення) [Підраховано за: 637, 3, 5, 14; 201, Часть V, 1-5].

У наступний період кількість сільськогосподарських кооперативів дають можливість встановити матеріали Департаменту землеробства. На 1915 рік в Україні працювало 138 пайових товариств та 916 громад (880 загальних та 36 спеціалізованих) [Підраховано за: 195, Общий обзор, 74-75, 78-79].

У наведених вже матеріалах щодо кількісних показників поширення сільськогосподарських кооперативів вочевидь відсутні відомості про товариства спільного обробітку землі – землеробські артілі. Їх існування в науковій літературі, як правило, пов'язується з діяльністю в 1890-х роках у Херсонській губернії

відомого кооперативного діяча М.В.Левитського. Проблем становища артільного руху вже на початку ХХ ст. дослідники як минулого, так і сучасності намагаються уникати, наводячи, в кращому випадку, лише окремі данні стосовно існування тієї чи іншої артілі, або ж більше зупиняються на загальних проблемах виробничої кооперації [Див., зокрема: 34 9; 105, 34-38 та ін.; 638; 639, 96-156].

Така ситуація зумовлена відсутністю будь-яких статистичних матеріалів щодо цього питання. А пошук розрізнених відомостей про артільне землеробство занадто трудомісткий процес навіть для тих дослідників, які предметно вивчають сільськогосподарську кооперацію, та ще й не передбачуваний, оскільки заздалегідь не гарантує виявлення маси джерел, необхідної для ґрунтовних висновків. Однак, маємо можливість доповнити картину становища артільної справи.

Передусім, користуючись нагодою, слід згадати і загальновідомі херсонські артілі створені М.В.Левитським. Організація артілей розпочалась восени 1894 року [640, 9] і до травня 1896 року їх кількість у регіоні досягала 86 [433, 15-16 зв.], а ще згодом 125 [641, 3]. Однак, як відомо, вони виявилися недовговічними і за ситуацією на кінець 1903 року цих артілей залишилось лише 16 [Підраховано за: 642, 28-29].

Одночасно з М.В.Левитським, наприкінці 1890-х років, на Катеринославщині організацією артільного землеробства серед селян займався його соратник М.В.Биков. Кількість створених за участю Бикова відповідних товариств не відома, але на початку ХХ ст. вони також розпалися, крім однієї [643]. Приблизно в цей же період поодинокі артілі існували поблизу Сум на Харківщині та в Лубенському повіті Полтавської губернії [644, 6 зв.-7].

Чергове пожвавлення артільного руху розпочалося після революції 1905-1907 років [Див.: 645, 326-327]. Воно не зумовило широкого розвитку колективного землеробства, однак мало вже більш сталі наслідки, ніж у 1890-х. Напередодні світової війни існування селянських землеробських артілей фіксувалося в Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Харківській, Чернігівській [646, 71] та Херсонській губерніях [422, 29]. Про кількісні характеристики їх поширення повних даних немає. Водночас відомо, що в Полтавській губернії діяло більше 10 артілей [647, 79], у Харківській на 1910 рік – 2,

одна з яких існувала ще з початку 1890-х [Див.: 424; 648], в Чернігівській – 3, що виникли в 1911-1913 роках [649, 174-175].

Чимала кількість товариств спільного обробітку землі, очевидно, існувала на Київщині. За підрахунками відомого знавця виробничої кооперації початку ХХ ст. Є.Д.Максимова, у цьому регіоні в досліджуваний період працювало 53 промислових та сільськогосподарських артілей [650, 114]. Враховуючи, що максимальна кількість промислових кооперативів Київської губернії за найоптимістичнішими даними могла досягати 30 [Див.: 651, 378], є підстави стверджувати: землеробських виробничих товариств було більш ніж два десятка.

Землеробські артілі 1910-х років були досить сталими господарськими утвореннями: існували не один рік підряд і не залишили в джерельних матеріалах відомостей ні про свій розклад, ні навіть організаційну невпорядкованість. Можна припустити, що їх на території Наддніпрянської України у вказаний період працювало декілька десятків. Враховуючи останнє, а також з огляду на попередні кількісні данні щодо кооперативів сільськогосподарського профілю є підстави стверджувати, що напередодні Першої світової війни в українських губерніях Російської імперії діяло не менше 1 тис. спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів, включаючи громади, пайові збуто-постачальні товариства та землеробські артілі, що існували на підставі затверджених органами влади статутів та нотаріально завірених угод. А в наступний період, незважаючи на воєнні дії, їх кількість продовжувала зростати, хоча говорити про конкретні цифри складно, оскільки значна частина відповідних кооперативних товариств була організована на договірних засадах і не реєструвалася державними органами.

Отже, спеціалізована сільськогосподарська кооперація постала в досить різноманітних організаційно-господарських та правових формах. За характером поширення вона значно поступалась споживчо- та кредитно-кооперативній діяльності та відзначалась відносною слабкістю в організаційних формах, адже розвинулася в основному у формі громад. Останнє, у свою чергу, зумовлювало фінансову слабкість сільськогосподарської кооперації. Сільськогосподарські громади не мали безпосередніх механізмів акумуляції коштів і, значною мірою,

працювали дякуючи субсидіям держави і земств. Наприклад, земські збори Київської губернії виділили на 1916 рік на потреби громад 1,5 тис. руб. і, якщо виникне у тому потреба, вважали за можливе асигнувати ще 1 тис. руб. додатково [652, 11-11 зв.]. Громади Харківської губернії на 44% формували свої фінансової ресурси з урядових та земських допомог, Чернігівської – на 20%. Однак, незважаючи на організаційно-правову специфіку, вони швидко розпочали опановувати функції кооперативного збуту і постачання, вирішуючи таким чином проблеми свого матеріального забезпечення. Так, громади Катеринославської, Чернігівської [653, 314], Полтавської губерній більше половини коштів формували за рахунок товарно-посередницьких операцій [Підраховано за: 173, 204].

На Полтавщині в 1911 році із 191-ї громади 164 вели торговельно-посередницькі операції. При цьому, 80% тих, що не розпочали їх, виникли впродовж 1910-1911 років – отже, просто не встигли налагодити господарську діяльність [Підраховано за: 173, 3, 175-178].

У Чернігівській губернії на 1913 рік 41 громада із 90 існуючих займалась збуто-постачальними операціями. Більшість з них – 23 громади – мали від цього прибутки, для 12-ти такі операції виявилися збитковими і 6 не отримували ні збитків ні доходів [172, 5, 98-103].

Напередодні Першої світової війни активно вели торговельно-посередницьку діяльність громади Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Збутові та постачальні операції, а також оренду землі для своїх членів здійснювали в цьому регіоні 15 із 18-ти названих організацій [44, 96-97].

Посередницькі операції приносили чималий зиск селянським господарствам, який полягав у здешевленні товарів під час їх придбання та забезпеченні вигідних умов збуту продукції власного виробництва. Окремі приклади роботи громад дають непогане уявлення про ефективність їхньої збуто-постачальницької діяльності. Зокрема, Пісчанська сільськогосподарська громада Полтавського повіту в 1912 році реалізовувала селянам дошки на 5-10 коп. дешевше, ніж у приватній торгівлі [654]. Також на Полтавщині закупівельна робота Карлівської громади змусила в зоні своєї діяльності скупників платити хліборобам за зерно на 2-3 коп. за пуд дорожче „проти

своїх звичайних цін” [655, 13]. Різнопланові посередницькі операції цієї громади сприяли стабілізації цін на місцевому ринку на широкий асортимент товарів, які до її створення залежали виключно від сваволі торговців [656, 46].

Поширеність серед громад діяльності з організації кооперативного збуту та постачання, фінансово-господарська ефективність названого напрямку роботи переконливо вказує, що їх дійсно слід вважати різновидом спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів, за слушною оцінкою В.І.Марочка, однією з „форм сільськогосподарської кооперації” [105, 38]. Зрештою, й усі інші галузі діяльності цих утворень зовсім не суперечили засадам кооперативної самопомоги. Громади забезпечували функціонування системи закладів, що на рівні останніх досягнень науки, як на той час, вирішували цілий спектр матеріально-технічних та агрономічних проблем селянських господарств. Мова йде про станції прокату техніки, пункти запліднення худоби, зразкові поля, бібліотеки сільськогосподарської літератури тощо. Узагальнюючі відомості щодо їхньої кількості в окремих губерніях напередодні світової війни вказують на чималу роль громад у забезпеченні передових форм господарської діяльності селянства.

Об'єкти виробничої інфраструктури сільськогосподарських громад

[Складено за: 172, 5, 42, 55, 74, 113, 131-134 та ін.;

173; 657, 28-30, 70, 72, 79-80, 97; 658]

Губернії	рік	Кількість громад	Станцій с-г. техніки	Загальна кількість одиниць с-г. техніки	Пунктів запліднення худоби	Зразкові поля та ділянки	Бібліотеки	Підприємства, майстерні	Проведення с-г. курсів	Проведення читань з питань сільського господарства
Ольгопільський повіт Подільської губернії	1914	10		7	6	3				52 за 1913–1914 р
Полтавська	1911	203	192	1441	105	>154+504	166	2		1026
Харківська	1908 – 1909	22 – 26	18		12	15	17	1		157 у 1908 р
Чернігівська	1913	90	67	501	44	19+126	42	8	7	85

Багатопланова діяльність громад суттєво впливала на модернізацію системи селянського господарювання, докорінно змінювала техніко-економічні умови життя українських хліборобів. Про це, зокрема, свідчать зміни у виробничому оснащенні селян Полтавщини, що відбулися під впливом цих організацій. За деякими підрахунками, завдяки діяльності громад у губернії впродовж 1900-1910 років кількість залізних плугів у хліборобів зросла майже в 1,8 рази, рядних сівалок – у 7,2, жаток і снопов'язалок – у 4,4, катків та кінних молотарок – більш, ніж у півтори рази, віялок і сортувальників – збільшилось майже вдвоє. У цей же період виходили із використання традиційні, застарілі знаряддя праці. Кількість дерев'яних плугів зменшилася в 7 разів, дерев'яних борон – 4,5, сохи фактично повністю втратили господарське значення – їх у селян стало більш ніж у 20 разів менше [659, 18].

Високу дієвість виявляли й пайові сільськогосподарські кооперативи, зокрема молочарські. Молочарська кооперація розпочала свій розвиток з 1910 року і набула поширення на Київщині. На 1914 рік у Київському повіті діяло 16 відповідних товариств [660, 21], у наступному 1915-му – 20 [661, 509], а на 1916-й їхня кількість досягла 26 [662, 681].

Об'єднання селянських господарств у кооперативи для спільної переробки та збуту молокопродуктів приносило їм значні господарські переваги. Придбана колективними зусиллями техніка давала можливість значно якісніше здійснювати виробництво відповідних товарів. Так, для створення 1 фунту масла в домашніх умовах необхідно було 37 фунтів молока, а за допомогою придбаного кооперативом устаткування таж кількість названого продукту виготовлялась з 22-25 фунтів сировини. Крім цього, у кооперативному товаристві товар завжди виготовлявся з свіжих вершків, був якіснішим і відповідно за нього отримувалися більші кошти. Якщо власноруч виготовлене селянами масло із вершків влітку більше 20-25 коп., а взимку 25-30 коп. не коштувало, то в молочарських товариствах його ціна становила відповідно 40 і 50 коп. [663, 15]. Задоволені молокопродуктами таких товариств були й споживачі. Адже зазвичай кооперативи продавали масло на декілька копійок дешевше [664, 108]. Покупцями їхньої продукції були досить вимогливі споживачі.

Зокрема у Києві клієнтами молочарських товариств були ресторан „Уніон”, магазин „Ляк”, земські чиновники [665, 343].

Молочарські кооперативи також давали можливість селянським господарствам відмовитись від послуг продавців-посередників, які займались спекулятивними операціями на ринку молокопродуктів. Так, у вже згаданому Київському повіті скупники купували у селян молоко за ціною 70-80 коп. за 100 склянок. Створені влітку 1912 року молочарські товариства стали здійснювати закупівлю за 1 руб. 50 коп. і організовували реалізацію продукції безпосередньо споживачам. Скупники-спекулянти, щоб остаточно не втратити свій бізнес, були вимушені підвищити ціну на молоко до 1,2–1,4 руб. [666, 76]. Аналогічні результати дала й діяльність молочарського товариства в селі Грушках Житомирського повіту на Волині. У скупників за пуд молока селяни могли отримати 25-28 коп., а кооператив повів закупівлю його у своїх пайовиків за 40 коп. і в сторонніх – за 35 коп. [667]. Отже, спеціалізовані сільськогосподарські збуто-постачальні кооперативні товариства, модернізуючи систему виробничої діяльності та унеможливаючи паразитування торговців-перекупників, приносили своїм членам чималий матеріальний зиск.

Високим рівнем економічної ефективності відзначалися й землеробські виробничі кооперативи. Відомі херсонські артілі значно покращили господарське становище своїх учасників. З 1895 по 1898 рік цінність майна членів 125 землеробських товариств у грошовій формі виросла на 90 тис. руб., що відображали принципові зрушення у виробничому оснащенні їхніх господарств. Забезпеченість артільників кіньми, волами та різноманітними знаряддями зростала в три рази, посівні площі збільшились майже вдвоє, а заборгованість по різноманітним податковим платежам зменшилася в 5 разів [Див.: 668, 7-8].

Високим рівнем культури організації господарської діяльності відзначалися землеробські артілі 1910-х років. Часто вони мали навіть новітню сільськогосподарську техніку. Зокрема, Морозовське землеробське товариство Переяславського повіту Полтавської губернії використовувало залізні плуги, культиватори, рядні сівалки, вживало заходів з придбання жатки та молотарки [669, 12]. Робота в артілях здійснювалась під керівництвом агрономів, що, до речі, часто

передбачалося статутними документами. Так, Дар-Надежденський виробничий кооператив Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, який був створений на земельних площах орендованих кредитним товариством, відповідно до укладеної з останнім угоди у своїй діяльності керувався такими настановами: „Час оранки, посіву, а також способи посіву та обробки повинні здійснюватися за першою вимогою агронома та його вказівками ...” [670, 724].

Передове, у порівнянні з пересічними селянськими господарствами, агротехнічне забезпечення землеробських артілей надійно забезпечувало їм зростання фінансово-економічних показників. Зокрема, у 1910 році Барківське товариство отримало чистого прибутку 9,67 руб. з десятини, а вже в 1911 році – 16,92 руб. [669, 11]. Артїлі Таращанського та Радомишльського повітів на Київщині, орендуючи земельні площі по 200-300 дес., розгорнувши вирощування цукрових буряків і доставляючи їх на цукрові заводи здобули високий авторитет серед підприємців, які розглядали селянські виробничі кооперативи як самих перспективних партнерів по бізнесу [671, 96].

Отже, усі форми спеціалізованої сільськогосподарської кооперації: громади, пайові збуто-постачальні товариства, землеробські товариства – проявляли високу економічну дієздатність і виступали надійною основою господарювання в товарно-ринкових умовах. За темпами свого розвитку вони відставали від інших галузей кооперативної роботи. Можливо, це відбувалось внаслідок гіршого, у порівнянні з споживчою та кредитною кооперацією, правового забезпечення її розвитку. Тому завдання кооперативного збуту та постачання сільськогосподарської продукції активно перебирали на себе інші види кооперативів, не залишаючи місця для цієї діяльності спеціальному виду товариств. Давалася взнаки й загальна агротехнічна відсталість селянських господарств, точніше – відсутність у них розвиненої галузевої структури, спрямованої на виробництво на ринок. Останнє стримувало формування широкої мережі спеціалізованих під окремі напрямки господарської діяльності селян кооперативів, даючи простір, головним чином, для розвитку лише універсальних її видів.

Фактично за лічені роки селянська кооперація перетворилася в потужну економічну силу. Стрімке кількісне зростання кооперативних товариств призвело до помітних якісних зрушень у системі аграрного виробництва. Кооперація виявилась спроможною забезпечити селянським господарствам усі форми взаємодії з ринковим простором: товарне постачання, збут продукції власного виробництва та кредитування. За умов загальної агротехнічної відсталості селянського господарювання вона давала можливість селянам-землеробам більш економніше використовувати їхні вкрай обмежені грошові ресурси, стримувала процеси розорення хліборобських мас. Надаючи селянським господарствам сталий характер, кооперативні товариства водночас через кредитування та ефективну товарно-постачальну діяльність сприяли оновленню сільськогосподарського реманенту, поповненню їх робочою худобою, земельними угіддями, знайомству з агрономією. Останнє, разом з системою кооперативного збуту перетворювало селянські господарства у повноцінних товаровиробників, повноправних суб'єктів ринкового простору, повністю пристосованих до економічної діяльності в умовах розвинутих товарно-грошових відносин.

У сфері сільськогосподарського виробництва працювали кооперативи різних видів: споживчі, кредитні та інші. Галузева структура селянської кооперації зумовлювалася обставинами часто безпосередньо не пов'язаними з господарськими потребами хліборобських мас. Спеціалізовані сільськогосподарські кооперативи, які були якнайкраще пристосовані до обслуговування селянських господарств отримали найменше поширення. Однак, усі види кооперативних товариств будували діяльність відповідно до потреб селянських господарств, і належним чином забезпечували їх взаємодію з ринковим простором.

3.4. Кооперація у сфері промислового виробництва, транспорту, житлового будівництва та інших галузях господарства

Кооперативні форми організації економічного життя на рубежі XIX – XX ст. поширювалися не лише в аграрному секторі. Кооперативний рух зміг проявити себе і в системі промислового виробництва, транспорту, сфері обслуговування, а також житловому будівництві. У цих галузях він спрямовувався на захист матеріальних інтересів міських ремісників та найманих працівників, а також представників кустарної промисловості.

Кооперативні товариства, що діяли в системі промислового виробництва, транспорту та сфері обслуговування, були досить різноманітними за своїми функціями і характером організації. Фахівці кооперативної справи початку XX ст. знаходили тут кредитні кооперативи та виробничі, виокремлюючи серед останніх: промислові, збутові, постачальні, підсобні і трудові артілі [Див., зокрема: 176, 13; 672, 3; ін.].

Роль кооперації в розвитку зазначених галузей господарського життя була значно меншою, ніж в аграрному секторі економіки. На жаль, кількість кооперативних товариств та їхніх членів, задіяних у цих сферах, за браком джерельного матеріалу судити складно. Однак, навіть наявні відомості свідчать, що ступінь поширення та обсяги діяльності кооперації, зокрема в промисловості, були не значними. Зокрема, частка ремісників серед членів кредитних кооперативів, за неповними даними, становила напередодні першої світової війни лише 9,8% [Підраховано за: 201, Часть IV, 15]. Ступінь охоплення їх вказаними видом кооперативних товариств могла досягати щонайбільше 15%. (Мінімальна кількість працюючих у сфері кустарно-ремісничої промисловості визначається числом 433 тис., а кількість ремісників, за неповними даними, у складі кредитних кооперативів – 65192. Хоча не можна бути повністю впевненим, що зазначені кількісні дані стосуються однієї ж і тієї категорії населення, оскільки складно судити чи включає в себе остання цифра, вміщена у вказаному нижче джерелі, представників сільських кустарно-ремісничих промислів) [Підраховано за: 201,

Часть IV, 15; 521, 214]. При цьому, далеко не всі кредитні кооперативи, до складу яких вони входили, займалися обслуговуванням виробничих потреб ремісничої галузі. Відомо, що на 1909 рік на території 7 українських губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської та Харківської – зафіксовано було лише 25-26 кредитних кооперативних товариств, які здійснювали для кустарів товарно-посередницькі операції [Підраховано за: 673, 215, 232-234].

Ще складніше визначити кількісні параметри різноманітних артілей. Їх облік, як і землеробських кооперативів, державні статистичні органи не здійснювали. Заважає з'ясуванню цього питання і невизначеність термінології – у другій половині XIX – на початку XX ст. під поняттям промислові кооперативи та артілі могли фігурувати різні утворення: суто виробничі кооперативні товариства, а також збутові, постачальні та інші. Ускладнює підрахунок й швидкоплинність існування вказаних організацій. Однак, більш-менш цілісну картину кількісних показників розвитку кооперації у сфері кустарно-ремісничого виробництва, обслуговування і транспорту все ж таки показати можна.

Пожвавлення кооперативного життя в середині 1890-х років безпосередньо торкнулися й вказаних галузей економіки. Останнє відбулося, як і в сільському господарстві, значною мірою під ідейним та організаційним впливом Миколи Васильовича Левитського, який у 1895 році розпочав створення кустарно-ремісничих артілей в Єлисаветграді, а декількома роками пізніше в Одесі, Києві, Херсоні, Катеринославі та Харкові [674, 14].

За деякими даними, наприкінці 1890-х років в українських містах різноманітні артілі виникали десятками [675, 49]. Із свідчень Левитського відомо, що за ситуацією на 1900-1902 роки в Одесі працювало 35 артілей, Києві – 18, Миколаєві – 5, Бердичеві – 5, Житомирі – 3, Єлисаветграді також 3 [676, 8]. Зокрема, на початку 1900 року розпочала роботу „Київська артіль живописно-малярного виробництва” [677, 1-29]. У Миколаєві в 1901 році діяли артілі праль, вантажників та кладовщиків, вісовщиків, столярів [678]. У цьому ж році у Києві розпочала роботу „Перша Київська ювелірна та художньо-гравіювальна артіль” [679, 2, 9]. Відомо також, що в

цей же період у Херсоні існувало 4 артілі: столярів, переплетників та дві кравецьких спілки [680].

У наступні роки створення артілей продовжувалося. Так, у 1905 році розпочала діяльність „Перша Київська артіль друкарської справи” [681, 33 та ін.]. У місті Березні на Чернігівщині в 1906 році йшло створення ремісничого кооперативного товариства [682, 74-76 зв.]. У Харкові на 1907 рік успішно діяло три виробничих кооперативи: дві артілі будівельників та кооператив кравців [683, 19]. У 1908 році в Сумах готувалося до відкриття „Товариство покрівельників та малярів” [684, 338-340], а в Києві артіль комісіонерів [685, 1-6].

На думку авторитетного фахівця з історії кооперації часів непу О.П.Савича, тільки за участю Левитського з 1895-го до 1905 року в Російській імперії було створено близько 500 „промислових товариств”, із них за межами українських губерній – 300 [641, 4 зв.]. Значить, у Наддніпрянській Україні їхня кількість сягала 200. Однак, існування цих „промислових товариств”, можливо, було нетривалим. Про це можуть свідчити дані зібрані відомим кооперативним діячем початку ХХ ст. В.Зельгеймом, які фіксують на 1 січня 1904 року на території українських губерній лише 72 таких товариства [Підраховано за: 686, 29-30].

Розпад кооперативів цього типу дійсно був досить поширеним явищем. Так у 1908 році часопис „Слово” повідомляв, що в Полтаві „здавна були спілки (артілі): столярів, шевців, шапкарів, слюсарів, але ... Недавно розпалась остання спілка кравців, що держалась довше других...” [687, 8]. Однак, у той же час, не слід абсолютизувати відомості В.Зельгейма, оскільки почерпнув він їх, за його ж власними словами, „із уривків газетних вістей та заміток чи з інших випадкових джерел. Тому, – вказував Зельгейм, – наведені ... цифри можна сприймати тільки як приблизні” [Підраховано за: 686, 29].

Очевидно, тенденція до розкладу одних артілей супроводжувалася не менш потужним процесом створення нових. До того ж, ремісничі кооперативи часто виказували й високу життєздатність. Статистичних даних стосовно тривалості їхнього існування не має, але можна навести чимало випадків, що вказують на високий потенціал довголіття цих утворень. Наприклад, у перших роках ХХ ст. в

Кам'янці-Подільському виникла артіль столярів, яка успішно пропрацювала десять років і припинила своє існування тільки внаслідок репресивних дій властей [688, 114]. У 1904 році в Києві була створена футлярно-палітурна артіль, що продовжувала свою діяльність і в роки НЕПу [689, 1-65]. При цьому вона відзначалася високим рівнем забезпечення засобами виробництва. Вже на 1909 рік артіль мала у власності двоповерхове цегляне приміщення під залізним дахом, криницю і повний комплект обладнання для виконання усіх необхідних виробничих завдань [690, 26].

Кількісні дані щодо кустарно-ремісничих та інших кооперативів, які працювали в системі промислового виробництва, транспорту, сфери послуг, за 1910-ті роки свідчать про досить сталий характер їх поширення – вони не прогресували випереджаючими темпами, подібно до селянської кооперації, але й не втрачали своїх позицій. Відносно докладно передають тенденцію розвитку цих кооперативних організацій дані щодо Київської губернії. У вказаному регіоні на початку ХХ ст. було зафіксована діяльність 30 промислових товариств [651, 378]. Час заснування кожного з них невідомий. Однак, за станом на жовтень 1909 року в одному лише Києві під юридичною формою артілі діяло 20 організацій. Із них щонайменше 14 були справжніми кооперативами [Див.: 691, 10-11]. Серед останніх могли бути, зокрема, „Київська артіль слюсарно-механічного та ливарного діла”, створення якої відбувалося в 1902-1903 роках [692, 1], Придніпровська трудова артіль, що відзначалася тривалим стабільним розвитком [693, 1, 4]. На січень 1915 року на території губернії (за межами Києва) працювало 13 кустарно-промислових кооперативів, три з яких виникли в 1913 році [Див.: 694, 44-45] і 9 в наступному році [695, 615]. Зокрема, впродовж 1913-1914 років йшло створення артілей гончарів в селі Сунках та містечку Богуславі, скорняків – Богуславі та Білій Церкві, кооперативу з виробництва сільськогосподарської техніки – у селі Македонах [696]. В Умані група робітників чавунно-ливарних та машинобудівних заводів звернулася до місцевого земства з проханням допомогти їм організувати „артіль для виконання різноманітних спеціальних робіт” [697, 7]. На цей же період припадає діяльність Семеновської трудової артілі черепично-бетонної справи та будівництва [698, 727].

У 1915 році розпочалося створення нових кооперативних товариств цього виду у Фастові, Брусилові, Лисянці та в ряді населених пунктів Липовецького повіту [695, 615]. Отже, поступальний рух кооперації у сферу промислового виробництва, хоч і дуже повільно, але все ж таки відбувався.

Подібною була, очевидно, ситуація й в інших регіонах Наддніпрянщини. Зокрема, в Чернігівській губернії за даними на 1913 рік існувало дві взуттєві артілі, товариства кравців та виробників коліс. В Остерському повіті цієї губернії працювало також декілька десятків закупівельних кооперативів ремісників-кустарів, що виготовляли речі з лози [699, 19-21]. На Полтавщині на кінець 1910-х років нараховувалось більше 44 промислових артілей [700, 59]. В Єлисаветграді в 1910 році існувало 5 таких організацій [701, 103].

У 1910-х роках у портових містах Причорномор'я, зокрема Миколаєві та Одесі, ефективно працювали трудові артілі вантажників, які займалися організацією працевлаштування своїх членів. Вони об'єднували часом по декілька сот осіб, забезпечуючи їм стабільні заробітки і звільнення від визиску підприємців-підрядників. Кількість цих утворень встановити складно. Відомо, що перші з них були засновані в Миколаєві, а потім за їхнім зразком стали виникати артілі вантажників в інших портових містах. За словами організатора цих трудових товариств Миколи Левитського: „Артілі вантажників були перед революцією по всіх існуючих портах Чорного і Азовського морів” [674, 31-35].

Об'єднані в кооперативи робітники, ремісники та кустарі мали можливість ефективно вирішувати свої виробничі проблеми та поліпшувати матеріальне становище. Так система кооперативного кредиту забезпечувала їхню діяльність дешевими позиками. У північній частині Чернігівської губернії поява на початку ХХ ст. кредитних та ощадно-позичкових товариств зумовила зменшення відсоткових ставок для ремісників-кустарів майже в 4 рази. Щоправда, кооперативи були не спроможні повністю задовольнити усі потреби в кредитних ресурсах, однак своєю діяльністю змушували приватних утримуватися від спекулятивно-кабальних форм обслуговування клієнтів. Крім цього, отримавши завдяки кооперативному кредиту необхідні кошти, кустарі деяких місцевостей вступали в тривалі торги з

торговцями-скупниками, домагаючись кращих умов реалізації своєї продукції [702, 11].

Велике значення мало для кустарів-ремісників й ведення кредитними кооперативами товарно-посередницьких операцій. Останнє унеможливило паразитування на їхній виробничій діяльності приватних торговців. Наприклад, у містечку Хмільнику на Поділлі скупники платили місцевим шевцям за пару чобіт 2,5-3 руб., а потім перепродували придбане взуття вже за 4,5-5 руб. Організоване ощадно-позичкове товариство, яке об'єднало близько 200 кустарів вказаного населеного пункту, забезпечило збут їхньої продукції безпосереднім споживачам, минаючи послуги перекупників [703, 19]. Переяславське ощадно-позичкове товариство на Полтавщині, до складу якого входили чоботарі, капелюшники, кожум'яки та представники інших ремісничих спеціальностей, налагодило постачання їм більше 70 найменувань необхідних для виробничої діяльності різноманітних матеріалів та знарядь. Це помітно позначилося на матеріальному становищі ремісників, адже в приватних торговців ціни на відповідні товари були значно вищими. Зокрема, 1 фунт клею 2-го гатунку останні продавали за 24-25 коп., а в товаристві можна було придбати цей же товар але 1-го гатунку всього за 19 коп. Молоток у приватній торгівлі коштував 55 коп., а в кооперативі – 37 коп., а віск кооперативне постачання забезпечувало за ціною в півтора рази дешевшою, ніж крамарі [704, 387-390]

Матеріальне становище членів різноманітних промислових артілей за належних умов завантаження роботою було вище середнього рівня найманих робітників промисловості. Зокрема, щонедільні заробітки працівників Першої чоботарської артілі міста Єлисаветграда досягали 15-20 руб. [705, 7]. Така сума на початку ХХ ст. могла складати місячну заробітну плату кваліфікованого робітника приватних заводів і фабрик. В інших артілях Єлисаветграду за станом на початок 1910-х років ситуація була аналогічною. Високі заробітки кооперованих ремісників призводили до занепаду приватних майстерень, кращі працівники яких намагалися потрапити до лав кооперативів, де краще платили і легше було працювати [701, 104-106]. Члени Миколаївської артілі знощиків і кладовщиків на рік мали 500 руб. чистих доходів на

кожного [706], що, як на той час, становило досить пристойні заробітки. Харківська артіль столярів, штукатурів та бетонників забезпечувала своїм учасникам щоденно в середньому 1,1 руб. платні при тривалості робочого дня 9-9,5 годин [683, 19] – отже близько 30 руб. на місяць. Це значно більше, ніж середньомісячна зарплата робітників приватних підприємств.

Продукція кращих промислових артілей отримувала високу оцінку не лише на місцевих ринках, а й у цілому в Російській імперії та за кордоном. Зокрема, Одеський механічний артільний завод отримував замовлення різних агрегатів для машин від закордонних фірм [683, 19]. На Київщині успішно працювала Зозовська артіль, що займалася виготовленням різноманітних швейних виробів і за станом на 1915 рік реалізовувала останні у Москві, Петрограді та експортувала їх за кордон [694, 45]. Свідченням високої надійності цього виду кооперативних товариств можуть бути і великі обсяги замовлень на їхню продукцію. Це особливо проявилось в період світової війни, коли інтендантство доручало артілям масове виготовлення воєнної амуніції. Зокрема з Єлисаветградським кооперативом капелюшників була укладена довготермінова угода – аж на три роки – про пошиття кашкетів. Щорічно артіль була зобов'язана постачати армії 42 тис. одиниць цих виробів. Але реальні замовлення воєнного відомства значно перевищували цей показник. Лише за перший рік війни артіль капелюшників виготовила 280 тис. кашкетів і одразу ж отримала нове завдання на пошиття ще такої ж кількості продукції. При цьому, усі замовлення кооператив виборював у жорсткій конкурентній боротьбі з приватними підприємцями, які також намагалися співпрацювати з інтендантством [707, 32].

Успішно себе проявляли і трудові артілі у сфері обслуговування. Найбільш поширеними серед них були товариства офіціантів, які виступали посередниками у відносинах останніх з власниками ресторанів, кафе тощо, обстоюючи належні умови праці для своїх членів, а інколи створювали й власні заклади харчування та дозвілля. Одним з найвідоміших таких товариств була Одеська артіль офіціантів. За станом на 1910 рік цей кооператив мав у власності великий готель на 200 номерів, розкішний ресторан та солідні грошові капітали [701, 106].

Ілюстрацією ефективності кооперативних форм організації сфери послуг може служити й кооперативна їдальня міста Єлисаветграда, створена на початку жовтня 1916 року. Вона відзначалася високою якістю приготування страв та відносною дешевизною своїх послуг, внаслідок чого для середньозаможних сімей харчуватися в ній було значно дешевше і зручніше, ніж вдома. Тому частина відповідної категорії мешканців міста відмовилася від самостійного приготування обідів і відвідувала кооперативну їдальню [708, 16-17].

Однак, і добре поставлені промислові артілі та інші кооперативні організації, що об'єднували в один процес трудову діяльність своїх членів, підстерігали часом непереборні перешкоди в подальшому розвитку. У сильних товариствах цього типу досить часто проявлялась тенденція до відмови від кооперативних засад діяльності і перетворення в звичайні приватнопідприємницькі організації. В основі такого процесу лежали об'єктивні фактори. Забезпечення високих дивідендів від успішної господарської діяльності штовхало артільників до відмови розширювати кількісний склад своїх товариств. Показовим прикладом можуть бути події на загальних зборах Богуславської кустарної артілі, що відбулися на початку 1916 року. Підрахувавши прибутки за сім місяців роботи, артільники розглянули 18 заяв про вступ до кооперативу, з яких тільки 3 задовольнили – від своїх родичів [709, 279-280].

За неможливістю поповнення складу артілі новими членами відсутність належної кількості працівників компенсувалася використанням найманої робочої сили. Частка її серед працюючих в артілі могла бути дуже значною. Наприклад, в Олександрівській трудовій артілі на Катеринославщині за станом на 1909 рік у виробничому процесі було зайнято 56 членів цього кооперативу і майже стільки ж – 53 – найманих робітників [710, 57-59 зв., 60-64]. В Одеській артілі бондарів у 1914 році працювало близько 55 осіб, із них більше 40 – наймані працівники [711, 74, 78-78 зв.]. Наймана праця для побільшення дивідендів артільників часто нещадно експлуатувалася. Наприклад, у друкарських артілях Києва становище найманих робітників вважалось одним з найгірших у місті [712].

Внаслідок таких тенденцій під виглядом виробничих кооперативів часто існували фактично приватні підприємства, які з часом втрачали й формально-

юридичні ознаки кооперативу. У селі Груні на Полтавщині в 1906 році виник виробничий кооператив, який об'єднав більше 300 місцевих теслярів із 400, що проживали у вказаному населеному пункті. Він успішно працював впродовж 1906-1907 років, аж поки один з його членів – ремісник Андрій Луценко, шляхом різних маніпуляцій, спромігся переоформити все його майно – дві кузні та інструмент – як свою власність, а усіх артільників – як найманих працівників [713, 7].

Інколи вже з часу створення виробничий кооператив розглядався його засновниками як приватнопідприємницька організація. Підприємливим ділкам імпонувала така організаційно-правова форма їхнього бізнесу, адже артільні мали податкові пільги, їм надавалися переваги при розміщенні державних замовлень, правила заснування їх та управління ними були значно простішими, ніж акціонерних товариств, і в той же час не існувало ніяких обмежень щодо використання найманої праці [714, 9-11].

Отже, на кожному етапі розвитку – від заснування до налагодження ефективної господарської діяльності – виробничі кооперативи часто зустрічалися з непереборними труднощами, що, врешті-решт, стримувало поступ цієї форми кооперації, її значне відставання від інших галузей кооперативної роботи. У той же час промислові артілі за умов належної організації виявляли себе досить життєздатними господарськими установами, спроможними працювати з високою ефективністю. Але досягнути необхідного для успішного розвитку рівня організаційно-господарського зміцнення цього виду кооперативів було значно складніше, ніж в інших кооперативних товариствах – кредитних, споживчих, тощо. Микола Васильович Левитський зазначав: „... з усіх видів кооперативних організацій, виробнича артіль найскладніший вид спілок, що виставляє до своїх учасників великі вимоги” [640, 12, 17].

Негативні тенденції, що виникали у вже сталих промислових артілях, – є негативними передусім по відношенню до самої кооперації, однак не виступали у ролі нежиттєздатних форм економічної діяльності. Виробничі кооперативи еволюціонувавши у приватнокапіталістичні підприємства в інший спосіб продовжували здійснювати позитивний вплив на соціально-економічне життя:

давали можливість ремісникам і кустарям реалізуватися в якості повноцінних підприємців, створювали нові робочі місця, робили посильний внесок у зміцнення промислових потужностей країни.

На рубіж XIX-XX ст. припадає зародження кооперативних форм організації житлового будівництва. Цей процес був пов'язаний з високими цінами на послуги домовласників. Представники міських прошарків значну частину своїх заробітків витрачали на оплату найму квартир. Зокрема в Києві на ці видатки йшло 40-50% доходів трудового населення [715, 119].

Соціальною базою житлової кооперації були середньозаможні міські прошарки, які займалися розумовою працею: інженери, адвокати, лікарі, дрібні чиновники. Усі вони мали відносно невеликі, але постійні заробітки, що, з одного боку, ставило перед ними проблему економії доходів, а з іншого, дозволяло знайти кошти для участі в кооперативах. Крім цього, часті зміни місця проживання у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, що було характерною ознакою названої категорії населення, робило не зручним набуття нерухомості. Останнє також стимулювало інтерес до житлових кооперативних товариств, із складу яких при нагоді можна вийти забравши свій пай – затрачені на будівництво оселі кошти [Див.: 716, 4].

На жаль, внаслідок різноманітності організаційно-правових засад існування, характеру роботи статистичних органів та ряду інших причин, даних про кількість житлових кооперативів, як і узагальнюючих відомостей щодо обсягів їхньої діяльності, немає [Див.: 717]. Однак, матеріали про окремі кооперативні товариства цієї галузі дають певне уявлення про їх поширення та специфіку організації.

Фінансовою основою житлових кооперативів були пайові внески членів, якими виступали як фізичні особи – споживачі житлових послуг, так і юридичні – як правило громадські установи, що піклувалися про вирішення матеріально-побутових проблем населення. Розміри паїв у таких організаціях могли бути різними – від декількох десятків рублів до сотень. Діяльність здійснювалась на принципах самоврядності на основі нотаріально засвідчених угод або затверджених

органами влади статутів з метою забезпечення житлом. При цьому кожний учасник мав право на одну квартиру або окремий будинок для власних потреб, а не для перепродажу чи надання житлових послуг за плату. Останні характеристики та самоврядність і надавали житлобудівним товариствам ознак кооперативів. Хоча у вказаних організаціях, які називали „будинки на паях”, або „товариства квартирівласників”, досить часто помічалися й невідповідності кооперативним принципам роботи, зокрема залежність права голосу в органах управління від кількості паїв.

Мабуть, одним із перших житлових кооперативів в Україні слід вважати „Артіль майстрів та службовців”, яка була створена для будівництва на колективних засадах селища на території міста Києва. Заходи із заснування цього селища, а з ним і житлобудівельного кооперативу розпочалися наприкінці XIX ст. Після довгих митарств у 1901 році був затверджений статут кооперативної організації і згодом вона мала у власності 7 дес. землі, а загальна вартість артільного майна досягала декількох десятків тисяч рублів. Кількість членів цієї „Артілі” становила 39 осіб [715, 127, 133].

У 1903 році був затверджений статут „Київського товариства влаштування житла та поліпшення домашнього побуту робітничого класу міського населення”, яке внаслідок ряду причин не змогло розпочати свою діяльність. Але ця невдача не вплинула на привабливість ідеї будівництва житла на кооперативних засадах. За ситуацією на 1910 рік у Києві діяло 18 житлових кооперативів, 11 з яких вже побудували будинки для своїх членів. Будівництво житла на кооперативних засадах стало неприємною несподіванкою для домовласників, які стали втрачати свої прибутки. За 1910 рік їхні збитки від поширення житлової кооперації в Києві оцінювалися у 200 тис. руб. [715, 126]. У наступний період будівництво житла на кооперативних засадах у Києві продовжувало поширюватися. Так, у 1914 році йшло створення чергових домобудівних кооперативів: „Київського будівельного товариства „Земець” та „Олександрівського товариства для влаштування постійних квартир” [718, 51].

У Катеринославі в 1908 році розпочалося створення домобудівного кооперативного товариства, ініціаторами якого виступили 400 квартиронаймачів [719]. Воно поставило собі за мету будівництво домів-особняків та багатопверхових житлових споруд з квартирами на 3-6 кімнат для виділення їх своїм членам. Щорічна плата за одну кімнату до викупу могла становити 125 руб., у той час коли у приватних власників ціна за це коливалась в межах 175-200 руб. [720]. За ситуацією на 1910 рік Катеринославське домобудівне товариство мало у власності ділянку землі і вело спорудження трьох триповерхових будинків та одного чотириповерхового з 54 квартирами на 3-6 кімнат [721, 211].

Близькими за характером до житлових кооперативів були приміські селища навколо Харкова: „Зелений гай”, „Південне”, „Високе”, „Липовий гай”, „Лосєво”. Вони виникли у 1907-1908 роках шляхом колективної купівлі землі для житлового будівництва та спільного впорядкування колонії: будівництва доріг та тротуарів, водопроводу, проведення освітлення тощо. Мешканці цих поселень належали до середньозаможних прошарків міста і склалися з чиновників, ремісників, дрібних купців, інтелігенції [722, 117].

У самому Харкові також були спроби будівництва житла на кооперативних засадах. Так, у 1908 році йшла підготовка до створення „Першого товариства для задоволення житлових потреб”, яке мало на меті збудувати декілька багатоквартирних будинків [723]. Щоправда, подальша доля цього проекту не відома. У 1910 році велика група харківських квартиронаймачів – більше 1000 осіб – вирішили збудувати за містом декілька будинків з квартирами на 2-5 кімнат. Майбутній квартал кооперативного житла було вирішено назвати „колонією квартиронаймачів” [724]. Подібна ідея виношувалася серед робітників Харківського потягобудівного заводу [725]. Чи були реалізовані ці задуми не відомо.

Вирішення житлової проблеми на кооперативних засадах намічалось в Одесі. На початку 1910-х років у місті діяло два домобудівельних кооперативи: „Товариство квартирвласників” та товариство „Самодопомога”. Перше в 1912 році завершувало будівництво житлового будинку із 2-х корпусів на 40 квартир, а також клубу, в якому мали розміститися бібліотека, читальний і концертний зал, телефон

та інші необхідні для пайовиків кооперативу установи. Товариство „Самодопомога” на той час вирішувало питання про купівлю 12 дес. землі для спорудження будинків-особняків для своїх членів, вартість кожного з яких не повинна була перевищити 5 тис. руб. У майбутньому кооперативному селищі планувалося провести водопровід, каналізацію тощо [726]. Також у 1912 році в Одесі йшло створення кооперативного товариства для кредитування будівництва житла [727].

На початку 1910-х років створення житлових кооперативів також спостерігалось в Миколаєві [725], Херсоні, Житомирі, Бердянську та інших містах українських губерній [726]. Таким був початок досить масового в Україні у ХХ ст. житлового будівництва на кооперативних засадах.

Отже, в усіх сферах матеріально-господарського життя початку ХХ ст., де спостерігалась спекулятивна діяльність приватного підприємництва, неспроможність останнього забезпечити доступність для широких суспільних верств своїх послуг, розвивалися кооперативні форм співпраці. Ступіть поширення кооперації в тих чи інших галузях економіки визначалася зайнятістю в них народних мас. Переважно селянський склад населення країни зумовив розвиток кооперативної роботи передусім у системі сільськогосподарського виробництва, у той же час відзначався помірністю, а то і зародковим станом у промисловості, транспорті та сфері обслуговування.

Соціально-економічною основою стрімкого поширення кооперативних форм діяльності виступив характер взаємодії широких верств населення з товарно-ринковим простором. На рубежі ХІХ – ХХ ст. різко зросли потреби народних мас у грошових ресурсах. Це було викликано як остаточним переходом населення до споживання покупної продукції, постійним зростанням товарних цін, так і необхідністю фінансових витрат на технічне переозброєння дрібних товаровиробників задля пристосування до умов ринкової економіки. Існуючі джерела грошових надходжень, включаючи доходи від власних господарств, заробітки від найму, позики приватних кредиторів, не могли задовольнити усі фінансові потреби населення. Крім цього, приватнопідприємницькі структури в

гонитві за надприбутками на кожному шляху взаємодії населення з товарно-ринковим простором: у товарному постачанні, збуті продукції дрібних виробників, кредитуванні – широко практикували спекулятивні операції. Така ситуація зумовила проблему економії, ефективного використання грошових накопичень широких суспільних верств та нейтралізації негативних сторін діяльності приватного торговельного та фінансово-кредитного апарату. Одним із способів її подолання стало використання кооперативних форм товарного постачання, збуту та кредитування.

Гострота та невідкладність вирішення проблем пристосування до життя в умовах розвинутих товарно-грошових відносин викликало стрімке зростання лав кооперованого населення, а з ним і обсягів фінансово-господарської роботи кооперативних організацій. За деякими підрахунками, частка кооперації в загальному товарообігу в 1914 році становила 7%, в 1915-му – 14%, а в 1916-му – перевищила 30% [728, 51]. При цьому помітним було просування кооперативних структур у сферу товарного розподілу високотехнологічною продукцією. Напередодні 1917 року кооперація контролювала 13,3% складів сільськогосподарських машин – 89 із 711 [729, 53].

На початку ХХ ст. кооперація стала рівноправною, поряд з приватним сектором, формою організації економічного життя, яка надавала ринковим відносинам соціально орієнтованого характеру. Розгорнута мережа кооперативних товариств, дякуючи специфіці механізмів своєї фінансово-господарської діяльності та конкуренції з приватнопідприємницькими структурами, стримувала дорожнечу та сприяла правильному ціноутворенню на товарні, збутові, кредитні та інші послуги, забезпечуючи цим раціональне використання та заощадження широкими суспільними верствами своїх грошових коштів. За умов лихварського приватного кредиту, спекулятивного характеру товарного постачання та збуту, низького рівня доходів населення, кооперативні засади захисту та реалізації матеріальних інтересів були оптимальною формою адаптації народних мас до ринкової економіки, засобом збереження, модернізації і, врешті-решт, перетворення дрібних виробників у повноправних суб'єктів товарно-ринкового простору.

РОЗДІЛ 4

ПРОЦЕСИ КОНСОЛІДАЦІЇ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Сукупність населення, причетна до кооперативної справи, здійснююча у тій чи іншій формі кооперативну діяльність, становила відносно єдиний соціальний організм – громадський рух за поширення й утвердження кооперативних засад соціально-економічного життя. Об'єднуючими ланками останнього, який прийнято називати кооперативним рухом, виступали спільні ідеологічні уподобання його учасників, різноманітні установи, котрі займались вирішенням проблем кооперації і гуртували навколо себе її прихильників, а також інституції, що об'єднували кооперативну мережу певних регіонів і країни в цілому – союзи кооперативів, з'їзди представників кооперативних організацій та їхні постійні органи.

Початок ХХ ст. був відзначений інтенсивними процесами розробки кооперативної ідеології і створенням організаційно-господарських та інших структур, які консолідували кооперативну громадськість і перетворили її в потужний фактор суспільно-економічного розвитку.

4.1. Тенденції розвитку кооперативної думки та проблеми ідейно-теоретичної єдності кооператорів

Для свідомої частини кооперативної громадськості характерним було переконання в необхідності утвердження в народних масах системи моральних принципів та правил поведіння відповідних до засад діяльності у сфері кооперації.

Без високих моральних якостей, благородної мети, зразкової поведінки широке розгортання кооперативної діяльності вважалось не можливим. „Ми не повинні забувати, що тільки на бездоганності наших цілей і роботи, – вказував часопис кредитної кооперації „Муравейник”, – ґрунтуються симпатії трудового народу до

кооперації, потяг до кооперативного руху широких верств суспільства, допомога земства та пільги, що надаються кооперативам державою” [730, 276].

У той же час існуючий стан суспільної моралі вважався не вповні прийнятним для поступального розвитку кооперативного руху. „Дорога кооперації довга, тяжка й непроста, – писав подільський кооперативний журнал „Світова зірниця”, – бо її приходиться поправляти зіпсовану людьми натуру, що закинула правду, а повірила в кривду ...” [731, 3].

Тому для кооперативної громадськості завжди було актуальним завдання розробки відповідних моральних настанов та формування за їхньою допомогою такого характеру масової свідомості, який би зумовлював дієву участь населення в роботі кооперативних організацій, забезпечував правильне використання механізмів кооперативної діяльності та незворотність поступального розвитку кооперативного руху. Київський журнал „Кооперативная мысль” з цього приводу зазначав: „... треба виробити свою етику, свої норми кооперативного поведження і, головне, навчитися виконувати їх” [732, 17].

Центральне місце серед моральних настанов посідала ідея високої цінності колективізму і взаємодопомоги. „... розвивайте і виховуйте колективну душу свою”, – закликав харківський кооперативний журнал „Хлібороб”, обґрунтовуючи необхідність єднання людей на кооперативних засадах [733, 815]. Кооперативний часопис для селян „Світова зірниця” вважав правильним „єднати свій розум, свою працю, в згодні, дружні гурти” [731, 2]. А поет на його сторінках писав: „До спільної праці ставаймо всі ... – ураз! А згода і дружність нехай сполучить нас!” [734]. „Спільність інтересів, – вказував одеський часопис „Южный кооператор”, – це прапор кооперації. Держи ж його, товаришу, цей прапор високо” [735, 30].

При цьому, засудженню піддавались задрість, здирництво, егоїзм та ворожнеча між людьми. „Знищуй в собі дух войовничого індивідуалізму, – вчили кооператори, – той дух, дякуючи якому в розоренні ближнього бачиш джерело свого власного добробуту” [736]. Кооперація побудована на принципах взаємодопомоги виставлялася як засіб усунення між людьми жорстокого протистояння за виживання. „Мета кооперації, – говорили ідеологи кооперативного руху, – встановити в

господарському житті народу замість міжусобної боротьби за існування товариську взаємодію” [737]. На місце індивідуалізму і егоїзму теоретики кооперативної справи пропонували поставити повагу до громадських інтересів, допомогу ближнім, і, навіть, нехтування власними потребами заради загальносуспільних. „Свідомий кооператор, – зазначав київський журнал „Кооперативная мысль”, – повинен навчитися жертвувати особистими інтересами задля інтересів громадських” [738, 8].

Доцільність використання колективних засад розв’язання господарських проблем в ідеології кооперативного руху знаходило раціональне пояснення. Аргументом на користь спільної праці була констатація більшої ефективності економічної діяльності у разі об’єднання зусиль окремих трудівників. „Мізерна творча сила однієї людини” – зазначав один з провідників кооперативної справи. Однак „Для труда колективного, суворо кооперативного, все складне стане легким і неможливе стане можливим”, – вказував він [733, 815]. Часопис „Світова зірниця” з цього приводу висловлювався в поетичній формі:

Хай згода і дружність усіх сполучить нас!
 Бо спілка двох годує,
 А долю гурт будує;
 Бо згоди де нема!
 Там праця йде дарма!
 [733, 5].

Невід’ємним компонентом ідеї колективізму виступала необхідність здобуття навичок гуртової діяльності. Кооператор, за словами журналу „Хлібороб”, „повинен на високому рівні володіти умінням вести діло і працювати спільно” [739]. Пропагандисти кооперативного руху вчили людей бути дисциплінованими, проявляти ініціативність, сумлінно виконувати зобов’язання перед своїм товариством, брати активну участь в усіх його справах. „Акуратно відвідуй збори і уважно, розсудливо, без багатослів’я обговорюй горесті і радощі кооперативного діла”, – наставляв журнал „Кооперативная мысль” [740]. „Стався уважно до того, що відбувається у твоєму кооперативі”, – вчив київський кооперативний журнал „Наше дело” і далі додавав: „Критикуй те, що не подобається, але критикуй як друг, а не ворог” [741, №13-14, 4].

Важливе місце в системі ідеологічних цінностей посідав розгляд кооперативного руху як засобу оволодіння культурними досягненнями. Кооперація, за словами журналу „Хлібороб”, „повинна давати людям можливість жити високим духовним життям” [742]. Ідеологи кооперативної справи вчили: „Стремись до того, щоб твій кооператив ... давав освіту своїм членам” [743, 3], дбав „про духові потреби” [744, 11].

Одне з ключових місць в системі ідеологічних орієнтирів відводилося принципу єдності всіх учасників кооперативного руху. Теоретики кооперації переконували: „Кооперативи суть окремі ланки одного великого ланцюга, об'єднуючого весь цивілізований світ” [745, 642]. Серед кооперованого населення проводилася думка про необхідність співробітництва різних товариств, створення їх союзів, як основи успішного розвитку кооперативної справи. Так, журнал „Кооперативная мысль” рекомендував: „Старайся співпрацювати з іншими кооперативами. Схиляй їх до взаємообміну, до гуртових закупівель ... Подбай, щоб твій кооператив був вірним членом союзу, так як тільки союз надає кооперативу силу і надійність” [740].

Ідея єдності усіх учасників кооперативного руху, усвідомлення ними причетності до спільної справи передбачала і товариське ставлення до потенційних членів кооперативів, заохочення останніх до безпосередньої участі в кооперативній роботі. „Товариство повинно бути відкритим для всіх господарів своєї місцевості; обмежувати доступ у товариство новим членам не можна”, – наставляв журнал „Хлібороб” [746]. Такий підхід обґрунтовувався тим, що, за словами одного із пропагандистів, „кожний із членів своїм невеликим пайовим внеском вдихне нову силу в кооператив – силу, здатну розвинутися до великих розмірів”, а значить – „гукайте ... своїх знайомих, тому що наша кооперативна сила – тільки в єднанні” [741, №13-14, 5]. По суті, кожний із свідомих учасників кооперативного руху повинен був виступати в ролі активного агітатора, здатного донести і переконати оточуючих його людей у правоті ідей кооперації. „Ходіть усюди між знайомими і незнайомими ... і намагайтеся залучити до кооперативу всіх нужденних, роз'яснюючи їм, що тільки із становленням міцного кооперативного діла зникне на

землі хоч частина економічної несправедливості”, – писав журнал „Наше дело” [741, №15, 6].

У тісному зв'язку з принципом єдності усіх учасників кооперативного руху та іншими ідейними засадами виступала вимога займатися самоосвітою. „Читай кооперативні книги і журнали”, – вчив часопис „Наша кооперація” [744, 11]. Реалізація цієї вимоги цілком справедливо пов'язувалася із необхідністю набуття усіх потрібних для кооператора знань і якостей, у тому числі й усвідомлення своєї належності до єдиного кооперативного руху.. „... кооперативні газети і книги про кооперацію ..., – роз'яснював один із ідеологів, – треба читати перш за все для того, щоб зрозуміти діло кооперації, щоб вміти розтлумачити його іншому члену..., щоб навчити цій справі і дітей своїх ...” і, взагалі, „всяке знання є сила, від якої не потрібно відмовлятися” [741, №12, 5].

Серед ідейних настанов, які сповідували кооператори, було і визнання усіх людей рівними, незалежно від їх політичних поглядів, конфесійної належності, національності та інших ознак, і гідними брати участь у кооперативному русі заради свого процвітання. Водночас водорозділ ставився між людьми за їх моральними якостями, здатністю до суспільно корисної поведінки, і до певної міри, соціальним становищем. Кооперація, за твердженням часопису „Кооперативная мысль”, знає „партію людей, що живуть своєю працею, і партією тих, хто живе за рахунок чужої праці”, „релігію любові ... і релігію егоїзму”, „мову правди і мову обману”, „знає лише дві національності – гнобителів і пригноблених” [747].

Складовою ідеології кооперативного руху було і визнання вищою цінністю сумлінної людської праці та чесності в економічних відносинах. Пропагандисти кооперативної справи початку ХХ ст., використовуючи зокрема настанови М.П.Балліна, наголошували, що участь у кооперативній діяльності повинна здійснюватися „головним чином трудом” [746, 789], членами кооперативів „повинні рахуватися ті, хто вносе в них ... працю ... ” [748]. Тому коопероване населення мало діяти за правилами: „Працюй старанно, наполегливо і якісно ... Роботу виконуй точно і у визначений термін” [746, 19]. Справжнім кооперативом вважався такий, що „чесно торгує” за „справедливою мірою і чесною вагою”, „не

наживається”, „продає по справедливій ціні” [749, 17]. Селянський журнал „Світова зірниця” з цього приводу писав: „Ми ж браття докажем, що в нас сумління є. І честь непідкупна і правда в нас жие” [734, 5].

Невід’ємним компонентом кооперативної моралі початку ХХ ст. була й необхідність протистояти впливу капіталістичної ідеології. Кооператори бачили чіткий водорозділ між способами поводження у сфері своєї господарської роботи та приватнопідприємницької діяльності. „... велика різниця між кооперативними та капіталістичними підприємствами. – зазначав журнал „Наша кооперація”, – Кооперативний світ не капіталістичний. Кооператори пестять зовсім інші ідеали, у них інші правила, думки, стремління” [750, 9].

Ідеологи кооперації закликали пильно стежити за дотриманням принципів кооперативної роботи, не вдаватись до методів приватнопідприємницької діяльності, відмовлятись від стереотипів мислення вироблених у середовищі останньої. „Не влаштовуйте, товариші, перегонів за баришами, не уподібнюйтеся приватним підприємцям і торговцям”, – писав журнал кредитної кооперації „Муравейник-Комашня” [730, 277]. „Не допускай, щоб головна мета кооперації – товариська братня взаємодопомога – була викривлена і замінена капіталістичними намірами”, – застерігав часопис „Хлібороб” [751, 23].

У зв’язку із ідеологічною загрозою з боку приватнопідприємницького середовища моральні якості кооператорів передбачали високий рівень здатності протистояти ворожій пропаганді. „Не піддавайтесь злобливим та нікчемним розмовам куркулів та противників товариства”, – наставляв журнал „Хлібороб” [752, 123]. А часопис „Наше дело” викривав дійсні наміри скептичного ставлення приватних підприємців до кооперації, вказуючи, що „їхні брехливі розмови спрямовані на одно: підірвати в членах довіру до кооперативу, послабити його сили і зовсім знищити кооператив, як осередок трудящих в боротьбі з торговельним капіталом” [741, № 12, 3-4].

Вказані ідеологічні засади у тій чи іншій мірі поділялися і брались до уваги у повсякденній діяльності усіма учасниками кооперативного руху. З боку провідників кооперації вони не піддавались сумніву і виступали цементуючою морально-

етичною основою кооперативної громадськості, яка давала їй відчуття єдності та належності до однієї спільної, суспільно необхідної справи.

Із сповіданням названих ідеологічних цінностей пов'язувалось досягнення мети кооперативного руху. Остання в загальних рисах бачилась як „царство рівності, світла і свободи” [747], „храм рівності і братерства” [753, 97], „влаштування красивого життя” [754, 11], досягнення „світлого майбутнього трудящих” [738, 8]. Стосовно конкретики, то, як і у пореформений період, щодо соціальної сутності кооперативної справи, впливу кооперації на загальні тенденції суспільного розвитку в середовищі її учасників продовжувало існувати дві основні ідеологічні течії. Представники однієї з них бачили у кооперативному русі засіб покращення матеріального становища народних мас, спосіб адаптації їх до товарно-ринкових відносин, пристосування до умов існуючого політичного та господарського ладу. Інші розглядали кооперацію як форму суспільно-економічного життя, що зумовлює докорінні зміни в суспільному устрої і відкриває посткапіталістичну перспективу – є зародком соціалізму.

Представники першої течії, (яку на початок ХХ ст. називали по-різному: „господарсько-раціоналістичною”, „індивідуалістичною”, „матеріалістичною” [Див.: 755, 4; 756, 43; 252]), засуджуючи негативні сторони капіталістичної економіки, констатували об'єктивність широких історичних перспектив для її розвитку і водночас заперечували можливість витіснення кооперативними формами господарювання приватнопідприємницької діяльності. „Повністю знищити усі ті способи, за допомогою яких капітал експлуатує трудовий народ, – зазначав дописувач часопису „Наше дело”, – ні одна із ... кооперацій не зможе” [757, 6]. „Навіть найширший розвиток кооперації усіх видів, – вказував харківський „Агрономический журнал”, – не вносить у господарські відносини селянства нічого принципово відмінного від нині існуючого господарського режиму села” [758, 65].

За умов невідворотності капіталістичного ладу, на думку представників „господарсько-раціоналістичної” течії, кооперація покликана унебезпечити народні маси від негативних тенденцій його розвитку, поставити на методи приватнокапіталістичної діяльності службу всього суспільства – за словами

передової статті журналу „Наше дело”, „товариства ... дають малозабезпеченим можливість користуватися до певної міри вигодами і перевагами капіталу” [759]. А часопис „Маяк” з цього приводу зазначав: „... вони вказують капіталові його справжнє місце: бути прислужником для трудящого люду, а не паном над ним”. Часопис наголошував: „... нам, українцям, не минути капіталістичного ладу ... Ця історична хвиля таки й нас охопить”. І далі підкреслював: „... не вороже до неї ставитися годиться. А треба виробляти добру відпорну силу, щоб не несла ця хвиля тих жорстоких ударів живому народньому організмові ...” Такою „відпорною силою” повинна, зокрема, бути „широка та міцна кооперативна організація” [760, 2].

Провідне місце веред представників „господарсько-раціоналістичної” течії в кооперативній думці Наддніпрянщини і до певної міри Російської імперії в цілому посідали О.О.Беретті, С.В.Бородаєвський, І.А.Волошиновський та інші.

Олександр Олександрович Беретті – один із перших кооператорів на території України. Як вже зазначалося вище, на рубежі 1860-1870-х років він брав участь у роботі Харківського споживчого товариства [375, 124]. Випускник Московського сільськогосподарського інституту [761, 12], Олександр Олександрович впродовж свого життя не залишав поза увагою проблеми селянського господарювання. Обіймаючи відповідальні посади в структурах фінансового відомства Російської імперії [375, 123-128; 762, 96; 763, 41] і діставшись генеральського чину – дійсного статського радника [764, 1-а зв.], він водночас присвячував себе вирішенню питань дрібного кредиту для простих хліборобів. Зокрема, очолюючи Бердянське відділення Державного банку, Беретті сприяв заснуванню перших селянських кредитних кооперативів. На рубежі 1890-х – 1900-х років вже в статусі помічника начальника Управління в справах дрібного кредиту Держбанку домігся від уряду дозволу на створення першого в Наддніпрянській Україні союзу кооперативних товариств [763, 41]. Після виходу у відставку, що відбулося на початку 1910-х років, Олександр Олександрович переселився до Києва і певний час очолював раду Київського союзу ощадно-позичкових та кредитних товариств [765, 26; 766, 192; 767, 12].

На початку ХХ ст. зусиллями О.О.Беретті виходили два періодичні органи, присвячені проблемам кредитної кооперації – журнали „Хроника учреждений мелкого кредита” і „Сплотчина”. Останні відіграли вагому роль у поширенні ідей „господарсько-раціоналістичної” течії. У липні 1913 року уповноважені союзів кредитних кооперативів усієї імперії визнали часопис „Сплотчина” виразником своїх інтересів і прагнень [768], що свідчить про солідарність значного прошарку кооперативної громадськості з ідеологічною спрямованістю „Сплотчини”, а по суті з кооперативними поглядами самого Олександра Олександровича Беретті. Адже він впродовж багатьох років був одночасно „засновник, редактор і видавець” названих журналів [769] і значною мірою автором їхніх статей.

Засновані О.О.Беретті часописи мету кооперативного руху бачили, передусім, у покращенні матеріальних статків широких суспільних верств. „... на перше місце повинно бути поставлено піднесення економічного становища маси населення”, – вказувала в 1906 році у передовій статті „Хроника учреждений мелкого кредита”. „... маса населення у нас пригнічена, принижена, зубожіла”, „розвивається пролетаріат, злидні, убогість, а разом з ними, – зазначав журнал, – задрість, злоба, звірство ...”. Усе це, вказувало видання, загрожує стабільності в суспільстві і здатне знищити добробут тих, хто його має, разом із усіма досягненнями людства. „... країна ... все більше і більше здобуває благ цивілізації, окремі особи потопають у розкоші, усьому цьому чарівному життю загрожує небезпека бути зметеним голодним натовпом ...”, – застерігала „Хроника учреждений мелкого кредита”. Тому необхідно запровадити такий порядок організації народного господарства, „щоб кожний виробник користувався результатами своєї праці, щоб ці результати не були в нього забрані”. А останнє можливо за допомогою кооперування дрібних виробників [770, 2-3].

За ради кооперування населення, а з ним і поліпшення його матеріального становища, на думку О.О.Беретті, необхідні спільні зусилля і консолідація усіх соціальних груп та політичних інституцій. Щоб подолати „зло, що криється в духовному і матеріальному зубожінні нашого села, – вказував він, – не слід роз’єднуватися: вся країна, усі партії та уряд, як одна людина, повинні взятися за

подолання його, і засобом для цього може бути тільки кооперація” [771, 346]. „... кооперація, – підкреслювала „Хроника учреждений мелкого кредита”, – поєднує розрізнені інтереси, об’єднує різні класи та стани і веде їх до спільної творчої праці, створює не боротьбу ..., а ... співробітництво, згуртованість” [770, 2].

Досить оригінальні, хоч на перший погляд протиречиві, пропонували видання, очолювані О.О.Беретті, підходи до розуміння ролі кооперативного руху в подальшій еволюції суспільного ладу. Кооперація, за словами журналу „Сплотчина”, які очевидно належать самому Беретті, – це „нова форма господарського життя” і являє собою „явище антикапіталістичне, оскільки ... веде людей до добробуту, звільняє їх від необхідності ставати рабами капіталістів ...”. При цьому жорсткій критиці піддавалися ті, хто „стверджував, що кооперація ґрунтується на капіталістичних засадах”. Такий погляд розглядався як „безпідставний”. У той ж час кооперація не вважалася і засобом знищення капіталізму. Навпаки, вона покликана, „оживити старий капіталістичний лад” шляхом зміни „основних поглядів на природу капіталу і праці” [772, 2-4].

Очевидно, О.О.Беретті розглядав кооперацію як самодостатню форму економічного життя, яка повинна замінити приватнопідприємницьку діяльність на тих ланках фінансово-господарської сфери, де та породжує соціальні негаразди. А загалом кооперація і приватний сектор приречені на співіснування, у якому останній буде знаходитися під новим ідейним впливом, як було сказано, „основних поглядів на природу капіталу і праці”. Таким чином, за логікою Беретті, відбудеться модернізація існуючого соціального та політичного устрою, а не його руйнація або трансформація в інший. Загальна ж схема поступу кооперативного життя бачилась Олександрю Олександровичу, очевидно, такою: поширення кооперації має своєю передумовою усвідомлення необхідності соціального партнерства, а наслідком – гармонізацію соціально-економічних відносин, яка вдосконалює, а не порушує основ суспільного ладу.

Подібні погляди на кооперативний рух мав і колега О.О.Беретті по кооперативно-видавничий роботі, його заступник у редакції обох журналів [773, 4-4 зв.], засновник і видавець першого в Наддніпрянщині україномовного

кооперативного часопису „Світова зірниця” Іоахим Августинівич Волошиновський. Польський дворянин за походженням [Див.: 774, 2], дрібний поміщик із села Сербі Могилівського повіту на Поділлі [775, 2], він на початку ХХ ст. був одним із найвідоміших ідеологів і пропагандистів селянської кооперації в Російській імперії.

І.А.Волошиновський вважав, що заради розвитку кооперації не слід акцентувати увагу на відмінностях, які існують між людьми у сфері суспільного життя. „... всі поділи поміж людьми, – як народність, мова, віра – вказував він, – то лиш поверхні поділи. ... поділ на партії ... то поділ також поверхний” [177, 26-27]. Значно суттєвішим критерієм оцінки людей Волошиновський вважав моральні якості. З цього приводу він писав: „Для нас все одно, якої хто партії, якої віри, якої народности, аби він був чесний, правдивий, аби він добував собі кращу долю, не обманою, не здирством, не розбойом, але розумом, згодною, щирою, тривалою працею” [776, 3]. Утвердження кращих моральних якостей бачилось Волошиновському засобом вирішення усіх суспільних проблем. „Мета наша, – говорив він, – ширити між людьми просвіту, любов, мир та злагоду, і тим способом допомогти до покращення життя й добробуту” [777, 4].

Організаційною формою втілення в практику повсякденності високих моральних цінностей виступала кооперація. Остання, на думку І.А.Волошиновського, здатна змагатися „з ... силою зла, з ... нашими злиднями”. Тому з метою утвердження справедливості необхідно об’єднуватися у кооперативи. „Кооперація, – зазначав Іоахим Августинівич, – то спілка кращих людей, що згуртувались во ім’я Добра і Правди ...” [177, 12]. З розвитком кооперативного руху Волошиновський пов’язував докорінні зрушення в дотриманні суспільством вищих етичних норм. „Кооперація, – зазначав Іоахим Августинівич, – призвана перебудувати взаємовідносини людей на нових засадах, вона покликана викорінити між ними взаємний обман, і побудувати благополуччя кожного на загальному благополуччі” [778, 22]. Утвердження в суспільстві за допомогою кооперації вищих моральних цінностей І.А.Волошиновський вважав, свого роду, вінцем соціальної еволюції. „Кооперація, – говорив він, – будинок будучого щастя світа, що має під собою ... правду, любов, згоду і дружність” [731, 2].

Акцентування І.А.Волошиновським уваги на моральних аспектах впровадження кооперативного життя сприяло залученню до кооперації та співпраці в її лавах представників різних соціальних і національних груп, конфесій, політичних угруповань. Такий підхід об'єктивно виробляв терпимість до існуючої соціальної ієрархії, до основ суспільного ладу. Нема сумніву, І.А.Волошиновський у своїх морально-етичних міркуваннях не лукавив і дійсно вірив, „що, – як він казав, – колись засяє день щасливий, що сонце любові братерської – всіх людей освітить і обігріє ...” [779, 2]. Однак, вплив соціально-класового статусу свого середовища, бажання досягти „любові братерської” не порушуючи усталеного соціального порядку, легко проглядалися в його ставленні до проблем сучасного Волошиновському суспільного життя. Іоаким Августинівч надзвичайно стримано ставився до революційних тенденцій, стрімких перетворень у державі, постійно акцентував увагу на необхідності дотримання стабільності, мирного розв'язання конфліктів, засуджував політичний радикалізм та екстремізм. Волошиновський обстоював думку про доцільність поступових, повільних перетворень у суспільному устрої. „... пруби раптових та хутких перемін, – вважав Іоаким Аагустинівч, – приносять більше шкоди ніж користі” [780, 3].

Ліворадикально налаштована громадськість початку ХХ ст. по відношенню до І.А.Волошиновського займала, свого роду, викривальну позицію, намагаючись показати поміщицьке єство його поглядів. Так, соціал-демократичний часопис „Слово” часто згадував на своїх сторінках журнал очолюваний Волошиновським, який характеризував як „орган польських поміщиків”, що здійснює „затуманення несвідомих селянських голів” [781, 5], „прищеплює народові оті не народні думки, які звили собі міцне кубло в панських головах редакції „Світової зірниці” [782, 9], від якої „дуже „несло” поміщицьким духом” [783, 12].

Водночас сам І.А.Волошиновський у своєму середовищі, де був більш відвертішим, ніж у публічних виступах на сторінках друкованих видань та кооперативних з'їздах, виявляв своє ставлення до сутності кооперативної справи суто з поміщицьких позицій. У грудні 1907 року в колі подільських поміщиків, які фінансували „Світову зірницю”, Іоаким Августинівч, між іншим, вказував, що

поширення кооперативних товариств здатне заспокоїти „збаламучений різними революційними гаслами ... занехаяний народ” [Цит. за: 775, 4]. Очевидно кооперація розглядалась Волошиновським як дієвий засіб покращення матеріального життя народу, що не передбачає глибоких перетворень у суспільному устрої. Вона повинна була, з його точки зору, співіснувати з іншими, давно вже апробованими формами організації господарської діяльності, передусім приватнопідприємницькою. Не випадково Іоахим Августинович, схвально оцінюючи столипінську аграрну реформу, казав: „Аж тоді наше сільське господарство піднесеться, як кожний хазяїн буде мати право так хазяйство поставити, як він сам хоче, як йому його розум підскаже” [784, 9].

В особі І.А.Волошиновського кооперативний рух мав ідеолога, що пропонував шляхом утвердження загальнолюдських цінностей, високої моралі забезпечити соціальне партнерство і терпимість, а з ними і поступальний розвиток суспільства без революційних потрясінь та іншого роду стрімких перетрубацій.

Значно предметнішим у баченні кооперації в суспільному розвитку був Сергій Васильович Бородаєвський. У своїх судженнях він відзначався прямою, конкретністю і високим рівнем прагматизму, що очевидно зумовлювалося його фаховою підготовкою і характером професійного досвіду. Бородаєвський закінчив юридичний факультет Харківського університету і знаходився на державній службі. Широку наукову і громадсько-кооперативну діяльність Сергій Васильович зумів успішно поєднувати з роботою на високих посадах у Міністерстві фінансів, а згодом Міністерстві торгівлі і промисловості. На початку ХХ ст. він швидко став визнаним у Російській імперії та за її межами фахівцем у галузі кооперативного кредиту. Життя й діяльність Сергія Васильовича Бородаєвського тісно пов'язані з Україною. Тут він народився, отримав вищу освіту, сформувався як особистість з виразною прихильністю до ідеї національного відродження українського народу [Див.: 94, Кн.1, 201-208]. Працюючи на високих посадах урядових установ, Сергій Васильович часто приїздив на Україну і брав участь у вирішенні проблем її кооперативного життя.

Визначаючи своє ставлення до ролі кооперації в соціальному розвитку, С.В.Бородаєвський виходив з того, що в ближчій історичній перспективі суспільний поступ не досягне посткапіталістичного етапу. „Погано чи добре, – писав Сергій Васильович, – але – поки ми живемо в умовах капіталістичного економічного ладу і в ближчі роки не можна очікувати щодо цього радикальних змін”. Однак, за любых обставин суспільного буття кооперація, з точки зору Бородаєвського, є ефективною формою господарської діяльності, яка в жодному випадку не поступається іншим. „... по самій сутності своєї організації, – говорив він, – артіль довше може проіснувати, ніж приватне підприємство ...”. Тому об’єднання дрібних виробників у кооперативні товариства „в умовах капіталістичного економічного ладу”, – це, як вказував Бородаєвський, „величезний успіх”. Але і трансформацію кооперативів у приватнопідприємницькі структури слід також розглядати як у цілому позитивне явище, „все ж таки забезпечує, – як він казав, – кусок хліба”. При цьому, капіталістичне підприємство, „що вийшло із” кооперативного товариства, на думку Бородаєвського, значно корисніше для вирішення соціальних проблем народу, „ніж звичайна фабрика чи завод, що належить приватній особі” [176, 16, 18].

Отже, Сергій Васильович Бородаєвський розглядав кооперацію як форму господарського життя, яка повинна гармонійно поєднуватися з домінуючим приватнопідприємницьким сектором і навіть виступати засобом його оновлення.

Загалом представники так званої „господарсько-раціоналістичної” течії вважали, що можна посилити соціально-економічні позиції широких верств населення, не порушуючи соціально-політичної та економічної стабільності в державі. Їх погляди відзначалися високим рівнем гуманізму у ставленні до народних мас та реалізму в аналізі тенденцій господарського та культурного розвитку, стурбованістю щодо необхідності прискореної модернізації країни. Бажання допомогти народу мало принциповий і конкретний характер. Водночас воно свідомо чи підсвідомо поєднувалося з стремлінням унебезпечити інтереси свого соціального середовища – бюрократії та великих власників.

Іншу місію відводили кооперації ті, хто бачив у ній засіб побудови нового суспільного ладу. Співіснування кооперативних установ з

приватнопідприємницькими структурами вони вважали явищем тимчасовим, зумовленим початковим етапом становлення кооперативного руху, який неминуче завершиться витісненням капіталістичного господарювання і охопленням кооперативними засадами діяльності усіх сфер соціально-економічного життя. Останнє, на їхню думку, ознаменує появу нового суспільного устрою, посткапіталістичної епохи, де пануватиме соціальна справедливість і гармонія, висока мораль і матеріальне благополуччя.

Найпомітніше місце серед ідеологів соціалістичної течії в Україні посідав визначний діяч українського та міжнародного кооперативного руху, так званий „артільний батько” Микола Васильович Левитський. Усе своє життя він присвятив пропаганді та організації кооперативів і мав незаперечний авторитет серед кооператорів Російської імперії, багатьох країн світу, широких кіл громадськості. Його погляди, значною мірою, визначали настрої в кооперативному середовищі.

З перших кроків своєї громадсько-кооперативної діяльності Микола Васильович Левитський сповідував ідею соціалістичного єства кооперації. У 1918 році він зазначав: „У вересні цього року кінчається сорок літ, як я став соціалістом”.

Належати до соціалістів і займатися кооперативною роботою було для Миколи Васильовича явищем практично тотожним. Організація кооперативного життя розглядалася ним як безпосереднє творення соціалістичного ладу. „На кооперацію я завжди дивився, дивлюсь і буду дивитись як на ... діло ... практичного соціалізму”, – говорив М.В.Левитський [785, 1-3 машинопису].

Соціалістична перспектива виступала в поглядах М.В.Левитського, свого роду, генеральною тенденцією суспільного розвитку. Ототожнюючи практику соціалістичного будівництва і кооперативну роботу, він вів початок останньої з найдавніших часів „... історія артілей така ж давня, як і історія людства”, – говорив Левитський. Впродовж історичного розвитку артільна справа, за його словами, завжди існувала, „Набуваючи різноманітні форми, пристосовуючись до умов місця і часу внаслідок своєї особливої еластичності і гнучкості та здатності вилитися в ту чи іншу форму, що вимагалася умовами місця і промислу ...” [786, 1-1зв.]. М.В.Левитський вказував, що артільну форму господарювання „можна сміливо

назвати руською національною першоосновою, що історично склалася і вироблена важким віковим досвідом народу” [787, 1]. У той же час, на думку „артільного батька”, „капіталізм за своїми завданнями не сумісний із землеробством”, а „Кооперативне землеробство ... є єдиним нормальним здоровим і бажаним виходом ... в ... подальшій еволюції” [788, 4 зв., 8 зв.].

Такі підходи до місця і ролі кооперації в суспільному розвитку були зумовлені народницькими ідеями, які Левитський широко сповідував [789, 3]. Водночас „артільний батько” не залишився поза впливом й іншої популярної для його часів марксистської теорії. Микола Васильович вказував, що для соціалістів „найкращим прикладом ... й зразком ... може і повинен бути наш великий вчитель і батько наукового соціалізму – Карл Маркс” [785, 5].

Рівень поширення і розвитку кооперації, а з нею і соціалістичного сегменту суспільно-економічного життя, на думку М.В.Левитського, є критерієм соціального прогресу. „Кооперація, – вказував він, – стала вже ... тією міркою, якою міряють і показують ступінь культурного розвитку і поступу народу взагалі ...” [790, 1]. Тому Микола Васильович закликав усіх, хто не бажав стати гальмом суспільного поступу, включатися в кооперативну роботу, яка, за його словами, „є обов’язок кожної людини, що бажала щастя людству взагалі й зокрема народу до якого належить” [791, 1].

М.В.Левитський розглядав кооперацію як надзвичайно дієву, найефективнішу форму економічної діяльності, яка найкраще відповідає як інтересам окремої людини, так і суспільства в цілому. „З усіх існуючих видів організації народної праці, – писав „артільний батько”, – ми визнаєм найбільш доцільною форму її – яка б враховувала інтереси і трудящих, і суспільства – саме форму кооперативну, артільну ...” [792, 8]. Левитський вказував, що ця „форма” „здатна бути застосованою до усіх галузей народної праці і її благотворний вплив всюди поширюється, де тільки торкнеться її подих” [Цит. за: 793, 1].

Таким чином, кооперативні засади діяльності цілком самодостатня форма соціально-економічного життя, що здатна охопити усі його сфери, а отже становити основу нового суспільного ладу. У той же час, М.В.Левитський, намагаючись бути

незаангажованим, не вважав кооперацію завершальним етапом суспільного прогресу. На його думку, вона виступає як „одно з певних знаменій нашої епохи” [790, 1], але не є „кінцевою ідеальною формою, далі котрої нібито нікуди йти” [792, 8].

Відзначаючи високу ефективність діяльності кооперації, М.В.Левитський вказував на конкретні завдання, які вона покликана вирішити в процесі соціальної еволюції. Так, констатує, що селянські господарства за рядом характеристик продуктивніші за великі сільськогосподарські підприємства, „артільний батько” вказував на неможливість повної реалізації усіх переваг селянського господарювання без його кооперування. „... розвиток і зміцнення кооперативних засад у землеробському населенні, – зазначав Левитський, – є однією з ключових потреб, зумовлених наболілими економічними проблемами нашої епохи” [794, 4-5, 12-12 зв.].

У сфері дрібнотоварного виробництва кооперація, за словами Миколи Васильовича, „створює міцне стійке господарство, що має можливість використовувати агрокультурні досягнення та удосконалення, недоступні при одноосібному ... селянському господарюванні”, внаслідок чого праця стає більш продуктивною і вимагає меншого напруження фізичних сил. Кооперування селянства посилює його платоспроможність, перешкоджає пролетаризації населення, полегшує взаємодію з органами державної влади і самоврядування, та суб'єктами економічної діяльності [795].

Подібно оцінював Микола Васильович і ситуацію у сфері промислового виробництва, де дрібні виробники, на його думку, також мають історичну перспективу у разі організації своєї діяльності на кооперативних засадах. З цього приводу М.В.Левитський говорив: „... ми повинні сказати кустарю: якщо хочеш жити – об'єднайся, організуйся, тоді тільки ти зможеш обладнати майстерні, тільки тоді ти зможеш конкурувати з великим капіталом і отримувати замовлення ...” [Цит. за: 796, 23].

Великий вплив на кооперативну громадськість мала наукова діяльність всесвітньо відомого українського вченого-економіста, теоретика кооперації

Михайла Івановича Туган-Барановського. Вчений розглядав кооперацію як складову соціалістичного руху, соціальна місія якої полягала в економічному протиборстві з капіталістичною формою господарювання. „Кооператив ...”, – зазначав Туган-Барановський, – є організація трудящих суспільних класів в їхній боротьбі з капіталістами” і „Кожен кооператив має перед собою певний вид капіталістичного підприємства, з яким він конкурує і який він стремиться знищити” [222, 94-96]. Поряд з цим, кооперативні організації як такі, з точки зору вченого, являють собою нові форми соціально-економічного життя, які „безпосередньо готують ґрунт для соціалістичного господарювання, створюючи вже в надрах капіталістичної господарської системи зародки господарства майбутнього” [178, 138-139].

Авторитетом у кооперативному середовищі користувався й інший український вчений-економіст і соціолог Тихін Іванович Осадчий. Подібно до Туган-Барановського, Осадчий також пов'язував соціально-економічний прогрес з якнайширшим розвитком кооперації. Тихін Іванович був переконаний у тому, що суспільний поступ „відбувається ... в сторону більшого усупільнення і засобів виробництва і осіб, які беруть участь у виробництві. Велике господарство і спільна власність при індивідуальному характері споживання, – зазначав вчений, – будуть завойовувати все більше і більше значення ...”, їм, „за всіма ознаками, належить майбутнє”, – вказував він [435, 65, 84-90].

Очевидно на просоціалістичних позиціях стояв і відомий український кооперативний діяч Василь Миколайович Доманицький. Зацікавившись кооперативною справою під впливом кооператора-соціаліста М.В.Левитського [Див.: 797, 1 зв.-2], він, мабуть, не випадково відзначав свою належність до його послідовників. „... богам було угодно, – писав Василь Миколайович до М.С.Грушевського, – зробіть з мене Миколу Левитського в мініатюрі ...” [798, 195 зв.].

В.М.Доманицький виступав за поступове усупільнення усіх галузей народного господарства. „Треба, щоб земля, – говорив він, – належалася до трудящих, тих, що на ній роблять, і не можна було її скуповувати, щоб фабрики та майстерні усякі – коли не зараз, то згодом стали власністю самих робітників (їх спілок) ...”. І хоч

шлях до таких порядків, на думку кооператора, тривалий і нелегкий, „але до всього цього, – вказував В.М.Доманицький, – неодмінно треба йти та домагатися того” [799, 37-38].

На виразно антикапіталістичних позиціях стояв відомий у Російській імперії теоретик кооперації В.Ф.Пекарський. Його діяльність тісно зв'язана з Україною, де він ініціював створення Житомирського споживчого товариства і брав посильну участь у роботі цього кооперативу [Див.: 800, 74].

На думку В.Ф.Пекарського, капіталістична економіка шляхом експлуатації трудящих порушила природній баланс між споживанням та працею людей, внаслідок чого останні не мають можливості, у повній мірі, користуватися результатами своїх трудових зусиль. „... кооперація, – з його точки зору, – покликана відновити порушені капіталізмом природно-нормальні взаємостосунки між споживанням і працею, іншими словами – вирішити проблему: споживання пропорційне праці ...” [801, 3]. При цьому, перетворення здійснені кооперацією, за версією Пекарського, ознаменують докорінні зміни в суспільному ладі. Виступаючи з доповіддю на загальних зборах Житомирського споживчого товариства, він зазначав: „Я особисто визначаю кооперацію, як самостійну економічну систему, покликану замінити собою капіталізм ... для створення трудового економічного співтовариства ...” У цьому, за словами В.Ф.Пекарського, „весь і єдиний сенс кооперації” [802, 13].

Соціалістична ідеологія у кооперативних лавах мала міцні позиції і велике поширення. Пересічні кооператори на сторінках преси недвозначно вказували на безпосередній зв'язок своєї діяльності з побудовою нового суспільного ладу. Наприклад, П.Височанський (у майбутньому, у добу НЕПу, один із провідних кооперативних діячів) на сторінках журналу „Кооперативная мысль” зазначав: „Мету кооперації ... ми бачимо в перемозі над капіталізмом, який вважаємо причиною усіх світових і соціальних неправд та негараздів; ми кажемо, що усупільнення виробництва та обміну (державою або муніципалітетами, або кооперативами – все одно) є шлях до порятунку не тільки необхідний, але й

економічно-невідворотний, адже економічне життя ... має свої фази .. ми присутні якраз при зміні цих фаз” [803, 6].

Інший кооператор Б.Торгашев у своїй статті „Общественное значение кооперации”, вміщеній у часописі „Наше дело”, говорив, що кооперація, „має цілком визначене становище в сучасному економічному устрої ... вона ... не тільки не сприяє закріпленню сучасних форм господарювання, а навпаки, ставить своїм лозунгом саму безжалісну боротьбу з ними і, як наслідок, з тим класом, який стоїть за ними” [804, 5].

Соціалістичні настрої спостерігалися не лише серед керівників кооперативних установ, пропагандистів кооперативної справи. Свідоме бажання докорінно змінити суспільне життя проявлялося й у пересічних представників кооперованого населення. На зборах одного із селянських кооперативів, за словами очевидця, „двадцять сім представників села впродовж півтори години виходили на трибуну”, і в їхніх „словах звучав не тільки стогін економічно поневоленого села, в них лунали струни свідомого стремління до перебудови життя. ... звільнитися від кайданів приватного капіталу, наблизитися до моменту соціалізації промисловості – ось слова, що вирвалися з під сірої, поношеної свитки” [805, 907].

Представники державних органів влади констатували домінування соціалістичної течії в лавах кооперації. Так, за висновками чиновника з особливих доручень Володковського, зробленими за наслідками Всеросійського кооперативного з’їзду, що відбувся в серпні 1913 року у Києві, у „кооперативному русі панують ліві елементи населення” [806, 1 зв.-3]. У листопаді 1913 року на приватній нараді осіб наближених до генерал-губернатора „Південно-Західного краю” була визнана справедливою думка про „домінуюче ліве спрямування серед більшості кооперативних діячів” [807, 5]. За даними жандармерії, окремі осередки кооперативного життя могли бути повністю охоплені соціалістичною ідеологією. Так, одна із провідних установ кредитної кооперації України – Київський союз ощадно-позичкових та кредитних товариств („Союзбанк”) – на думку органів правопорядку, „приспосовується до соціалістичних вимог” [808, 351 зв.].

Вказані ідеологічні течії в Наддніпрянській Україні розвивалися в межах загальносвітових тенденцій розвитку кооперативної думки. Вони становили невід'ємну складову передових ідей кінця XIX – початку XX ст., що відображали стремління до соціального прогресу. Обидві течії на вітчизняному ґрунті мали досить виразний і самодостатній характер. В Україні працювали їхні теоретики, які користувалися великим авторитетом і серед місцевих кооператорів, і серед кооперативної громадськості усієї Російської імперії, і навіть інших держав. В українських губерніях виходило чимало кооперативних періодичних видань, які служили засобом поширення відповідних поглядів і відносно послідовно позиціонували себе як виразники певного спектру кооперативних ідей.

Щоправда, у межах кожної із течій існували певні розбіжності. Так, погляди представників соціалістичного напрямку кооперативної думки коливалися від ототожнення кооперації з соціалістичним способом господарювання до визнання її лише прообразом нового суспільно-економічного ладу, найближчою перехідною формою до нього. У „господарсько-раціоналістичній” течії суттєві розбіжності проявлялися в поясненні соціально-економічної природи кооперативної діяльності, яка одними трактувалася як різновид капіталізму, а іншими як цілком самостійне, принципово нове економічне явище.

При цьому, слід зазначити: і соціалістична течія, і „господарсько-раціоналістична”, незважаючи на свій виразний, вповні сформований і сталий характер не отримали в кооперативному середовищі загальноновживаної термінології, яка б їх відображала. Така ситуація очевидно вказує на те, що погляди кооператорів на проблеми суспільного розвитку, соціальних трансформацій мали вторинний характер – зумовлювалися політичними уподобаннями та соціальними інтересами. Мабуть, для певної частини кооперативної громадськості бачення соціальної ролі кооперативного руху було невід'ємною складовою загального світогляду і не виступало самостійним ідеологічним компонентом їхньої свідомості.

Крім цього, слід також зазначити, що теоретичні розбіжності, хоч і призводили до палких дискусій і суперечок, однак майже не були пов'язані з повсякденною практичною господарською роботою у сфері кооперації, характером розбудови

кооперативної мережі. Ця обставина знімала актуальність ідейних протиріч і не сприяла організаційному оформленню представників відповідних течій та виробленню понять, які б їх уособлювали. Власне, реалії кооперативного життя тих часів не висували на порядок денний завдання безпосередньої реалізації ідей вказаних теоретичних напрямків, відносили їх, хоч, можливо, і до недалекого, але все ж таки майбутнього, внаслідок чого вони не набули статусу питання першорядної ваги. Один із дописувачів журналу „Кооперативная мысль” у 1916 році з цього приводу дуже влучно зазначив: „Наука не бачить майбутнього, а практиці нема часу на фантазії” [732, 16].

Соціальні аспекти в ідеології кооперативного руху, як вказувалося вище, мали давню історію. Вони з’явилися разом із самими ідеями кооперації, становлячи, власне, їхній зміст, і на початку ХХ ст. лише продовжували поступально розвиватися. У той же час, на черговому етапі кооперативного життя в його ідеології з’явилося ще й раніше невідоме, цілком нове явище. На початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні постало питання про роль кооперації в національному розвитку народу та місце ідей національного відродження в системі кооперативних цінностей.

Не зайвим буде відмітити, що кооперативний рух на території українських губерній вже з перших своїх кроків у ХІХ ст. привертав увагу провідних національних діячів. Найвідоміші з них брали безпосередню участь у кооперативній роботі. Так, до складу керівних органів Київського споживчого товариства, заснованого у 1868 році, входили М.П.Драгоманов, М.І.Зібер, В.Б.Антонович та інші активні учасники громадівського руху [809, 4-4 зв.; 248, 40]. Один із перших дослідників розвитку кооперативних засад в економічній діяльності українського народу, автор праці „Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм” Ф.О.Щербина [272] був членом Одеської громади [810, 88].

За деякими даними, поява в Україні перших кооперативів завдячує діяльності організації відомої під назвою „український гурток”. До його складу, зокрема, належав В.С.Гнилоширов – хранитель могили Т.Г.Шевченка, а також видавець „малоросійських” книжок П.А.Лобко. Активним прихильником національно-

культурного відродження був і відомий кооперативний діяч В.С.Козлов [811, 65-66, 71]. Зрештою, і головний ідеолог кооперації часів перших пореформених десятиліть Микола Петрович Баллін із співчуттям ставився до українського руху і посилено допомагав йому, обґрунтовуючи це тим, що „Вільний розвиток народностей, які складають одну державну цілісність ніколи і ніде не може бути не вигідним державі ...” [812, 2, 4 зв.-5].

Однак, незважаючи на широке представництво українських громадських діячів у лавах кооперативного руху, ніхто з них не піднімав питання про значимість кооперації для вирішення національних проблем. Гірше того, за спостереженнями М.П.Балліна, окремі „малороси” „побоювались розвитком кооперації зруйнувати народні звичаї”. Баллін, хоч і розглядав такий підхід як „економічне невігластво” [275, 102], але й не розвивав у своїх працях цю тему.

Мабуть першим, хто висловив думку про взаємопов'язаність національного розвитку і кооперації та благотворний вплив останньої на вирішення національного питання, був „артільний батько” Микола Васильович Левитський. Починаючи з 1890-х років він намагався акцентувати увагу громадськості на національних аспектах кооперативного життя. У 1897 році він вмовив старосту сільськогосподарської артілі села Рементарівка на Чигиринщині Гордія Гончаренка виступити на засіданні Вільного Економічного товариства українською мовою, що викликало шок у значної частини присутніх. У лекції для студентів-українців Києва, яка відбулася в помешканні О.П.Косач наприкінці 1890-х, ним була висловлена думка, що „кооперація ... допомагає організації ... нації взагалі ...” [674, 20, 26]. У 1898-му – 1899-му роках на засіданнях Харківської студентської громади М.В.Левитський, за спогадами сучасника, характеризував кооперативну роботу як „заснування національних організацій на селі”, а самі кооперативи у його промовах виступали як „єдина можлива легальна національна організація нашого селянства” [813, 52].

У 1902 році на Всеросійському з'їзді діячів кустарної промисловості М.В.Левитський запропонував видавати кооперативну літературу не лише на російській, а й на усіх мовах народів Російської імперії. Коли головуєчий на з'їзді

директивним шляхом спробував зняти це питання з обговорення, „артільний батько” в знак протесту залишив зал [644, 4-5].

Механізм поєднання кооперативного руху з національним М.В.Левитський бачив у самодіяльному характері кооперації. „Самодіяльність, – з його точки зору, – є найкращою основою і культурно-економічного і національного відродження ...”. Кооперативний рух, об’єднуючий широкі верстви населення, на думку М.В.Левитського, покликаний взяти на себе вирішення їхніх матеріальних проблем. „... в справі відродження українського народу, – вказував Микола Васильович, – кооперація зможе грати велику ролю, допомагаючи народові вчитись самостійно ставати на свої ноги ... на ґрунті своїх найближчих економічних потреб”. При цьому, оскільки кооперація, з точки зору „артільного батька”, є найефективнішою формою економічної діяльності, яка вже мала загальносвітове визнання і поширення, то її розвиток здатний вивести економіку України на найпрогресивніший шлях соціально-економічного поступу, познайомить з кращими досягненнями цивілізації. „... в справі відродження українського народу ..., – зазначав М.В.Левитський, – кооперація це один з цінних елементів, які покладені в основу дальшого розвою і відродження нашого народу, допоможуть йому стати на добрий і певний шлях всесвітніх, загальнолюдських ідей.” „Ці ідеї, – за його словами, – будуть підставою ... для будівлі життя народного, відкриють перед ним широкі краєвиди ... всесвітнього поступу, постановлять його в живий зв’язок з іншими культурними народами і не дадуть йому ухилитися на бік шкідливого шовінізму і всякого людожерства” [814, 12-13].

Погляди „артільного батька” М.В.Левитського щодо ролі кооперативного руху у розв’язанні національних проблем, очевидно, були широковідомими і суттєво впливали на настрої громадськості. Відомий державно-політичний і кооперативний діяч Б.М.Мартос, згадуючи про події початку ХХ ст., писав, що в процесі пошуків „досягнення господарської незалежності” українських земель, певна частина інтелігенції „висунула гасло: творити українську буржуазію ..., але більшість прислухалася до заклику Миколи Левитського ... шляхом кооперації підняти ... економічну силу та національну свідомість” [815, 223.].

Важливу роль в утвердженні погляду на кооперативний рух як на фактор національного розвитку відіграв відомий український громадський діяч, вчений-історик, літературознавець Василь Миколайович Доманицький. На початку ХХ ст. він захопився кооперативною діяльністю, яка вилилася у створення ряду зразкових споживчих та ощадно позичкових товариств у Звенигородському повіті Київської губернії, ініціювання проведення з'їздів представників кооперативів, заснування їхніх союзних утворень, а також у написання циклу брошур кооперативної тематики для селян [Див.: 799; 816; 817]. Останні користувалися великою популярністю серед народу і помітно вплинули на поширення кооперації, особливо на Київщині та Поділлі [818; 819; 820, 26].

Великий суспільний резонанс навколо кооперативної роботи В.М.Доманицького зумовив предметну увагу національно орієнтованої інтелігенції до кооперації. Василь Миколайович мав репутацію, за словами одного із сучасників, „чесного, самовідданого трудівника на ниві громадського служіння своєму народу і чистої серцем людини” [821, 1] і тому його життя й діяльність для багатьох представників української культурної еліти стали взірцем для наслідування. Очевидець подій кооперативного життя початку ХХ ст. Б.Стопневич писав: „... українська інтелігенція стояла осторонь кооперативного руху. Тільки за прикладом Доманицького ... взялася за працю на кооперативній ниві” [13, 53].

Після смерті В.М.Доманицького, яка спостигла діяча в 1910 році, відбулася спроба надати йому статусу основоположника національної кооперації. Уже в посмертній статті часопис „Наше дело” представив покійного як „першого українського кооператора” [822, 6]. Згодом, у 1913 році, київський кооперативний діяч П.Н.Пожарський на сторінках журналу „Наша кооперація” під псевдонімом „Я.Краєвий” охарактеризував В.М.Доманицького як „батька української кооперації”, який „прилюдно заманіфестував українську кооперацію, перший, хто показав силу української нації в кооперативній справі”. Увесь же загал кооперативної громадськості України, за словами Пожарського, „тільки діти нашого першого національного кооператора” [818]. У подальшому названий автор, обравши для себе шлях дослідника історії українського кооперативного руху, у своїх працях

продовжував наголошувати на тому, що В.М.Доманицький „поширив по всій Україні ідею української національної кооперації” [6, №5-6, 102]. Поряд з ним бачили в кооперативному русі „знаряддя ... національного відродження українського народу” Й.В.Юркевич та І.А.Волошиновський, але Юркевич вже був „Другим апостолом від кооперації на Півдні Росії” після Доманицького [5, 672-675]. Подібно інтерпретував формування української кооперації як цілісної національної організації й інший сучасник тих подій, також один із перших істориків українського кооперативного руху М.І.Мандрика [Див.: 10, 655-656; 11, 8, 10].

Така персоніфікація процесу ідейного становлення національної кооперації, очевидно зумовлена намаганням максимально використати ім'я відомого громадського діяча, його авторитет для імплементації національних цінностей в кооперативну ідеологію. При цьому сама сутність цих цінностей, які з точки зору П.Пожарського та М.Мандрики приніс у кооперативний рух В.М.Доманицький, не була сформульована – вона підмінялася образом „батька української кооперації”, прикладом його натхненної самовідданої діяльності на „кооперативній ниві”.

Слід зазначити, що ідейно-теоретична робота Доманицького як така у сфері кооперації взагалі не відома. Його праці з питань кооперативної діяльності в цілому присвячені організаційно-господарській проблематиці. Ряд сучасників Доманицького, високо оцінюючи роль Василя Миколайовича у розвитку кооперативного руху, відверто констатували цей факт. Наприклад, відомий кооператор М.Литвицький зазначав: „Василь Миколайович не теоретик кооперації. Він і не економіст. Він просто популяризатор і практичний діяч ...” [820, 28]. П.Височанський вказував, що Доманицький „не утворив своєї кооперативної „школи”, теорії ...” [18, 114].

Щоправда, існують дані про участь В.М.Доманицького у з'їзді Загальної української організації в 1901 році, де він поставив питання про роль кооперації у справі національного відродження [823, 319]. Однак, подальший період у житті Доманицького, на який припадає його реальна кооперативна робота, не залишив ознак того, що Василь Миколайович у теоретичній формі порушував цю тему.

Отже, є підстави констатувати певну штучність спроби пов'язати діяльність В.М.Доманицького з формуванням національних аспектів кооперативного будівництва. У той же час варто визнати і відзначити ідеологічну вагомість постаті Доманицького для українського кооперативного руху. Намагання П.Пожарського та М.Мандрики надати йому статус „батька української кооперації”, хоч і відбувалося методом гіперболізації і міфологізації його діяльності, але певною мірою відображало й потреби кооперативного життя початку ХХ ст.

Коли М.В.Левитський наприкінці ХІХ ст. виступив з тезою про взаємозв'язок між вирішенням українського питання і розвитком кооперативної діяльності, „артільного батька” не зрозуміли навіть у середовищі національно орієнтованої громадськості. Згодом, у 1908 році, Микола Васильович констатував значний прогрес у цій справі [814, 13]. Однак, розуміння громадськістю взаємозв'язку між кооперативною роботою і національними проблемами не набуло всеохоплюючого характеру, та й саме по собі не давало ніяких практичних наслідків, не впливало на реалії суспільного життя. За ситуацією на 1909 рік, за висновками одного з аналітиків кооперативної справи Миколи Гехтера, „Обидві ідеї – національна і кооперативна – розвиваються і живуть поруч, але не разом”. „... сї дві ідеї, – говорив він, – не можуть у нас злитися до купи і стати з двох одною ідеєю національно-економічного відродження нашого народу” [824, 596.]. Тому, очевидно, існувала об'єктивна необхідність мобілізації усіх можливих шляхів поєднання національної ідеології з ідейно-теоретичним багажем кооперації, залучення до діяльності у кооперативному русі національно орієнтованої інтелігенції. За таких обставин постать В.М.Доманицького, його діяльність у сфері кооперативного руху стала одним із засобів вирішення цих завдань.

Василь Миколайович Доманицький не був розробником концепції розвитку української кооперації. Але його активна участь у кооперативному русі стала свідченням правочинності ідеї вирішення проблем національного визволення за допомогою кооперації, трансформувалася у символ єднання національного і кооперативного руху. В.М.Доманицький, репрезентувавши кооперативну діяльність як невід'ємну складову національно-визвольної боротьби, дав помітний імпульс

залученню до кооперації тих, хто шукав можливість присвятити себе справі українського відродження, чим збагатив кооперативні лави національно свідомим елементом.

Між тим, з кінця першого десятиліття ХХ ст. у кооперативному середовищі розпочався інтенсивний процес осмислення ролі кооперації у вирішенні національних проблем українського народу. Щоправда він не зумовив появи разлогіх ідеологічних трактатів на цю тему, однак національні цінності в ідеології кооперації набули конкретного змісту.

Одним із принципів ставлення до національного питання було визнання залежності характеру кооперативного життя від соціально-психологічних та інших особливостей народу у середовищі якого воно розвивається. Щоб залучити людей до лав кооперації, за словами сучасника, необхідно знати їхні „звичаї, установи, погляди, псіхіку і т. ин.” і далі вказував: „Щоб кооперація наша ліпше розвивалася, нам – кооператорам треба вивчати етнографію, історію, літературу, економіку і т. ин., з котрих ми могли б довідатись про потреби нашого народу. Освідомлюватись з національного боку – ось який наш, як кооператорів, перший обов’язок” [825, 15-16 зв.]. Сама ж кооперативна діяльність, за висновками одного з дописувачів журналу „Муравейник”, – це можливість реалізувати „егонаціональне „я” [826, 219]. За таких обставин, за словами відомого популяризатора кооперативної справи А.Г.Терниченка, „цуратися національності нашої нам, кооператорам, не приходитьсь”. Терниченко закликав: „... даваймо збирати ... самобутні, національні скарби і збагачуймо ними ... кооперативну, економічну справу ...” [827, 9].

Ідеолого-теоретичною настановою стало бачення кооперації як національного способу організації господарювання в умовах іноземного поневолення та засобу позбутися останнього. Такий погляд виходив з тієї логіки, що український народ у цілому представлений лише широкими верствами населення і кооперативні форми вирішення матеріальних проблем виступали для нього практично єдино можливою сучасною, як на ті часи, основою економічного життя. „Кооперація, – зазначав один із теоретиків, – то єсть єдиний спосіб народу пригніченому зробитись заможнішим, відібрати всі витрачені дурно копійки і збирати їх в ... капітал” [825, 14 зв.]. Інший

пропагандист кооперативної справи вказував, що розвиток української кооперації свідчить, „що ми хочемо й будемо і в господарсько-економічній житті самостійною нацією”. А це, у свою чергу, дасть можливість вирішувати й усі інші проблеми національного розвитку. „... на чийм боці господарсько-продуктивні сили, – зазначав кооперативний діяч, – той пан, той хазяїн, тому не тяжко змагатись за свої національно-політичні права ...” [828, 18]. З приводу останнього дописувач часопису „Маяк” вказував: „Гасло „Ставай до стерна економіки” – мусить пам’ятати кожен свідомий українець і українка! Цим шляхом ... станемо хазяями свого краю!” [829].

Бачення кооперації як матеріальної основи вирішення усіх національних проблем закономірно поставило питання щодо піклування про культурно-освітню сферу. Кооперація – засіб духовного відродження українського народу – такий висновок став складовою ідеології національно свідомих кооператорів на початку ХХ ст. Часопис „Муравейник”, відображаючи цю тенденцію кооперативної думки, вказував: „Кооперація повинна ... нести в... народні маси знання, світло, здорову і рідну народну культуру. Кооперація покликана сприяти народу у поверненні його мови, допомогти розвинути приспані творчі сили” [826, 219]. З природних причин така позиція знаходила підтримку не лише серед кооператорів, а й широких кіл громадськості. Педагогічний журнал „Світло” писав: „Поки школа у нас чужа, кооперативи – це та нива, на якій ми повинні сіяти зерно не тільки кооперативної свідомості, а й національного самопізнання” [830, 20].

Крім цього, втручання в культурно-просвітню сферу розглядалося і як засіб вирішення суто кооперативних проблем. Залучення до кооперативної діяльності та її успішне ведення безпосередньо пов’язувалося з рівнем розвитку національної освіти і культури населення. Мабуть вперше такий підхід був озвучений у вересні 1907 року на Чернігівському кооперативному з’їзді делегатом Іваном Коновалом. У своїй промові, виголошеній українською мовою, він висловив думку про необхідність піднесення системи народної освіти та запровадження національної мови у навчальному процесі як основи поступального розвитку кооперативного руху [167,

219-223]. А вже в 1910-х роках подібні ідеї поділялися значним прошарком кооператорів і часто лунали на різноманітних зібраннях та в пресі.

Наприклад, журнал „Наша кооперація” в 1914 році вказував: „... тільки між культурними та освіченими людьми кооперація зможе розвинути у всій своїй красі і силі” [831, 41]. Ту ж ідею, але ще в більш образній формі висловлював часопис „Маяк”: „Тільки на культурній міцній підвалині можна певно будувати гарну кооперативну хату!” [832, 4].

Такою на початку ХХ ст. постала система ідей, що тісно пов’язали кооперативну діяльність та національне життя в усіх його сферах: господарській, соціальній, духовній і у завуальованій формі, очевидно, в політичній. Ці ідеї поширювались, головним чином, через пресу. За деякими даними, у 1907 році В.М.Доманицькій та інший відомий кооператор Й.В.Юркевич задумали створити журнал, який би став виразником інтересів українського кооперативного руху. Однак, цей проект не був ними реалізований [833, 2]. Першим україномовним кооперативним часописом була „Світова зірниця”, що виходила з 1906 по 1913 рік заходами І.А.Волошиновського. І хоча вона, за словами сучасника, „Не одного, як і мене, зробила ... українцем з „мужика” [834, 2 зв.], все ж не стала провідником ідеології української кооперації. Поляк за походженням, І.А.Волошиновський говорив: „... національної української роботи я ... не повинен робити”. „Це я лишаю українцям”, – зазначав він [835].

Справжнім проповідником ідеї національної кооперації стала українська преса 1910-х років. Передусім журнал „Наша кооперація”, що виходив у 1913-1914 роках. Його засновником було видавниче товариство з такою ж назвою, яке створило цей часопис, „щоб він, – як вказувалось у редакційній статті першого номеру, – допоміг українській кооперативній сім’ї, міцніше злитися до купи ...” [836, 3].

Не менш активними проповідниками ідеї поєднання національних і кооперативних цінностей виступали журнали „Засів”, „Маяк”, „Рілля”. Вони виходили зусиллями відомого видавця агрономічної літератури для селянства, популяризатора кооперативної справи Аристарха Григоровича Терниченка [Див.: 837, 1-2]. Вагому роль в обґрунтуванні ідейних позицій української кооперації

відіграв й створений у 1912 році орган Київського союзу ощадно-позичкових та кредитних товариств „Муравейник”, редактором якого був відомий діяч кредитної кооперації Христофор Антонович Барановський [838, 1-13 зв.].

Розгляд ідей національного визволення в якості невід’ємної частини кооперативної ідеології не набув всеохоплюючого характеру. Однак, поза сумнівом, це явище виступало однією з визначальних тенденцій у розвитку кооперативної свідомості і звертало на себе увагу широких громадських та урядових кіл. Уже в 1909 році часопис „Слово” зазначав, що „українська преса віщує злиття нашої кооперації з рухом національного українського відродження ...” [839, 5]. А в січні 1914 року київський губернатор констатував: „... кооперативний рух у Київській губернії ... має ... яскраве українське забарвлення ...” [840, 5].

Сповідування кооперативним середовищем національних цінностей викликало спроби створення ідеологічного центру української кооперації. Ініціатива в цій справі належала групі київських кооператорів, які навесні 1912 року розпочали відповідні заходи. До її складу, за свідченням одного із сучасників, входили П.Доманицький, О.Степаненко, П.Пожарський та ще двоє осіб, імена яких не відомі [841]. За іншими даними, до діяльності ініціативної групи також були причетними В.Галевич, М.Літвицький, І.Немоловський, А.Сербиненко, М.Стасюк та деякі інші [39, 22]. Зусиллями цього кола осіб було створено видавниче кооперативне товариство „Наша кооперація”. На час заснування, у вересні-листопаді 1912 року, воно об’єднувало 26 національно орієнтованих кооператорів та співчуваючих їм осіб [842]. Шляхом видання різноманітної літератури „Наша кооперація” рішуче обстоювала ідею захисту національних інтересів на кооперативних засадах, обґрунтовувала необхідність розвитку кооперативного будівництва з врахуванням національно-територіальних особливостей Російської імперії.

Основним виданням організації став вище згаданий загальнокооперативний журнал, що виходив під її ж назвою. Редакторами-видавцями журналу впродовж його існування з 1912-го по 1914 рік були П.М.Доманицький, І.Ф.Немоловський, М.І.Зайцев [843, 1а -6].

Виданням часопису „Наша кооперація” на переконання його засновників „було піднято прапор української незалежної кооперативної думки” [844, 4]. І таке визнання він дійсно отримав. Фактично одразу після його появи журнал „Южный кооператор”, який також претендував на лідерство на „Півдні Росії”, назвав „Нашу кооперацію” „центральною органом української кооперації” [845]. А „Літературно-науковий вісник” відзначивши, „що „Наша кооперація” ... за короткий час виплодила цілу школу українських кооператорів”, зазначав: „... доводиться констатувати, що „Наша кооперація” зробилася центральним органом української кооперації”. На переконання „Літературно-наукового вісника”, цілий ряд українських періодичних видань почали концептуально наслідувати її [Цит. за: 846, 23].

У той же час, з появою і розгортанням діяльності видавничого товариства „Наша кооперація” справа створення ідеологічного центру українського кооперативного руху не знайшла остаточного завершення. На роль центрального друкованого органу починаючи з 1911 року, хоч і делікатно, але претендував очолюваний А.Г.Терниченком журнал „Рілля” [Див.: 847, 336; 848], який дійсно, як вже зазначалося, на своїх сторінках багато уваги приділяв національним аспектам кооперативної діяльності. Разом з ним не заперечувало проти свого лідерства у сфері розробки ідеології кооперації товариство „Український агроном”, інтереси якого названий журнал представляв.

Товариство „Український агроном” виникло в 1913 році і займалося поширенням україномовної літератури з питань сільського господарства і селянської кооперації [849, 103-104]. Вже після набуття „Нашою кооперацією” авторитету в справі обстоювання національних засад кооперативного будівництва, його друкований орган констатував, що „на Україні правобережній, а головне у Києві, рівно ніхто не дбає про розвиток кооперації” і закликав „спеціального комітету утворити” для допомоги розвитку кооперативного руху. Останній був покликаний виступити як „здорове серце в кооперативному тілі”. А от створити „теє серце кооперативне, нам необхідне” виявляється здатний журнал „Рілля”. „От коли б ... тісніше стали гуртом коло журналу та й до товариства ввійшли членами, –

зазначала сама ж „Рілля”, – то склався б добрий гурт і робив би він те, що може тільки „комітет допомоги” робити” [850, 560-561].

Однак, незважаючи навіть на те, що наприкінці 1914-го року діяльність товариства „Наша кооперація” в адміністративному порядку була припинена властями [841, 62], „Український агроном” разом зі своїм журналом „Рілля” не зміг зайняти його місце.

Припинення роботи ідеологічного центру не стало перешкодою для подальшого утвердження національних цінностей у кооперативному житті. Переконливе свідчення того – відзначення наприкінці 1916-го – на початку 1917-го року 50-річного ювілею української кооперації, зародження якої пов’язувалась зі створенням у 1866 році Харківського споживчого товариства. Ця подія була виявом усвідомлення кооперативною громадськістю України національної самобутності тієї справи, якою вона займалася, самостійності шляху, що подолав український народ у розбудові свого кооперативного життя.

Заходи з нагоди 50-річчя української кооперації відбулися у Києві, Одесі та Харкові. Відзначення ювілею проходило у формі публікації тематичних статей, підготовці праць з історії кооперативного руху на території України, проведенні урочистих засідань та публічних лекцій.

Напередодні знаменної дати Київський союз ощадно-позичкових та кредитних товариств оголосив конкурс на створення „творів з історії кооперації Півдня Росії” [851], а Спілка споживчих товариств „Півдня Росії” (за російською аббревіатурою – „ПОЮР”) – історичних нарисів про М.П.Балліна, кооперацію на Харківщині [852, 1-3 зв.] та в інших регіонах лівобережжя та півдня України [853].

З нагоди ювілею київський „Союзбанк” через журнал „Муравейник” звернувся з відозвою до громадськості, у якій, зокрема, констатував, що кооперативний рух став „фактором національного відродження” і закликав „завершити справу ідейного обґрунтування нашої кооперації” [854]. „ПОЮР” рекомендував кооперативам скликати „загальні збори членів, обмінятися думками про теперішнє та майбутнє кооперації взагалі і нашого Півдня зокрема ...” [855, 74]. „... довести до відома місцевих споживчих товариств” значення півстолітньої історії „Південної

кооперації” вирішила Комісія з питань союзного будівництва при Кооперативному комітеті Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії [856, 523].

Урочистості з нагоди 50-річчя української кооперації відбувалися в два етапи – 6 жовтня 1916 року та 26 січня 1917 року – в дні роковин реєстрації статуту Харківського споживчого товариства та відкриття його діяльності. У Києві на спільному засіданні правління і ради „Союзбанку” 6 жовтня 1916 року була виголошена і обговорена доповідь про історичний розвиток кооперативного руху в Україні, надіслані вітальні телеграми з нагоди ювілею Полтавській спілці споживчих товариств та видатним кооператорам В.С.Козлову та І.А.Волошиновському, вирішено запровадити в майбутній кооперативній школі союзу для кращих студентів стипендії імені провідних „діячів південно-російської кооперації”. 26 січня 1917 року відбулось чергове урочисте засідання, на якому присутні обмінялися думками щодо нагальних організаційно-господарських проблем української кооперації [857, 46 зв.-48, 58-59 зв.].

У Харкові на першому етапі відзначення ювілею відбулися публічні лекції з історико-кооперативної тематики [858]. А 26 січня 1917 року вийшов святковий номер журналу „Южно-русский потребитель” та газета „День кооперации” з матеріалами, присвяченими видатним діячам кооперативного руху. У вечері того дня відбулися урочисті збори за участю представників кооперативних та громадських установ міста Харкова [859].

У процесі відзначення 50-річчя української кооперації, остання частіше фігурувала під назвою „південно-російська кооперація” і для частини кооперативної громадськості не поширювалась на правобережжя. Однак вказаний вище спектр заходів з нагоди півстолітнього ювілею свідчив про відчуття кооператорами України єдності і причетності своєї справи до певного народу, усвідомлення самодостатності і відмінності від своїх колег в інших країнах. Відзначення 50-річчя української кооперації очевидно слід розглядати як ознаку сталості і незворотності тенденції до оволодіння національними цінностями кооперативного середовища.

Виникнення і поширення зазначеного напрямку кооперативної ідеології зумовлено активізацією національно-визвольного руху в Україні, бажанням поставити на службу національному відродженню організаційні і фінансові ресурси кооперації. Однак, крім об'єктивної залежності від загальносуспільних процесів, вирішення українського питання невблаганно вимагала сама практика кооперативної діяльності. Піднесення на початку ХХ ст. кооперативного руху було пов'язано з масовим наповненням його лав селянством. Проведення серед останнього кооперативної роботи без вільного використання української мови не уявлялось можливим. Селянство по-іншому – не по-українському – розмовляти не вміло. Та й, як свідчить чималий масив джерельних матеріалів, російська мова була йому у ті часи не вповні зрозумілою. За таких умов ведення агітаційної, роз'яснювальної, просвітницької діяльності в селянському середовищі чи то в усній, чи то через поширення літератури відповідної тематики, робота загальних зборів кооперативів та їхніх об'єднань, інших колегіальних інституцій, значною мірою, паралізувалися різноманітними обмеженнями щодо вживання рідної мови українського селянства.

Усі течії кооперативної думки на початку ХХ ст. були зумовленими реаліями суспільного життя тих часів і відображали прагнення активної прогресивно мислячої частини фактично усіх прошарків населення до соціальної гармонії, високої моралі і добробуту. При цьому, цілий комплекс етичних настанов не піддавався сумніву з боку кооператорів, незалежно від їх політичних та релігійних переконань, освітнього рівня, фаху та соціального статусу. Ці настанови були відповідними загальнолюдським цінностям, спорідненні з християнськими заповідями любові, злагоди, взаємодопомоги і колективізму. У кооперативному середовищі було помітне цілеспрямоване формування культу високої моралі, який розглядався як передумова і водночас наслідок розвитку кооперації. Незаперечним постулатом ідеології кооперативного руху було бачення кооперативної роботи серед народу як високоморального способу життя.

Розходження в ідейно-теоретичних поглядах кооперативної громадськості не сприяли її згуртуванню, однак і не заважали розвитку самоусвідомлення себе як єдиної корпорації. Вони не породили великої кількості ідеологічних напрямків, які б призвели до розпорошення лав кооператорів, і не завжди мали безпосереднє відношення до практичної організаційно-господарської роботи, що також унеможлиблювало розбрат. Крім цього, протиріччя посилювали інтерес до ідейно-теоретичних питань, стимулювали їх подальшу розробку, і, врешті-решт, формували ідейно загартовані кадри кооператорів.

Говорячи про розвиток кооперативної думки впродовж кінця XIX – початку XX ст., слід зазначити: напрямки ідеології в середовищі кооперативних працівників не мали чіткого кола прихильників. Серед кооператорів були й такі, що одночасно сповідували ті чи інші положення різних концептуальних підходів, або ж лише частину однієї ідейно-теоретичної доктрини. Для не жорстко централізованої і директивно керованої структури, яким був кооперативний рух, така ситуація лише додавала єдності, зумовленої гарантованою для усіх свободою вибору своїх ідеологічних уподобань.

4.2. Виникнення і розвиток організаційно-господарських форм співпраці осередків кооперативної роботи: кооперативні з'їзди та союзи кооперативів

На початку XX ст. однією з характерних рис кооперативного життя стають з'їзди діячів кооперації. В умовах стрімкого зростання лав кооперативного руху з'їзди виступали формою здійснення контактів та вирішення спільних проблем кооператорами різних установ і регіонів.

Процес регулярного проведення кооперативних форумів різних рівнів: повітових, міських, губернських тощо – розпочався разом з початком інтенсивного зростання кількості кооперативів, який припав на завершальний період революції 1905-1907 років. Очевидно першими спробували з'їздову діяльність кооператори

Поділля. У грудні 1906 року вони провели губернський з'їзд діячів кредитної кооперації [165]. А з 1907 року з'їздова робота кооперації набула в Наддніпрянщині ледве не масового характеру. Впродовж року відбулося щонайменше 9 кооперативних форумів [Підраховано за: 860, 299]. Серед них з'їзд представників кредитних кооперативів Київщини, скликаний у травні 1907 року [166], з'їзд кооперативних установ Чернігівської губернії, що відбувся у вересні того ж року [167] та інші.

У наступні роки інтенсивність з'їздової діяльності лише виказувала тенденцію до стабільності і виступала звичним явищем кооперативного життя. Так, у Полтавській губернії з 1908-го до 1910-го року відбулося близько десяти зібрань представників сільськогосподарських кооперативів [861, 185]. У Київській губернії з січня по травень 1909 року повітові кооперативні з'їзди скликалися в Черкасах, Городищі, Чигирині, Олександрівці, Попільні та Білій Церкві [862, 94]. 1911 рік, за словами часопису „Засів”, „відзначається великим числом кооперативних з'їздів. ... майже по всіх краях української землі: на Київщині, Поділлі, Волинщині, Харківщини, Херсонщині, Катеринославщині ...” [863, 9]. У 1912 році журнал споживчої кооперації „Союз потребителей” констатував: „У південних губерніях відбулися десятки з'їздів губернських, повітових, нарад при управах ...” [864, 357].

У 1910-х роках в Україні стала помітною тенденція до розширення територіального формату кооперативних форумів – спостерігалось скликання діячів кооперації цілого ряду українських губерній. Наприклад, у травні 1911 року в Одесі відбувся з'їзд представників кредитних кооперативів так званого „південного району”. У його роботі взяло участь більше 400 делегатів з Бессарабської, Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської та Херсонської губерній [865, 7]. Також в Одесі у жовтні 1915 року пройшов Обласний загальнокооперативний з'їзд „Півдня Росії”. У ньому взяли участь близько 300 делегатів з Бессарабської, Катеринославської, Подільської, Таврійської та Херсонської губерній [866]. У жовтні 1916 року відбувся з'їзд представників союзів кредитних кооперативів „Півдня Росії” [867, 15].

Ця тенденція з'їздової діяльності, очевидно, була викликана як специфікою економічного районування Наддніпрянщини, яка об'єктивно вимагала співпраці кооперативів різних губерній, так і відображала тяжіння українських кооператорів до загальнонаціональної консолідації, організаційного єднання в межах України. Власне, у кооперативному середовищі обговорювалася ідея проведення всеукраїнського кооперативного з'їзду. У 1913 році журнал „Рілля” зазначав: „Всеукраїнський кооперативний з'їзд ... Давно вже відчувається потреба в йому!” [868, 183]. Очевидно, настрої кооперативної громадськості щодо скликання такого форуму були настільки виразними, що органи правопорядку не піддавали сумніву можливість його проведення. За їхньою версією, „на початку 1916 року в одному із південних міст ... планується З'їзд українських діячів земства і кооперації”, який повинен „виробити програму ... визволення України” [869, 1-2 зв.]. У зв'язку з цим органи жандармерії зобов'язані були „вжити заходів з недопущення з'їзду” [870, 10-14].

Один із перших істориків української кооперації П.Н.Пожарський зазначав, що „до 1917 р. відбулося три всеукраїнських з'їзди в Києві, Катеринославі та Одесі” [871, 27]. Однак, у свідомості кооперативної громадськості тих часів статус всеукраїнських мали з'їзди, які відбулися вже в період революційних подій 1917-1918 року. Власне, сам же П.Н.Пожарський у своїй відомій праці „Нариси з історії української кооперації” писав: „... після революції, а саме в травні місяці 1917 року, було скликано у Києві перший з'їзд представників кооперативних союзів на Україні, в серпні 1917 р. – другий, а в травні 1918 р. – третій” [6, №5-6, 132].

Видимих ознак проведення у дореволюційний період всеукраїнських кооперативних форумів нема. Хоча за територіальним представництвом чимало з'їздів значно перевищували губернський масштаб і за колом порушених питань мали виразний національний характер.

Слід зазначити, що на зазначених форумах були представлені усі категорії діячів кооперації: як ті, хто брав безпосередню участь у діяльності кооперативних організацій, так і інші – службовці державних органів влади та самоврядування, працівники громадських установ, науковці, сільська інтелігенція, які проводили

серед народу пропагандистську і роз'яснювальну роботу, надавали організаційну та методичну допомогу кооперативам, займалися науково-теоретичною розробкою проблем кооперації. Отже, з'їзди відображали настрої широких кіл кооперативної громадськості і були виразниками прагнень усіх учасників кооперативного руху, незалежно від форми своєї причетності до нього.

На з'їздах вирішувались питання, які стосувалися фактично всього спектру проблем діяльності кооперації. Резолюції з'їздів не могли мати директивного характеру, але інтенсивність проведення різноманітних кооперативних форумів свідчить про високий рівень нагальності їхніх рішень. Вони виступали способом обміну досвідом і організації співпраці, які були об'єктивно необхідними для успішної роботи і власне існування кооперативної мережі як такої. Селянський часопис „Рілля” з цього приводу зазначав: „... як не буде в нас з'їздів ... то й повік ми топтатимемось на однім місці. ... самотужки не зможемо побороти наших злиднів” [872, 279].

Значна увага на з'їздах приділялася визначенню напрямків діяльності кооперативів та виробленню форм і методів їхньої реалізації. Зокрема, вирішувалися питання щодо організації роботи керівних органів кооперативних товариств, підготовки кадрів для кооперації, встановлення відсоткових ставок за кредити, розмірів пайових внесків, дивідендів та премій на забраний товар, системи оплати праці службовців, порядку ведення бухгалтерської звітності. Чимало уваги присвячувалося і боротьбі з порушниками дисципліни та зловживаннями посадових осіб.

Предметом обговорення на з'їздах були й питання налагодження нових напрямків господарської діяльності кооперативів. Розроблялися механізми і форми здійснення торговельно-посередницьких операцій кредитною кооперацією, заходів зі стабілізації ринку зерна, придбання селянами землі. Також вирішувалися проблеми ведення кооперативами культурно-просвітницької роботи. У роки першої світової війни нагальною темою кооперативних форумів стала допомога сім'ям осіб, які були мобілізовані до збройних сил.

Розв'язувалися на з'їздах і питання розподілу територій діяльності між кооперативними установами, що діяли в межах однієї місцевості, а також проблеми взаємовідносин і співпраці кооперативів різних видів.

Велика увага зверталася на з'їздах на адміністративно-правові умови розвитку кооперації. Кооперативні з'їзди часто виступали з ініціативою про зміни та доповнення до чинного законодавства, вимагали від органів державної влади створення належної правової бази для діяльності кооперативних організацій. Висловлювали також пропозиції і побажання до земств та держави щодо кредитування кооперації та надання їй інструкторсько-методичної допомоги.

Вагому роль відігравали з'їзди у створенні належної морально-психологічної атмосфери у кооперативному середовищі. Виступаючи переконливим свідченням масової причетності людей до кооперативної справи, долаючи замкнутість у роботі, кооперативні форуми об'єктивно зумовлювали формування серед кооператорів позитивних настроїв щодо своєї діяльності. З'їзди руйнували у працівників кооперації відчуття ізоляції і пробуджували усвідомлення спільності інтересів, існування та сили своєї соціально-професійної корпорації. Журнал споживчої кооперації „Союз потребителей” вже в 1908 році з цього приводу констатував: „Відчуття спілкування і солідарності ... на деяких з'їздах піднято так сильно і високо, що скромні сільські діячі з незадоволенням роз'їзжалися по своїм домівкам, забираючи з собою зі з'їздів самі світлі спогади і бадьорий настрій для малопомітної і буденної, але величезної по значенню роботи по своїх глухих закутках” [860, 299].

На з'їздах знаходила вирішення й одна із ключових проблем кооперативного будівництва – організація союзних об'єднань кооперативних установ. Ідея їх створення виникла ще в часи зародження кооперації серед діячів Харківського споживчого товариства [379, Частина II, 6]. Однак, реалізація цієї ідеї стала можливою лише на початку ХХ ст. – у період інтенсивного формування кооперативного сектору економіки.

Процеси союзного єднання кооперативних товариств були об'єктивно зумовлені характером їхньої організаційно-господарської роботи, загальноекономічними умовами та специфікою соціального складу кооперації.

Ланки сформованої на початку ХХ ст. кооперативної мережі в цілому припадали на сільську місцевість і тому фактично повсюдно страждали від географічної віддаленості від оптових торговельних баз, не кажучи вже про безпосередніх виробників потрібних селянству промислових товарів. Придбання необхідної товарної продукції кооперативи зазвичай здійснювали у дрібнооптових посередників повітових міст, які вимагали чималу плату за свої послуги. Наприклад, у Липовецькому повіті Київської губернії бариші купців-оптовиків становили не менше 10% від вартості їхніх товарів. За приблизними підрахунками, 25 споживчих товариств цього району щорічно давали заробити місцевим торгівцям понад 10 тис. руб. [873, 10].

Однак, навіть до дрібних оптовиків при тодішніх транспортних засобах представникам селянських кооперативів дістатися було непросто. Наприклад, на 1907 рік 18 споживчих товариств Подільської губернії вели закупівлю товарів на відстані в середньому 23-х верст від свого місця знаходження [Підраховано за: 874, 1-25]. Щоб подолати за один день такий шлях в обидва боки, необхідно було чимало часу. На закупівлю товарів залишалось максимум декілька годин. Представникам кооперативів у межах такого терміну надзвичайно важко було зорієнтуватися в чужому для них населеному пункті, у місцевій кон'юнктурі цін і, взагалі, зберігати морально-психологічну рівновагу. У 1910 році журнал „Наше дело” повідомляв про закупника Кодимського споживчого товариства Подільської губернії, який поїхав за товарами до Одеси і опинився в стані шоку. „Надзвичайно широкий незнайомий ринок, яким постала перед ним Одеса, – писав журнал, – справила на нього приголомшливе враження. Він розгубився й ледве не втік із міста, не виконавши покладеного на нього доручення” [875, 13].

За таких умов міські торговці-оптовики мали можливість збувати обмеженим у часі і досвіді кооперативним закупникам товари за завищеними цінами, а часто й недоброякісну або ж непотрібну продукцію. Показовим прикладом може бути ситуація в Катеринославі, де впродовж дня один і той же купець спромігся трьом споживчим товариствам відпустити однаковий товар за різними цінами – у відповідності зі ступенем розгубленості їхніх закупників [876, 17].

Значно ускладнювала економічні відносини з міськими торговцями й неспроможність вести закупівлю великими партіями – оптом. Кожний окремий кооператив не міг закуповувати у великих обсягах один і той же вид продукції, водночас намагався мати широкий асортимент товарів. Наприклад, споживчі товариства Поділля, щоб задовольнити потреби своїх членів, здійснювали торгівлю двома сотнями видів товарної продукції [4, 18]. Тому закупівля не могла вестися за оптовими цінами, що призводило до втрати значних коштів.

Специфіка придбання товарної продукції об'єктивно породжувала ще й зловживання безпосередньо задіяних у цій справі кооперативних працівників. Міські купці зазвичай намагалися дати хабара представникам кооперативів за придбання у них товарів низької якості або за завищеними цінами. Чимало кооперативних працівників не могли встояти перед матеріальними спокусами. У 1909 році журнал „Наше дело” навіть писав, що „... більшість таких закупників майже завжди вступають у зговір з оптовими торговцями стосовно різних „гостинців”, дякуючи яким торговці отримують можливість збувати споживчим крамницям самий негодящий, залежаний товар” [877, 6]. Відомий випадок, коли закупник шляхом таких зловживань за 4 місяці „заробив” 40 руб. Траплялися й випадки підробки документації з метою привласнення коштів. Наприклад, закупник споживчого товариства села Щучинці Ямпільського повіту на Поділлі купував сало за ціною 7 руб. 30 коп. за пуд, а у відповідних документах із зрозумілих причин декларував суму в розмірі 8 руб. 50 коп. [878, 8].

Внаслідок зазначених умов торговельно-закупівельної роботи, коопероване населення, звільнившись від визиску місцевих сільських спекулянтів, продовжувало залишатись в експлуатації міських дрібнооптових торговців-посередників. Тому постала об'єктивна необхідність створення селянськими кооперативами в торговельно-економічних центрах своїх представництв з власними оптовими складами. Заснувати останні силами окремих товариств ні в організаційному, ні у фінансовому відношенні було неможливо – ця справа вимагала спільних зусиль, об'єднання кооперативів у союзи.

Союзного єднання потребувала діяльність і у сфері надання кредитних послуг. Конкуренція між географічно наближеними кооперативами внаслідок різних відсоткових ставок за позики і вклади та необхідність надання фінансової допомоги одне одному також спонукало до створення союзів. Не другорядною причиною заснування останніх була й нагальна потреба залучення до кооперації у формі внесків на зберігання коштів міського населення для подальшого кредитування ними селянських господарств. Відомий діяч кредитної кооперації початку ХХ ст. Х.А.Барановський з цього приводу зазначав: „... залучити великі заощадження місцевої міської публіки та сільських капіталістів, що пересувають зараз свої кошти в міста ... для перекачування цих коштів на село – є найближчим і посильним завданням кредитних союзів” [879, 8].

Безпосередньою причиною створення кооперативних спілок була й необхідність належної організації інструкторсько-методичної допомоги кооперативам. Кожне окреме кооперативне товариство не мало можливості утримувати штатних інструкторів з потрібних галузей діяльності. У той же час для групи кооперативів це було цілком реальним. Щоправда інструкторсько-методичним забезпеченням кооперації займалися органи самоврядування та Управління у справах дрібного кредиту. Однак, кількості їхнього інструкторського персоналу було замало, та й не завжди він виявляв здатність враховувати у своїй роботі всю специфіку діяльності селянських кооперативів.

Процес створення союзів вимагав значних організаційних зусиль, високого рівня самодіяльності кооперативної громадськості, якими далеко не завжди відзначалася ситуація у лавах кооперативного руху. І.А.Волошиновський в одній із своїх лекцій категорично вказував, що не слід розпочинати заснування союзних об'єднань „поки ... нема зайвих капіталів і знаючих торговельну справу кооператорів ...” [880, 24]. Та й навіть за спостереженнями жандармерії, „Кооперативні союзи ... відносяться до організацій вищого ступеня і вимагають для свого процвітання інтелігентної ініціативи, спеціальних знань та комерційних навичок” [881, 207].

За таких умов завдання союзних утворень кооперативів часто намагалися виконувати спеціально створені підрозділи громадських об'єднань сільськогосподарського спрямування. За відсутності союзів вони відігравали роль агітаційно-пропагандистських, методичних та організаційно-господарських центрів кооперації певних регіонів.

Такі підрозділи діяли у Київській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях [882, 296]. Серед них найдієвіше себе проявили Відділ дрібних господарств при Подільському товаристві сільського господарства, Комітет сприяння сільській кооперації при Харківському товаристві сільського господарства та Кооперативний комітет при Імператорському Товаристві сільського господарства Півдня Росії.

Відділ дрібних господарств був створений у червні 1907 року і мав на меті сприяти покращенню селянського господарювання на Поділлі шляхом поширення „серед населення кооперативних установ усіх видів” [883, Од.зб.1-2, 1-4 та ін.]. Очолював цю установу І.А.Волошиновський [884, 7]. У складі відділу працював також інструктор з питань споживчо-кооперативної діяльності та торговельний агент в Одесі [885]. На 1909 рік відділ своєю роботою охоплював четверту частину усіх споживчих товариств Подільської губернії – 61 кооператив. 50 із них були обстежені інструктором і отримали методичну допомогу. Відділ організував 4 кооперативних з'їзди та сприяв заснуванню 50 споживчих товариств. Торговельний агент в Одесі виконав 105 замовлень на закупівлю товарів [883, Од.зб.2-3, 1-2]. А вже з квітня по грудень 1910 року зміг забезпечити доставку продукції за 198 замовленнями для 59 споживчих товариств [886, 11-12].

Широку роботу проводив Комітет сприяння сільській кооперації Харківського товариства сільського господарства. Він розпочав діяльність у 1908 році [887]. Його очолювали визнані в Україні і в усій Російській імперії фахівці кооперативної справи О.М.Анциферов, А.А.Євдокимов, О.Ф.Степаненко, К.А.Мацієвич та інші. У період з 1908 по 1912 роки комітет отримав і відповів на понад 1100 звернень щодо організації роботи кооперативів. Для пропаганди ідей кооперації та роз'яснення методів кооперативної діяльності здійснювалось видавництво літератури

відповідної тематики. Впродовж 1912 року було підготовлено до друку і вийшло 10 книжок загальним накладом 70 тис. примірників. У комітеті працювало два штатних інструктори, які надавали допомогу селянським кооперативним товариствам безпосередньо за їхнім місцем знаходження. У 1912 році такого роду піклування відчували 52 кооперативи [888, 1-12].

Авторитет харківського Комітету сприяння сільської кооперації серед кооперативної громадськості був настільки високим, що саме йому було доручено розробку концепції вищих науково-освітніх кооперативних установ – кооперативного інституту та музею [Див.: 889, 1].

Суттєво впливав на розвиток кооперації і Кооперативний Комітет Імператорського Товариства сільського господарства Півдня Росії, створений у грудні 1912 року в Одесі [890]. Його склад значною мірою був сформований із членів „Комісії зі скликання з'їздів”, обраної Третім Одеським з'їздом представників установ дрібного кредиту. Від неї комітет перебрав на себе місію представлення та захисту інтересів місцевих кооперативів [Див.: 891, 50-51]. Очолював роботу установи І.Н.Керножицький [892, 119]. Комітет видавав авторитетний у кооперативному середовищі журнал „Южный кооператор”, займався організацією торговельно-посередницьких операцій для кооперативів, надавав їм інструкторську допомогу, проводив кооперативні з'їзди та інші заходи [Див.: 893].

На території України була й спроба відкрити відділення найавторитетнішої в Російській імперії громадської установи, що займалася проблемами кооперації – Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств Імператорського Московського товариства сільського господарства. Його засновниками виступила група відомих кооперативних діячів, серед них Х.А.Барановський та О.Д.Черненко. Планувалося створення у Києві підрозділу названого Комітету за зразком його Санкт-Петербурзького відділення. У 1910 році рада Московського товариства сільського господарства з цього приводу порушила перед властями відповідне клопотання. Однак дозволу на відкриття Київського відділення Комітету ініціатори не отримали [894, 1, 4-4 зв., 5-5 зв., 6-8].

Поряд з розгортанням діяльності кооперативних підрозділів громадських сільськогосподарських установ, найбільш активні осередки кооперативного життя займалися створенням і налагодженням роботи союзів як таких. Першими в Наддніпрянській Україні проявили себе кооператори Бердянщини. Ідея створення союзу сформувалась у середовищі працівників ощадно-позичкових товариств цього регіону у 1896-1897 роках. Передумовою її виникнення була постійна конкуренція між кредитними кооперативами за членів і вкладників, а також чималі фінансові втрати внаслідок відсутності умов для закупівлі товарної продукції оптом. У 1897 році четверо ощадно-позичкових товариств Бердянського повіту: Андріївське, Берестовацьке, Миколаївське та Чернігівське – встановили однакові ставки за вклади і позики, зобов'язалися передавати одне одному в користування свої вільні кошти [37, 1-3] та вирішили спільно здійснювати закупівлю товарів [763, 41]. За однією з версій, такою співпрацею бердянських кооперативів зацікавився високопоставлений чиновник Державного банку О.О.Беретті, який і запропонував їм об'єднатися в союз на підставі затвердженого урядом статуту [37, 3]. За іншими даними, самі ж кооперативні товариства зробили висновок про необхідність статутного об'єднання і звернулись до Беретті за допомогою в цій справі [763, 41].

У 1890-х роках проблеми створення союзів кооперативів активно обговорювалися у Кооперативному комітеті Імператорського Московського товариства сільського господарства. Скликаний ним у 1898 році Всеросійський з'їзд представників ощадно-позичкових товариств схвалив ідею об'єднання кооперативних товариств у спілки і затвердив „Проект положення про союзи установ дрібного кредиту, товариств споживачів, промислових товариств та про з'їзди їхніх представників” [895].

Позиція кооперативної громадськості, висловлена на з'їзді, дала підстави О.О.Беретті порушити перед міністром внутрішніх справ клопотання про дозвіл на скликання наради представників ощадно-позичкових товариств Бердянщини і Мелітопольщини для вироблення умов союзної угоди. І така нарада відбулася у 1898 році в місті Мелітополі. У ній взяли участь представники 15 кооперативів Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії, які під головуванням

О.О.Беретті, за декілька днів виробили проект статуту Бердянського союзу ощадно-позичкових і кредитних товариств. Але лише у травні 1901 року після тривалих процедур розгляду статуту союзу в урядових інстанціях та внесення до його змісту суттєвих змін, які позбавляли права вести кредитні операції та приймати грошові внески, він був затверджений міністром фінансів [763, 41-45].

Незважаючи на те, що відповідно до рішення реєструючого органу, майбутнє союзне утворення могло виконувати тільки торговельно-посередницькі функції та надавати методичну допомогу своїм членам, дозвіл на його діяльність мав велике значення як для ощадно-позичкових товариств Бердянщини, так і кооперативного руху в Російській імперії в цілому. Затвердження статуту союзу, крім створення умов для появи першої справжньої кредитної кооперативної спілки, формувало правову базу для виникнення інших союзних об'єднань кооперативів. У процесі розгляду справи Бердянського союзу Комітет Міністрів з дозволу імператора надав право міністру фінансів затверджувати статuti спілок кредитних кооперативів у разі, якщо ті створюються на однакових засадах із Бердянським союзом [896, №1, 35]. Отже, з'явився, хоч далеко і не оптимальний, але цілком певний правовий шлях створення союзного єднання кредитних кооперативів.

Перша кооперативна спілка – Бердянський союз ощадно-позичкових та кредитних товариств – розпочала свою роботу в січні 1902 року. До складу вищого керівного органу новоствореної установи – ради союзу – увійшли Ю.А.Іванченко в якості голови та А.П.Дмитровський і П.А.Харченко [897]. Згодом їх замінили А.Кострікін, В.Козлов і А.Бранцев, обов'язки секретаря виконував А.Дмитровський [898, 1, 6].

Керівні органи союзу розташувалися спочатку в селі Андріївці Таврійської губернії, потім в селі Чернігівці, а ще пізніше, з 1907 року вже у повітовому центрі – Бердянську [37, 5].

Кооператори Мелітопольщини, які були свідками і учасниками створення Бердянського союзу, також не залишилися осторонь процесу союзного єднання кооперативів. З ініціативи О.О.Беретті та іншого поборника кооперативної справи Д.Ф.Решетникова вони намагалися не відставати від своїх бердянських колег,

внаслідок чого в липні був дозволений і у жовтні 1903 року розпочав роботу Мелітопольський союз ощадно-позичкових та кредитних товариств [899,108].

Наступним етапом будівництва союзої мережі кредитної кооперації став 1907 рік. У той рік був заснований Київський союз ощадно-позичкових та кредитних товариств [900] і затверджений статут Лохвицького союзу. Щоправда останній не зміг розпочати свою діяльність [901, 430].

Принципові зрушення у справі союзнного будівництва кредитної кооперації відбулись в 1911 році. Рішенням уряду союзи кредитних кооперативних товариств отримали право на ведення банківських операцій – брати і видавати позики та приймати грошові вклади на зберігання. Усі три існуючі у Наддніпрянщині союзи: Бердянській, Київській і Мелітопольській – перейшли на нові статuti, які дозволяли їм повноцінно здійснювати фінансово-господарські функції. У цьому ж році урядом було дозволено створення Катеринославського союзу установ дрібного кредиту [902; 896, №2, 42-44].

У березні 1915 року Рада Міністрів Російської імперії схвалила рішення про заснування 17 союзів кредитних кооперативів. Серед них Донецького, Миколаївського, Переяславського, Подільського, Роменського та інших [903, 218-219]. Згодом, у серпні того ж року, дозвіл на відкриття отримали Одеський, Єлисаветградський [904] та Полтавський союзи [905, 57]. За деякими підрахунками, на кінець 1915 року у Наддніпрянській Україні діяло 17 спілок кредитних кооперативів [906, №41, 743].

Один із перших істориків вітчизняної кооперації М.І.Мандрика вважав, що на 1916 рік в українських землях існувало 30 кредитно-кооперативних союзів. У це число він включав і союзні утворення Бессарабщини, Вороніжчини, Донщини та деяких інших регіонів. Якщо враховувати лише ті вказані М.І.Мандрикою союзи, які діяли на території дев'яти українських губерній, то таких було 21 [Див.: 11, 12-13]. Однак, у складений ним загальний перелік кооперативних спілок він чомусь не включив Бердянський союз. Отже, є підстави стверджувати, що на території дев'яти українських губерній напередодні 1917 року на підставі затверджених урядом статутів діяли 22 союзи кредитних кооперативів. У Бессарабській губернії, за

даними М.І.Мандрики, діяло 2 союзи, які можливо також мали відношення до Наддніпрянських земель [Див.: 11, 12].

Однак, цим числом не обмежувалася кількість кредитно-кооперативних союзних організацій. Заснування союзів відбувалося не тільки шляхом реєстрації їхніх статутів. Практикувалося також використання правової бази різноманітних громадсько-господарських установ. Право входження до останніх не лише фізичних, а й юридичних осіб – власне кооперативів – давало можливість союзам діяти за їхніми статутами. Наприклад, роль союзної установи відіграло створене в 1912 році Ізюмське повітове сільськогосподарське товариство, до складу якого входили й кредитні кооперативи [907, 29].

Створення союзів також відбувалось шляхом укладення угод між кредитними кооперативними товариствами, які завірялися в нотаріальному порядку. Такі об'єднання не мали статусу юридичної особи, однак на підставі оформлених домовленостей могли здійснювати певні торговельно-господарські та фінансові операції [908]. Прикладом такого роду союзних організацій можуть бути Акерманське товариство кредитних кооперативів, засноване в серпні 1912 року [909], так зване Довідкове бюро кредитних кооперативів Уманського повіту, що виникло в березні 1914 року [910], Ніжинське товариство кооперативів, створене у травні 1915 року [911, 543-544]. Судити про кількість подібних утворень складно. Однак, очевидно, що крім згаданих союзних організацій існували й інші. Тому загальна кількість кредитно-кооперативних союзів повинна помітно перевищувати число 26.

Союзні об'єднання кредитних кооперативів були дієвими господарськими організаціями. Вони виявляли високу здатність забезпечувати потреби кооперативних товариств у фінансових ресурсах, забезпечували торговельні операції низової ланки кооперативної мережі, надавали їй інструкторсько-методичну допомогу. Для виконання своїх завдань союзи створювали оптові товарні склади, зерносховища, промислові підприємства, інші господарські об'єкти, мали штатних інструкторів з різних галузей економічної діяльності.

Однак, союзи охоплювали лише незначну частину кооперативної мережі. За неповними даними, на 1 травня 1916 року до складу кредитних спілок Лівобережної України входило 36,6% існуючих у цьому регіоні кооперативних організацій, на території трьох правобережних губерній – 26,9%, а у південних губерніях разом з Бессарабією, Донською та Кубанською областями – 26,2% [912, 121]. За умов діяльності в Україні декількох тисяч кредитних кооперативних товариств навіть, більш-менш, сильні союзні установи рідко об'єднували більше сотні кооперативів. Наприклад Єлисаветградський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств на липень 1916 року мав у своєму складі 50 товариств [913, 6], Подільський союз на січень 1916 року – 55 [Підраховано за: 914, 161], Катеринославський союз на 1915 рік – 66 товариств [915, 99], Одеський союз на липень 1916 року – 70 [916, 409] і вже Харківський, як виключення, на кінець 1916 року – 119 [917].

Необхідність створення союзних об'єднань, або ж входження до їх складу цілком усвідомлювалася кооператорами. Однак фактично усі союзи лише розпочали свою діяльність і серед значної кількості кооперативних товариств побутувало стремління дочекатися поки вони вирішать проблеми свого організаційно-фінансового становлення, щоб тільки потім вступати до них, уникнувши ризиків участі у започаткуванні справи. Один із авторитетних фахівців у галузі кооперації І.Н.Керножицький з цього приводу зазначав, що у кооперативів простежується „Стимування від негайного вступу до союзу”, бажання „підждати поки союз впорається з труднощами початкової роботи” [918, 200]. Такий вузько прагматичний підхід до участі в союзному будівництві помітно стримував процес організаційно-господарського єднання кредитно-кооперативної мережі.

Найуспішнішою союзною установою кредитної кооперації в Наддніпрянській Україні був Київський союз ощадно-позичкових та кредитних товариств, або як ще його називали Київський союз установ дрібного кредиту, а у скороченій версії – київський „Союзбанк”. Ідея його створення належала діячам одного з кращих кооперативів Російської імперії Дзєндзелівського ощадно-позичкового товариства, передусім першим керівникам – розпоряднику Христофору Антоновичу Барановському і голові ради Олександровичу Черненку. В Установчих

зборах союзу, які відбулися в серпні 1907 року, взяли участь лише представники 4 кооперативів [900]. З часу заснування і до кінця 1911 року керівні органи „Союзбанку” перебували в селі Дзендзелівці Уманського повіту Київської губернії [919, 302]. У цей період становище союзу було досить непевним. Незважаючи на губернський статус він об’єднував лічені товариства. На 1908 рік в його складі було лише 7 кооперативів, у 1910-му – 20 [920, 28]. Голова союзу Х.А.Барановський з цього приводу зазначав, що „Більшість ... товариств Київської губернії поки тримається вичікувальної позиції і, не заперечуючи в принципі користі об’єднання, утримується від вступу до союзу до тих пір, поки союз не зарекомендує себе своєю діяльністю” [921, 182].

У 1911 році у становищі київського „Союзбанку” відбулися значні зміни. Союз перейшов на новий статут, який дозволяв йому вести усі банківські операції – передусім видавати і брати позики, приймати вклади від населення, а також надавав право проводити інструкторську та культурно-просвітницьку діяльність. Керівні органи „Союзбанку” розмістилися у Києві [922, 45]. З цього часу розпочався період стрімкого піднесення організаційних та фінансово-господарських потужностей союзу. Впродовж 1912-1914 років кількість кооперативів у складі союзної установи щорічно збільшувалася в середньому у два рази. Так у 1911 році „Союзбанк” об’єднував лише 30 товариств, а в 1912-му вже 68, 1913-му – 102 [920, 28], 1914-му 191 товариство [Підраховано за: 923, 1 та ін.]. На кінець 1916 року до складу союзу входило 233 кооперативи – 82 ощадно-позичкових товариств та 151 кредитне, які мали у своїх лавах понад 220 тис. членів [924, 61].

Об’єднавши більшість кредитних кооперативів Київської губернії, „Союзбанк” став відігравати велику роль у проведенні їхньої фінансово-господарської діяльності. Впродовж 1912-1913 років він задовольнив більшу половину потреб своїх членів у позиках. Половина товарної маси, яка реалізовувалася кооперованому населенню членами „Союзбанку”, також поставлялася до них союзною системою постачання. Помітною була й методична допомога селянським кооперативам. Остання здійснювалася трьома штатними інструкторами. Впродовж 1913 року вони здійснили обстеження 92-х товариств – власне, майже усіх членів союзу [920, 29-

31]. У 1915-1916 роках інструкторський персонал провів ревізію більшості союзних кооперативів [Підраховано за: 925, 1-41].

За фінансово-економічними потужностями київський „Союзбанк” був незаперечним лідером серед кредитно-кооперативних союзів. На кінець 1912 року його баланс перевищив 1 млн. руб., 1913-го – 2 млн. руб. [926, 1, 37], а на середину 1914-го – 3 млн. [927]. Найближче до нього за названими показниками був Мелітопольський союз. Однак він за розміром балансу в декілька разів поступався „Союзбанку”. Київський союз установ дрібного кредиту за усіма показниками організаційної та фінансово-економічної діяльності недосяжно далеко залишив позаду себе усі інші спілки кредитних кооперативів [Див.: 927; 928; 929; 930].

Випереджаючий організаційно-фінансовий розвиток „Союзбанку” давав йому можливості не лише успішно здійснювати кредитні і торговельно-посередницькі операції, інструкторсько-методичну роботу, а й розпочати створення промислово-виробничих об'єктів [931, 556], активно займатися культурно-просвітницькою діяльністю [Див.: 922, 46-49], зрештою, і знайти кошти на придбання в центрі Києва триповерхового будинку для розміщення керівних органів [932].

Свідченням високого авторитету та широкого визнання здобутків Київського союзу установ дрібного кредиту стало прийняття його в грудні 1913 року в члени Міжнародного союзу сільськогосподарської кооперації. Серед кооперативних установ Російської імперії такої честі удостоїлися лише дві – крім „Союзбанку”, ще – Московський народний банк [933].

Своїми успіхами Київський союз установ дрібного кредиту, значною мірою, завдячував самовідданій діяльності його керівників – голові правління союзу, талановитому фінансисту, визнаному фахівцю в галузі кооперативного кредиту Х.А.Барановському, голові ради „Союзбанку”, відомому ідеологу і організатору кооперативного руху О.О.Беретті, а також Н.П.Пожарському – наступнику Беретті на посаді голови ради, та іншим діячам союзу.

Поряд із розгортанням союзної мережі кредитної кооперації, йшов процес створення спілок споживчих товариств. Першопроходцями в цій справі, очевидно, слід вважати кооператорів Київщини. Саме з їхньою діяльністю пов'язані перші

звістки про заснування об'єднань споживчих товариств. Зокрема, відомо, що влітку 1908 року три кооперативи Київського повіту: Лубянській, Білогородській і Звонковській – уклали між собою усні домовленості про спільну закупівлю товарів. Досягнуті угоди не стали формальністю і певний час впливали на господарське життя названих споживчих товариств, аж поки не втратили своєї актуальності у зв'язку із виникненням губернської споживчо-кооперативної спілки [934, 3].

Ще наприкінці грудня 1907 року трьома кооперативами: Глевахським, Мало-Половецьким та Яхнянським – було порушено клопотання про дозвіл на створення Київського союзу споживчих товариств і в серпні 1908 року Міністерство внутрішніх справ затвердило його статут [935, 1-18]. У грудні 1908 року союзна установа розпочала роботу [936, 8-9]. Очолював її О.І.Гдішинський – за фахом присяжний повірений. У складі бюро союзу – вищого управлінського органу – у різний час також працювали священник М.Н.Добрянський, земські службовці Д.В.Тихомиров і І.Г.Черниш, гласний Подільського земства І.М.Тихомиров, редактор „Світової зірниці” І.А.Волошиновський та ін. [937, 23].

Керівники Київського союзу споживчих товариств були по-справжньому відданими ідеям кооперації і очолювана ними установа швидко здобула високий авторитет серед селянських кооперативів губернії та за її межами. Вже до серпня 1909 року до складу союзної установи ввійшло 185 товариств, а на 1911 рік їх кількість досягла 220. Чимало споживчих кооперативів інших губерній виявили бажання вступити до її лав. Статут останньої не дозволяв їх приймати, але враховуючи високий рівень потреб у своїх послугах, союз виконував замовлення на постачання товарів не лише кооперативів Київської губернії, а й сусідніх регіонів – Волині, Поділля, Полтавщини та Чернігівщини. Загалом він обслуговував близько 300 споживчих товариств. При цьому, крім торговельно-посередницьких функцій, Київський союз здійснював широку методичну та просвітницьку діяльність – видавав авторитетний кооперативний журнал „Наше дело”, утримував штат інструкторів для надання допомоги селянським кооперативам за місцем їхнього знаходження [938].

Однак, незважаючи на успіхи в розгортанні діяльності, Київський союз споживчих товариств виявився нежиттєздатним. Внаслідок ряду організаційно-фінансових прорахунків, у травні 1911 року він припинив торговельну роботу [23, 108] і, проіснувавши ще певний час як просвітницько-методичний центр, у лютому 1913 року самоліквідувався [939, 182].

Слід зазначити, що діяльність Київського союзу споживчих товариств викликала спроби створення дрібнорайонних спілок кооперативів. Зокрема, у вересні 1909 року в селі Ненадісі виникло кооперативне об'єднання для ведення закупівельних операцій у Київському союзі [934, 3-4]. У 1911 році на базі відділення Лубянського споживчого товариства було створено об'єднання на станції Буча Києво-Ковельської залізниці, розпочалося заснування подібних утворень у місті Тальному [934, 5; 940, 6] та Білій Церкві. З усіх цих союзних організацій життєздатним виявилось лише останнє – у Білій Церкві [941, 2096].

Невдачі спіткали й перші спілки споживчих товариств Поділля, заснування яких розпочалося невдовзі після початку процесу об'єднання кооперативів на Київщині. У другій половині 1909 року в Подільській губернії організувалися три споживчо-кооперативних дрібнорайонних союзи, а на початку 1910-го ще один [942, 7 зв.]. Проявити себе ці утворення не змогли [943, 2-5]. У цей же період не вдалася спроба подільських кооператорів й відкрити губернський союз споживчих товариств [Див.: 944].

Однак, перші невдачі не зупинили процес розбудови союзної мережі в цьому регіоні. Впродовж 1911 року на Поділлі було засновано шість районних об'єднань споживчих товариств, з яких п'ятеро виявилися цілком дієздатними [945, 4].

Загалом у першій половині 1910-х років, незважаючи на негативний досвід перших спроб союзного єднання, відбувалася активна робота зі створення спілок споживчих кооперативів. Для цього використовувалися самі різноманітні організаційно-правові підстави – реєстрація відповідних статутів у Міністерстві внутрішніх справ, заснування союзів за нормативною базою кооперативних товариств, за нотаріальними договорами, шляхом укладення системи угод на постачання товарів, які забезпечували союзні відносини, і навіть засобом досягнення

усних домовленостей. Зазвичай, щоб не зволікати з відкриттям спілок, їх створювали на договірних засадах, а потім вже домагалися затвердження статутів в урядових інстанціях. Наприклад, Жмеринське районне об'єднання було засновано у червні 1911 року шляхом укладення між групою кооперативів відповідної угоди [946, 7], а вже з липня 1912-го – продовжило свою діяльність за нормальним статутом споживчого товариства за дозволом подільського губернатора [947, 8-8 зв.].

Мабуть, найважливішою подією союзного будівництва споживчої кооперації першої половини 1910-х років було створення на договірних засадах у лютому 1912 року в Харкові Спілки споживчих товариств „Півдня Росії”, яку, зазвичай, відповідно до російської аббревіатури називали „ПОЮР” (Товарищество потребительских обществ Юга России) [948, 1-8]. Його організатори мали плани об'єднати під керівництвом заснованої ними установи споживчі кооперативи ряду південних губерній Російської імперії [949, 3-4, 8-9, 12-13].

Робота „ПОЮРу” розпочалася в складних фінансових умовах. І хоча пайові капітали та обороти союзу постійно зростали, становище його в перші роки діяльності було непевним. 1914 рік „ПОЮР” завершив зі збитками Але вже наступний, 1915 рік, став для нього переломним [950]. Були вжиті радикальні заходи щодо покращення фінансового становища [951] і „ПОЮР” швидко перетворився в авторитетний регіональний центр споживчої кооперації. Впродовж 1916 року кількість його членів зросла майже в три рази. Напередодні 1917 року „ПОЮР” об'єднував більше 330 кооперативних організацій цілого ряду регіонів: Донської області, Воронежської, Катеринославської, Курської, Полтавської, Таврійської, Харківської та Херсонської губерній [952, 183]. Крім цього, союз обслуговував ще понад 500 кооперативів, які офіційно не були його членами. Товарний оборот „ПОЮРу” впродовж 1916-го року зріс у більш ніж 5 разів і перевищив 6,7 млн. руб. Активно йшло створення промислових потужностей союзу. Був придбаний миловарний завод та фабрика з виготовлення паперової тари [953].

Крім господарської діяльності, „ПОЮР” надавав систематичну методичну допомогу кооперативам. Його інструкторський відділ займався обстеженням та

консультуванням товариств, підготовкою та поширенням літератури кооперативної тематики. Для друкування останньої „ПОЮРОм” було створено видавництво [954, 5-5 зв.].

За кількістю об'єднаних організацій, територіальним масштабом роботи та обсягами господарських операцій Спілка споживчих товариств „Півдня Росії” не мала собі рівних серед інших споживчо-кооперативних союзів Наддніпрянської України. Хоча її розвиток відбувався в межах загальних тенденцій союзного будівництва споживчої кооперації. На період піднесення „ПОЮРу”, який відбувся в 1915-1916 роках, припадала загальна активізація союзно-кооперативної роботи. У цей час розпочали діяльність цілий ряд спілок споживчих товариств. На Київщині були створені Васильківське, Звенигородське та Смілянське об'єднання кооперативів [941, 2096], у Києві відкрився союз „Міський споживач” [955]. У Чернігівській губернії виникло Кролевецьке товариство кооперативів, половину членів якого склали споживчі товариства [956, 895], йшла підготовка до заснування Конотопського союзу [957]. Поступово розвивало свою роботу в 1915 році, створене роком раніше, Катеринославське товариство споживчих кооперативів [958, 201; 959]. Також на Катеринославщині в 1916 році проводилися заходи з організації Бахмутського союзу споживчих товариств [960, 4-16, 25-27, 60]. У цей же період стрімко розвивалась, заснована в 1915 році, Полтавська спілка споживчих товариств [961, 2-5, 24, 26 зв.].

П.Ф.Височанський на основі неопублікованих матеріалів статистичних підрозділів кооперативних установ доби революції представив дані, відповідно до яких впродовж 1916 року виникло 15 споживчих кооперативних союзів. Загальна ж кількість останніх на цей період досягала 26 [Підраховано за: 18, 121]. Такі ж кількісні показники діючих союзів споживчих товариств на січень 1916 року наводив у 1920 році журнал „Полтавський кооператор” [962, 5]. Очевидно, вказані дані достовірно відображають стан поширення союзних утворень відповідної галузі. Автору цих рядків на основі різноманітних джерельних матеріалів вдалося встановити, що на кінець 1916 року в Наддніпрянській Україні діяло щонайменше 27-28 спілок споживчих товариств. Крім них, ще близько 10 союзів не виявляли

ознак роботи або знаходилися в стані заснування [Див.: 934; 940; 941; 949; 952, 53-56; 955, 18-19; 958; 960, 4-16, 25, 60; 963; 964; 965; 966, 25; 945, 3-31; 967, 16-17; 957; 968, 31 зв.; 969; 970; 971; 972; 973; 974; 975; 976; 977, 717; 978, 20-38, 41-46; 979, 19; 980, 53-56; та ін.].

Загальна кількість кооперативних спілок, включаючи кредитні, споживчі та інші, за даними картограми союзного будівництва, опублікованої О.В.Чаяновим у журналі „Кооперативная жизнь”, на території українських губерній у 1916 році досягала 65 [Підраховано за: 981, 308], що видається цілком правдоподібним.

Розгортання союзного будівництва об'єктивно поставило питання про необхідність не лише регіональних, а й спілок загальнодержавного масштабу – організаційно-господарських, ідейно-теоретичних та представницьких центрів кооперації усієї Російської імперії. Щоправда, ще з часів перших пореформених десятиліть роль такого центру виконував Комітет щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств та його Санкт-Петербурзького відділення. Однак, на початку ХХ ст. в умовах стрімкого зростання кооперативної мережі виникла потреба не лише у просвітньо-представницькій інституції, якою виступав цей Комітет, а й у фінансово-господарських установах загальноімперського рівня.

Наприкінці 1896-го – на початку 1897 року представники московських та ряду інших товариств виробили проект союзної організації [982, 2-9 зв., 13], що була покликана стати „всеросійським” центром споживчо-кооперативного руху. Щоправда, розпочавши роботу наприкінці 1898 року, Московський союз споживчих товариств лише після 1908 року набув ознак установи загальноімперського значення [983, 7-10]. Слідом за ним у квітні 1912 року виник кредитно-фінансовий центр кооперації – Московський народний банк [984, 139], а в серпні 1915 року – Центральний кооперативний комітет, який відіграв роль вищої представницької установи кооперативного руху Російської імперії [985, 1007-1008].

Однак, створення загальноімперських кооперативних центрів не вирішило проблему координації роботи кооперативів та їхніх союзів. Великі простори Російської імперії, суворі специфіка місцевих ринків та регіональні особливості кооперативної діяльності вимагали функціонування потужних губернських та

крайових спілок. Власне, для фінансово-господарської, заготівельної чи торговельної роботи у своїй місцевості кооперативним товариствам „всеросійські” структури були не потрібними. Лише за необхідності закупівлі продукції на географічно віддалених ринках необхідні були послуги загальноімперських союзів. У той же час, діячі Московського союзу споживчих товариств намагалися ігнорувати цю обставину і вважали, що тільки „всеросійський” центр має пріоритетне право вести заготівельну роботу і здійснювати розподіл товарної маси на усій території Російської імперії через свої агентури. Подібну позицію, але вже щодо кредитної діяльності, обстоював Московський народний банк, який бачив себе як установу, що акумулює фінансові ресурси усієї кооперативної мережі держави, а потім розподіляє їх куди вважає доцільним.

У таких підходах імперських центрів кооперації не важко було помітити намагання монополізувати контроль над матеріально-фінансовими потоками і це стало причиною невдоволення кооперативної громадськості в регіонах та каталізатором заснування губернських і крайових спілок.

В Україні ця проблема значною мірою стимулювалася національними тенденціями в ідеології кооперативного руху. Переконання в необхідності врахування етнопсихологічних та етнокультурних особливостей народних мас у кооперативній роботі та бачення в кооперації засобу захисту національних інтересів породжувало ідею розгортання союзного будівництва за національно-територіальним принципом – досягнення організаційної єдності кооперативної мережі на території українських губерній.

Питання про так звані обласні та крайові союзи було предметом широкого обговорення, зокрема в періодичній пресі – журналах „Наша кооперація”, „Союз потребителей”, „Кооперативная жизнь”, „Рілля”, „Маяк” та інших. Консолідовану позицію з цієї проблеми формували „всеросійські” кооперативні з’їзди. Щоправда, на Першому Всеросійському з’їзді представників кооперативних установ, який відбувся у квітні 1908 року у Москві, тема крайових та обласних спілок не стала предметом обговорення. Та й взагалі, за рішенням органів правопорядку питання союзного будівництва були вилучені з програми з’їзду [543, 5-6, 12-13, 15-16].

Гостра дискусія щодо необхідності крайових кооперативних банків та їхньої взаємодії з Московським народним банком відбулася в березні 1912 року на Всеросійському з'їзді діячів кредитної та сільськогосподарської кооперації. У результаті наполегливості прихильників створення місцевих фінансово-кредитних кооперативних центрів, передусім „артільному батьку” М.В.Левитському, форум визнав право на їхнє існування і одногосно висловився за те, „щоб Московський народний банк надавав всіляке сприяння діючим і виникаючим районним і обласним союзам і кооперативним банкам” [986, Журнали собраний съезда, 16-25].

Широке обговорення дістали питання союзного будівництва на Другому Всеросійському з'їзді кооперації, який відбувся в серпні 1913 року у Києві. Цей форум розглянув фактично усі аспекти територіального устрою кооперативної мережі. З'їзд висловився за „безперешкодний дозвіл ... територіальних ... союзів кооперативних установ, ... обласних і групових кооперативних банків”. При цьому район діяльності кредитних спілок, за рішенням форуму, повинен був визначатися лише економічною доцільністю, „а не адміністративними кордонами”. З'їзд схвалив ідею створення „самостійних помісних союзів” споживчих товариств та „обласних” союзів сільськогосподарських кооперативів [987, 7-8, 41, 70-73, 186-191, 194-199]. Власне, за всіма видами кооперації було визнано право на свободу у розбудові своєї союзної системи.

Слід зазначити, що створення потужних крайових спілок не стало внутрішнім питанням кооперативного руху. Стрімке зростання ролі кооперації в народногосподарському житті початку ХХ ст. зробило її предметом пильної уваги аграрно-промислових, урядових та земських кіл, які розглядали заснування „обласних” та їм подібних союзів у контексті вирішення загальноекономічних проблем. Про це свідчать рішення „Південно-російського” з'їзду з впорядкування торгівлі хлібом, який як вже зазначалося відбувся в 1913 році у Катеринославі, про необхідність „створення південно-російського кооперативного банку, як центральної фінансової установи, яка б сприяла дрібному сільському господарству півдня Росії у збуті хліба” [478, Часть III, 207]. Останнє переконливо свідчить, що питання про національно-територіальний принцип союзного будівництва було

об'єктивно зумовлено реальними проблемами економічного життя, господарською практикою в ринковому просторі, а не особистими амбіціями певних діячів кооперації.

Вперше ідея створення всеукраїнського союзу кооперативів, можливо, виникла ще в часи зародження кооперативного руху. П.Н.Пожарський у своїх працях переказував слова В.С.Козлова, які прозвучали в особистій бесіді з ним, про думки діячів Харківського споживчого товариства щодо необхідності створення споживчо-кооперативної спілки для діяльності в межах усієї України [6, №4, 70-71; 94, Кн.1, 56].

Вже в переддень стрімкого поширення кооперації, у 1901 році, правління Товариства споживачів міста Золотоноші на Полтавщині порушило клопотання перед Санкт-Петербурзьким відділенням Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств про допомогу в організації Союзу „південно-російських” споживчих кооперативів [52, 95]. Але ця ініціатива, як і мрії харківських кооператорів, також не мала практичних наслідків.

Тенденція до всеукраїнського єднання яскраво проявилася в період діяльності Київського союзу споживчих товариств, у складі якого готові були об'єднатися кооперативи цілого ряду губерній. Журнал „Селянин” з цього приводу зазначав: „Превеликий жаль, що укладачі статуту обмежили право участі в союзі для товариств інших губерній. Для товариств Чернігівської, Полтавської, Волинської, Подільської та інших союз не менш потрібний, ніж товариствам Київської губернії ... Слід було б доповнити та змінити статут союзу у відповідному напрямку” [988, 13]. „... нам треба добиватися розширення уставу Київського союзу, а потім до нього приставати, дати йому силу ...” – писав часопис „Світова зірниця” [989, 7].

При цьому, навіть організаційно-господарські невдачі Київського споживсоюзу також зумовлювали консолідуючі стремління. Відмова Московського союзу споживчих товариств надати Київському союзу необхідну фінансову допомогу і подальша передача усіх господарських операцій останнього до загальноімперського центру споживчої кооперації [Див.:990; 991; ін.] викликали чимале невдоволення серед кооперативної громадськості України і відчуття приниження власної

корпоративної честі і гідності. Журнал „Рідний край” вказував, що система відносин між Київською і Московською спілками „для Київського союзу – ганебна, а добра – тільки для ... московського” [1992, 4-7]. У зв’язку з цим проводилась думка, що Київський споживсоюз загинув, бо його діячі „не стояли на певному національному ґрунті” [1993, 198]. Невдалий досвід співпраці з російськими колегами, таким чином, спонукав українських кооператорів до організаційного та ідеологічного відмежування від них, робив справою честі доведення своєї здатності обійтися без їхнього патронату.

У 1912 році, як вище зазначалося, розпочав роботу „ПОЮР”, який мав великі амбіції щодо охоплення своєю діяльністю економічного простору Російської імперії. Однак, ні він сам, ні його ніхто не хотів визнавати в ролі всеукраїнського центру кооперації.

У 1913 році, одразу після Другого Всеросійського кооперативного з’їзду у Києві, групою національно орієнтованих кооператорів на чолі з Д.В.Коліухом розпочалися заходи зі створення загальноукраїнського союзу споживчих товариств. Впродовж 1914-1915 років, долаючи серйозні розбіжності в поглядах, організатори союзної установи працювали над розробкою статуту та вирішували інші проблеми щодо її створення. Тільки на початку 1916 року справа дійшла до питання про одержання дозволу на відкриття Дніпровського союзу споживчих товариств – таку назву отримав майбутній всеукраїнський центр споживчої кооперації. Статут останнього наприкінці березня 1916 року в установленому порядку був поданий на реєстрацію [1994, 4-5].

Процес організації Дніпровського союзу споживчих товариств був позитивно зустрінутий кооперативною громадськістю. У липні 1915 року при Київській губернській земській управі за участю представників кооперативних установ відбулася економічна нарада, яка одностайно висловила за „Якнайшвидше створення Дніпровського союзу ... з центром у Києві ...” і закликала споживчі кооперативи ще до затвердження його статуту „приймати постанови про вступ до союзу та здійснювати відрахування ... на формування пайових внесків до союзу”

[995]. На 1916 рік цілий ряд кооперативних товариств зробили заяви про свій намір вступити до майбутньої союзної установи [996].

Іншого роду ставлення до Дніпровського союзу виявили органи державної влади. Київський губернатор довів до відома його засновників, що представлений ними проект статуту союзної установи може бути переданий на розгляд Міністерства внутрішніх справ у разі вилучення з нього положень про право скликати кооперативні з'їзди, займатися видавничою, освітньою, благодійницькою та агітаційно-пропагандистською роботою [997, 2057]. У серпні 1916 року статут все ж таки потрапив у Господарський департамент МВС з позитивним висновком губернатора і кооперативна громадськість очікувала його затвердження [998]. Однак, урядові інституції не поспішали з дозволом на заснування союзної установи і лише революційні події 1917 року створили можливість для її відкриття [994, 6].

Не зміг розпочати роботу у дореволюційний період і кредитно-фінансовий центр української кооперації – так званий „Південний кооперативний банк”. За деякими відомостями, заходи з його заснування проводились починаючи з 1908 року групою київських кооператорів [999]. Однак, цілком певні дані про ініціювання цього банку відносяться до 1911 року, коли у Києві з почину керівництва „Союзбанку” була скликана спеціальна нарада, яка констатувала необхідність існування для української кооперації свого фінансового центру. Того ж року статут „Південного кооперативного банку” потрапив на затвердження до Міністерства фінансів. Щоб не викликати в уряду ніяких підозр, засновники банку обрали для нього акціонерні засади організації. Статут майбутньої фінансової установи підписали особи з бездоганною репутацією, яка гарантувала благодійність справи в очах органів правопорядку. Назву банку також визначили з врахуванням політичної ситуації, щоб натяку не було на національне питання. Але все це виявилось марним. Статут банку впродовж років проходив розгляд в урядових інстанціях [1000, 79-80].

Така ситуація зумовлювалася позицією Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. У той же час Міністерство фінансів неодноразово ставило перед урядом питання про можливість існування кооперативних банків [1001]. Так, у 1914 році міністр фінансів Барк зробив доповідь Раді Міністрів про заснування банків для

кредитування кооперативних організацій, у тому числі й „Південного кооперативного банку” [1002,]. Але МВС завжди перешкоджало реалізації подібних ініціатив. У 1916 році Міністерство фінансів черговий раз виступило з пропозицією покращити умови створення кооперативних банків [1001]. Однак, це питання і далі гальмувалося. За оцінкою М.В.Левитського, який у той час представляв інтереси засновників „Південного кооперативного банку” та Дніпровського союзу перед урядом Російської імперії, Рада Міністрів відклала справу про названий банк „на невизначений термін” і „вона може не розглядатися ще довго” [1003].

Значно успішнішими виявилися заходи зі створення всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації. Ідея його заснування виникла в 1913 році, за однією з версій, під час Другого Всеросійського кооперативного з’їзду [1004, 542], за іншою – у процесі роботи Кооперативної секції Всеросійської виставки у Києві [1005, 9]. Очевидно для того, щоб полегшити одержання від властей дозволу на відкриття союзної установи, засновники вирішили створити її на підставі нормативно-правової бази звичайного сільськогосподарського товариства, щоправда з велетенським районом діяльності [Див.: 55, 2, 11]. Наприкінці листопаду 1914 року статут „Київського центрального сільськогосподарського товариства” – під такою назвою мав діяти союз – був надісланий на затвердження і в середині серпня 1915 року затверджений. Восени того ж року союзна установа розпочала роботу. Очолив її П.Пожарський, посаду заступника голови правління обійняв В.Коваль, а в якості члена правління був Т.Добрянський. Увесь склад керівництва працював на громадських засадах [1005, 10].

Створена союзна установа, яку для зручності було прийнято називати „Централ”, мала право діяти в межах шести українських губерній: у Волинській, Київській, Подільській, Полтавській, Херсонській, Чернігівській, а також в одній білоруській – у Мінській губернії. До її завдань входило виконання товарно-посередницьких та кредитних операцій для забезпечення продуктивної роботи селянських кооперативів [1006, 9, 28].

Незважаючи на свою всеукраїнську місію, характер діяльності „Централу” виявився специфічно-скромним. За станом на серпень 1916 року він об’єднував

лише 28 кооперативів [1007, 11]. А торговельно-господарську роботу у сфері сільського господарства на початку свого існування розпочати фактично не зміг. Товарний ринок в умовах Першої світової війни був напівспустошеним, на найважливіші види продукції держава запроваджувала монополії, залізничний транспорт практично повністю використовувався для воєнних потреб, вільні ланки сільськогосподарського збуту і постачання вже встиг захопити київський „Союзбанк” і „Централу” для розгортання своєї діяльності не залишилося місця. У додаток до всього – відсутність у союзу належних коштів, що не дозволяла йти на серйозні домовленості з іншими суб’єктами господарювання [1008, 5].

У такій ситуації, яка реально загрожувала „Централу” ліквідацією, виникла об’єктивна необхідність ведення усіх операцій, доцільних з точки зору рентабельності, а не тільки відповідних до офіційно визначених завдань. Потреба в новому характері роботи зумовила зміни в складі керівництва союзу. Навесні 1916 року „Централ” очолив Т.Добрянський і спрямував діяльність на торгівлю тканинами, які користувалися тоді значним попитом. Це швидко поліпшило фінансове становище союзу [1008, 5-6]. За 1916 рік баланс „Централу” зріс з 11 тис. руб. до більш ніж 810 тис. [1009]. Прибутки за цей же рік досягли майже 40 тис. руб. Зміцнившись фінансово, „Централ” вже в роки революції взяв курс на виконання завдань сільськогосподарського збуту і постачання і швидко перетворився в одну із найпотужніших господарських установ України [1007, 12-16].

Виявом самовизначення і організаційної єдності кооперації Наддніпрянської України було заснування в 1913 році в Лондоні Української кооперативної агентури, яка мала на меті допомогти кооперативам Наддніпрянщини встановити торговельно-економічні зв’язки з країнами Західної Європи [1010].

Необхідно зазначити, що незважаючи на усі складнощі заснування всеукраїнських кооперативних центрів, їхні прихильники були послідовними у своїх прагненнях, сповненими віри у правоті ідеї організаційної єдності національної кооперації. В умовах блокування імперським урядом заходів зі створення Дніпровського союзу та Південного кооперативного банку, представники Катеринославської, Київської, Переяславської, Полтавської та Роменської спілок

кооперативів у липні 1916 року постановили „визнати об'єднання південно-російських союзів необхідним”. Подібне рішення прийняли й чергові наради союзних установ у Катеринославі та Ростові на Дону [1011, 1, 3, 4 зв., 5]. У тому ж році нарада представників „південних кооперативних союзів Київського району” підтримала клопотання щодо відкриття Південного кооперативного банку та закликала усі спілки кооперативів вступати до лав „Київського центрального сільськогосподарського товариства” [1012, 45-46 зв.].

Отже, на початку ХХ ст. кооперативний рух у Наддніпрянській Україні впевнено набував організаційно-господарської єдності. Найбільш простою і водночас дієвою формою координації діяльності кооперативів були з'їзди їхніх представників. Кількість проведених різноманітних кооперативних форумів та склад делегатів свідчать про надзвичайно високу інтенсивність кооперативного життя в усіх його аспектах, які власне і виступали предметом розгляду з'їздів. У той же час з'їздова діяльність не змогла досягнути свого вищого щабля, яким повинні були стати з'їзди загальнонаціонального масштабу. Однак, останнє не слід пов'язувати із внутрішнім становищем кооперативного руху. Така ситуація зумовлювалась політичними факторами.

З'їздова робота кооперації не могла виступати єдиною формою організаційного єднання кооперативної мережі, оскільки з об'єктивних причин не спроможна була виконувати економічні завдання. Організація ж спільної господарсько-фінансової діяльності кооперативів потребувала створення їхніх об'єднань – союзів. Неготовність певних осередків кооперативної мережі до їх заснування засвідчила органічну поєднаність кооперативного життя з іншими соціальними рухами, передусім агрономічно-просвітницьким. Дякуючи останній обставині, відсутність належної союзної системи компенсувалася діяльністю спеціальних кооперативних підрозділів громадських установ сільськогосподарського спрямування. Така ситуація була об'єктивно зумовлена як загальними соціально-економічними проблемами, що вимагали для свого вирішення комплексних заходів, так і природою кооперативного руху, у якому кожний з його учасників самостійно визначав характер своєї причетності і роботи в його лавах. Функціонування

названих підрозділів громадських установ виступало ефективною формою реалізації прагнень культурної еліти до теоретичної та роз'яснювально-пропагандистської діяльності у сфері кооперації.

Найвищим організаційним рівнем консолідації кооперативної мережі виступали союзи кооперативів. Об'єднання товариств у спілки вирішувало комплекс проблем, які стосувалися не лише виконання фінансово-економічних завдань. Союзи здатні були забезпечити проведення консультативно-методичної, теоретичної, пропагандистської та іншої роботи – власне, здійснювати весь спектр необхідних для розвитку кооперативного руху заходів. При цьому, між союзними установами існувала певна ієрархія, зумовлена передусім різницею в їхньому територіальному статусі. Боротьба за створення кооперативних союзів загальнонаціонального масштабу була наслідком усвідомлення широкої взаємопов'язаності кооперації з проблемами народних мас, виявом ідеологічної та економічної самодостатності кооперативного руху в Україні, сформованості його інтересів і завдань, набуття ним якості українського кооперативного руху.

Внаслідок вище відображених ідеологічних та організаційних процесів, кооперативний рух у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. постав як відносно цілісна система. Її складовими виступали не лише ідейно-теоретичні настанови та їхні провідники, коопероване населення і товариства, у лавах яких воно перебувало, а й організаційні та господарські структури, що об'єднували ланки кооперативної мережі країни, а також ідейні орієнтири інтегровані з національними цінностями. Усі складові були органічно поєднані між собою. Кооперативна ідеологія в умовах стрімкого зростання потужностей кооперації мала можливість пройти апробацію, реалізуватися через фінансово-господарську практику. Остання, дякуючи розгортанню союзного будівництва, наближалася до своєї оптимізації. Об'єднуючі учасників кооперативного руху складові – з'їзди, союзи, громадські організації відповідного спрямування – також виступали суб'єктами і в той же час, разом з ідеологічними імперативами, формами існування самого кооперативного руху як цілісного явища.

РОЗДІЛ 5

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ

КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

В історико-кооперативній літературі загальноприйнятою вважається точка зору про провідну ідеологічну та організаційну роль у кооперативному русі інтелігенції. Однак, констатація значення цієї суспільної верстви для розвитку кооперативної роботи, як це не дивно на перший погляд, зовсім не відкриває причин цього явища. Спроможність інтелігенції, як носія знань, культури та інтелекту, відіграти провідну роль в організації кооперативного життя, здається, не може викликати ніяких сумнівів. Але, що саме зумовило її дії в цьому напрямку, адже соціальною базою кооперації вона як такою не була – і, взагалі, свою соціально-професійну функцію виконувала далеко не завжди у сфері економіки. Що спонукало вчителів, лікарів, священників шукати застосування силам саме в галузі народного господарства – у кооперативному русі – власне, ускладнювати собі життя, здавалося б, зайвими турботами, безпосередньо не пов'язаними з їхнім фахом і характером діяльності? Відповідь на це питання не може не становити одне із найважливіших завдань дослідження української кооперації, оскільки мова йде про з'ясування причин появи носіїв ідейно-теоретичної бази кооперативного руху, його організаторів, без яких соціально-економічні передумови розвитку кооперації не мали жодних шансів матеріалізуватися в реальні форми господарської дійсності.

Крім вище вказаного, слід зазначити: керівна робота інтелігенції не могла не бути багатогранним явищем, яке поєднувало в собі комплекс соціально-психологічних та моральних аспектів і, звичайно, також заслуговує предметного дослідження.

Наприкінці ХІХ ст. Микола Петрович Баллін, характеризуючи роль інтелігентів в організації кооперативного життя, зазначав: „Типи їх вимагають розробки.

Висвітлення їх розвитку захопить нашу літературу – не сьогодні, то завтра” [1013, 2-2 зв.]. Вказане „піонером української кооперації” „завтра” вже повинно врешті-решт наступити, і зацікавленій частині громадськості мають право бути представлені не лише історико-біографічні дослідження з відомостями про найвидатніших кооперативних діячів, на що пішла енергія вже не одного покоління істориків, а й показано весь спектр проблем участі в кооперативному русі інтелектуальної еліти, як суспільного прошарку. Останнє, можливо, не тільки доповнить картину соціального розвитку інтелігенції, виявить специфічні риси, за словами Балліна, тих її „типів”, що пов’язали свою діяльність з кооперацією, а й, і це головне, дасть уявлення про пересічних трудівників „кооперативної ниви”, власне – сотень простих людей-інтелігентів, які своєю невтомною працею на просторах нашої країни організовували кооперативне життя.

5.1. Кооперативний рух та інтелігентське середовище

Ставлення інтелігентського середовища до кооперативного руху було далеко не одностайним. Проблеми його залучення до кооперативної діяльності завжди залишались актуальними і не менш складними, ніж зацікавлення кооперацією інших соціальних груп. Серед кооперативної громадськості, зазвичай, вважалося, що інтелігенція виявляє повну байдужість і безвідповідальність до кооперативних справ. Відомий теоретик кооперативного життя, чия діяльність тісно пов’язана з Україною, В.Ф.Пекарський зазначав, що „Фактична роль інтелігенції в російській кооперації мізерна: інтелігенція – найменш кооперативний прошарок народу ...” [800, 74]. Журнал „Наше дело” категорично вказував: „Інтелігенція не цікавиться кооперативним рухом селян ... чужі ... культурним людям ці слабкі спроби економічно знедоленого народу створити ... хоч натяк на покращення своєї долі. ... глибоко байдужі для них ... ступінь економічної організованості трудового народу та його самосвідомість” [1014].

Ілюстрацією ставлення інтелігентського загалу до проблем кооперативної роботи можуть служити події навколо проведення в Києві в 1907 році публічної лекції з питань кооперації. Хоча ініціатива організації цього заходу належала самим же представникам культурної еліти, на протязі двох місяців не можливо було реалізувати білети на лекцію серед інтелігенції міста. „... тільки зусиллями дам вдалося нав'язати білети різним особам”, які вислухавши першу частину доповіді про кооперативний рух у Західній Європі розійшлися, не побажавши почути другу частину, де мова мала йти про проблеми вітчизняної кооперації [1015, 12].

Щоправда, дана ситуація спостерігалася серед інтелектуальної еліти великого міста, а кооперативний рух у той період був явищем, здебільшого, сільського життя. Але й сільська інтелігенція не виказувала особливого інтересу до кооперативних справ і, взагалі, часто свідомо уникала будь-якої роботи серед народних мас. У 1913 році журнал „Наша кооперація”, аналізуючи проблеми діяльності селянської кооперації, зазначав, що однією із основних перешкод її розвитку є брак інтелігенції, здатної до громадської праці, що „буває, – як вказувалося в журналі, – у нас на селах дуже й дуже часто” [1016, 16].

Приклади з життя сільської культурної еліти дають досить яскраву картину її байдужості до пекучих проблем селянських мас. Так, хлібороб із села Діхтярів на Полтавщині говорив, що „На інтелігенцію село наше не бідне”, однак серед народу їх роботи не видно, бо „Профіранс” ... одбірає весь час” [1017]. Подібна форма дозвілля та відсутність бажання братися до кооперативних справ мала в сільському інтелігентському середовищі своє обґрунтування. У селі Губник Гайсинського повіту на Поділлі місцеві інтелігенти так пояснювали свою бездіяльність у сфері селянської кооперації: „Нічого ти з мужиком не зробиш, він дурним уродився, дурним і помре!... Вони знають лиш горілку пити, а що добре, то й не думай!...” [Цит. за: 501]. Подібне зневажливо-презирливе ставлення демонстрували до селян й учителі, лікарі та священники села Жеребець на Катеринославщині, які, за словами сучасника, „дивляться на селянина як на худобину, або як на рослину, що з неї можна тільки користуватись ...”, а „щоб показати стежку темному селянинові до розвитку й поступу, – ніхто палець об палець не торкне” [1018].

Таке відношення до народу не лише залишало кооперацію поза увагою інтелігенції, а й часто спрямовувало її поведінку на руйнацію кооперативного життя. Зокрема, у селі Багачка Миргородського повіту на Полтавщині група інтелігентів, використовуючи свій авторитет, намагалася посіяти серед селян недовіру до кооперативу, всіяко сприяла місцевим крамарям, які вживали заходів по його знищенню [1019]. У селі Орлівщина Новомосковського повіту на Катеринославщині організатори споживчого товариства від тамтешньої інтелігенції допомоги не отримали, але зайвих турбот від їхньої поведінки дістали вдосталь. До кооперативу погодилося увійти три вчителі, з яких один залишив його вже в день вступу, чим викликав велику схвильованість селян, які і без того з пересторогою дивилися на нову справу. А два інших учителя за перший рік свого перебування в складі організації не тільки не допомагали налагодженню її діяльності, а навіть паїв не внесли, бо вважали, що селянам не можна довіряти гроші [1020].

Байдужість та негативне ставлення інтелігентів до кооперативних справ часом призводило до невдоволення кооперованого населення. Так, на з'їзді представників кредитних та ощадно-позичкових товариств Катеринославської губернії делегати-селяни з прикрістю констатували відсутність допомоги сільській кооперації з боку інтелігенції [1021, 545]. Незадоволення пасивністю культурної еліти в громадській роботі серед народу інколи навіть призводило до брутального ставлення до неї простих хліборобів. Зокрема, у селі Нижча Сироватка Сумського повіту байдужість до проблем життя селянського загалу, у тому числі до діяльності місцевого кредитного товариства, виливалася в галасливе глузування і гукання селян у бік інтелігентів, коли ті з'являлися на вулиці [1022].

Як правило, лише невелика частина інтелігенції виявляла бажання і спроможність займатися кооперативною діяльністю. Показовою з цього приводу склалася ситуація в селі Знаменівка Новомосковського повіту на Катеринославщині. Село було великим – 15 тис. жителів. Працювало дві церкви і три школи – отже „чималий гурт інтелігенції” працював у Знаменівці. Однак, з усього інтелігентського загалу, за словами місцевого жителя, „Один тільки батюшка о. О.Пр-кий допомагає селянам в кооперативах ...” [1023].

Поставити кооперативну роботу як пріоритетне завдання, навіть за умов прихильного до неї ставлення, міг дозволити не кожний інтелігент. У селі Рахни Лісові Ямпільського повіту на Поділлі при обранні голови правління споживчого товариства з'ясувалося, „що батюшка часу не має, та і кооперацією не цікавиться, учитель ... все зайнятий” [1024]. У містечку Мачухи Полтавського повіту із досить помітної групи інтелігенції (вчителі двох земських шкіл, священник та інші) кооперативною роботою займалася тільки „дохторша”, бо всі інші присвячували себе діяльності в різних партіях [1025].

Активісти кооперативного руху були вкрай стурбовані пасивністю культурної еліти, що виливалося в постійний потік публікацій відповідного змісту. Кооператори намагалися акцентувати увагу інтелігенції на її відповідальності за становище широких верст населення, розбудити в ній почуття громадянського обов'язку перед обездоленими народними масами, зацікавити передовими ідеями суспільного розвитку. „Необхідно ... , щоб наша інтелігенція, – зазначав „піонер української кооперації” Микола Петрович Баллін, – надихнулася щирим стремлінням до справедливого життя і західноєвропейськими кооперативними теоріями і дослідями” [279, 24]. „Не цікавитися народними справами, – вказував у 1910 році в передовій статті журнал „Наше дело”, – гірше, ніж ненавидіти його, тому, що в другому випадку людина захищається певними доказами, а в першому – виявляє свій убивчий егоїзм” [1014]. А один із відомих пропагандистів кооперативного руху А.Г.Терниченко на сторінках селянського часопису „Засів” категорично вказував, що допомагати народу – безпосередній обов'язок інтелігенції і бажання уникнути кооперативної діяльності „кладуть ганьбу на селянську інтелігенцію, котра не робе того, що їй треба робити і одстає од життя та од селянського розвитку ...” [1026, 118].

Кооперативна громадськість усвідомлювала відносну слабкість виключно моральних стимулів до роботи культурної еліти у сфері кооперації. Однак, віднайти інші форми заохочення кооперативної діяльності на той період було надзвичайно складно. З огляду на останнє заслуговує на увагу доповідь досить відомого на початку ХХ ст. теоретика і практика кооперації В.Ф.Пекарського, виголошена на

загальних зборах Житомирського споживчого товариства 10 березня 1913 року. Зазначивши, що моральні зобов'язання перед народом „мотив занадто ідеальний”, а працювати в кооперації заради „перспективи майбутнього” здатні „Тільки виняткові і надзвичайні особистості”, кооператор підкреслив необхідність стимулів до кооперативної роботи розрахованих на „середніх типів інтелігенції”. Такими, на його думку, могли бути матеріальні вигоди від послуг кооперації та „підсобний заробіток” [802, 9-12]. Однак, враховуючи реальний стан кооперативної мережі в досліджуваній період, шансів значно поліпшити свій добробут шляхом виконання у кооперативах організаційно-управлінських функцій було зовсім небагато і тому на роль головної рушійної сили виступали суто ідейні мотиви, брак яких серед інтелігентів викликав велику стурбованість кооперованого населення.

Між тим, суспільний розвиток наприкінці XIX – на початку XX ст. породив чималий прошарок культурної еліти, здатної до творчої і самовідданої праці в галузі кооперації. Його поява була зумовлена характером формування інтелігенції, „як особливої соціально-професійної верстви”, процес кристалізації якої, за переконливим твердженням Г.В.Касьянова, завершився на рубежі XIX-XX ст. Оформлення інтелігенції як самостійної соціальної групи населення супроводжувалося інтенсивним поповненням її складу вихідцями із міщанства та селянства, зокрема шляхом отримання ними вищої освіти. Починаючи з середини XIX ст. частка представників селянського та міщанського середовища в лавах студентів вищих навчальних закладів постійно збільшувалася. Напередодні Першої світової війни 22,4% студентів університетів були вихідцями із міщансько-ремісничих прошарків, 14,5 % – із селянських сімей. В інститутах та інших вищих навчальних закладах контингент студентства на 22,4 % складався із осіб селянського походження, а представники міщансько-ремісничого середовища становили 31,6% [1027, 16-17,20,27]. Кадри інтелектуальної еліти формували також і різноманітні середні спеціальні освітні заклади, кількість яких наприкінці XIX ст. досягла майже 60, а на 1910 рік – 125 [1028, 12], не рахуючи різноманітні педагогічні училища та духовні семінарії. В останніх частка вихідців із широких народних мас була значно більшою, ніж у вищих навчальних закладах. Зокрема, щодо соціального походження

педагогічних кадрів дослідниця цієї проблеми Н.А.Шип зазначає: „... селянство і середні міські прошарки були основними джерелами формування учительської інтелігенції” [1029, 56]. Частка вихідців з селянства серед слухачів сільськогосподарських училищ і шкіл складала 39-69%, а з міщанських сімей 9-22 % [1030, 144].

Безпосередній соціальний зв'язок з міщансько-ремісничим, робітничим і селянським середовищем не міг не позначитися на ідеологічних та морально-психологічних особливостях інтелігенції, робив її обізнаною з інтересами та проблемами широких суспільних верст і, значною мірою, сприяв ідентифікації з ними. Крім цього, слід зазначити, що процеси соціальної мобільності, передусім серед селянства, у досліджуваній період очевидно гальмувалися традиціями життєдіяльності, сформованими впродовж століть. На розрив зі своїм середовищем могли наважитися переважно морально і психологічно витривалі елементи, що не боялися ступити на невідомий для їхніх пращурів шлях. Такі люди прагли повної соціальної самореалізації, відзначалися високою активністю в досягненні поставлених цілей. Значна частина цієї категорії новоявленої інтелігенції заради просування по ієрархічним сходинкам вдавалася до пристосуванства і підлабузництва, формально ставилася до виконання своїх безпосередніх професійних обов'язків, розглядаючи їх лише як засіб задоволення своїх соціальних та матеріальних амбіцій. Про таких у 1914 році журнал „Хлібороб” писав: „Не мало серед них і кар'єристів, що думають не про народ, а про підвищення по службі, не мало людей працюючих як чиновники, тільки із-за зарплати ... Багато зустрічаються серед агрономів, учителів та інших погано знаючих своє діло ... Є люди грубі, є люди бридкі, є люди, що прислужуються до начальства” [1031, 803].

У той же час, значний прошарок інтелігенції зберігав морально-психологічну єдність із народними масами, з яких походив, і будував свою соціальну поведінку виходячи з їхніх інтересів. Вузкість сфери реалізації для такого інтелігента чи напівінтелігента в перенасиченій становими та політичними пережитками Російській імперії: відсутність належних умов для досягнення відповідного соціально-професійного та матеріального становища – відчутно підживлювала цю

тенденцію: обмежені можливості до задоволення своїх амбіцій у новому соціальному статусі об'єктивно нагадували інтелігентам про їх селянське чи міщанське походження, вказували на більшу спорідненість з широким народним загалом, ніж середовищем куди вони ще тільки потрапили. У такій ситуації новоспечена інтелектуальна еліта шукала собі застосування не лише за основним місцем роботи, яке часто не давало розкрити ні свої творчі здібності, ні забезпечити кар'єру, ні матеріальний добробут, а поза ним – займаючись громадською роботою серед народу. Культурно-просвітні, політичні та, не в останню чергу, кооперативні справи стали сферою широкої реалізації народної інтелігенції, де вона відносно вільно могла виявляти професійні та організаторські здібності.

Тяжіння частини інтелектуальної еліти, що вийшла з широких верств населення, до активної громадської роботи в народному середовищі очевидно було досить помітним соціальним явищем, виразною ознакою тієї епохи, з якою пов'язувалася стрімка модернізація суспільного життя. Наприкінці ХІХ ст. відомий український економіст-аграрник і соціолог Тихін Іванович Осадчий зазначав: „Завдання ХХ століття полегшуються ... тим, що попередній склад інтелігентних сил поповнюється новими силами, які, з однієї сторони, несуть у скарбницю культури і накопичених знань досвід широких ... мас, з іншої – передають спорідненим з ними масам завоювання і цієї культури і цих знань” [1032, 217].

Слід також згадати, що дворянство, яке виступало одним із головних джерел формування культурної еліти, як зазначає Г.В.Касьянов, „поступово втрачало свої станові ознаки і інтереси” і „зв'язки зі своїм класом уже не мали імперативного значення” для дворянських інтелігентів [1027, 13, 17, 40]. Ця обставина не могла не вплинути на форми самореалізації останньої, серед яких за певних умов помітне місце часто займала й кооперативна діяльність.

Відсутність належної мотивації в роботі інтелігенції в галузі кооперації була здатна компенсуватися моральним задоволенням від служіння народним інтересам та можливістю проявити свої творчі здібності в громадській та організаційно-господарській праці. „Робота в кооперації, – зазначав „артільний батько” Микола Левитський, – це одна з кращих форм служіння нашому народу ... Це кращий

братерський привіт йому від інтелігенції ...” [1033] Інтелігенція, що брала на себе місію служіння народним інтересам, мала особливі морально-психологічні та соціальні якості. Вона могла собі дозволити не рахуватися з усталеними нормами і правилами поведінки, і повністю віддавати себе реалізації ідей, які сповідувала. Про таких М.П.Баллін дуже влучно писав: „... є на світі люди до певної міри незалежні від грубих впливів, не тому, що вони чужі усьому людському, а навпаки, тому що вони бачать життя світлим і вільним відчуттям. ... вони бачать тільки те, що веде їх вперед” [1013, 1-2]. Це була категорія людей, які, за словами відомого економіста-аграрника і громадсько-політичного діяча, професора К.А.Мацієвича, (вони, очевидно, відображають загальні настрої серед певної частини інтелектуальної еліти) вважали: „... нашому поколінню випала дуже почесна роль – унести в хліборобську культуру особливі початки товариської співдружності” [1034, 575]. І це для них було головним.

Характерною ознакою цієї групи інтелігенції стало відношення до простого народу як до рівного собі, повага до проблем та чести і гідності представників народних мас. Ось як поводити себе з селянами кооператори-інтелігенти громадський діяч В.М.Доманицький та губернський агроном В.М.Сазонов. На з’їзді споживчої кооперації Київщини в травні 1907 року, за повідомленням очевидця, вони „подавали усім руку, а для нашого селянина, котрий тільки й привик ще з далеку шапку здіймати перед яким-небудь вишкарабком, таке поводження дд. Доманицького і Сазонова було дуже приємним” [1035]. А про відомого кооператора на Сквирщині, місцевого поміщика Й.В.Юркевича очевидець згадував, що для нього „званій” ... не існувало” і при відвіданні одного із кооперативів „він однаково розцілювався із сторожем товариства і з членами правління, а також із ... знайомими селянами” [1036, 649]. Організатор споживчого товариства в селі Печарі на Поділлі граф Костянтин Потоцький говорив кооперованим селянам: „Коли я поміж Вами, то я не граф, але рівний Вам товариш” [Цит. за: 1037].

Таке ставлення до народу не могло не супроводжуватися відчуттям органічної єдності з ним. Вчитель Д.Зосімато, пропрацювавши три роки далеко від своїх рідних – у селі Ганівці на Поділлі, говорив про його мешканців, серед яких він, зокрема,

займався кооперативною роботою: „... живучи одним життям з ними, я вже не почував себе ні самотнім, ні чужим ... За три роки я зріднився серцем з людьми ...” [1038]. Оцінка поведінки таких інтелігентів селянами очевидно ще краще може свідчити про їх глибоке духовне поєднання з народними масами. Селяни Сквирського повіту говорили про згаданого місцевого поміщика і кооперативного діяча Й.В.Юркевича: „Він був не такий, як інші пани, що дивляться на мужика, повернувшись до нього спиною – він тільки зверху був паном, а в душі усім був батьком і товаришом” [Цит. за: 1039, 3].

Не менш помітною рисою справжніх інтелігентів-кооператорів була висока самовідданість і безкорисливість у кооперативній роботі. Вони належно виконували свої безпосередні професійні обов’язки за основним місцем роботи і в той же час знаходили можливості працювати в галузі кооперації. Зокрема, у містечку Журин Ямпільського повіту на Поділлі вчитель – організатор місцевого споживчого товариства – „Цілий день трудиться в школі, а у вечір непременно довідається до крамниці і що-небудь pomoже або дасть якусь пораду. Таких би нам людей побільше, – говорив один із мешканців Джурина, – то наша справа скоро пішла б в гору” [1040, 7]. У слободі Боромля Охтирського повіту на Харківщині започаткування кооперативного життя завдячувало лікарю Івану Сокальському, який надавав медичну допомогу на території, де проживало більше 20 тис. осіб. За свідченням дописувача журналу „Хлібороб”: „Прійом у лікарні кінчавсь годин у 5-6, а потім того доводилося йому не рідко їхати по запросинам на хутори, щоб попользувати якого дуже хворого. Усі знають, що по змозі не було нікому одмовлено в помічі”. Незважаючи на таку завантаженість, Сокальський спромігся організувати в слободі два кооперативи: кредитний і сільськогосподарський – і „Доводилось пану лікарю, – як зазначав очевидець, – крутитися скрізь: там бути председателем, там членом, там експертом, там яким-небудь завідующим, казначеем; як треба, то і писарчуком був, і все це робив дарма, не одержував собі ніякої плати” [1041; 1042, 16].

Прикладом самовідданої жертвовної праці у сфері кооперації може служити й діяльність Ігоря Михайловича Тихомирова. Виходець із дворянської сім’ї,

отримавши освіту в Московському технологічному інституті, він принципово відмовився від кар'єри державного службовця, для якої батьками були створені необхідні передумови, і ступив на шлях громадської роботи серед народу. Тихомиров займався політичною діяльністю, з приводу чого знаходився під пильним наглядом поліції, працював гласним Подільського земства, а також активно проявив себе у кооперативному русі. Обійнявши в 1909 році одну із керівних посад у Київському союзі споживчих товариств та члена редколегії журналу „Наше дело”, він став авторитетним фахівцем як у сфері практичної організаційно-господарської роботи, так і в галузі теоретико-ідеологічних питань розвитку кооперації. Активна громадська діяльність здійснювалася ним незважаючи на тяжку хворобу, про яку сторонні навіть не здогадувалися. Кооперативна робота так захоплювала Ігоря Михайловича, що він постійно зволікав із лікуванням. Останнє призвело до ускладнення захворювання та передчасної смерті діяча. За словами одного із його колег: „На цій роботі він повільно згорів” [15, 26-27; 465, 404, 410-412 зв.; 459, 2 зв.].

Зустрічались серед культурної еліти і ті, хто не тільки активно і добросовісно працював у сфері кооперації, а й надавав їй кошти із власних заощаджень. Останнє передусім стосується дворянської інтелігенції. Інструктор Київського союзу споживчих товариств Ліхнекевич у своєму звіті про діяльність кооперативів на Київщині зазначав: „Ставлення до споживчих лавок з боку місцевих поміщиків та їх службовців у більшості випадків досить доброзичливе. Деякі із крамниць землевласниками безпосередньо фінансуються грошовими внесками ...” [1043, 10].

Випадки фінансової допомоги кооперативним товариствам представниками культурної еліти були помітним явищем і спостерігалися не лише в Київській губернії. Зокрема, у Херсонській губернії поміщик Фальц виділив Калугінській сільськогосподарській громаді 10 дес. землі для влаштування зразкового поля [1044, 291]. Новобугському кредитному товариству також на Херсонщині в березні 1906 року місцеві інтелігенти Іван та Стефан Рябчуки пожертвували 2 тис. руб. безповоротно, а також надали товариству безвідсоткову позику розміром 10 тис. руб. [1045]. На Харківщині Іскривковщинське кредитне товариство в

Сумському повіті в серпні 1906 року отримало 5 тис. руб. від дружини покійного землевласника і цукрозаводчика І.Н.Терещенка [1046, 88].

Слід зазначити, що свої кошти на потреби кооперативного руху надавали не лише заможні представники культурної еліти – поміщики, але й особи з досить обмеженими фінансовими можливостями. Показовим прикладом може бути діяльність присяжного повіреного О.Гдішинського, який за власні кошти не один рік підряд видавав авторитетний кооперативний журнал „Наше дело”. З цією метою навіть був вимушений продати дачу. Витративши усі свої гроші на розвиток кооперації, О.Гдішинський захворів і помер у злиднях [939, 179].

Характерною була для активістів кооперативної справи й відсутність стремління до популярності і слави у зв'язку із своєю участю в кооперативному русі. Переважна більшість інтелігентів-кооператорів працювала заради інтересів народу, не сподіваючись на якісь відзнаки. У 1913 році журнал „Сплотчина” з цього приводу констатував: „Сільський інтелігент не піднімає навколо себе шуму, щоб його помітили і відзначили ...” [1047, 43].

Розглядаючи характеристики представників інтелектуальної еліти, які присвячували себе кооперативній діяльності, слід зазначити, що не останню роль в її проведенні відігравали політичні устремління інтелігенції. При цьому відповідне значення мало не лише ставлення до кооперації з точки зору ідеологічних засад тієї чи іншої партії, а й інші, часто значно прагматичніші аспекти взаємодії кооперативного та політичного життя. Наприклад, звільнені в період революційних подій 1905-1907 років за політичну діяльність інтелігенти часто шукали можливості працевлаштуватися в кооперативних установах [18, 83 та ін.]. Кооперативна діяльність, про що вже йшла мова раніше, часом розглядалася політично заангажованими представниками культурної еліти як форма ведення політичної агітації в легальних організаціях. За словами таємного циркуляру Департаменту поліції, антиурядові елементи у кооперативах „намагаються перетворити такі в місцеві революційні союзи, за допомогою яких і ведеться потім пропаганда, повністю спрямована на згуртування народних мас для боротьби з урядом ...” [1048, 25-25 зв.].

Прикладом такого варіанту причетності до кооперативних справ може бути особа Марка Онисимовича Примака. Член партії конституційних демократів, земський службовець, він, за даними жандармерії, „брав діяльну участь у розвитку кооперативних товариств у Чернігівській губернії з метою проведення антиурядових ідей ...” [466, 163 зв.]. Подібно себе поведив і його колега по кооперативній роботі Андрій Кириченко, який 24 вересня 1913 року на загальних зборах Чернігівського ощадно-позичкового товариства під час розгляду питання про торговельно-посередницькі операції, за свідченням агента органів правопорядку, своєю промовою „мав ціль викликати ворожість робітничого класу проти капіталістів і закликав перших до об'єднання для боротьби з другими ...” [464, 23].

Хорошим прикладом політично заангажованого інтелігента-кооператора може бути й рахівник Сорочинського кредитного товариства Миргородського повіту на Полтавщині Дмитро Іванович Михайленко. Колишній слухач Сорочинської учительської семінарії, він був відрахований з неї за революційну діяльність, яку здійснював як член партії соціалістів-революціонерів, і посажений до в'язниці. Відбувши покарання, Михайленко зміг знайти собі робоче місце лише у кооперативі. Тут він, за висновками органів правопорядку, „знаходячись завжди серед багатолюдних зібрань згаданого товариства”, отримав можливість продовжити займатися революційною пропагандою. Для цього навіть оселився безпосередньо в приміщенні кооперативного товариства, хоча і мав власний будинок [1049, 86-86 зв.,123].

Показовою також може бути діяльність помічника присяжного повіреного, дворянина Дмитра Панкєєва. У 1911 році в селі Єлизаветівка Катеринославської губернії він заснував споживче товариство для ведення політичної роботи серед селян і спонукав до цієї справи інших. За даними органів правопорядку, Панкєєвим до такої форми партійно-політичної діяльності було залучено близько двох десятків осіб з інтелігентських прошарків [1050, 41, 44-44 зв., 53-53 зв., 45, 58-59 зв., 72 зв., 73, 77 та ін.].

Щоправда, подібна мотивація до кооперативної роботи рідко негативно позначалася на її якості. Політично активні представники інтелігенції зазвичай

добре справлялися з обов'язками кооператорів і суто партійно-прагматичний аспект очевидно рідко був єдиним фактором мотивації до їх виконання.

До кооперативної праці приступали соціально активні представники культурної еліти, у тій чи іншій формі зв'язані з проблемами народних мас, готові за ради власної самореалізації та загальносуспільних інтересів переносити великий тягар матеріальних, фізичних та морально-психологічних негараздів. Джерельні матеріали переважно несуть відомості про найяскравіших особистостей у кооперативному русі, людей повністю відданих кооперативній справі. Однак, і ці дані, хоч і з деякими застереженнями, дають підстави стверджувати, що самовідданість, безкорисливість і жертвність були, у тій чи іншій мірі, притаманними усім справжнім кооператорам-інтелігентам. Щоправда, такі становили відносно невеликий прошарок культурної еліти, за твердженням журналу „Сплотчина”: „... на наше нещастя на селі рідкість ...” [1047, 46].

5.2. Особливості мотивації до кооперативної діяльності різних професійних груп інтелігенції

Прагнення до повної самореалізації, соціального зростання і, водночас, відчуття відповідальності за становище народу, безкорисливість і самовідданість у громадській діяльності – характерні соціально-психологічні риси та моральні якості представників інтелектуальної еліти, які пов'язали своє життя з кооперацією. У той же час, кожна із її професійних груп відзначалася певною специфікою своєї участі в кооперативному русі. Остання якнайбільш проявлялася саме в найактивніших у кооперативній роботі прошарках інтелігенції: педагогічних працівників, духовенства, інспекторів Управління в справах дрібного кредиту та земських і державних агрономів.

Одним із основних загонів інтелігентів-кооператорів були сільські вчителі. Становище в кооперативному русі об'єктивно вимагало участі цієї категорії інтелігенції в роботі кооперативних установ. Про це, зокрема, свідчить досить

поширена практика Управління в справах дрібного кредиту давати дозвіл на відкриття кредитних товариств тільки за умови, що серед його засновників є вчителі [Див.: 1051, 246]. Власне, брак професійних кооператорів природно змушував залучати до кооперації всі освічені елементи, мобілізувати їх на оволодіння громадсько-господарською діяльністю, хоч остання не мала безпосереднього зв'язку з фаховою спрямованістю діяльності педагогічних працівників. Педагогічна інтелігенція становила наймасовішу групу інтелектуальної еліти – за чисельністю складала її третю частину [1027, 28-30]. Тому в кооперативному середовищі вважалося завданням ледве не першої ваги набуття учительськими кадрами навичок кооперативної роботи. У 1913 році журнал „Наша кооперація” зазначав: „... дуже було б бажано, щоб кожний з вчителів, скінчивши свою школу, хоч трішки був знайомий з кооперацією, рахівництвом”, „щоб кожний з вчителів був не тільки вчитель, але й той же інспектор дрібного кредиту, до котрого можна було б вдатися за порадою” [1052, 25].

Як і кожна професійна корпорація, сільські вчителі за характером ставлення до своїх фахових завдань та громадської діяльності серед народу не становили однорідної спільноти. Відомий педагог та громадсько-політичний діяч Никифор Григор'єв виділяв в учительському середовищі сім категорій педагогічних працівників: „звичайні вчителі”, „ретельні вчителі”, „совісні”, „чиновники”, „хазяї”, „волоцюги” та „печериці” [1053, 46-49]. Не вдаючись до аналізу та детального опису вчителів відповідно до вказаної типології, необхідно зазначити, що видається вона цілком об'єктивною, бо підтверджується за деякими іншими джерелами [Див.: 1054; 1055, 171-173], і дає уявлення про якості педагогів, що брали участь у розбудові кооперативного життя. Останні, відповідно до вказаної класифікації, відносилися до так званих „ретельних вчителів” та „хазяїв”. Перші – „ретельні вчителі” – відзначалися не лише високою добросовісністю в педагогічній роботі, а й активною громадською діяльністю серед народу: боротьбою з алкоголізмом, поширенням знань українознавчої тематики на селі, організацією бібліотек, кооперативів тощо. Друга група – вчителі-„хазяї” – постійно займалися питаннями поліпшення свого матеріального добробуту шляхом ведення власного господарства та торгівлі, і,

взагалі, до виконання безпосередніх професійних обов'язків відносилися формально. Такі часто погоджувалися працювати на керівних посадах у кооперативах, але обов'язково за належну грошову винагороду [1053, 46-48].

Отже, неоднорідний контингент педагогів брав участь у кооперативному русі. Однак, категорія так званих „ретельних учителів” очевидно була середовищем найпрогресивніших і, що найважливіше, соціально активних представників культурної еліти, здатних до самопожертви за ради вирішення загальносуспільних проблем. Для реалізації своїх потенційних можливостей педагогічної діяльності їм було не досить, і вони шукали застосування своїм силам в інших сферах. Про таких вчителів український педагогічний журнал „Світло” в той час писав: „... людина чесна, свідомо своїх моральних обов'язків, то не обмежиться він тією працею, яку накладають на нього як на навчителя. ... Така людина шукає засобів до проведення культури на селі поза межами циркулярних обов'язків. Один впорядковує читання, другий – класи для дорослих, третій улаштує вистави, вечірки й т. ин. Значна частина вчителів вдається до кооперації ...” [1056, 19].

При цьому кооперативний рух розглядався педагогами не лише як форма вирішення соціально-економічних проблем народу, а й засіб його виховання та розвитку національної свідомості. Згаданий журнал „Світло” зазначав: „... кооперативи – це та нива, на якій ми повинні сіяти зерно не тільки кооперативної свідомості, а й національного самопізнання” [1057, 20].

Громадсько-політичні та світоглядні орієнтації учительства також очевидно впливали на ставлення до кооперативного руху. Один із дописувачів журналу „Народный учитель” вказував, що головним фактором піднесення країни є розвиток народної самодіяльності, який безпосередньо пов'язаний з діяльністю кооперації, яка з його точки зору, „не менш важлива, ніж народна освіта”. І тому вчитель „повинен взяти на себе ініціативу в цій справі, повинен залучати іншу інтелігенцію села до цієї справи” та „нарівні з педагогічною літературою повинен і зобов'язаний цікавитися і читати кооперативну літературу” [1058, 1, 3]. Власне, педагогічна громадськість ясно усвідомлювала великий потенціал кооперації у вирішенні багатьох проблем суспільного життя, реалізації власних можливостей, і тому

виявляла до неї сталий послідовний інтерес. Один із вчителів Могилівського повіту, визначаючи своє відношення до кооперативного руху, наприкінці 1913 року писав: „... кооперативна справа зацікавила мене ще в 1906 році і інтерес до неї не зменшився і до теперішнього часу” [1059, 2].

Зацікавлення частини педагогічних працівників проблемами кооперації та народного господарства суттєво позначилося на інфраструктурі освітньої галузі. Зокрема, звертає на себе увагу організація для вчителів різноманітних курсів сільськогосподарського спрямування. Відомо, що такі курси проводились на Київщині Уманською школою землеробства, де педагоги знайомилися із садівництвом, бджільництвом, шовківництвом тощо. Подільський губернський комітет з питань виноградарства влаштовував навчання вчителів відповідно до свого профілю [1060]. На Полтавщині сільськогосподарські курси для вчителів працювали при Золотоношській та Андрієвській хліборобських школах. На Херсонщині навчанням педагогів займалися Ольгинська та Ново-Полтавська землеробські школи. Найбільше уваги на згаданих курсах відводилося ознайомленню з основами садівництва, бджільництва, скотарства та молочарства [1061].

Питання вивчення кооперативної справи активно ставилося під час проведення заходів з підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які влаштовувались земствами. Так, у червні 1910 року в Харкові пройшли загальноосвітні курси для сільських вчителів, частина яких висловила незадоволення з приводу відсутності в програмі лекцій з питань кооперації, сільського господарства та політекономії [1062]. Нарікання педагогів було враховано губернським земством під час організації чергових курсів, однак по незалежним від нього причинам заняття з вивчення кооперативної справи та деякі інші предмети влітку 1912 року були заборонені. За свідченням очевидця: „Боляче вразила ця звістка вчителів” [1063, 25-26].

Особливу зацікавленість педагогів демонструють і події на загальноосвітніх курсах для народних учителів, організованих Полтавським губернським земством влітку 1911 року. Програма навчання курсистів не передбачала викладання дисциплін, пов'язаних з кооперацією. Однак, за умов непередбаченої відсутності

одного із лекторів керівництво курсів вирішило залучити до їх роботи губернського агронома Ю.Ю.Соколовського [1064, 771]. Педагогам було прочитано декілька лекцій на тему „Що може зробити народний учитель для поліпшення сільського господарства у своїй окрузі”, під час яких значну увагу доповідач відвів проблемам селянської кооперації. Робота на курсах агронома Ю.Ю.Соколовського викликала великий інтерес слухачів. Його лекції збирали фактично всіх курсистів – більше 400 осіб, котрі після занять змушували лектора далі розтлумачувати питання, порушені в доповіді. Враховуючи популярність серед вчителів тематики виступів Ю.Ю.Соколовського, губерньська управа вирішила проводити навчання агрономії та кооперації і на наступних курсах, збільшивши на них кількість годин [1064, 770; 1065].

Ініціативна частина педагогічних працівників активно включалася в кооперативне життя, реалізуючи при цьому як своє бажання стати на захист економічних інтересів народу, так і здібності до організаційно-господарської діяльності. Показовим прикладом останнього може служити робота Аверкія Никифоровича Бабича. Виходець із селянської сім'ї, випускник Кучеровської сільськогосподарської школи, він в юності розпочав працювати народним учителем. Однак, захопившись кооперативною діяльністю, з 1903 року А.Н.Бабича залишив педагогічну роботу і обійняв посаду секретаря Костянтиноградської сільськогосподарської громади, де проявив себе як вмілий популяризатор агрономічних знань та один із найавторитетніших організаторів кооперативного збуту зерна. На жаль, у ході проведення посередницьких операцій не зміг він уникнути і прорахунків – у 1911 році діяльність Костянтиноградської громади по реалізації хліба виявилась збитковою. Як людина надзвичайно відповідальна і чесна Аверкій Никифорович не зміг пережити цього і наклав на себе руки [1066].

Зразком самовідданої діяльності серед народу може бути й вчитель села Греблі на Полтавщині П.С.Симонов. За шість років педагогічної роботи він не лише надзвичайно добросовісно працював у школі, а й організував спочатку кредитне, а згодом споживче товариство, брав активну участь й у сільськогосподарському кооперативі. Передчасна смерть обірвала життя молодого вчителя, в останній шлях

якого проводив великий натовп селян [1067, 60]. І в школі, і в кооперації встигав себе проявити й вчитель із містечка Джурин Ямпільського повіту на Поділлі, чим також дістав собі повагу місцевої громадськості. „І в школі порядок тримає, і в товариствах працює, і так таки прихильний до людей, кожному готовий порадити”, – говорив про нього сучасник [1068, 11].

Педагоги-кооператори часто активно себе проявляли й у громадсько-культурній роботі. Зокрема, завідувачий двокласовою школою в селі Яшинівка на Київщині, крім того, що створив споживче товариство і безкоштовно працював там рахівником, організовував селянам святкування новорічних свят, театральні вистави, літературні вечори і загалом сприяв популяризації української культури, внаслідок чого зимою 1911 року був переведений в іншу школу [1069, 582]. Учитель із міста Ічня С.А.Івахненко брав активну участь у роботі кредитного і сільськогосподарського товариства, і поряд з цим займався заснуванням бібліотеки, за що був звинувачений у „мазепинстві” [1070].

Словом, творчий потенціал педагогів знаходив у кооперації лише одну із сфер своєї реалізації і не проходив осторонь інших суспільно значимих справ. Ця обставина, мабуть, не свідчить про другорядність кооперативної роботи в громадській діяльності вчителів. Скоріше навпаки, вона вказує на творче багатство і широту духовної натури тих педагогів, які взяли активну участь у кооперативному русі, бачили проблеми народу в їх повноті та багатогранності і намагалися докласти свої сили до всього спектру народного життя.

Зазначені приклади діяльності педагогічних працівників у галузі кооперації стосуються за вище вказаною типологією так званих „ретельних учителів”. Звичайно, що далеко не всі педагоги, які залучалися до кооперативного життя належали до цієї категорії. Прикладом посереднього, соціально пасивного вчителя-кооператора очевидно може бути завідувачий двокласовою школою в селі Мошорина Олександрійського повіту на Херсонщині. Очолюване ним кредитне товариство відзначалося високою прибутковістю, лише за 1913 рік чистий дохід склав 3,5 тис. руб. На цьому він вважав свої обов’язки виконаними, незважаючи навіть на відсутність у кооперативі належної методичної літератури. Між тим, у селі

Мошорині буйно процвітав алкоголізм, з яким безуспішно пробував боротися місцевий священик, а більш-менш соціально здорова частина села була не проти підвищити свій культурний рівень, зокрема виявляла бажання читати газети і журнали. Однак „председатель-педагог”, як його називали, намагався триматися осторонь усіх проблем сільської громади, побоюючись викликати підозру в симпатіях до „малоросійства”. Тільки внаслідок категоричної вказівки інспектора дрібного кредиту очолюваний завідуючим школою кооператив виділив 50 руб. на створення бібліотеки [Див.: 1071, 12], яка, природно, повинна була бути заснованою все ж таки з ініціативи працівників освітньої галузі, а не Держбанку.

Участь учителів у кооперативному русі постійно намагалося регламентувати Міністерство народної освіти. До цього його спонукали як внутрішні проблеми підвідомчої галузі, так і зовнішні фактори. Саме на прохання міністра фінансів Міністерство народної освіти в листопаді 1906 року видало циркуляр, який дозволяв учителям брати участь у роботі кооперативів [1072, 1-2 зв. та ін.]. Циркуляр був неоднозначно сприйнятий серед керівників освітянської галузі. Директор народних училищ Київської губернії з приводу залучення педагогів до кооперативної роботи зазначав: „Участь вчителів у діяльності установ дрібного кредиту завдасть шкоду шкільній справі”. А його колега у Полтавській губернії вказував: „... учителям початкових училищ ніколи брати участь у справі організації названих товариств ...” [1073, 53-53 зв., 149-149 зв.].

Згодом усі керівні ланки освітянського відомства прийшли до висновку, що кооперативна діяльність педагогічних працівників може мати шкідливі політичні наслідки і вкрай негативно впливає на виконання ними своїх безпосередніх службових обов’язків за основним місцем роботи – у школах. Як наслідок, у червні 1911 року Міністерство народної освіти оприлюднило новий циркуляр щодо участі педагогічних працівників у діяльності кооперації. У ньому зазначалося, що за педагогами зберігається право займатися кооперативною роботою, але якщо остання шкодить виконанню їхніх функціональних обов’язків у навчальних закладах, що вони за вимогою відповідних органів повинні залишити свої посади в кооперативах [1074, 262-262 зв., 263-264]. Чергова хвиля врегулювання проблем участі вчителів у

кооперативному русі припала на 1914 рік. Тоді в періодичній пресі пройшла інформація про заборону Міністерством народної освіти педагогічним працівникам займатися кооперативною роботою. Це наскільки стурбувало широкі кола громадськості, що дане питання потрапило на розгляд Державної Думи. Товариш міністра народної освіти Таубе був вимушений давати депутатам пояснення щодо ставлення свого відомства до діяльності освітян у сфері кооперації. Ним, зокрема, було зазначено, що Міністерство народної освіти не видавало розпорядження про заборону вчителям працювати в кооперативах, але рішення з цього питання приймають місцеві органи влади [1075].

Дійсно, якою б не була позиція центрального відомства, провінційне освітянське начальство визначало ставлення до кооперації виходячи із власних міркувань. Постанови місцевої адміністрації не рідко розходилися з позицією Міністерства народної освіти. Зокрема, Охтирська шкільна рада в лютому 1910 року заборонила викладачам брати участь у роботі кредитних товариств та сільськогосподарських громад на керівних без свого дозволу [1076, 35-36]. Зміївська шкільна рада в липні 1913 року звільнила із займаних посад вчителів Г.Т.Колесниченка, Н.Г.Захар'їна, Є.Д.Шулицю, І.І.Зозулю та Є.І.Зозулю за політичну неблагонадійність, яка полягала в організації селянських кредитних товариств та сприянні хліборобам в опануванні новими методами ведення сільського господарства [1077, 43-44]. Навесні 1914 року інспектори народних шкіл Пирятинського повіту на Полтавщині та Черкаського на Київщині заборонили вчителям працювати в кооперативах та громадських організаціях [1078, 105]. Один із інспекторів Полтавської губернії у своєму районі наказав усім педагогічним працівникам припинити членство в кооперативних товариствах [1079, 67].

У такій атмосфері педагогам було складно наважитися присвятити себе роботі у сфері кооперації. Однак пильна увага властей до освітян якнайкраще засвідчує їх активність і наполегливість у кооперативній діяльності, яка здійснювалася незважаючи на вороже ставлення до неї місцевого шкільного начальства. Свідчить і про високу дієздатність учителів як кооперативних працівників, на що вказує відношення до них Міністерства фінансів. Стурбованість Міністерства народної

освіти посиленим інтересом педагогів до кооперативного руху, а не шкільних справ також проявляє кооперацію як сферу дещо привабливішу для реалізації своїх можливостей та соціальних амбіцій, ніж освітянська галузь.

Підводячи підсумки розгляду специфіки участі у кооперативній діяльності педагогічних працівників слід сказати наступне. Ситуація в кооперативному русі об'єктивно вимагала залучення до його лав сільських вчителів, як найбільш поширеної категорії носіїв культури та освіти на селі. Внаслідок особливостей соціального походження та умов професійної діяльності педагога виявляли бажання не обмежуватися навчально-виховною роботою, передбаченою їхніми функціональними обов'язками. Політичні, культурно-просвітницькі, народногосподарські та, не в останню чергу, кооперативні справи захоплювали цей загін інтелігенції, де він мав можливість розкрити ті свої можливості, які не могли бути задіяні на освітянській ниві. При цьому не тільки соціальні амбіції та прагнення поліпшити матеріальне становище підштовхували учительство до вирішення проблем, що знаходилися за межами їх професійної сфери. Почуття громадянського обов'язку, турбота про народні інтереси, високі моральні якості освітян також були стимулом до громадської роботи серед народу. Власне, педагогічна інтелігенція ясно усвідомлювала необхідність своєї діяльності в широкому спектрі загальносупільних проблем, у тому числі й у кооперативному русі. Не випадково журнал „Світло” в лютому 1914 року зазначав: „... само життя теперішнього нашого села вимагає діяльної участі вчительства в сільських кооперативах” [1079, 67]. Подібні твердження в педагогічній пресі зустрічалися не рідко. І хоча невелика частина вчителів брала активну участь у кооперативному русі, однак це були надзвичайно дієві, творчі та ініціативні представники педагогічної громадськості, самовіддані працівники „кооперативної ниви”, для яких почуття морального обов'язку перед народом стало дороговказом.

Велика роль морально-світоглядних факторів у визначенні ставлення до кооперації спостерігалася й у такої категорії культурної еліти як священнослужителі.

У цілому участь священників у кооперативному русі зумовлювалась загальноєвропейськими тенденціями релігійного розвитку і його особливостями в Російській імперії. У ХІХ-му – на початку ХХ ст. у широких колах духовенства активно обговорювалися ідеї побудови такого соціального порядку, який би якнайкраще відповідав християнським нормам суспільних відносин. У Західній Європі, зокрема в Англії, Німеччині та Австрії, ця тенденція спровокувала появу політико-релігійних течій у формі так званого „християнського соціалізму” чи „соціального християнства”, одним із реальних наслідків яких була участь священників у створенні й діяльності кооперативів [Див.: 1080]. На території Російської імперії зазначений напрямок суспільно-релігійної думки не набув ознак завершеної ідеологічної доктрини, однак мав помітний вплив на настрої духовенства та характер його громадської діяльності. Загалом серед православних священників, за деякими оцінками, виокремлювалися три течії: реакційна, радикальна та соціалістична. Перші дві тісно пов’язували релігійне життя з державним і відзначалися терпимістю до існуючих політичних та соціально-економічних реалій. Реакціонери, за словами журналу „Сельский священник”, виступали як „жертва тієї хвороби православної церкви, котра зробила її знаряддям світської влади” і „захищає триєдиний символ ... державності: православ’я, самодержавство і народність”, а радикали, закликаючи витримувати певну дистанцію між церквою та державою, намагалися „примирити церковність і державність на основах практичної взаємної користі”. Соціалістична течія ж, як тоді вважалось, була „відображенням соціалістичної сутності християнства” і виступала за „відновлення таких форм суспільного устрою, за яких вчення Христа не приносилось би в жертву ідеї державності” [1081, 118-122]. Очевидно саме у взаємозв’язку з розвитком останньої течії у колах православного духовенства поширювалась думка про необхідність „відокремлення місцевої самодіяльності від всякого ... церковного бюрократизму, зближення духовенства зі всіма інтелігентними і народними силами місцевого самоврядування, свободу церковно-практичної та народногосподарської діяльності...” [1082, 78-79]. У такій ситуації, в атмосфері посиленої уваги до соціальних проблем та народної самодіяльності, не могли не викликати інтересу ідеї

кооперації, в яких частина духовенства побачила шлях реалізації принципу християнського братства, співпраці і взаємодопомоги. „Уже сам факт товариського об'єднання села на засадах самопомоги, – зазначав на початку 1908 року журнал „Сельский священник”, – говорить багато: тут – реальне здійснення релігійно-побутової єдності приходу ...”. Тому „народногосподарський побут села ... – ось та сфера нових впливів нашого духовенства на народ ...” [1015, 14-15]. Священик Болтинський на сторінках журналу „Сплотчина” вказував: „За матеріальною допомогою, що отримує населення через кооператив, прийде й допомога моральна, прийде моральне єднання пастиря і пастви” [1083]. А священик Федір Алфьоров взагалі вважав: „Сама ідея кооперації породжена в християнстві – його думкою” [1084, 127].

Власне, релігійні мотиви до кооперативної роботи були присутні не лише в самого духовенства. Так, „артільний батько” Микола Левитський зазначав, що розвиток кооперації виступає „як підготовча школа для сприйняття ідей вищого порядку, серед яких християнська любов посідає перше місце ...” [1085, 21 машинопису]. „Кооперація повинна відіграти величезну роль не тільки в економічному житті народів, – вказував Левитський, – але й у справі морального перевиховання його в напрямку розвитку в ньому ... духу братства та істинної християнської любові ...” „Найголовніша життєва основа всякого товариства ... є та проста, вічна і свята істина, що ясно і твердо виражена в 10-ти заповідях Божих ...”, – говорив, виступаючи на загальних зборах Нефорощанського кредитного кооперативу, його голова правління Віктор Девекі [1086, 98]. Мешканець слободи Печеніги Волчанського повіту Харківської губернії І.Конюков зазначав: „... усі кращі людські якості, любов до ближнього, братерство, відчуття взаємодопомоги та єднання, готовність до самопожертви – усі вони поступово виховуються кооперацією і в цьому відношенні її значення досить близько за сутністю до істинного вчення Христа ...” [1087].

Отже, саме християнські цінності пробуджували у духовенства зацікавлення кооперативною роботою, яка розглядалася ними як шлях до забезпечення релігійних норм впорядкування суспільного життя. Чисельні джерельні матеріали свідчать про

активну участь священників у кооперативному русі. Однак, більш-менш узагальнюючу картину ставлення духовенства до кооперації передають події на з'їзді представників споживчих товариств Подільської губернії в Жмеринці в серпні 1909 року. У цьому кооперативному форумі взяли участь 170 осіб, з яких лєвова частина – 42 делегати – священники [168, 1-10].

Щоправда, в силу ідеологічної неоднорідності духовенства в його лавах зустрічалися й відверті противники налагодження кооперативного життя або ж такі, хто намагався визначати ставлення до нього виключно з церковно-релігійних міркувань. У містечку Ковель на Волині зусиллями священника Іпатія Червинського була відмінно поставлена діяльність ощадно-позичкового товариства. У той же час інший представник духовенства протоієрей Мусієвич намагався дезорганізувати його роботу, зокрема закликав селян не брати участь у загальних зборах кооперативу, оскільки вони мали відбутися в заборонений церквою для проведення подібних заходів день [1088, 12]. Страждало від релігійної ортодоксальності й Кочетківське кредитне товариство (очевидно на Харківщині). Група священників та вчитель церковно-приходської школи, висловлюючи свої симпатії до кооперації, водночас вимагали виключити із його складу всіх сектантів. „Бити сектантів не потрібно, – говорив один із „батюшок”, – це навіть не добре, треба любити їх, але необхідно відсторонитися, ... виключити із товариства і не надавати їм підтримки”. Під тиском авторитету святих отців кооператив був вимушений виконати такі вимоги [1089].

Відсутність однастайності у визначенні відношення до кооперативної діяльності зумовлювала постійну дискусію серед духовенства щодо участі церковнослужителів у кооперації та відповідну реакцію Святійшого Синоду, який у межах своєї компетенції намагався контролювати це питання. Вже перші паростки кооперативного руху в пореформений період не стали непоміченими вищими ієрархами, які не змогли втриматися від регламентації дій осіб духовного звання в даній сфері. У березні 1877 року Святійший Синод заборонив представникам духовенства обіймати посади членів правління і ради в Агаймакському кредитному кооперативі Таврійської губернії. У листопаді – березні 1884-1885 років Синод

висловився категорично проти входження священнослужителів до складу керівних органів сільських ощадно-позичкових товариств. У березні 1907 року була прийнята подібна постанова й щодо кредитних товариств. Але вже в січні 1909 року, внаслідок клопотання міністра фінансів, Святійший Синод скасував свої попередні рішення і дозволив духовенству працювати на посадах членів правлінь і рад кредитних товариств, хоча в 1911 році заборонив йому брати участь у роботі споживчих кооперативів [1090, 423-425]. У тому ж 1911 році вища церковна установа видала циркуляр про можливість зберігання коштів релігійних громад у кредитних товариствах [1091], а в 1914-му визнала доцільність участі священнослужителів у роботі селянських кооперативних товариств [1092, 327].

У цілому заборонний характер ставлення Святійшого Синоду до кооперативної діяльності духовенства зумовлювався консервативними настроями вищих православних ієрархів. Рішення Синоду щодо кооперації викликали відкриту критику з боку прогресивно налаштованих священників, власне спровокували полеміку про правильне розуміння високопоставленими священнослужителями християнських канонів. Зокрема, священник Віталій В'янцев стосовно березневої 1907 року постанови про заборону особам духовного сану обіймати керівні посади в кредитних товариствах на сторінках преси говорив: „... це розпорядження збентежує очевидністю незнайомства із сутністю установ дрібного кредиту, їх цілі знищити лихварство серед селян та пов'язане з ним пияцтво ...” і принагідно вказував на позитивний вплив участі духовенства в кооперативних організаціях для церкви: „... легше і природніше, – писав він, – відбулося найтісніше зближення духовенства з народом ...” [1093]. Священик Федір Алфьоров – голова наглядової ради Вейделевського кредитного товариства – також відзначав, що згадана постанова є „плодом ... недостатнього знайомства нашої ієрархії з сутністю самого предмету дрібного кредиту – його операцій” і, незважаючи на позицію Синоду, сміливо зазначав: „Я глибоко переконаний, що не далекий той час ... і нашому пастирському середовищу доведеться ... поспішити на зустріч народним потребам зі своєю посиленою допомогою і з Христовою закваскою, так необхідною для ... зростаючої ... народної кооперації” [1084, 125,128].

Слід зазначити, що далеко не всі вищі православні ієрархи однозначно підтримували позицію Синоду щодо кооперації. Були, звичайно, ті, хто відверто вороже ставилися до кооперативного руху. До них очевидно належав митрополит київський і галицький Флавіан, який, зокрема, наказав вжити заходів, щоб кооперативний журнал „Наше дело” не потрапляв не лише до учнів духовних семінарій, а й викладачів [875, 12]. Однак, чимало вищих священнослужителів намагалися спрямувати діяльність православної церкви на вирішення широкого комплексу проблем народу, у тому числі й господарських. Про це свідчить вивчення студентами духовних семінарій, зокрема Катеринославської та Київської, ряду дисциплін практичного характеру, пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю, ветеринарною справою тощо – власне, семінаристів готували до виконання розгалуженого спектру завдань серед народних мас [1094, 163,165]. Відповідним чином вищі ієрархи намагалися налаштувати й інтелігенцію в цілому. Так, єпископ Чернігівський і Ніжинський Василій під час відвідання в червні-липні 1914 року Богословських та сільськогосподарських курсів для педагогічних працівників шкіл Чернігівської єпархії зазначав, що народні вчителі повинні виховувати в учнів інтерес до сільського господарства, знайомити школярів та їх батьків з новітніми методами господарювання тощо [1095, 128-129]. В атмосфері посиленої уваги до соціально-економічного становища народу не могли не помічатися й проблеми діяльності кооперації. Незважаючи на позицію Священного синоду, керівництво Волинської єпархії ще в 1908 році виступило з пропозицією вносити церковні кошти на зберігання в кредитні кооперативи і вести роз'яснювальну роботу серед прихожан про корисність участі в них [1096, 16]. У 1914 році на з'їзді духовенства Подільської губернії з ініціативи священника-кооператора А.Марічева були обговорені проблеми запровадження в духовних навчальних закладах викладання основ кооперативної діяльності [1097].

Симпатії в середовищі духовенства, у тому числі й вищих ієрархів, до кооперативного руху очевидно змусили Синод уважніше ставитися до нього і дійти до розуміння суттєвої різниці між кооперацією і звичайною комерційною діяльністю. Остання, як спосіб збагачення, засуджується християнськими канонами.

Це і стало формальною підставою для появи заборон священикам брати участь у роботі кооперативних організацій, які розглядалися керівництвом православної церкви як приватнопідприємницькі структури. Але поступово, по мірі з'ясування вищими ієрархами характеру і ролі кооперативів в економічному житті, обмеження щодо діяльності в них духовенства скасовувались.

Зрештою, пересічні священики не дуже переймалися позицією Священного Синоду і у тій чи іншій формі включалися в кооперативну роботу. У 1912 році журнал „Наше дело” констатував: „... сільське духовенство, поряд з іншою місцевою інтелігенцією, надало не мало корисних послуг нашій селянській кооперації” [1098, 9]. Практична діяльність священиків у сфері кооперативного руху не обов'язково зводилася до безпосередньої участі в роботі певного кооперативного товариства. Усі найважливіші події в житті кооперативу: загальні збори, відкриття власного приміщення тощо – як правило, супроводжувалися молебном, після якого пастир мав можливість донести до своїх прихожан ідеї кооперації в релігійній інтерпретації. Наприклад, у липні 1908 року під час відкриття Дар-Олександрівського кредитного товариства на Херсонщині приходський священик Федір Іванович Іваницький звернувся до селян із досить великою промовою, у якій, зокрема, зазначив: „... нехай благословить вас Господь Бог на ... нове добре діло, нехай дасть розум вам обрати із вашого середовища людей чесних і достойних, котрі були б ревниві до служби, дбали про користь громади, доступні всім і кожному. Благословення Господнє на вас ...” [1099, 42]. Під час відкриття бібліотеки Кордишівського споживчого товариства Брацлавського повіту на Поділлі місцевий „батюшка” відслужив молебен за здоров'я членів кооперативу, „щоб Бог послав їм мир, спокій, братерську любов та згоду до спільної праці” [1100, 11]. Важко переоцінити подібні пастерські благословіння до кооперативної роботи серед народу, для якого слова священика часто набували найвищої санкції до тих чи інших дій.

Дієвою була роль духовенства і в процесах безпосередньої організації кооперативів та керівництва ними. Наприклад, у Кустовецькому ощадно-позичковому товаристві Вінницького повіту, за даними інспекції дрібного кредиту,

„Головним працівником ... є місцевий священик”, який відіграє настільки вагому роль, що у зв’язку з переїздом його в іншу місцевість „товариство багато втратить” [1101, 55].

Помітною рисою практичної кооперативної роботи священиків було використання в процесі її здійснення свого службового становища, релігійних почуттів населення і водночас намагання за допомогою кооперації вирішувати завдання, передбачені обов’язками сільських пастирів. Ось, зокрема, як це відбувалося в селі Радівці Літинського повіту на Поділлі, де через брак коштів не могло розпочати свої операції споживче товариство. „... на наше щастя, – писав один із місцевих жителів, – приїхав новий, молодий батюшка ... І ... почав вмовляти людей і в церкві, і де тільки було можна, щоб несли паї на крамницю” і „Люде ... відгукнулися на щире батюшчине слово ...” [1102, 26]. Отже, „у церкві” – значить: основне місце роботи служило „батюшці” засобом вирішення кооперативних справ. Не дивно, що „люде відгукнулися на щире батюшчине слово”.

Голова Знамівського кредитного товариства Новомосковського повіту на Катеринославщині „пан-отець” Олександр Преображенський за допомогою очолюваного ним кооперативу вживав заходів по захисту суспільної моралі і культури. За його пропозицією в січні 1914 року загальні збори товариства виступили з ініціативою: „монопольку, трахтирь и всі пивні в селі закрить і ... щоб ніхто з селян не торгував цими отрутами”. Сільський сход підтримав цю ідею і згодом вона була втілена в життя [1103].

Чимало священиків стали справжніми фахівцями кооперативної справи, досвідченими господарниками, відомими серед широких кіл громадськості кооператорами. Зокрема, отець Лінчевський – засновник споживчого товариства в селі Мусіївці Сквирського повіту – був відомою в окрузі людиною саме як кооперативний діяч. Майже щодня до нього з різних місць приїздили селяни за порадами в кооперативній роботі [1104, 15]. Подібний „батюшка-кооператор” працював і в Могилівському повіті на Поділлі, надаючи постійну інструкторську допомогу групі сільських кооперативів у районі містечок Копайгород та Лучинці [1105]. У цілому ряді сіл Київського повіту кооперативний рух розвивався під

впливом голови Лубянського споживчого товариства отця Тихона Добрянського [1106, 12], який також був добре відомий своїми публікаціями в кооперативній пресі та одним із організаторів всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації.

Крім вище зазначених груп інтелігенції, активну участь у розбудові кооперативного життя відігравали інспектори дрібного кредиту Державного банку Російської імперії. Поява цієї категорії кооперативних працівників пов'язана з виходом 7 червня 1904 року „Положення про установи дрібного кредиту”, відповідно до якого при Держбанку було створено Управління в справах дрібного кредиту. До завдань цієї організації, як вище зазначалося, входила різнопланова робота по сприянню розвитку кредитної кооперації та деяких інших форм фінансово-кредитної діяльності. Для забезпечення виконання своїх функцій Управління в справах дрібного кредиту мало штат інспекторів, які працювали при місцевих відділеннях Державного банку. На останніх покладалися обов'язки по наданню необхідної допомоги населенню в заснуванні кредитних товариств, здійсненні контролю над їх діяльністю, у а разі потреби – керівництву ними, тощо. Інспектори дрібного кредиту були відносно непогано оплачуваними працівниками Держбанку. Відповідно до згаданого „Положення” розмір їх окладів становив 600-2000 руб. на рік [160, 62-80]. Щоправда, за деякими даними, на практиці річні доходи цих службовців Державного банку складали не менш як 800 руб., але, у той же час, не досягали 2 тис. [Див.: 1047, 42].

Кількість інспекторів дрібного кредиту була незначною. На 1 січня 1907 року при 64 відділеннях Держбанку працювало 82 таких інспектора [1107, 39]. До січня 1909 року їх кількість досягла 163 [542, 168]. У розпорядженні інспекторів знаходилися канцелярські чиновники, на яких покладалися завдання по забезпеченню допомоги кредитним товариствам в організації рахівництва [1108, 154].

Інспектори у справах дрібного кредиту перебували на державній службі і з формальної точки зору займалися кооперативною діяльністю внаслідок отримання грошової винагороди за виконання своїх функцій. З огляду на бюрократичне

походження даної групи кооператорів серед частини громадськості по відношенню до них існувало дещо стримане, недовірливе ставлення. Інспекторів дрібного кредиту часто називали „чиновник-кооператор” або „казенний кооператор”, підкреслюючи при цьому їхню виключно формальну причетність до кооперативної справи та відсутність належної їй розуміння. Зокрема журнал „Заветы” в серпні 1912 року зазначав: „... тенденція наших казенних кооператорів полягає саме в тому, щоб культивувати в кооперативах вузькопрактичні завдання і всіляко знищувати в них все те, що в перспективі може сприяти зростанню солідарності та колективних початків у масах” [1109, 168; див. також: 1110].

Таке ставлення до роботи інспекторів дрібного кредиту було проявом скоріш ідеологічних дискусій стосовно значення кооперації для суспільного життя, ніж об’єктивної оцінки їх діяльності. Зовсім невеликий загін „казенних кооператорів” зміг відіграти надзвичайно дієву роль у поширенні кооперативного руху. Працюючи на постійній основі, не відволікаючись від безпосередніх обов’язків кооперативного діяча, інспектори дрібного кредиту виконували величезні обсяги роботи з роз’яснення і популяризації серед селянства ідей кооперації, організації та налагодження діяльності кооперативних товариств, їх союзів, підготовки методичної літератури, проведення статистичних обслідувань кооперативної мережі, обстоювали інтереси кооперації в органах державної влади та самоврядування. При цьому слід зазначити, що сфера професійних зусиль даної категорії інтелігентів-кооператорів часто виходила за межі офіційно визначених обов’язків. Широка агітаційна робота, допомога кредитним та ощадно-позичковим товариствам у веденні посередницьких операцій, участь в організації кооперативів інших видів – діяльність не передбачена для інспекторів дрібного кредиту, однак, зазвичай, вони її виконували.

Є підстави стверджувати, що в цілому інспектори цілком усвідомлювали соціальне значення кооперативного руху, вважали себе безпосередньо причетними до нього і відчували відповідальність за свою діяльність перед народом. Атмосферу в середовищі цієї категорії кооперативних працівників добре передають події на з’їзді інспекторів дрібного кредиту в червні 1907 року в Санкт-Петербурзі.

Відкриваючи форум голова Управління в справах дрібного кредиту Л.С.Біркин звернувся до присутніх із такими словами: „Навряд чи ця зала коли-небудь бачила таке багаточисельне зібрання людей так близько причетних до народного діла, так йому відданих”. У виступах учасників та резолюціях з’їзду проявилися неприхований інтерес до кооперативного руху, намагання знайти шляхи підвищення ефективності не лише кредитно-кооперативної роботи, а й кооперації в цілому, піклування про розвиток народної самодіяльності, піднесення загальної культури народу та його добробуту [1108, 1,152-155 та ін., I].

Серйозне, свідоме ставлення до своєї участі в кооперативному житті, забезпечене належним матеріальним утриманням, яке давало можливість повністю присвячувати себе кооперативній справі, виливалося в продуктивну добросовісну роботу інспекторів серед селянства. Відомий організатор кооперативного руху на Волині Дмитро Маркович говорив про діяльність співробітників Управління в справах дрібного кредиту у своєму регіоні: „Це справді працівники не за страх, а за совість. ... я любувався відношенням інспекції до народу: терпіння, не покровительсько-начальницьке, а дружнє відношення, швидка допомога порадами, старанне навчання рахівництву на місці, на практиці ...” [530, 63-64]. Про одного з інспекторів – К.І.Храневича – Маркович згадував так: „... справжній ревізор ... чуйний, висококультурний друг-кооператор був для нас відрадою” [1111, 746].

Прикладом неформального ставлення до кооперативної діяльності може служити й інспектор дрібного кредиту Полтавського повіту Микола Валер’янович Синельников. Наприкінці 1910 року три кооперативи села Пісчане: кредитний, сільськогосподарський та споживчий – з нагоди переведення Синельникова на інше місце служби звернулись до нього з листом, у якому висловили вдячність за самовіддану роботу у сфері кооперації. „... ми завжди будемо пам’ятати, – зазначалося в листі пісчанських кооперативних товариств, – Вашу не чиновницьку, а товариську участь в усіх наших громадських справах, ми бачили весь час нашої співпраці з Вами, що горе і радості наших кооперативів – горе і радість Ваші” [1112, 53].

Отже, середовище інспекторів дрібного кредиту виступало пристанищем справжніх активістів кооперативного руху. Звертає на себе обставина: на службу до Управління в справах дрібного кредиту часто намагалися потрапити саме для того, щоб на постійній основі професійно займатися кооперативною діяльністю. Показовим прикладом цього може бути доля Івана Олексійовича Сокальського. Виходець із сім'ї священника Харківської єпархії, з відзнакою закінчивши медичний факультет університету, він більше дев'яти років пропрацював земським лікарем у Богодухівському та Охтирському повітах Харківської губернії. Відчувши поклик до кооперативної роботи, у 1909 році Сокальський знайшов можливість посісти посаду інспектора дрібного кредиту і надзвичайно дієво проявив себе в цьому статусі. Іван Олексійович відзначився вмільним веденням інструкторсько-методичної роботи серед кооперативів, співробітництвом з рядом періодичних кооперативних видань, неформальним підходом до роботи у сфері кооперації, готовністю до самопожертви за ради її проведення. Кооперативною діяльністю він займався незважаючи на постійне загострення смертельної хвороби – Сокальський страждав від пороку серця. У березні 1914 року, виконуючи обов'язки кооператора, Іван Олексійович помер – під час переговорів із слідчим, захищаючи інтереси одного з кредитних товариств [1113].

Борис Вікторович Шарков – юрист за фахом, працював у суді. Однак, подібно до лікаря І.О.Сокальського, зацікавившись кооперацією в 1910 році поступив на службу до Київської контори Державного банку, де при першій нагоді став інспектором дрібного кредиту. Зусиллями Б.В.Шаркова було засновано чимало кредитних кооперативів у самих віддалених куточках Київської губернії, зокрема Радомишльському повіті [1114].

Серед працівників Управління в справах дрібного кредиту були визнані в усій Російській імперії та за її межами теоретики і практики кооперативної справи – О.О.Беретті та С.В.Бородаєвський, життя й діяльність яких, як вже зазначалося, тісно пов'язано з Україною.

Після створення Управління у справах дрібного кредиту Олександр Олександрович Беретті посів посаду помічника голови цієї установи і відзначився

надзвичайно сумлінним виконанням своїх обов'язків. Сергій Васильович Бородаєвський був старшим ревізором Управління у справах дрібного кредиту.

С.В.Бородаєвський і О.О.Беретті, незважаючи на свою роботу на високих посадах у Санкт-Петербурзі, мали безпосереднє відношення до кооперативного життя в Україні. Характерною ознакою практично всіх кооперативних з'їздів на території українських губерній була активна участь в їх організації і проведенні Беретті та Бородаєвського.

Звичайно, зустрічались серед інспекторського загалу й недобросовісні або недостатньо підготовлені працівники, формалісти, люди, які працювали в гірших традиціях бюрократії – справжні, як їх інколи називали, „урядові агенти”. Однак, у цілому Управління в справах дрібного кредиту було представлене службовцями з належною кваліфікацією та щирим стремлінням взяти активну участь у кооперативному русі. Очевидно, до складу інспекторського корпусу потрапляли інтелігенти, які, прагнучи присвятити життя кооперативній справі, водночас намагалися знайти спосіб матеріально забезпечити свою діяльність у сфері кооперації. Вони були дещо переобтяжені бюрократичною опікою, однак виступали справжніми професіоналами кооперативної роботи.

Інспектори дрібного кредиту не єдина категорія інтелігентів-кооператорів, чия кооперативна діяльність мала економічне стимулювання. Не позбавлена матеріального заохочення, однак дещо в опосередкованій формі, була й робота у сфері кооперації агрономічного персоналу земств.

Проблеми належного агрономічного забезпечення сільськогосподарського виробництва та підготовки кадрів відповідного профілю з усією очевидністю постали у пореформений період. Соціально-економічні процеси на селі, пов'язані з капіталістичною трансформацією суспільства, значне відставання показників сільського господарства від продуктивності цієї галузі в західноєвропейських країнах покликали проведення заходів, спрямованих на підвищення ефективності роботи аграрного сектору економіки. Серед них помітне місце займало впровадження новітніх на той час методів землеробства, у тому числі в селянських

господарствах, агрокультурними проблемами яких займалися органи місцевого самоврядування.

Перша спроба започаткування земської агрономічної допомоги на території Наддніпрянської України була здійснена у 1888 році у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії, де була введена посада агрономічного наглядача. Згодом подібні штатні одиниці з'явилися і в інших повітах. У 1891-1892 роках посади земських агрономів запровадили в Катеринославській губернії, у 1893-му Таврійській та Полтавській, 1903-му – Чернігівській [1115, 27-42 та ін.].

На початку ХХ ст. кількість земського агрономічного персоналу стрімко зростала. На 1910 рік в земствах Російської імперії, за деякими даними, працювало більше 1800 агрономів, у 1911 – близько 2,5 тис., а вже в 1912 році – більше 3,5 тис. [1116, 34]. При цьому надзвичайно принципове значення мало запровадження інституту дільничних агрономів. Поява в 1890-х роках губернських та повітових агрономів одразу ж виявила їхню недієздатність у роботі з усією масою селянських господарств, що покликало ідею введення посад агрономічного персоналу для безпосереднього обслуговування потреб землеробського населення на певній території. На території українських губерній дільнична агрономія вперше запроваджується 1906 році – в Одеському повіті [1117, 143]. На 1914 рік в Наддніпрянщині працювало близько 1800 працівників земського агрономічного персоналу. Із них майже 400 дільничних агрономів та стільки ж агрономічних старост, які безпосередньо працювали з селянським загалом [1118, 42].

Агрономічний персонал органів самоврядування відносився до високооплачуваних працівників. Так, у 1910 році видатки на заробітну плату 53 штатним агрономам повітових земств Херсонської губернії перевищували 50 тис. руб. Річний дохід службовців земського агрономічного апарату, таким чином, у середньому становив майже 1 тис. руб., що було не так вже й мало для представників так званого „третього елемента” [Підраховано за: 1119, 2-3].

Пристойні заробітки мав і агрономічний персонал земств Київської губернії. Так, утримання повітових агрономів у середньому складало 2 тис. руб. на рік, дільничних – 1,2 тис., не включаючи оплату відряджень. Агрономічні старости

одержували 600 руб. на рік [1120, 174]. Зокрема, у Черкаському повіті в 1910-х роках щорічні доходи повітового агронома могли досягати 2,4 тис. руб., а дільничних агрономів – 1,5-1,7 тис. Крім цього останні отримували по 300 руб. кожний на оплату житла [1121, 53-53 зв.].

Внаслідок ряду причин земський агрономічний персонал був дуже різноманітним за рівнем підготовки та моральними якостями. Швидкі темпи формування цієї групи інтелігенції не дозволяли їй набути ознак фахової корпорації з усталеними традиціями та етикою, визначеними інтересами. Підвищений попит на спеціалістів агрономічного профілю зумовив на початку ХХ ст. зростання їхнього грошового утримання, що призвело до великого напливу бажаючих здобути вищу сільськогосподарську освіту, а це, у свою чергу, породило тип агронома-заробітчанина, „земського чиновника”, який формально відбував службу. Крім цього, потреба у фахівцях сільського господарства викликала і заміщення відповідальних посад агрономічного апарату особами, що здобули навички своєї роботи лише на різноманітних сільськогосподарських курсах або ж взагалі не мали будь-якої спеціальної освіти [Див.: 1122, 110-112].

Ілюстрацією пристойної на ті часи базової професійної підготовки пересічних агрономів може служити освітній рівень агрономічного старости східного району Волинського земства Сергія Андрійовича Страмоуса. Він закінчив повний курс Маріїнської сільськогосподарської школи 1-го розряду і, на переконання свого начальства, відповідав „усім вимогам” і „виявив достатнє знайомство з рослинництвом та ... пов’язаними з ним культурними прийомами” [1123, 2-2 зв.]. Значно гіршу ситуацію з рівнем освіти демонстрував агрономічний староста з Вінницького повіту Євген Олексійович Сергієв. Фахова підготовка останнього полягала лише в тому, що він „з 1-го по 24 січня ... слухав сільськогосподарські курси”. У заяві про прийняття на роботу агрономічним старостою Сергієв, навіть, не зумів правильно сформулювати назву посади, на яку він претендував. Але заяву його в земстві виправили і зарахували з „окладом жалування 750 руб. на рік” [1124, 1-1 зв., 7].

Суттєво впливала на фаховий рівень агрономів, також пов’язана з високими

темпами оформлення цієї професійної групи, відсутність у значної їх частини належного досвіду практичної роботи. Про це, зокрема, свідчить той факт, що на 1914 рік більше третини повітових та дільничних агрономів Катеринославської, Таврійської та Херсонської губернії завершили сільськогосподарські навчальні заклади між 1908 і 1912 роками. Отже, тільки розпочинали працювати за фахом. Посівши відповідальні посади і взявши під опіку тисячі селянських господарств, вони не могли бути добре знайомі з усіма ланками практичної діяльності [Див: 1125, 150-151].

Земська агрономія, спрямована на поширення й застосування сільськогосподарських знань серед селянства, передбачала проведення просвітницької агрокультурної роботи безпосередньо в народному середовищі, була свого роду для агронома „ходінням у народ”. Селянський загаль, попри землеробський характер життя, був далекий від розуміння необхідності новацій у веденні господарства. Тому робота агронома вимагала цілого комплексу якостей, які, на перший погляд, не пов'язані з його фахом: знання психології народу, мови, вміння ввійти в довіру і, врешті-решт, переконати селян змінити споконвічний спосіб господарювання. Звичайно, що молода земська агрономія була не спроможна швидко завоювати міцні позиції в системі організації селянського господарювання. Однак, саме в такій роботі могли себе проявити справжні громадські діячі, інтелігенти-подвижники, що прагли присвятити своє життя справі піднесення народного добробуту і культури. Серед агрономічного персоналу таких було чимало. З цього приводу дозволимо навести фрагмент доповіді одного з авторитетних діячів вітчизняної агрономії початку ХХ ст. А.Г.Терниченка Всеросійському сільськогосподарському з'їзду, що відбувся у вересні 1913 року в Києві. Він, зокрема, констатував: „... зростає число агрономічних робітників, що близько розуміють місцевий український побут, що придбали довір'я і пошани в хліборобів. Такі агрономи на Україні не рідкість. Вони не гордують своєю високою культурністю, одмінною од людської, а зжилися з народньою масою, вживають місцеву мову, якою більш-менш гарно володіють, вміють помагати селянам певно, в свій час – порадами і беручи участь в громадських та освітніх заходах на селі. Таких

агрономів не треба вказувати по йменню: в межах своєї губернії, чи й за ними, вони відомі, як популярні робітники, у котрих на лекціях завше повно слухачів, а їхні участки й хлібороби в тих участках раз-у-раз визначаються своєю вищою культурністю” [1126, 587].

Високий рівень громадської активності агрономічних працівників не міг не позначитися на їх ставленні до кооперації, покликаної вирішити комплекс господарських проблем селянства. Щира турбота про інтереси народу об’єктивно викликала увагу до кооперативного руху, за допомогою якого вони мали можливість бути захищеними. Робота агрономів, передусім дільничних, безпосередньо в селянському середовищі створювала для проведення кооперативної діяльності належні умови, що служили додатковим поштовхом до її здійснення. Власне, агрономічних працівників не обминули загальні тенденції становлення інтелігенції – відчуття відповідальності за долю народу, тяжіння до широкої громадської діяльності серед народних мас.

Однак, крім активної громадської позиції, до роботи у сфері кооперації агрономів спонукали й суто професійні, посадові обов’язки. До завдань земського агрономічного апарату відносилися: консультивання працівників сільського господарства, поширення сільськогосподарських знань шляхом ведення лекцій, бесід, курсів, організація виставок, зразкових полів, станцій технічного обслуговування селянських господарств, запліднення худоби тощо. У процесі їх виконання агрономічний персонал зіткнувся з проблемою відсутності механізмів проведення своєї роботи на селі, серед хліборобського загалу. Адже останній ставився до агрономів з недовірою і, власне, агрономічних послуг не вимагав. Виникла об’єктивна потреба створення відповідних організаційних осередків для ведення пропаганди агрономічних знань безпосередньо в селах. Роль останніх могли виконати кооперативи, як об’єднання соціально активних елементів селянства, що не боялись новацій в облаштуванні свого життя. Журнал „Хлібороб” з цього приводу відверто зазначав: „Оскільки вчити господарювати кожного окремого селянина не вистачить в агронома ні здоров’я, ні часу, то тепер по селам влаштовуються сільськогосподарські товариства, де земським агрономом та іншими

обізнаними особами обговорюються різні господарські питання та способи кращого обробітку землі” [1127, 37].

Крім цього, ефективне застосування селянами агрономічних знань на практиці також виявилось не можливим без їх кооперування. Окреме селянське господарство було не спроможним як у фінансовому, так і організаційному відношенні забезпечити себе пропонованими агрономами технікою і реманентом, добривами, посівним насінням, а у разі зростання продуктивності - вигідну реалізацію виготовленої продукції на ринку. Новітні агротехнічні методи господарювання об'єктивно вимагали концентрації фінансових ресурсів селянства, колективних форм діяльності у сфері кредитних відносин та збуту і постачання. Тому, як зазначав орган Харківського товариства сільського господарства „Агрономический журнал”, „кооперативна робота була часто необхідною умовою всіх галузей громадсько-агрономічної діяльності” [1128, 10]. „Без наявності кооперативів у районі діяльності агронома, – вказував відомий економіст-аграрник О.В.Чаянов, – уся його просвітницька діяльність зведеться нанівець, бо для того, щоб придбати пропаговані знаряддя й насіння, селянин повинен мати кредит, для того, щоб використати кормові запаси травосіяння, повинен вести промислове молочарське господарство, а останнє не можливо поза кооперативних форм ...” [1129, 7].

Залежність результативності діяльності земської агрономії від поширення селянської кооперації поволі втягувала до кооперативної роботи не лише громадсько активних представників агрономічного апарату, а й увесь його більш-менш сумлінний, професійно дієдатний елемент. Оскільки процес залучення агрономів до діяльності в кооперації постійно виявляв тенденцію до поглиблення, органи самоврядування часто розглядали кооперацію як сферу своєї безпосередньої опіки, що, у свою чергу, формувало у агрономів відповідне ставлення до кооперативних справ. Показовим у цьому відношенні може бути випадок, що стався з Дмитром Королевцовим – повітовим агрономом Богодухівського повіту. Звинувачений в антиурядовій діяльності, яку ніби-то проводив під виглядом кооперативної роботи, він у якості неспростовного доказу своєї благонадійності зазначив: „... влаштування ... товариств ... входило до кола моїх обов'язків ...” [1130,

8-9; 1131, 87, 87 зв., 110].

У періодичній пресі, на різноманітних сільськогосподарських форумах і нарадах постійно велась жвава дискусія щодо характеру участі земств у кооперативному русі, її доцільності та форм тощо. При цьому висловлювались абсолютно протилежні точки зору. Спектр поглядів сягав від необхідності тотальної опіки над кооперацією і до невтручання в кооперативні справи взагалі. Водночас, недоліки агрономічної роботи часто пояснювались надмірним захопленням агрономів діяльністю в галузі кооперації, яка, так би мовити, відволікає їх від безпосередніх службових обов'язків. Зрештою, як би там не було, останнє якнайкраще свідчить про активну участь працівників агрономії в кооперативному житті.

За оцінками К.А.Мацієвича, кооперативна робота працівників агрономічного апарату земств пройшла такі етапи. На початковому етапі, зазначав він, агрономи бачили в кооперації сферу, де можна себе проявити, „незалежно від того, які цілі і потреби задовольняються кооперативами” [1132, 67]. Таке твердження К.А.Мацієвича видається цілком правдоподібним. Природньо, що громадсько свідомі елементи агрономічної інтелігенції виявляли готовність до кооперативної роботи, незалежно від матеріальної зацікавленості в її проведенні та своєї фахової належності. Однак, згодом усвідомлюється взаємопов'язаність агрономії з кооперацією і тоді, як зазначав К.А.Мацієвич, „розпочалися пошуки універсального кооперативу, котрий би полегшив ... громадсько-агрономічну роботу ...” [1132, 67]. На цьому етапі агрономів-кооператорів очевидно побільшало вже за рахунок тих працівників агрономічних органів, що особливо не переймаючись проблемами кооперативного руху, намагалися добросовісно виконувати свої обов'язки або просто полегшити собі роботу. Нарешті наступив період, коли, за словами вченого, „виникло і зміцнило уявлення про необхідність відповідної кооперативної системи ... спрямованої на піднесення місцевого господарства і культури” [1132, 67]. Таке ставлення до кооперації, мабуть, пов'язано з її зміцненням, самодостатнім характером розвитку, який не потребував зайвої опіки і вимагав паритетних стосунків з громадською агрономією. На цьому етапі кооперативні організації вже

не можна було просто використовувати у своїй роботі – постала проблема ведення з ними рівноправного діалогу про співпрацю. Хоча, у той же час, суто функціонально-професійний підхід до кооперативної роботи не полишав земські кола, і в середовищі агрономічних працівників, як вказував сам же К.А.Мацієвич, постійно велась дискусія про доцільність тих чи інших видів кооперативів, як бази для проведення агрокультурної діяльності [1132, 68-69 та ін.].

У найконцентрованішому вигляді останній етап розвитку громадсько-агрономічної думки щодо ставлення до кооперації виявив себе на Всеросійському сільськогосподарському з'їзді, який відбувся у вересні 1913 року в Києві. У роботі з'їзду взяли участь тисяча делегатів, з яких близько 60% склали агрономи різних спеціальностей (земських агрономів більше 27%). Більшість учасників форуму були представниками українських губерній. Зокрема 26,26% становили делегати з Київщини. Високою була питома вага делегацій Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини [479, 137-138, 145-152]. Склад форуму визначив його характер, який набув переважно агрономічного змісту зі значним акцентом уваги до „Півдня Росії”, і таким чином відобразив настрої агрономів саме Наддніпрянської України. З'їзд констатував, що селянські кооперативи вже не потребують організаційно-методичної опіки земств, виступають цілком самостійною економічною силою і „здатні обслуговувати господарські потреби більш повно і більш досконало, ніж земства”. Тому вони виступають в ролі „могутнього співробітника” земських установ, а не опікуваного ними. Поряд з цим, було постановлено, що для вирішення питань агротехнічного забезпечення малоземельних селянських господарств серед агрономічних заходів „одне з перших місць повинна посісти організація товариств для спільного використання як власної, так і особливо орендованої землі шляхом колективного обробітку її” [480, 4-5]. І хоча останнє рішення мало активних противників серед представників так званої „київської думки”, які вважали його виконання питанням економічної політики держави, а не агрономії, воно дістало прихильність і з боку авторитетних діячів агрономічної справи „Півдня Росії”, зокрема чернігівського губернського агронома А.Н.Мініна, який саме і виступив ініціатором такої резолюції з'їзду, полтавського губернського агронома

Ю.Ю.Соколовського, переконливо доводившого на конкретних прикладах селянського господарювання, що колективний обробіток землі „створили не агрономи, його висунуло життя” [1133, 49-59].

Отже, з'їзд засвідчив відмову агрономів від вузькофахового підходу до кооперації і, визнавши її організаційну самодостатність, виявив готовність до подальшої роботи у сфері кооперативного руху, мобілізуючи для цього свої професійні можливості. Досить чітко були окреслені нові рубежі кооперативної діяльності і пов'язаної з нею агрономічної допомоги селянству, про що свідчить рішення про участь в організації товариств спільного обробітку землі, а разом і створення умов для належного агротехнічного забезпечення найбільш прошарків хліборобської верстви.

Можна з впевненістю говорити про високий рівень громадянської свідомості передових лав агрономічної інтелігенції, які не лише намагалися добросовісно виконувати офіційно визначені посадові обов'язки, але й знаходили нові сфери застосування своїм силам, бажаючи охопити турботою якнайширший загаль селянської маси. Саме відчуття відповідальності за загальносуспільні проблеми спонукали агрономів, як і інших прогресивних елементів інтелектуальної еліти, до кооперативної роботи. Фахова спрямованість агрономічних працівників значно посилювала цей процес, надаючи йому ознаки неодмінного атрибуту агрокультурної діяльності. Професійна репутація агрономів, результати їхньої роботи значною мірою були поставлені в залежність від здатності опанувати кооперативною справою, оскільки остання виступала організаційно-господарським засобом втілення агротехнічних досягнень. Кооперативна діяльність швидко стала складовою посадових обов'язків агрономічних працівників, посіла рівноправне місце поряд із заходами в галузі землеробства, рослинництва, тваринництва, садівництва тощо. Складно говорити, якою була її питома вага в спектрі роботи пересічного агронома. Деякі узагальнюючі данні з цього питання маємо лише по Харківській губернії за 1912 рік. 11% лекцій, проведених агрономами вказаного регіону серед селян, були присвячені проблемам кооперації [1134, 7]. Враховуючи неоднорідність агрономічного персоналу, специфіку ставлення до кооперації в різних земствах,

можна припустити, що в інших українських губерніях ситуація була приблизно такою ж.

У процесі розвитку селянської кооперації форми участі в ній агрономів зазнавали змін. При цьому активність у кооперативній роботі не виявляла ознак послаблення. Зміцнення кооперативних структур зумовлювало якісні позитивні зрушення в ставленні до кооперативного руху, намаганні визначити його роль та агрономічних працівників у загальній аграрній еволюції країни. Агрономічна інтелігенція дала українській кооперації відносно чисельний загін ділових, громадсько активних, професійно підготовлених діячів, з якими, значною мірою, асоціювалося на початку ХХ ст. кооперативне життя в Україні. Цілий ряд агрономів були визнаними авторитетними фахівцями в галузі кооперативної справи. Серед них економіст-аграрник К.А.Мацієвич, полтавський губернський агроном Ю.Ю.Соколовський, київський губернський агроном В.Сазонов, харківський губернський агроном А.Головко, дільничний агроном з Полтавщини В.М.Бреславець, голова правління товариства „Український агроном” А.Г.Терниченко та інші.

У 80-х роках ХІХ ст. Микола Петрович Баллін, аналізуючи роль інтелігенції в майбутньому кооперативному поступі суспільства, зазначав: „Зрозуміло, що в кожній асоціації інтелігенції повинен бути свій ґрунт відповідаючий її діяльності ... В усякого ґрунту, як і в кожній асоціації інтелігенції, повинна бути своя індивідуальність ...” [380, №475, 2]. У часи становлення кооперативного руху передбачення „піонера української кооперації” справдилося. Кожна з професійних корпорацій культурної еліти відзначилася специфікою свого залучення до кооперативної роботи. Цю специфіку визначали особливості світогляду тієї чи іншої групи інтелігенції, які зумовлювали оцінку кооперації як явища суспільного життя, його роль у соціальному поступі. Релігійно-божественне призначення кооперативної діяльності чи соціально-економічна та політична модернізація, створення належного виховного середовища – були самостійними ідеологічними орієнтирами для відповідних категорій інтелектуальної еліти на їхньому шляху до „кооперативної

ниви”. У систему ставлення до кооперації включався й суто професійний фактор, який для певних груп інтелігенції, передусім інспекторів дрібного кредиту, визначав кооперацію як місце виконання своїх функціональних обов’язків. У той же час, кооперація могла розглядатися як сфера опосередковано пов’язана з фаховими завданнями, яку можна використати відповідно до професійних устремлінь.

Поряд з цим, кооперація виступала сферою діяльності тих інтелігентів, які шукали можливість реалізувати себе за межами свого фаху. Відсутність належних умов проявити свої здібності в спектрі виконання професійних обов’язків або ж взагалі бажання змінити рід занять часто штовхало представників інтелектуальної еліти до роботи в кооперативних структурах. Матеріальне стимулювання кооперативної діяльності певних професійних груп також відіграло вагомую роль, забезпечуючи стабільність участі в кооперативному житті, створювало можливості для повноцінної роботи в галузі кооперації, належного оволодіння кооперативною справою. При цьому, суто меркантильні мотиви, звичайно, не могли не мати значення. Однак, ця обставина не була характерною особливістю якоїсь певної професійної групи інтелігенції і становила малопомітний компонент кооперативної дійсності початку ХХ ст.

5.3. Роль інтелігенції у становленні кооперативного руху

Інтелігенції, дійсно, належить провідна роль в організації кооперативних товариств. Звичайно, що довести останнє на основі статистичних даних неможливо. Однак, крім розрізнених відомостей про створення кооперативів, маємо і деякі узагальнюючі матеріали з цього питання. Так, у Могилівському повіті Подільської губернії на 1910 рік діяло більше десятка селянських споживчих товариств, з яких три були організовані вчителями, ще три – іншими інтелігентами, два – поміщиками, і два самими селянами [1135].

У Харківському повіті до запровадження тут дільничної агрономії виникло 4 ощадно-позичкових товариств. Але після появи дільничних агрономів, які активно взялися за організацію кооперативів, через декілька років вже діяло 13 кредитних

товариств і 6 ощадно-позичкових. [1136, 1013]. Перші сільськогосподарські громади на Харківщині у переважній більшості випадків були організовані представниками інтелігенції. Із 21-го кооперативу цього типу 17 заснували агрономи разом з іншими інтелігентами і 4 виникли заходами інтелігенції і селян [Див.: 657, 5].

У Чернігівській губернії виникнення 71-ї громади відбулося в 25-ти випадках завдячувало агрономам, 7-ми – священикам, 2-х – псаломщикам, 7-ми – дворян-поміщикам, по три випадки припадало на лікарів і землевпорядників, по одному – на волосного писаря, учителя, завідуючого земськими маєтностями та розпорядника поміщицького господарства. Відношення решти організаторів сільськогосподарських кооперативів до культурної еліти визначити складно, однак і наявні дані ясно вказують на вирішальну роль інтелігенції у заснуванні громад на Чернігівщині [172, 10-11]. Аналогічною ситуація видається й у Волинській губернії. На 1912 рік із 204 споживчих товариств цього краю 17 було засновано земськими агрономами, 23 інструкторами земської каси дрібного кредиту, 140 – „різними особами”, які за текстом джерела виступають як „священики, сільські вчителі та особи інших вільних професій” [549, 8-9].

Зрештою, громадська думка початку ХХ ст. організатором кооперативного життя вважала саме інтелігенцію – відповідних висловів сучасників можна навести чимало. Ось лише один із них, зафіксований у журналі „Наше дело”: „Невелика група інтелігенції, яка складалася, значною мірою, із звільнених сільських вчителів, окремих свідомих селян, більш свідомих сільських та волосних писарів, – вони і винесли на своїх плечах всі складнощі створення кооперативів” [1137, 10].

До речі, і відомості про характер заснування конкретних кооперативних товариств переконливо свідчать про ключову організуючу роль у цьому процесі представників інтелігенції. Як правло, той чи інший активіст кооперативної справи не обмежував себе діяльністю лише в одному кооперативі. З ряду причин біля таких інтелігентів-кооператорів гуртувалася ціла низка кооперативних товариств, до заснування яких вони були причетними і постійно надавали їм всіляку організаційну, методичну та іншу допомогу. Подібна схема розбудови селянської кооперації спостерігалась в багатьох регіонах Наддніпрянщини і якнайкраще вказує:

культурна еліта виступала своєрідним, часто неформальним консолідуючим ідеологічним, організаційним та методичним центром налагодження кооперативного життя. Прикладом такої діяльності пересічного інтелігента може служити розвиток кооперації в Купельській волості Старо-Костянтинівського повіту на Волині. У 1908-1909 роках, дякуючи зусиллям мирового посередника Огньова, споживчі товариства виникли майже в усіх селах волості (очевидно в 4 селах), а до цього існувало на згаданій території лише одне таке товариство [1138, 10]. Зрештою, інспектури дрібного кредиту та дільничні агрономи відповідно до своїх посадових обов'язків займалися проблемами кооперації певного регіону.

Керівництво створеними кооперативами за цілком природними причинами, як правило, також здійснювалося їхніми ініціаторами-інтелігентами. Про це можуть свідчити дані щодо освітнього рівня голів правлінь кооперативних товариств Балтського, Ольгопільського та Ямпільського повітів Подільської губернії на 1914 рік. За неповною інформацією, у вказаному регіоні серед голів 278 кооперативів 17 осіб мали вищу освіту, більше 70 – середню спеціальну (закінчили різні за профілем училища і семінарії), 136 – отримали домашню освіту – отже, були вихідцями з різноманітних інтелігентських прошарків [Підраховано за: 1139, 153-165].

Визначний російський економіст, кооперативний і громадський діяч О.І.Чупров, аналізуючи загальноєвропейські тенденції розвитку кооперації, зазначав: „Кооперативний рух у землеробстві ... являє собою результат свідомої роботи видатних особистостей із середовища так званої інтелігенції ...” [1140, 374]. Українська кооперація не стала виключенням із загальносвітових правил становлення кооперативного руху.

Роль інтелігенції в організації кооперативного життя на вітчизняному ґрунті проявилася в надзвичайно сильній формі і часто ставила в залежність від окремих її представників його специфіку і напрями розвитку. Авторитетний знавець кооперативної справи початку ХХ ст. В.В.Хижняков на сторінках журналу „Вестник кооперации”, аналізуючи динаміку чисельності та галузеву структуру кооперативної мережі восьми українських губерній та деяких прилеглих до них територій, дійшов до висновку, що домінування в тих чи інших регіонах певних видів кооперативів

викликано не соціально-економічними умовами, а суто суб'єктивним чинником – прихильністю місцевої інтелігенції до відповідної галузі кооперативної діяльності. „Кооперація, – зазначав аналітик, – у нас досі насаджується, а не виростає сама шляхом самодіяльної ініціативи населення ... її виникнення та успішний розвиток цілковито залежить від наявності місцевих інтелігентних кіл, що захопилися кооперативним ділом”. І тому „як у кількісному відношенні, так і в питанні про те, яка кооперативна форма швидше розвивається, визначальну роль грають, – як вказував В.В.Хижняков, – місцеві, часто повністю випадкові, умови: характер місцевого земства, напрям діяльності місцевого центрального сільськогосподарського товариства, якості і кооперативні погляди третього елемента в земстві та діячів місцевого товариства”. Зокрема, стрімке поширення в Київській губернії споживчих товариств дослідник пов'язував з відповідним спрямуванням роботи агрономів, а домінування кредитних кооперативів у Харківській губернії – з настроями в тамтешньому Товаристві сільського господарства, яке цікавилось проблемами кооперації, тощо [1141, 3-9].

Стаття В.В.Хижнякова мала чималий резонанс і активно обговорювалася кооперативною громадськістю. При цьому її основні положення, практично, в жодному разі не викликали принципових заперечень і стали по суті дороговказом при поясненні процесів поширення кооперативів.

Об'єктивності ради, слід зазначити, що далеко не всі твердження згаданого автора можна прийняти без застереження, зокрема щодо ключової ролі у виникненні споживчих товариств на Київщині агрономів. Адже, у Київській губернії проблемами поширення товариств цього виду активно займалися відомі кооперативні діячі: В.М.Доманицький, Й.В.Юркевич, О.Д.Черненко, ряд інших авторитетних кооператорів, яких аж ніяк не можливо віднести до агрономічних працівників. Однак, такі похибки не здатні позначитися на характері виявленої В.В.Хижняковим тенденції кооперативного розвитку, наявність якої помічали й інші досвідчені фахівці кооперативної справи. Зокрема „артільний батько” Микола Левитський зазначав: „... серед ... друзів кооперації ... Багато є таких, що схопившись за той чи інший вид кооперації (споживчий, кредитний, виробничий)

бачать і визнають тільки ті форми кооперації, які вони ... облюбували, а про інші й чути не хочуть ..., наче їх і не існує" [1142, 1].

Домінування того чи іншого виду кооперативів у залежності від спрямування діяльності ентузіастів кооперативної справи помічала і жандармерія. У доповіді помічника начальника Чернігівського губернського жандармського управління вказувалося, що за станом на кінець 1915 року в Стародубському та наближених до нього повітах „Розвивається тільки один вид кооперативів, а саме кредитні товариства”, а от споживчі товариства „за відсутністю підходящих вмілих вільних від інших занять і справних керівників, не розвиваються зовсім” [968, 25 зв. - 26]. Отже, усі „справні керівники” у названому регіоні зосереджувалися лише на проблемах кооперативного кредиту, ігноруючи при цьому необхідність ведення й споживчо-кооперативної діяльності.

Такі тенденції кооперативного життя вказують на інтелігенцію не лише як на ініціатора, першопричину створення кооперативів, їх існування у тому чи іншому регіоні або, навпаки, відсутність, але й констатують, і це не менш важливо, безпосередню залежність такої суто господарської характеристики, як галузева структура кооперативної мережі, від її симпатій до певного виду кооперативної діяльності – кредитної, споживчої, збуто-постачальної, тощо.

Визначальна роль індивідуальної ініціативи в заснуванні кооперативних товариств об'єктивно призводила до концентрації в руках їх організаторів багатьох управлінських функцій. Про це, зокрема, свідчать, дані інструктора Київського союзу споживчих товариств А.Ліхнякевича, якому важко відмовити в обізнаності, хоча б коли мова йде про кооперацію Київської губернії. Він вказував: „Вивчаючи історію виникнення та зміцнення найбільш відомих сільських кооперативів на місцях шляхом опитування перших по вступу членів товариств, я без виключення в усіх випадках спостереження виявляв, що як заснування, так і зміцнення кооперативних крамниць приписувалось одній якій-небудь особі, яка майже завжди була не тільки агітатором зі створення товариства, але й першим більш-менш досвідченим та ідейним прикажчиком або ж, у більшості випадків, рахівником лавки” [1143, 6].

Зосередженість в однієї особи організаційно-управлінських функцій у кооперативі ставило від неї в залежність практично усі ланки його роботи, зрештою й існування кооперативного товариства як такого. Земський інструктор по кооперації В.І.Ворніков, аналізуючи причини ліквідації споживчих товариств на Поділлі, зазначав: „... доводиться часто спостерігати: коли йде від справи хто-небудь із керівників, товариство гине і нікому взятися за продовження його роботи” [4, 17].

Усунення з тих чи інших причин інтелігентів від керівництва селянськими кооперативами, дійсно, часто ставило їх на межу закриття. Зокрема, у 1910 році кредитне товариство на хуторі Сподарець Київського повіту, внаслідок переїзду до міста його керівника, припинило свою діяльність, незважаючи на його нормальне фінансове становище. Паралізувала роботу кооперативу відсутність осіб здатних вести діловодство. Власне, колишній керівник – інтелігент-кооператор – сам запропонував властям закрити товариство, оскільки, на його думку, на хуторі нема кому очолити організацію [1144].

Безнадія швидко охоплювала простих кооперованих хліборобів, як тільки ті залишались без свого освіченого керівника-кооператора. „Як тільки забрали вчителя, – з неприхованим жалем писав до редакції часопису „Світова зірниця” селянин П.Чужинець, – то й гурт розлетівся, як той пух на вітрі”. „Поки він був, поки він вів ..., доглядав, поки збирав членів, толкував їм ... доти й крамниця держалась”, – говорив він про роль інтелігентної особи в організації споживчого товариства у своєму селі [1145, 2-3].

Інколи таким залишеним інтелігентами кооперативам щастило, якщо вчасно з'являвся той, хто здатний був надати допомогу. У селі Осіївка на Поділлі засновник споживчого товариства – вчитель Пайчук – завантажений своїми професійними обов'язками не мав можливості займатися його справами, і кооператив, не встигши зміцніти, став скоро занепадати. Однак, на щастя, у село прибув на постійне місце проживання священик Змислінський, який із співчуттям ставився до проблем кооперації. Під керівництвом „пан-отця” селяни не лише відмінно налагодили діяльність споживчого товариства, а і через деякий час створили сільськогосподарський та кредитний кооперативи [1146].

Ледве не зазнало краху із-за тимчасової відсутності інтелігента-керівника Могилівське кредитне товариство Новомосковського повіту на Катеринославщині. Голова правління товариства завідуючий місцевим двокласним училищем Василь Капітонович Белов, крім виконання педагогічної та кооперативної роботи, систематично займався політичною діяльністю. Бурхливі події 1905-1906 років постійно відволікали В.К.Белова від кооперативних справ, а в період свого арешту він, зрозуміло, взагалі не мав можливості приділяти їм увагу. За таких умов товариство дійшло до повного безладу – у квітні 1906 року інспектор дрібного кредиту виявив збитки на суму майже 1300 руб. Щоправда, кооперовані селяни не втрачали оптимізму і зазначали: „З’явиться Капітонич – і все буде добре”. Дійсно, звільнений наприкінці квітня 1906 року з під арешту, Василь Капітонович вже до початку червня практично повністю ліквідував усі фінансові та організаційні хиби в роботі товариства [1147].

У процесі дій інтелігентів, спрямованих на реанімацію того чи іншого кооперативу, звертає на себе увагу та обставина, що визрівали вони і здійснювались часто всупереч волі самого ж кооперованого населення – суто з власної ініціативи. Коли в 1911 році земський інструктор запропонував пайовикам зазнавшого банкрутства Балтського споживчого товариства на Поділлі відновити його діяльність, вони казали: „Ми знаєм, що товариська крамниця діло добре, але воно у нас не буде”. Однак шляхом тривалих бесід інструктору вдалося повернути людям віру у свої сили і кооператив відновив роботу [1148]. В одному із сіл Херсонщини вчитель зміг переконати сільський схід виділити збанкрутілому споживчому товариству 1,5 тис. руб. громадських грошей, у той час коли на загальні збори згаданого товариства не з’являлися навіть члени правління. Згодом цьому педагогу вдалося перетворити кооператив у зразкову господарську організацію [1149, 21]. Не чекало сторонньої допомоги й Слободське споживче товариство в Радомишльському повіті на Київщині, яке виникло в 1907 році, а в 1909-му вже дійшло до повного безладу – члени товариства в авральному порядку набирали товару в кредит, щоб хоч у такій формі вилучити свій пай з кооперативу, який от-от повинен був збанкрутіти. Але новоприбулий у Слободку вчитель Москаленко зміг

повернути пайовикам довіру до кооперативної справи і ситуація в товаристві поступово нормалізувалася [1150, 13].

Наведені факти свідчать, що керівна роль інтелігенції здатна була проявитися на усіх ключових етапах кооперативного життя: не тільки у період створення товариств та налагодження їхньої роботи, а й у разі коли організовані без участі інтелігентних осіб кооперативи були не здатні продуктивно працювати, потрапляли у кризове становище і наближалися до ліквідації. Засновані поза зусиллями культурної еліти осередки кооперативної діяльності з часом також потрапляли до неї під опіку, використовували її можливості в інтелектуальній та управлінській роботі. Повертаючи до лав кооперації деморалізованих учасників, вирішуючи проблеми кооперативного руху, коли він у тій чи іншій місцевості опинявся в стагнації, інтелігенція в такий спосіб надавала процесам кооперативного будівництва незворотного, стабільного характеру.

Можливо, вище наведений матеріал не здатний претендувати на концептуальну новизну у висвітленні питання, оскільки, здається, зовсім не суперечить загальноприйнятому уявленню про керівну роль інтелектуальної еліти в розвитку кооперації і здатний лише її проілюструвати, дещо деталізувати наведеними фактичними даними. Однак, так би мовити, само собою зрозуміле велике значення інтелігенції в організації кооперативного руху пропускає повз увагу ряд малопомітних, на перший погляд, на загальному фоні кооперативного життя тенденцій, які були далеко не кращою його прикрасою і, у той же час, суттєвим фактором внутрішнього становища кооперативних товариств. Цікаво, що і в далекі часи становлення кооперації на – початку ХХ ст. – про ці тенденції також намагалися не згадувати. У 1913 році журнал „Наша кооперація” зазначав: „... есть і такі причини занепаду кооперативів, котрі хоч і добре відомі, але про які часом не зручно бува і говорити ... коли бачиш, що на чолі справи стоїть людина достойна всякої пошани” [1151, 7].

Концентрація повноважень у руках інтелігенції часто набувала характеру своєрідної монополії на керівництво кооперативами. Далеко не кожний інтелігент-кооператор намагався вживати заходів щодо розвитку самодіяльності членів

кооперативних товариств, яка, власне, становила основу основ кооперативної діяльності. Більш того, поширеними були навіть випадки ігнорування колегіальних виборних органів кооперативів, зокрема ради та загальних зборів. Так, голова одного із сільськогосподарських товариств на Київщині – „людина дуже інтелігентна” – з приводу роботи ради свого кооперативу зазначав: „Навіщо вона, я сам тут рада” [Цит. за: 1151, 8-9].

Відсутність контролю над діяльністю керівників-інтелігентів поєднана із зосередженістю в їхніх руках усіх управлінських повноважень призводила й до зловживання своїм посадовим становищем. Зокрема, приклад такої поведінки показував голова правління Черняхівського споживчого товариства Київського повіту священник М.Видіборцев. Перебравши на себе в кооперативі усі функції: головування, рахівництво, закупівлю товарів та їх розцінку і навіть продаж товарів – він за півтора роки керівництва жодного разу не відзвітував загальним зборам за свою діяльність, недбало вів документацію і набрав з кооперативної крамниці різноманітних продуктів у борг на велику суму, що було категорично заборонено статутом. Мабуть, Видіборцеву дуже подобалось бути начальником, бо коли в липні 1912 року рішенням загальних зборів його усунули із займаної посади, він пробував і далі керувати організацією [1152].

Уявлення про характер зловживань інтелігентів-кооператорів передають і події в Лохвицькому кредитному товаристві на Полтавщині. Цей кооператив був заснований у 1897 році родиною місцевих поміщиків Русинових і досить добре розвивався. На початку ХХ ст., приблизно в 1906-1907 роках, незважаючи на те, що статут забороняв видавати позички на суму більш ніж 300 руб., Русинови, користуючись своїм авторитетом, як організатора товариства, змогли одержати кредит у розмірі 450 руб., а через деякий час ще на суму 1,5 тис. руб. [1153].

Подібні інциденти були помітним явищем, яке часто породжувалося загалом добропорядними, як не дивно на перший погляд, інтелігентами, активними провідниками кооперативної справи. Відчуваючи свою, до певної міри, виключну роль в організації кооперативу, пов'язану із напруженою, зазвичай неоплачуваною працею, провокуючою невдоволення начальства за основним місцем роботи та

підозру в політичній нелояльності до властей, інтелігент-кооператор інколи не вважав великим гріхом не зважати на певні напрямки діяльності, наприклад скликання колегіальних органів управління кооперативом чи його статутні норми при вирішенні власних матеріальних проблем. Віддаючи кооперації значну частину здоров'я і зустрічаючи при цьому часом байдужість навіть кооперованого населення, він з відносно спокійним сумлінням міг припускатися окремих вчинків, що могли розходитися з принципами кооперативного життя. Саме тому до такої поведінки співчуваючі кооперативній справі, розуміючи всю багатоаспектність кооперативної роботи, намагалися бути терпимими. Однак, подібні вчинки не лише гальмували розвиток кооперативної самодіяльності населення, а й швидко почали дискредитувати кооперативний рух в очах громадськості. Подолання концентрації повноважень у руках інтелігентних осіб, боротьба з нехтуванням принципами самодіяльності, самоврядування тощо об'єктивно ставали актуальними завданнями. У 1913 році журнал „Наша кооперація” із занепокоєнням писав: „.... замовчування некооперативної діяльності хоч і інтелігентних провідців кооперативів непростима річ, бо веде до великої шкоди. Зводить на ніщо кооператив, псує людей і самого провідця, і позбавляє інших можливості вчитися прикладом їх” [1154].

У характері керівної роботи інтелігенції зустрічалась і зарозумілість, пихатість, зверхнє ставлення до членів кооперативів, які поступалися соціальним статусом. Добре ілюструють самозакоханість інтелігентів-кооператорів їх виступи на з'їзді установ дрібного кредиту Київщини 25-27 травня 1907 року, де, за словами сучасника, промови „багатьох інтелігентів ... справляли таке враження, наче оратори не можуть не вживати слів втриє більше, ніж потрібно для висловлення та обґрунтування думки. Крім цього, їхні міркування інколи позбавлені реальності і, так би мовити, витають у пустому просторі” [1155, 105]. Подібні керівники-кооператори часто припускалися нетактовного ставлення до рядових учасників кооперативного руху, як наприклад в одному з сільськогосподарських товариств Богодухівського повіту. Під час виступів на загальних зборах селян „пани”, зазвичай, вважали за потрібне глузувати з них, чим відбивали в людей інтерес до кооперативної роботи [1156, 614].

Часом нестерпно вели себе представники культурної еліти по відношенню до простого народу, коли вони становили значну частину членів того чи іншого кооперативу. У селі Гуляй-Поле Олександрівського повіту на Катеринославщині в 1908 році робітниками і селянами було засновано споживче товариство, яке швидко зміцніло і виказувало високу економічну дієвість. І тоді швидко розпочали вступати до його лав місцеві лікарі, вчителі, священики, земські чиновники. Кооперовані селяни і робітники спочатку раділи поповненню організації освіченими та культурними людьми і вважали, що це позитивно вплине на роботу товариства. Однак, інтелігенти швидко прибрали до своїх рук керівництво кооперативом, не рахувалися з позицією його робітничо-селянської частини і, що найважливіше, підірвали фінансову дисципліну. Кооператив став швидко занепадати, відповідальність за що була покладена на робітників та селян. „Мужички-члени збираються в лавці і крадуть товар, починаючи з прутиків ...”, – говорив один із інтелігентів. Після таких заяв ображені селяни почали виходити із складу кооперативу [1157].

Не відзначалися повагою і тактовністю й інтелігенти-пайовики Керелівського споживчого товариства Звенигородського повіту на Київщині, у присутності яких прості хлібороби-гречкосії відчували себе ніяково і тому не брали участь у загальних зборах. „Однак там мене не слухають і по-моєму не буде”, – говорили селяни з цього приводу. У той же час, й самі аристократично налаштовані до народу керелівські інтелігенти рідко добросовісно ставилися до своїх обов'язків і збори кооперативу зазвичай ніколи не відбувались з першої спроби [1158, 26].

За свідченням інспектора дрібного кредиту К.Храневича, кредитні кооперативи, очолювані подібними інтелігентами, селяни називали „панськими банками”. При зверненні до них прості хлібороби, зазвичай, використовували зовсім некооперативні форми поведження, зокрема цілували в руку керівника кооперативного товариства і промовляли до нього таким чином: „Прийшов до вашої милості...”, „Може буде ваша ласка ...”, „Рятуйте пане ...” тощо [610, 17-18].

Зверхнє ставлення до селян зумовлювало й спроби фізичного впливу на них. Так рукоприкладством прославився на Полтавщині інтелігент Ольшевський, людина

з вищою освітою, ще й автор ряду досить поширених у регіоні плакатів з питань культури поведінки. Цьому представнику інтелектуальної еліти з приводу побиття ним членів ревізійної комісії кооперативу один із селян зазначив: „Ми Вас вибирали як освічену, розумну людину, а Ви розум пальцями доточуєте” [Цит. за: 1159, 58].

Траплялися випадки, коли склад кооперативних товариств був виключно інтелігентським, при цьому членство селян і робітників взагалі вважалося недоцільним. Так, зокрема, повелося у відкритому в 1896 році Першому Смілянському товаристві споживачів, яке відповідно до свого статуту об'єднувало лише службовців цукрових заводів, контор та економій графа Бобринського [1160, 1-7-а зв.]. Не випадково цей кооператив називали „панським” або „графською лавкою” [1161]. У руслі Першого Смілянського споживчого товариства рухалось і „Друге товариство споживачів в м. Сміла”. Дозволене губернатором в серпні 1907 року воно, хоч і задекларувало, що до його лав не лише „приймаються службовці маєтностей графів Бобринських”, а й „місцеві мешканці та жителі довколишніх місцевостей”, але встановивши високі пайові внески в розмірі 25 руб. [1162, 1-1 зв.] обмежувало шанси останнім набути членство в такій організації.

Подібні порядки були поширені і в інтелігентських за складом кооперативах Києва. На початок вересня 1916 року в місті діяло 27 споживчих товариств, з яких тільки 11 приймали до своїх лав усіх бажаючих. Решта – 16 – об'єднували інтелігентські прошарки за професійно-корпоративним принципом: офіцерів, службовців повітового земства, чиновників південно-західної залізниці тощо – і мали закритий характер [1163]. Видно, культурна еліта Києва, використовуючи кооперативні методи захисту своїх матеріальних інтересів, ставилася до них суто споживацьки, порушуючи їх основоположні ідеологічні засади. Не випадково журнал „Кооперативная мысль” у 1916 році зазначав: „Київ – кооперативна пустеля, – ось та невтішна слава, яка закріпилася за Києвом у кооперативній літературі” [1164, 12].

У характері діяльності інтелігентських за складом товариств помічається їхня загалом не висока організованість та господарська ефективність. В основі цієї тенденції очевидно лежать прояви амбіційності та горділивості інтелектуальної

еліти, які часом зумовлювали конфлікти та управлінський безлад. Керівна роль інтелігенції в кооперативному житті інколи зводилась нанівець, якщо до вирішення однієї справи бралася ціла група осіб. „І без панів горе – і з панями – двоє”, – говорили з цього приводу кооперовані хлібороби села Деркачів Харківського повіту, де в 1909 році постійні сварки між учителем, фельдшером та священником на деякий час паралізували роботу трьох селянських кооператив [1165]. Але якщо, навіть, керівники-інтелігенти виказували високу згуртованість і дієвість, то поведінка інтелігентів-пайовиків кооперативних організацій часто не сприяла їхній успішній діяльності. Так, зокрема, було в Харківському споживчому товаристві чиновників, що існувало наприкінці XIX ст. і, незважаючи на добросовісну роботу його керівництва, відмінне ведення документації, не відзначалося високою дисципліною членів, які рідко з'являлися на загальні збори, і часом працювало збитково [1165].

Підтримувати свої провідні позиції в організації кооперативного життя серед простого народу інтелігентам було набагато легше, ніж у середовищі собі подібних, та й високий інтелектуальний і освітній рівень учасників кооперативного руху, як виявляється, далеко не завжди був запорукою його успішного розвитку.

Серед інтелігентів, які брали участь у кооперативному житті, були й такі, що шукали в ньому виключно задоволення своїх кар'єристських устремлінь та матеріального зиску. Їх не можна віднести до учасників кооперативного руху – це були звичайні інтелігенти-заробітчани, захопленні бажанням вдало влаштуватися на пристойне, в їхньому розумінні, місце, незалежно від характеру сфери його знаходження. Вони з'являлися в лавах кооперованого населення від часу зародження кооперації, але найбільш активно вийшли на арену кооперативного життя в 1910-х роках, коли в кооперації поширилася система оплачуваних посад.

Прикладом прояву кар'єристських амбіцій інтелігентів можуть служити події в Андріївському ощадно-позичковому товаристві Бахмутського повіту Катеринославської губернії, де в травні 1908 року відбувалися вибори правління. Новоприбулий у село Андріївку вчитель вирішив, що саме він повинен очолити кооператив, однак у результаті таємного голосування його кандидатура була відхилена. Обурений педагог заявив про відсутність бажання належати до

кооперативного товариства. Але згодом, мабуть, одумався, бо звернувся зі скаргою на протизаконні дії під час обрання керівництва товариства інспектора дрібного кредиту. У справу був вимушений втрутитися голова Катеринославського відділення Державного банку, внаслідок чого відбулись повторні вибори правління. Але і на цей раз амбітний до владних повноважень інтелігент до складу керівництва не потрапив [1166, 185].

Відверто меркантильний підхід до кооперативної роботи продемонстрував „пан-отець” із села Горобієвки Сквирського повіту на Київщині. Коли влітку 1912 року селяни прохали його про допомогу в заснуванні артільного млина, він відразу ж почав вимагати від них „благодарності”. Селяни відмовилися дякувати завчасно і „батюшка” ураз втратив інтерес до кооперації, залишивши хліборобів сам на сам зі своїми проблемами [1167].

Однак, далеко не завжди подібні інтелігенти швидко залишали з тих чи інших причин сферу кооперативного життя. Чимало кар’єристів та справжніх користолюбців потрапляло на керівні посади, що зумовлювало дезорганізацію роботи кооперативних установ, привласнення їх майна, дискредитувало кооперативний рух в очах народу. Зокрема, у селі Цесарська слобода Черкаського повіту Київської губернії голова споживчого товариства – волосний писар – без відома касира розпоряджався громадськими грошима, внаслідок чого позачергова ревізія виявила пропажу 150 руб. [1168]. У результаті „порядкування попа” та вчителя „д. А-ча” в споживчому кооперативі села Рожнівка Борзенького повіту на Чернігівщині зникло 247 руб. товариських коштів [1169]. В одному із сіл Полтавщини заходами простого селянина на прізвище Сметана була відмінно налагоджена робота трьох кооперативних товариств. Але із його смертю на чолі їх став інтелігент Балай, колишній службовець різних контор залізничного транспорту, та декілька, за словами сучасника, „вчителів недотепних”. Цей інтелігентський гурток за три роки свого керівництва ліквідував бібліотеку для селян, що діяла при кооперативах, довів до закриття споживче товариство, а кредитне і сільськогосподарське поставив на межу банкрутства [1170, 9-10].

Кооперативна громадськість була дуже стурбована проникненням у свої лави

подібного елемента, який по мірі зміцнення кооперативної мережі проявляв себе все помітніше. Журнал „Сплотчина” з цього приводу зазначав: „... трапляються все частіше і частіше практики, що прикриваючись іменем кооператора, насправді керуються виключно егоїзмом ...” [1171, 214]. Інший авторитетний кооперативний часопис „Комашня” із занепокоєнням констатував: „Видихався ідеалізм. Показали своє дійсне обличчя хижакі в масках кооператорів” [1172, 565]. Кооперативна преса закликала до пильності в справі обрання інтелігентів на керівні посади, вказувала на необхідність формування кадрів кооператорів із селянського середовища, а то „Часом виберуть інтелігента, – як вказував журнал „Рілля”, – а той піде тільки, щоб честь йому була ... – і занепадає товариське діло ...” [1173].

Отже, нема підстав абсолютизувати роль культурної еліти в розвитку кооперативного руху. Вона дійсно виступала головним носієм його ідей, їх популяризатором та першопроходцем в організації кооперативних товариств, при цьому рівнем своєї громадської активності значною мірою визначала і динаміку чисельності кооперативів, і ефективність роботи останніх, і навіть галузеву структуру кооперативної мережі. Але, водночас, за вказаним масштабним обсягом функцій можна помітити й досить насичений колорит їх повсякденного виконання пересічними інтелігентами-кооператорами, який часом різко контрастував із змістом та самою ідеологією кооперативної діяльності. Керівна робота інтелігенції не була позбавлена як самовідданості, безкорисливості та відчуття відповідальності, так і іншого компонента, притаманного на той час культурному середовищу: зверхності у ставленні до народу, зарозумілості, уявлення про свою високу значимість та незамінність, необґрунтованої гордовитості та амбіційності, тощо. Все це стримувало розвиток кооперативної самодіяльності, а за певних умов і дискредитувало ідеї кооперації.

Також слід зазначити, що керівна роль інтелігенції в організації кооперативного життя якнайкраще проявлялася саме серед народних мас, і практично втрачалася в оточенні представників свого соціального середовища, які, як не дивно може здатися на перший погляд, у цілому були не краще підготовленими до об’єднання в кооперативи, ніж селяни та робітники. Крім цього, необхідно вказати: по мірі

розвитку кооперації українське селянство швидко набувало досвіду діяльності на керівних посадах. Самостійне заснування хліборобами кооперативів та селянський склад їхніх правлінь на початку ХХ ст. були не екзотичним явищем – провідна роль культурної еліти у кооперативному русі швидко втрачала свій всеосяжний характер.

Зазначене, щоправда, аж ніяк не применшує значення інтелігенції в організації кооперативного життя. Адже негативні сторони кооперативної діяльності інтелектуальної еліти та межі її керівної ролі були об'єктивно зумовлені не тільки якостями однієї лише інтелігенції, а й соціальними характеристиками учасників кооперативного руху, соціокультурними особливостями широких верств населення, зрештою – загальними тенденціями суспільно-економічного та політичного розвитку країни. Як і інші прошарки суспільства, інтелігенція у кооперативному житті постала в усій сукупності своїх специфічних рис, які в цілому дозволили їй виконати одне з найактуальніших завдань тієї епохи – допомогти народним масам оволодіти формами господарювання, пристосованими до умов товарно-ринкової економіки.

Інтелігенція, яка на рубежі ХІХ – ХХ ст. постала самостійною соціальною верствою, виступаючи носієм культури і знань об'єктивно була здатна відіграти провідну роль в організації кооперативного життя. Особливості її становлення створили відносно сприятливий ґрунт для залучення інтелігентського загалу до участі в кооперативному русі. Сформувавшись із представників міщансько-робітничого та селянського середовища, інтелектуальна еліта до певної міри ототожнювала себе з ними, розуміла їх інтереси, була здатна сприймати останні, як власні. У той же час, повністю усвідомлюючи своє соціальне призначення і маючи потужний морально-психологічний потенціал, в силу свого новонародженого становища інтелігенція прагнула здобути широку зону реалізації, виявляла високий рівень соціальних амбіцій.

Кооперація не могла не бути привабливою сферою для діяльності, оскільки в ній органічно поєднувалися різні форми суспільного життя: передусім господарського, однак пов'язаного з соціальними, громадськими і навіть

національно-культурними і політичними сторонами буття – отже, практично кожний інтелігент міг тут знайти місце застосування силам. Найбільш дієздатними у кооперативному русі виявилися саме ті представники культурної еліти, що намагалися себе реалізувати в якості ідеологів та організаторів кооперативних інституцій, їх керівників. До певної міри, вся кооперативна мережа країни була створена і функціонувала завдяки ентузіазму інтелігентів, які присвячували себе кооперативній справі. Щоправда, керівна роль інтелігенції мала об'єктивні межі, що зумовлювалися конкуренцією між її представниками та зростаючим досвідом кооперативної діяльності широких верств населення: вони також виявлялися здатними до оволодіння організаційно-управлінськими функціями.

У процесі діяльності з популяризації ідей кооперації та створення і управління кооперативами культурна еліта задовольняла свої амбіції щодо ідеологічного контролю над народними масами, участі в громадській та управлінській діяльності. Значно менше шансів було реалізувати у кооперативній сфері власні матеріальні інтереси, якими інтелігентам-кооператорам часто доводилося нехтувати.

На процеси кооперативної роботи суттєво впливала фахова належність, яка ідейно і навіть у професійно-функціональному відношенні спонукала до її проведення або ж, навпаки, кооперація ставала пристанищем для тих, хто намагався знайти нове місце застосування своїм силам.

Інтелектуальна еліта взяла участь у кооперативному русі також в якості рядових членів кооперативів, та часом шукала можливість реалізувати суто кар'єристські амбіції і матеріально збагатитися. У ролі членів-пайовиків поведінка інтелігентів не набувала високої дієвості і загалом вони не відзначалися більшою організованістю у порівнянні з іншими соціальними групами кооперованого населення. Користолюбні прагнення інтелігенції були практично не сумісними з кооперацією як такою, задоволення їх йшло через відверту протизаконну діяльність. Такий елемент, очевидно, не слід відносити до учасників кооперативного руху, хоча, у той же час, і він формував одну з невід'ємних частин кооперативного життя.

РОЗДІЛ 6

КООПЕРАТИВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

6.1. Процес поширення ідей кооперації в селянському середовищі

Селянство надзвичайно стримано і підозріло сприймало все нове, що пропонувалось для господарського облаштування і було йому не відоме на практиці раніше. Залучення хліборобів до лав кооперації супроводжувалося надзвичайно складним процесом сприйняття кооперативних ідей та методів вирішення економічних проблем на кооперативних засадах.

Перша реакція селян на пропозиції долучитися до кооперативної справи рідко відзначалася конструктивністю. Мировий посередник на Поділлі П.І.Окулов, який у 90-х роках XIX ст. організував більше двадцяти споживчих товариств, згадував: „... коли я вперше пропонував сільським сходам завести крамницю, вони не зразу на це погоджувались” [Цит. за: 393, 58]. А коли погоджувалися, то робили це тому, що сприймали ідею створення кооперативів як вимогу властей, які уособлював мировий посередник. У Могілівському повіті Подільської губернії рішення сільських сходів щодо заснування споживчих товариств приймалися виключно одностайно, однак при цьому селяни відчували себе обманутими, втягнутими у фінансові афери і чекали лише чергових поборів на користь „начальства” [1135].

Однак, навіть таку реакцію на кооперативну пропаганду можна вважати успішною. Часто провідники кооперативних ідей потрапляли у набагато складніші ситуації. Однією з особливостей першої реакції на пропозиції створення кооперативів часто виступало несприйняття їх як справи, яка має відношення до реальності. Так, в селі Андріївці Таврійської губернії, за словами кооперативного діяча, вчителя місцевої школи Ю.А.Іванченка: „Всі запевнення про те, що кооперативне товариство в скрутний час може стати у великій пригоді позичкою, розбивалися об сміх та глузування ...” [Цит. за: 763, 27]. „Багато людського сміху

приходиться перетерпіти основателям нашого товариства”, – говорив селянин В.Максимець з села Багринівці на Поділлі [1174]. Скептичне ставлення селян до ідей кооперації констатував Чернігівський губернський кооперативний з’їзд, у матеріалах якого, зокрема, зазначалося, що однією з причин, яка заважає розвитку кооперації „служить інертність нашого малороса і загальна риса його характеру – до всього нового ставитися з повною недовірою, скептично і навіть з насмішкою. Сільськогосподарські громади для переважної більшості уявляються пустою панською затією і не тільки товариство, але й люди, що наважилися стати його членами, часто наражаються на злі глузування” [167, Доклади, 190].

Досить типовою реакцією українських селян на пропаганду ідей кооперації було виникнення в них підозри у шахрайстві. Зокрема, у селі Суничному на Харківщині з приводу пропозиції агронома створити кредитний кооператив мужики роздумували так: „Не інакше як пани, або земство задумали викинуть над мужиками „штуку”... Скільки жили ми, скільки діди і прадіди жили, цього не знали нічого, а тут на тобі – товариство ... Тут так щось не так! ...” [1175, 28]. Заходи по створенню кредитного кооперативу в селі Орлівщина Новомосковського повіту викликали серед селян чутки, що хтось хоче всю громаду втягнути у фінансову аферу і тому щодо кооперативного товариства хлібороби висловлювали побажання: „Залле його вода” [1176, 57].

Підозріле ставлення до започаткування кооперативного життя часом супроводжувалося появою просто фантастичних уявлень про його походження. Так, у селі Розношинці на Поділлі пропозиції агронома заснувати сільськогосподарське товариство розглядалися як спроба земства „наложити податки і на шибки в вікнах” [1177]. А в селі Лучина на Київщині заходи волосного писаря щодо створення кооперативу викликали розмови про накладення податку на воза розміром 3 руб. на тих, хто вступить до кооперативного товариства [1178].

Таке відношення до ідеї налагодження кооперативної роботи свідчить про відсутність у свідомості селянства понятійного арсеналу, який би не те, що якось міг наблизити до її розуміння, а хоча б не породжував думок абсолютно несумісних з нею. Цілком очевидно – кооперація у сфері фінансово-кредитної та збуто-

постачальної діяльності для хлібороба була повністю невідомим явищем, аналогів якому селянський досвід не мав. Тому кооперативні починання викликали то повну апатію, то сміх, сприймалися як справа не відома на практиці, а значить – або не сумісна з реальним життям, або чергова спроба властей обдурити хлібороба, „нажитися” за його рахунок.

Не дивно, що навіть у разі появи певних позитивних вражень від першого знайомства з кооперативними ідеями, ставлення до них зазвичай було досить хитким. Вони легко могли зійти нанівець під тиском оточуючого соціального середовища. Так, у селі Березоточа на Полтавщині двоє селян, що погодилися ввійти до складу засновників кредитного товариства, згодом стали слізно прохати вилучити їх імена із списку фундаторів, „бо їх жінки ... лають за те” [1179, 86].

Специфіка ситуації в українському селі вимагала від активістів кооперативного руху неабиякого хисту. Провідникам кооперативної справи часом доводилось вдаватися до хитрощів, суто популістських заходів та значних матеріальних витрат із власних заощаджень.

У селі Малі Єрчинки на Київщині пропозиції створити споживче товариство не давали ніяких результатів, аж поки для кооперативної пропаганди не був застосований грамофон. Включення цього досягнення техніки збирало масу селян, які хотіли „послухати як то машина грає й співає”. Після прослуховування пластинок господар грамофону, користуючись бажанням хліборобів поспілкуватися з нагоди дивовижного концерту, поступово втягував їх у розмову про кооперацію. Невдовзі селяни заохотилися створити споживче товариство [1180, 11].

Один із селян-кооператорів згадував, що провідником ідей кооперації в його рідному селі був агроном, який пояснював їх за допомогою віника. Цей предмет – „сніпок дубчиків чи гілячок” – виступав у роз’яснювальній роботі агронома прикладом кооперативного єднання і очевидно досить вдало показував селянам-землеробам сутність пропонованої справи. Згаданий селянин-кооператор завдяки такій формі пропагандистської діяльності зацікавився кооперацією і в зв’язку з цим зазначав: „... шануйте віник, цей символ кооперативного гуртування! ...” [1181].

Уявлення про складність кооперативної роботи серед селян добре передає хід її проведення в містечку Воронькові Переяславського повіту на Полтавщині. Місцева інтелігенція в 1901 році розпочала заходи зі створення споживчого товариства і лише в 1910 році селяни погодились взяти участь у його заснуванні [1182].

Яскравою ілюстрацією того, що собою являла кооперативна робота серед селян, можуть служити події в селі Дзензелівці на Київщині у 1890-х роках. Учитель Олександр Давидович Черненко, щоб змусити мешканців Дзензелівки взятися до створення кредитного кооперативу, вдався до хитрощів та залучення до цієї справи власних коштів. Він розміняв чималу суму грошей дрібними монетами, склав їх у мішок і возив той мішок на возі, брязкаючи грішми, сподіваючись, що це викличе позитивну оцінку його фінансово-кооперативних ініціатив. Таке дійство справді викликало певний інтерес селян до кооперації, які погодились взяти участь у заснуванні ощадно-позикового товариства [1183, 5]. Однак, паї стали вносити тільки після того як О.Д.Черненко віддав свої власні 1000 руб. для створення первісного капіталу кооперативу [1184].

Взагалі, селяни часто спокушались можливістю за допомогою імітації прихильності до кооперативної справи отримати певні кошти. У цьому випадку, звичайно, згода селян взяти участь у започаткуванні кооперативу не була пов'язана з прихильністю до кооперації та розумінням кооперативних ідей. Довідавшись, що земство, держава чи певні особи готові фінансово підтримати майбутнє кооперативне товариство, селяни записувалися до нього в надії згодом поділити порівну одержану суму грошей. Такі випадки траплялися впродовж всієї історії дореволюційної кооперації. [Див.: 338, 186; 1185, 6].

Однак слід зазначити, що намагання селян легко і швидко поліпшити своє фінансове становище грало не лише негативну роль. Про це, зокрема, свідчить характер поширення кредитної кооперації в Чернігівській губернії. У 1906 році тут відкрились перші кредитні товариства. Поштовхом до їх заснування стали події в Городнянському повіті, де було створено перше таке товариство, яке отримало від Державного банку кредит розміром 2 тис. руб. Після цього, на протязі двох місяців із Городнянського та Чернігівського повітів поступило 76 заяв із проханнями

дозволити відкрити кооперативи. Сутність кооперативної справи ніхто із авторів цих заяв не розумів. Причина їх подання пояснювалася так: „... чули, як гроші дають”. Однак, такого роду „кооперативна активність” дала можливість створити чимало справжніх кооперативів, де ознайомлення з відповідними навичками роботи відбулося в ході практичної діяльності. Уже на вересень 1907 року в Чернігівській губернії діяло 40 цілком дієздатних кредитних товариств [167, Журнали засідань, 6; Доклади, 171-172]. Стороння фінансова допомога суттєво стимулювала зацікавлення селян кооперативними справами, давала відчуття серйозності намірів її провідників та реальну підтримку в оволодінні новою формою організації господарського життя.

Знайти довіру до кооперації, огорнути її в традиційні шати споконвічного укладу життя значною мірою допомогли священники, які брали участь в організації кооперативних товариств і таким чином давали Боже благословення розвитку кооперативної справи. Яскравою ілюстрацією великої ролі релігійних почуттів селян у процесі їх залучення до кооперативної співпраці можуть служити події в Андріївському ощадно-позичковому товаристві Таврійської губернії у 80-х роках ХІХ ст. Тут один із селян-вкладників не надав значення документам, які засвідчували зобов'язання кооперативу повернути у визначений термін його грошовий внесок з відсотками. Він змусив членів правління на колінах перед іконами при свічках і з поклонами присягатися в тому, що вони повернуть гроші вчасно. У майбутньому цей селянин ще не раз віддавав свої кошти на зберігання до кооперативів і пересвідчившись в їх надійності заявляв, що довіряє тільки Богу і кооперативному товариству [1186, 16-18].

Важливу роль у формуванні ставлення селянства до кооперації відігравав приклад діяльності існуючих селянських кооперативних товариств. Відношення до них багато в чому було подібним до першої реакції на ідеї кооперації як такі, власне виступало її органічним продовженням, але мало вже більш предметний характер.

Слід зазначити, що навіть факт підготовки певними особами створення кооперативу становив важливий об'єкт зацікавлення тих сільських мешканців, які були непричетними до нього. У селі Липцях Харківської губернії біля приміщення,

в якому відбувалися чергові збори ініціаторів заснування кооперативного товариства, постійно збирався натовп селян, щоб дізнатися останні новини про незвичайну справу [1187]. Природна потреба селян у спілкуванні в даному випадку сприяла і поширенню авторитету кооперативних ідей. Однак, так було далеко не завжди.

Перше враження від громадсько-господарських починань часом викликало в селянському середовищі повну недовіру. Так, у селі Ялонці на Поділлі після заснування кредитного кооперативу, останній, щоб розпочати свою роботу, був вимушений попросити позику в Державному банку. „Але поки ті гроші прийшли, – писав місцевий житель, – то натерпілися ми сміху, а то й лайки. Ніхто не хотів вірити, щоб, мовляв, „мужики” склали собі банк, та щоб їм казна гроші повірила” [1188]. У селі Камишнях Полтавської губернії заходи „письменних селян” зі створення сільськогосподарського кооперативу викликали серед їх односельчан розмови, що „се забавка для мужиків, аби менше намагалися прирізки панської землі” [1189]. Організація виставки ягід сільськогосподарською громадою села Боромлі Харківської губернії викликала серед сільських мешканців розмови про те, що вона проводиться з метою обкладення жителів села новими податками [1190].

Суттєво впливали на поширення негативних настроїв щодо кооперативів невдалі спроби їх заснування. Зокрема, коли в селі Підгороднє на Катеринославщині після банкрутства споживчого товариства було скликано збори для організації кредитного кооперативу, значна частина мешканців села, за свідченням очевидця, „з усмішкою на лиці прийшли подивитися, „чи не друга бува потребилівка? ...” [1191, 90]. Однак, вдалий повторний досвід кооперативної діяльності був здатний повернути селянам зацікавлення кооперацією. Так, у селі Цимбалівці Літинського повіту на Поділлі після перших невдач у роботі кооперативу люди казали: „Дурні дурне видумали”. Але коли його діяльність налагодилась, то селяни стали говорити: „Це діло хороше, тільки що на разу було попсоване” [1192, 9]. У 1906 році в слободі Білка на Харківщині під час заснування кредитного товариства селяни казали: „... діла не буде”. Але через півтора року, коли робота кооперативу налагодилась, із здивуванням зазначали: „Хто ж його знав, що ця справа так добре піде в нас” [1193].

Розглядаючи значення практики кооперативного життя для поширення його ідеології слід враховувати, що вплив діяльності кооперативів на свідомість хліборобського загалу не мав одностороннього характеру. Члени кооперативів відчували на собі досить потужний ідеологічний тиск з боку своїх односельців, який часто ставав серйозною перешкодою на шляху налагодження кооперативної роботи. Показовим прикладом такого роду впливу селянського середовища на своїх кооперованих односельчан можуть служити події навколо сільськогосподарської громади в селі Кузьминцях на Поділлі. Створення кооперативу викликало розмови про те, що його члени, на відміну від інших хліборобів, не отримають від Державної Думи землі. Причетність до заснування громади місцевого поміщика Бонецького в уяві селян стало додатковим доказом цього, адже пан, за їх версією, хоче „так закрутити, щоб землі потім не дати”. Визнавши кооператив справою надзвичайно шкідливою, мешканці Кузьминців вирішили припинити його роботу. Члени громади в перший рік діяльності були вимушені таємно проводити збори, бо односельчани силоміць не пускали їх туди і не раз били кооперованих хліборобів [1194, 7].

У 1913 році в селі Керелівка Звенигородського повіту на Київщині члени молочарської артілі здавали до неї свої молокопродукти виключно вранці та ще й добирались такими стежками, щоб ніхто не побачив. А інакше – люди „затюкають” [1195].

Подібне ставлення до кооперованих односельчан, як правило, продовжувалось аж поки практика роботи того чи іншого кооперативу доводила свою результативність і корисність. Знов-таки показовою в цьому відношенні є діяльність згаданої Кузьминецької громади. Вона об'єднувала на початку свого існування 69 членів, чимало з яких за прихильність до кооперації зазнали фізичних ушкоджень від односельчан. Однак, пересвідчившись у надійності новоствореної організації, вороже налаштовані селяни змінили ставлення до неї. Розпочавши роботу в грудні 1906 року Кузьминецька сільськогосподарська громада за ситуацією на серпень 1909 року об'єднувала селян з 7 волостей Гайсинського повіту, 6 волостей Брацлавського повіту й 3-х волостей Липовецького повіту – отже 16 волостей 3-х повітів із 2-х губерній [1196].

Саме позитивний приклад виступав, очевидно, найкращим підтвердженням можливості і доцільності кооперативних форм співпраці та створював нові уявлення, а згодом і стереотипи селян щодо характеру свого соціально-господарського облаштування. Чим більше поширювалися кооперативи, тим більший дискомфорт відчували непричетні до них. Тоді і виникало перед селянином питання: „... диву даєшся, чому у нас нема того ж самого?” [Див.: 1197], слідом за яким ставилося завдання створити те, що є вже в інших і жити як усі. „Кругом коло нас є потребительні товариства, а наших людей чогось ще не можна наклонити до спільного діла”, – з невдоволенням говорив мешканець села Веселець на Поділлі Олекса Король [1198]. „Люде по сумежних селах вже давненько позаводили кредитові товариства, повідкривали крамниці і в них краще живеться. Трошки щось і в нас починає як кажуть тліти ...”, – з деяким оптимізмом зазначав Федір Гриб з містечка Тинна Подільської губернії [1199].

Засвоєння ідей кооперації шляхом наслідування чужого досвіду кооперативної роботи тісно зв'язано з таким явищем як подорожі селян до відомих їм осередків кооперативного життя за консультаціями. У 1910 році газета „Село” зазначала: „Можна цілу книгу списати прикладами тиняння селян за кооперативною допомогою” [1200]. Звернення хліборобів за допомогою до сторонніх осіб та організацій слід вважати звичайною подією тодішнього кооперативного життя. Ось типовий приклад такої поведінки ще не знайомих на практиці з кооперативною роботою селян. У селі Грушківці Київської губернії, за словами одного із учасників створення споживчого товариства, „постановлено було послати у деякі сусідні села кількох чоловіка, щоб вони познайомились докладно, як там стоїть справа з потребительськими лавками та як найкраще і у себе її влаштувати” [1201, 15].

Траплялось, що подібні звернення селян за допомогою не одразу давали очікувані результати. Зокрема, мешканці села Ак-Мечеть на Херсонщині не один тиждень ходили і радились „з людьми освіченими”, аж поки не знайшли того, хто погодився надати їм реальну допомогу в створенні кредитного товариства [1202].

Шукаючи допомогу, селяни часто потрапляли до різних шахраїв, які намагалися нажитися за рахунок кооперативних устремлінь селян та їх довірливості.

У селі Митки на Поділлі адвокат спробував стягнути з хліборобів 25 руб. тільки за те, що напише листа губернатору з проханням дозволити відкрити кооперативне товариство [1203]. За даними Комітету сприяння сільській кооперації при Харківському товаристві сільського господарства, траплялись випадки сплати селянами за подібну процедуру 15 руб. – як на той час суми зовсім немалої [888, 4].

Зазначені особливості пошуків кооперативної допомоги є свідченням здатності до самостійного оволодіння кооперативною справою і, головне, високої наполегливості селян в опануванні нею.

Не другорядну роль у поширенні ідей кооперації в селянському середовищі відігравала кооперативна література. На початку ХХ ст. друковане слово стало для українського селянства більш-менш звичним джерелом інформації. Селянин Марко з Колотівки на Поділлі говорив: „Про те, як спілками можна своє життя облегшити, можна прочитати в книжці або газеті” [1204, 9].

Література могла виступати як первинним, так і вторинним джерелом інформації про кооперацію. Селяни, довідавшись про існування кооперативних товариств і зацікавившись ними, намагалися набути відповідних знань для опанування кооперативною справою. Одним із можливих шляхів до цього виявилось використання літератури, за допомогою якої хлібороби були готові самостійно оволодівати навичками кооперативної роботи. „Як одкрить потребительское обчество і лавку; согласних у нас вже є 50 чоловік. Де про це прочитати?” – запитували селяни в редакції журналу „Хлібороб” [1205].

У той же час, література кооперативної тематики часто першою знайомила сільських мешканців з ідеями кооперації. У 1913 році журнал „Світло” повідомляв, що один із земських інструкторів провів анкетування кооперованих селян з приводу того, які обставини змусили їх залучитися до лав кооперативного руху, і виявив, що більшість селян це зробило внаслідок знайомства з часописом „Світова зірниця” [1206, 23].

Великий успіх у селян мали популярні праці з питань кооперації В.М.Доманицького „Товариські крамниці”, „Про сільську кооперацію” та інші. Зокрема, брошура „Товариські крамниці” була розіслана передплатникам „Світової

зірниці” в якості безкоштовного додатку до видання і „Після цього, – як зазначалося на його сторінках, – почали прибувати до Редакції листи з запитаннями, як взятись за діло, щоб завести таку товариську крамницю” [1207]. В одному із таких листів говорилося: „Спасибі Вам, дорогий наш видавець за Вашу славну газету „Світова зірниця” і книжечку „Товариські крамниці”, як я їх прочитав своїм селянам, то вони дуже хвалять і настільки раді, що й не можна виговорити і дякують Вам всі” [1208].

Праці В.М.Доманицького давали можливість селянам цілком самостійно, без сторонньої допомоги займатися організацією кооперативного життя. При цьому, вони могли виступати першоджерелом уявлень селян про кооперацію і першопричиною створення кооперативів. Зокрема, у 1907 році в селі Тернівка Черкаського повіту на Київщині виникло споживче товариство заходами одного селянина, який прочитав книжку В.М.Доманицького „Товариські крамниці” [1209]. В одному із сіл Харківщини, за словами селянина, який назвав себе Дід Павло, люди налагодили кооперативне життя, бо „тільки з книжок та газет добре дізналися вони як треба робити, щоб все було гаразд”. „Бачив я ті книжки ..., – говорив Дід Павло, – поперед усього книжечка Доманицького „Товариські крамниці”, потім про селянське життя, про позичкові товариства, про кооперації всякі ...” [1210, 128].

Водночас, відсутність відповідної літератури могла стати найвагомішою причиною невдач в організації кооперативів. Селянин із Золотонішського повіту Полтавської губернії після невдалої спроби створити споживче товариство з прикрістю зазначав: „Жаль на нашу темряву знов прокинувся в мені, коли я оце прочитав книжечку В.Доманицького про крамниці. Чом ця книжка не трапилася нам торік? Велику поміч вона б нам зробила і призвела б певне до того, що однією крамницею стало більше” [1211].

Доступні широкому загалу, популярні і змістовні брошури В.М.Доманицького стали одним із факторів становлення селянської кооперації. У 1913 році журнал „Наша кооперація” констатував: „... коли потребительна кооперація дуже поширилася по Україні, найбільше на Київщині та Поділлі, то одною з причин цього явища безумовно була книжка В[асиля] М[иколайовича]” [818, 3].

Звичайно, що й інші видання відігравали помітну роль у залученні селян до лав кооперації. На початку ХХ ст. виходило чимало сільськогосподарських часописів, які містили публікації, спрямовані на залучення селянства до кооперативного руху. Серед них „Хлібороб”, „Рілля”, „Село”, „Селянин”, „Рідний край”, „Засів”, які також впливали на кооперування селянської маси. В одному із сіл Охтирського повіту на Харківщині п'ятеро селян вирішили об'єднатися в артіль після того, як познайомилися з книжками та журналом „Хлібороб”, де роз'яснювалися переваги колективного господарювання [1212]. У селі Стрільчинці на Поділлі хлібороби організували споживче товариство, за словами одного з них, „за поміччю путньої книжки” [1213, 499].

Слід зазначити, що шлях до кооперативного єднання підказував селянам і власний соціальний досвід. Останній, очевидно, базувався на традиціях колективного господарювання – „побутових форм кооперації”, які проявляли себе в існуванні таких інститутів як громадські запашки, відомі, зокрема, у Катеринославській та Херсонській губерніях [1214, 4-14], супруга, за допомогою якої на Полтавщині, Херсонщині і Таврії обробляли землю більше 40% селянських господарств [202, Основные таблицы, 356,360,364]. Про стійкі колективістські тенденції в господарському житті свідчать також общинно-групові форми купівлі хліборобами землі, які загалом відобразилися майже в 90% укладених ними угод через Селянський банк щодо придбання земельних ділянок [Див.: 1215, 68-69], а також оренди, шляхом якої в Європейській частині Російської імперії оброблялося 27% державних земель, переважно в Херсонській, Таврійській, Харківській, Катеринославській та інших губерніях [1216, 247-248]. Ці традиції у пореформений період очевидно і зумовили самодіяльне заснування селянами землеробських артілей [Див.: 233]. Створені на основі звичаєвих норм, деякі колективні господарства показали непогані результати діяльності, поступово трансформуючись у повноцінні суб'єкти ринкової економіки. Зокрема, близько 1890 року 12 селян хутора Лужок поблизу Харкова взяли гуртом в оренду землю місцевого поміщика і розпочали господарювати на ній артілью. Це колективне господарство успішно

розвивалося і станом на 1910 рік запроваджувало новітню сільськогосподарську техніку [424].

Очевидно, що в процесі втягування селянства у товарно-грошові відносини, традиції „побутових форм кооперації” були мобілізовані для вирішення соціально-економічних проблем, які виникли вже у нових ринкових умовах. Селянство інколи цілком самостійно наближалось до віднайдення механізмів громадського захисту матеріальних інтересів, пов'язаних, зокрема, з проблемою налагодження постачання необхідними товарами та збутом власної продукції, оптимальним використанням земельних площ тощо.

Так, на початку ХХ ст. у селах Глухівського повіту на Чернігівщині була поширена думка заснувати „селянське штрахове товариство”. Передумовою цього стала недовіра до існуючої системи страхування. Селяни казали: „Ми платимо гроші – себ-то штрафівку – і не знаєм, куди вони діваються; все одно як в прірву. Коли б було у нас своє штрафове товариство, то ми б знали, скільки виходить на уплату погорільцям; хоч і заплатили б більше, дак в свою касу ...” [1217, 15].

Самостійність у генеруванні ідей колективного господарювання спостерігалися й на Харківщині. Зокрема, селянин Ф.Федорко з Охтирського повіту Харківської губернії роздумував з приводу необхідності налагодження організованого продажу селянами коней без посередництва приватних торговців: „Добре було б аби це діло так поставлено, щоб земство аби як общество почало збирати нашу худобу і потім вагонами везло з нашим уповноваженим на продаж і по якій продало, по тій і нам заплатило, одкидаючи расходи. Ми б привчилися би, а там дивись і сами почали гуртуватися в спілки і возити вже худобу од спілок і дешевше було б і далеко корисніше” [1218]. Селянин Бутенко, аналізуючи проблему селянського землекористування, зазначав: „На мою думку краще було б, коли б наші селяни гуртувалися в спілки. Розділились, а потім згуртувались б рівного достатку люди і почали б хазяйнувати гуртом і дешевше, і вигідніше, бо у нас через дрібноту господарств багато роботи. При такому ж господарстві, яке я маю на думці, і дітей не доводилось би нам так рано запрягати в хомут хліборобської роботи” [1219].

Такі міркування селян, вочевидь, не були поширеними в селянській масі, однак і особливо екзотичними їх також не слід вважати, оскільки в джерельних матеріалах подібні вислови фіксуються не так вже й рідко і їх приклади можна було б продовжити [Див.: 1220-1221].

Отже, хліборобські маси виявили спроможність цілком самостійно долучатися до лав кооперації. Приклади створення селянами кооперативних товариств без сторонньої допомоги тому підтвердження. Зокрема, заслуговує на увагу виникнення Голтянського кредитного кооперативу в Анан'ївському повіті на Херсонщині. У 1900 році мешканці села Голти: селяни Таран, Камінський, Сідар, Кель, Заєць, Сербін, Гуляницький та Коломієць – вирішили заснувати кредитне товариство, яке їхніми зусиллями на початку 1902 року розпочало свою роботу. Створений селянами кооператив виявився вповні життєздатний і проіснував аж до ліквідації кредитної кооперації в радянські часи. При цьому, в 1920-х роках він вважався кращим в окрузі [1222].

Приклад високої активності селян в організації кооперативного життя дають події в селі Ядловці Козелецького повіту Чернігівської губернії. З вересня 1907 по березень 1908 року група селян Ядловки вела наполегливу пропагандистську роботу з роз'яснення необхідності створення споживчого товариства. Діяльність активістів кооперативної справи виявилася досить продуктивною. Близько сотні селян погодилися вступити до лав кооперативу [1223, 14-15].

Таким чином, далеко не завжди селяни виступали тільки об'єктом кооперативної пропаганди. Познайомившись з ідеями кооперації, вони за певних умов виступали активними провідниками кооперативної справи.

У характері опанування селянами кооперативними знаннями звертають на себе увагу такі особливості. Терміни „кооперація”, „кооператив”, „кооперативний рух” тощо, як правило, залишалися для кооперованих сільських мешканців не відомими. Понятійний апарат кооперативного життя базувався на термінах запозичених з російської мови, які вимовлялися в українській манері. Зокрема, споживчий кооператив селяни називали „потребительне общество”, сільськогосподарський –

„сільськогосподарське об'єднання”, рідше – „товариство”. Кредитний кооператив зазвичай називали „банком”. Під впливом україномовної літератури в селянське середовище поступово проникали такі поняття як „товариська крамниця”, або „гуртова крамниця” – в значенні споживчого товариства, а також „товариський банк” – тобто кредитний кооператив.

Очевидно, даний понятійний апарат відображає одну із специфічних сторін селянського кооперативного життя. Термін „банк” по відношенню до кредитного кооперативу вказує на ототожнення селянами фінансово-кредитних установ різних форм, перенесення уявлення про вже знайоме з досвіду явище на нове – кредитну кооперацію. Поява поняття „товариський банк” є свідченням еволюції селянської свідомості в бік правильного розуміння природи кредитних кооперативних товариств, їх громадсько-економічного характеру, а не приватного чи державного.

Відсутність у селянському лексиконі термінів „кооперація” та „кооперативний рух”, які абстрактно концентрують у собі усі форми і прояви кооперативного життя, очевидно, свідчить про обмеженість розуміння спорідненості та генетичного зв'язку між кооперативами різних галузей. Хоча досвід участі в роботі певного кооперативного товариства обумовлював стремління до створення нових кооперативних організацій, однак досить часто кооперативи різних галузей діяльності розглядалися як цілком незалежні явища. Створення на базі вже кооперованого сільського населення нових кооперативів було пов'язано з повторним актом агітаційно-роз'яснювальної роботи.

Зокрема, у 1898 році в одному із сіл Київщини член правління місцевого ощадно-позичкового товариства вирішив організувати споживче товариство. Для цього довелося знову наполегливо займатися пропагандистською діяльністю. „довгі зимові вечори” переконував він сторожа кредитного кооперативу діда Хому в необхідності цієї справи. Дід Хома зустрів ідею створення споживчого товариства з розумінням, але як цілком нову. „Бачиш, до чого додумались розумні люди ..., – говорив він, – Добра штука. Дуже добре, як би у нас таку штуку змайструвати ...” Переконувати в доцільності заснування споживчого кооперативу довелося навіть провідних службовців ощадно-позичкового товариства. „Говорити довелося довго, –

згадував ініціатор створення споживчого товариства, – т. як ... мої службовці і я побоювались таких всяких нововведень, тим більше, таких нововведень, яких ми ще не знаєм” [1224, 937].

Ще один досить показовий випадок, що свідчить про відсутність у селянській свідомості уявлення про спорідненість кооперативів різних галузей діяльності, мав місце в селі Студенні Подільської губернії. Після налагодження в селі роботи кредитного товариства місцевий вчитель запропонував створити ще й споживчий кооператив. У такій пропозиції селяни побачили можливість шахрайства, а не ідею подальшого розвитку кооперативної роботи. „А чорт його знає, на що це він нас хоче підвести?” – говорили люди про вчителя [Цит. за: 1225].

Отже, кооперативи різних галузей могли розглядатися як не вповні пов’язані між собою господарські форми. Останнє свідчить про обмеженість кооперативного світогляду основної маси кооперованого селянства, відсутність глибокого розуміння ідей і завдань кооперації та усвідомлення своєї причетності до самодіяльного громадського руху за поширення колективних форм господарського життя. Участь у роботі кооперативу не завжди була свідченням оволодіння кооперативними ідеями, а виступала лише кроком до опанування ними.

Яскравим прикладом розуміння селянами характеру кооперативної співпраці може бути становище в Дзензелівському ощадно-позичковому товаристві в Уманському повіті на Київщині. Цей кооператив селяни розглядали як банк, при цьому гадали державний він чи приватний, і не розуміли чому „хазяїн” банку вчитель О.Д.Черненко (О.Д.Черненко очолював раду товариства) радиться з селянами з приводу різноманітних питань його діяльності і звітує перед усім селом про свою роботу [543, 32]. Отже, дзензелівські селяни були далекими від усвідомлення громадського характеру кооперативу і що саме вони є повноправними господарями ощадно-позичкового товариства. Принагідно зазначимо: Дзензелівське кооперативне кредитне товариство було одним із кращих у Російській імперії. У пересічних кооперативах рівень кооперативної свідомості був значно нижчим. Не випадково інспектор дрібного кредиту Вінницького відділення Держбанку стосовно

членів одного із товариств зазначав: „Із завданнями кооперації ... не знайомі і розуміють їх абсолютно помилково” [1226, 55 зв.].

Основна маса селянства розглядала кооперативну роботу як вид добродійної діяльності, хоча й не позбавлену самодіяльної участі в ній самих опікуваних. У 1910 році журнал „Хлібороб” у ряді передових статей констатував, що селяни, зазвичай, дивляться на кооперативи як свого роду добродійні організації – „панські вигадки”, які допомагають простим людям [1227], особливу форму сторонньої допомоги, і з цього погляду оцінювали їх корисність. При цьому проявлялась відсутність правильного уявлення про характер власності кооперативів: кредитні товариства, як правило, ототожнювали з державною установою, споживчі – з приватною [1228, 208]. Останнє, очевидно, зумовлювалося специфікою формування статутного капіталу: у кредитних товариствах він формувалися із позик Держбанку – тому вони й розглядалися як казенні, а споживчі кооперативи господарську діяльність вели за рахунок пайових внесків членів – звідси, можливо, уявлення про них, як про приватну лавку. Журнал „Хлібороб” з цього приводу зазначав: „... багато членів споживчих товариств розуміють справу як спілку дрібних крамарів” [1229, 9].

Спрямування і зміст кооперативної роботи селянами усвідомлювалися, здебільшого, суто функціонально: зводилися до опанування навичками користування послугами кооперації та з'ясування її ролі в стримуванні спекулятивної діяльності сільських крамарів та лихварів. Один із хліборобів із села Ольшана на Полтавщині так висловився стосовно сутності функціонування свого споживчого товариства: „Це добре діло: прийшов, у себе купив і сам собі дав заробить, а то чужі кишені насипай ...“ [Цит. за: 1230, 15]. У цілому більшість хліборобів-пайовиків усвідомлювала користь споживчо-кооперативної роботи для придбання якісних товарів за доступними цінами. Однак, значна частина членів сільської споживчої кооперації розглядала її як комерційну справу, сповідували приватнопідприємницькі устремління. Зокрема, у селі Мачухи на Полтавщині, за свідченням очевидця, на споживчий кооператив „Всі дивилися ... як на крамницю, що може дати якийсь прибуток, кооперативне діло зовсім зневажали” [1231, 187].

На невисокий загальний рівень кооперативної свідомості серед членів сільських споживчих товариств, а то і взагалі відсутність уявлення про ідеї кооперації як такі, вказують не лише джерельні дані про роботу окремих кооперативів, але й ряд узагальнюючих аналітично-оглядових матеріалів, в яких розглядається стан споживчо-кооперативної мережі, що також якнайкраще може служити доказом масовості цього явища [Див., зокрема: 1229; 1232;1233,].

Кредитні кооперативні товариства, здебільшого, розглядалися селянами як установи, що можуть надати дешеву позичку. Джерело грошових надходжень до самого кооперативу часто неусвідомлювалось або ж взагалі не цікавило хліборобів-гречкосіїв [Див.: 1234, 7]. Поза увагою селян могла знаходитися взагалі уся система організації кредитного кооперативу, механізми і форми його роботи [1235, 250]. Власне, уявлення про кооперативи цієї галузі для багатьох хліборобів зводилося тільки до правил отримання кредитів та їх повернення. „... як грошей взяв – то й все зробив”, – говорив про членів кредитного товариства села Нижча Сироватка Сумського повіту очевидець [1236, 176].

Відсутність обізнаності з кооперативними справами відводила останнім далеко не першорядне місце в системі економічних цінностей. Селянство розглядало кооперацію як обслуговуючу інституцію по відношенню до його господарювання. „... наше діло рілля, що дає нам хліб, – говорив один селянин, – а товариство, то тільки гроші у крамаря забірає, більше користі я з нього не бачу” [Цит. за: 1237, 1-2].

Проте, налагодження діяльності жодного кооперативного товариства не могло відбутися за умов відсутності в його складі свідомих кооператорів. З огляду на поширені спроби селян самостійно оволодіти кооперативною роботою не повинно бути сумнівів щодо їх спроможності захопитися кооперативною ідеологією. Зрештою, відомості про діяльність окремих товариств свідчать про високий рівень кооперативної свідомості хліборобів. Так, у селі Фаліївці на Херсонщині селяни називали крамницю споживчого товариства не інакше як „своя”, „общественна”. На Поділлі в селах Криковці, Бієвка, Медвежанки селянські споживчі кооперативи видавали дивіденд на забраний товар не лише пайовикам, а й стороннім покупцям [1238]. На жаль, не відомо, хто ініціював такий порядок у згаданих подільських

кооперативах: селяни чи інтелігенція, однак дуже мало ймовірно, що він міг бути встановлений без згоди селян-пайовиків, які, вочевидь, були добре просякнуті кооперативними ідеями.

Як розуміли ідеали кооперації прості українські хлібороби судити складно. Доступні джерельні матеріали не фіксують їх думки з цього питання. Але опосередковано про характер бачення вищих цінностей кооперативного руху селянами можуть свідчити популярні видання, які були розраховані на сільських читачів і містять доступний для них виклад ідей кооперації. Можна припустити, що селянське розуміння кооперативних ідеалів було відображенням змісту такої літератури. Виходячи з останнього є підстави вважати: взаємодопомога, співробітництво, колективізм, співчуття до проблем ближнього, працьовитість, чесність в економічних відносинах – ось ті принципи, які сповідували свідомі селянські кооператори і в пануванні яких бачили сутність майбутнього устрою суспільного життя.

Скоріш за все, вищі цінності кооперації селянами сприймалися як морально-етичні орієнтири. Власне, іншого і не могло бути в силу характеру їхнього світогляду, який виключав розуміння кооперативних ідей як соціологічної чи економічної теорії і не міг вийти за межі соціальної ідеології, релігійних настанов та норм практики господарського життя. Остання обставина, очевидно, зумовлювала і різні рівні уявлення хліборобів про кооперацію. Загалом коопероване селянство у ставленні до кооперативного руху користувалося лише мотивацією щодо поліпшення свого матеріального становища. При цьому ідейна сторона кооперативної роботи рідко йшла далі нетерпимості до крамарсько-лихварського середовища. Селянський світогляд для розуміння кооперації використовував тільки уявлення про найближчі матеріальні інтереси. Лише незначна частина хліборобської верстви сприймала кооперацію як форму організації життя для досягнення загального добра, панування у суспільстві високої моралі тощо, мабуть, свідомо чи підсвідомо мобілізуючи при цьому релігійні почуття та найкращі моральні якості.

Природно, що вся маса селянства не могла однаково ставитися до свого місця і ролі в кооперативному житті. Однак, домінування частки тих, хто бачив у

кооперації лише інституцію, яка виконувала обслуговуючу по відношенню до його основної господарської роботи функцію, зумовлювалася недостатнім досвідом кооперативної діяльності, обмеженим уявленням про її можливості в різних галузях економіки та загальною неадаптованістю до господарювання в товарно-ринкових умовах. Хоч кооперативні форми організації економічного життя стрімко розвивались в українському селі, але все ж вони були новим невідомим способом вирішення соціально-господарських проблем.

Між тим, найвагомніше значення в поширенні ідей кооперації в хліборобському середовищі мало те, що в 10-х роках ХХ ст. вони вже стали невід'ємним компонентом масової свідомості українського селянства. За висновками волинського губернатора графа А.Кутайсова щодо розвитку кредитно-кооперативної роботи на селі, за станом на 1910 рік „... усвідомлення користі установ дрібного кредиту поступово помітно поширюється у середовищі населення...” [1239, 4]. У 1912 році журнал “Хлібороб” писав щодо настроїв селянства в Київському повіті: „В кожному селі вже люде радяться про кооперативні питання зо всіх боків, і лаштуються гуртуватись. Вся селянська темна стіна почала вже репаться і пропускати через щилинки кооперативний світ, хоч ще з великими труднощами” [1240]. Відомий кооператор А.А.Євдокимов констатував: „Громадський кредит, споживча справа стали близькими і знайомими південним хліборобам ...” і „Для всіх, хто цікавиться кооперативним ділом у селі тепер уже ясно, що населення справляється з ділом ... зрозуміло його значення і зуміло правильно його використати” [1241, №1, 23]. Кооперація на початку ХХ ст. стала невід'ємним елементом життя українського селянства, за висловом К.Мацієвича: „...частиною ... нової селянської культури” [1034, 574].

Нелегко йшов процес проникнення ідей кооперації в селянське середовище та оволодіння ними селянською масою. Формування прихильного ставлення селян до кооперації, опанування ними нормами і принципами кооперативного життя були однією із складових поступу їх пристосування до умов товарного господарства. Процес адаптації до ринкової економіки вимагав кардинальних зрушень у соціальній свідомості селянства, які йшли повільно, долаючи віками законсервовані

стереотипи селянського мислення. За цілком об'єктивних причин засвоєння нових ідей відбувалося шляхом їх вмонтування у старі, звичні принципи і норми життя, через пошук аналогічних (часто тільки за несуттєвими, зовнішніми ознаками) ідейних настанов серед вже давно знайомих, зрозумілих, споконвічних правил буття, що в кінцевому рахунку легалізовувало, морально виправдовувало в очах селянина прихильність до новоявлених віянь. За таких обставин кооперація, як форма господарської діяльності з притаманною їй системою ідеологічних цінностей, знаходила визнання завдяки шанобливому ставленню селян до певної особи, що пропонувала заснувати кооперативне товариство, санкції священика або ж думкам про очікуваний матеріальний зиск, часто зовсім не пов'язаний з розумінням норм кооперативного життя. Однак, найбільш переконливим аргументом на користь кооперації для селянина зміг стати тільки позитивний приклад діяльності існуючих селянських кооперативів. Ніщо не могло бути кращим підтвердженням доцільності запровадження кооперативного життя як опанування ним іншими – односельцями чи навіть мешканцями сусіднього села. Живий приклад кооперативної співпраці, підкріплений розумінням механізмів захисту своїх економічних інтересів в умовах товарної економіки, поступово робив кооперацію звичним для селян явищем.

6.2. Кооперовані селяни і сільські підприємці: проблеми взаємовідносин

Процес засвоєння селянством ідей кооперації, оволодіння ними навичками кооперативної роботи за цілком об'єктивних обставин проходив в умовах активної протидії з боку сільських лихварів та крамарів. Для представників приватного бізнесу та зв'язаних з ним осіб не могла бути незрозумілою соціально-економічна спрямованість кооперації. Адже сам процес ініціювання створення кооперативних організацій супроводжувався критикою приватнопідприємницької діяльності, кооперація виставлялася як альтернатива існуючому господарському ладу. Однак навіть за відсутності у кооперативній пропаганді ворожого ставлення до приватного

бізнесу, представники останнього не могли не помітити, що мають спільну з кооперацією сферу діяльності, значить – не уникнути у разі появи кооперативних товариств конкуренції з ними.

Незважаючи на те, що кооперація виступала новою невідомою формою господарського життя і, здавалося б, на перший погляд, абсолютно нежиттєздатною з точки зору практики, ідеї щодо її поширення, зазвичай, викликали величезну стурбованість місцевих лихварів та крамарів. Морально-психологічна напруга у лихварсько-крамарському середовищі, викликана процесами започаткування кооперативного життя, завжди виливалася в систему послідовних контрзаходів по ліквідації потенційної загрози.

Найпершим засобом проти створення кооперативних товариств було ведення пропаганди, спрямованої на дискредитацію прихильників ідей кооперації. Так, у селі Бугайвці на Харківщині місцева еліта, довідавшись про намір селян заснувати споживче товариство, розпочали розказувати про його ініціаторів, що ті „в Бога не вірують” і зтягують народ у якесь товариство від якого пропадуть гроші, а людей, які до нього пристануть, влада заарештує та випровадить туди, куди „Макар й телят не ганяв” [1242].

Відомості про заснування багатьох кооперативів свідчать про шалене ідеологічне протистояння між представниками сільського лихварсько-крамарського середовища і його оточення із провінційної адміністрації, з одного боку, та учасниками кооперативного руху з іншого. При цьому, слід зазначити, що опоненти провідників кооперації намагалися посилювати ідейний вплив серед народу готовністю матеріально стимулювати своїх прихильників. Зокрема, у селі Сокілки Брацлавського повіту на Поділлі у 1908 році місцеві крамарі пропонували селянам за відмову від участі у створенні споживчого товариства по 25-30 руб. [1243, 13].

Треба констатувати, що у більшості випадків провідники кооперації залишали своїх противників у програші. Наприклад, у селі Ядловці на Чернігівщині внаслідок пропагандистських дій крамарів за прихильниками кооперативного руху закріпилась назва „крамольники”, значна частина селян реагувала на розмови про створення кооперативу лише лайкою. Однак, така ситуація не перешкодила так

званим „крамольникам” створити споживче товариство [1223, 15]. „Хоч дуки селянські і ширили погані чутки між темною частиною селян, – говорив мешканець Мануйлівки на Катеринославщині про історію заснування кооперативу у своєму селі, – але земський начальник пояснив селянам про се діло” [1244].

Коли справу заснування селянами кооперативних товариств зупинити не вдавалось – боротьба з кооперацією продовжувалася вже у нових формах. Зокрема, практикувалося створення штучних перешкод налагодженню діяльності кооперативів. У селі Мізківські Хутори на Поділлі крамарі виставили могорич деяким учасникам сільського сходу, щоб ті не допустили виділення земельної площі для будівництва приміщення споживчого товариства. Сп’яніла від щедрих подарунків крамарів, група мешканців села змусила кооперованих селян відмовитися від бажання скористатися громадською землею [1245, 11]. В аналогічну ситуацію потрапило й Полого-Вергунівське споживче товариство на Полтавщині. Але сільська громада у цьому випадку не піддалася тиску нетверезих посіпак [1246].

Не соромилися сільські „глитаї” з метою перешкодити налагодженню кооперативного життя нацьковувати на його учасників органи влади. Прикладом такого методу боротьби з кооперацією можуть служити події, що розгорталися навколо Боромлянського кредитного товариства на Харківщині у 1908 році. Внаслідок налагодження цим кооперативом посередницьких операцій по реалізації деревини розорилися два приватних торговельних заклади, а згодом і третій підійшов до межі банкрутства. Власник останнього, гласний повітового земства Тищенко у відчаї вирішив помститися винуватцям свого нещастя. За предмет розправи був обраний земський лікар І.О.Сокальський, який, на думку Тищенка, був головною причиною створення селянами кредитного товариства. Під час проведення земського зібрання Тищенко заявив, що купецтво слободи Боромлі висловлює своє занепокоєння лікарською практикою Сокальського, яка внаслідок його занять кооперативною справою залишає населення без медичної допомоги. Знервований купець запропонував звільнити лікаря із займаної посади. Земське зібрання, на щастя, не стало робити передчасних висновків з приводу такої заяви з

огляду на небездоганну репутацію Тищенка, сформовану під впливом його спроб торгувати гнилими оселедцями [1166, 184].

Широкий спектр проблем, пов'язаних із відносинами кооперованих селян з сільською бюрократією, добре відображає ситуація у селі Біївці Брацлавського повіту Подільської губернії. Близько 1910 року тут виникло споживче товариство, яке розпочало торгівлю поряд з вже давно існуювальною крамницею місцевого купця Берденка. Сільська еліта: староста, соцький, член волосного банку та інші – зазвичай отоварювалися у приватній крамниці, як прийнято було казати „у Басихи” (Басиха – дружина Берденка). Селянам в умовах послідовної прихильності „начальства” до лавки Берденка виявилось надзвичайно складно наважитись купувати товари у кооперативному товаристві. „Коли начальство ходить до Басихи, то й ми туди підем”, – говорили люди. Крім побоювання щодо правильності своєї поведінки, селяни відчували й цілеспрямований моральний тиск сільської влади. Зокрема, один із поважних представників повітової адміністрації говорив селянам з приводу організованого ними кооперативу: „То дурний, що дає пай. Я сам дав пай, та й каюся. Щоб був купив порося, то був би мав більше доходу, як з тої крамниці буде”. До кооперованих селян застосовувалися й суто владні форми впливу. Представник правоохоронних органів попередив продавця: „Гляди, щоб до тебе ніхто не заходив, а то я крамницю закрию!” Після цієї події люди хрестилися і говорили: „Вже ми сюди більше не прийдем, до цієї крамниці, краще йти до Басихи; вона з вратніком добра, то він нічого не каже, хоч там і п'ють” [1247, 11].

Вище наведені факти якнайкраще передають усю гаму стосунків кооперованих селян та сільської бюрократії. Вони свідчать, що вплив представників влади на процеси кооперативного життя був обумовлений цілим комплексом усталених соціальних звичок хліборобів: боязню бути запідозреним у нелояльності до властей, намаганням узгодити свою поведінку з ними, копіювання єдино правильних, як здавалося селянам, форм поведінки. Силові заходи влади виступали лише наочним підтвердженням правильності традиційного ставлення до неї та всього, що з нею було пов'язано. Підбурювання крамарсько-лихварською верхівкою села сільських властей до придушення паростків кооперативної діяльності слід вважати

одним із дієвих засобів протидії селянській кооперації, який враховував глибинні ментальні особливості душі українських хліборобів.

З огляду на останнє доречним буде зазначити: якби не відносно послідовні кроки Управління у справах дрібного кредиту та земств, спрямовані на розвиток кооперації, морально-психологічна атмосфера у селянському середовищі, сформована у процесі тривалої взаємодії селян з бюрократією, могла б фактично повністю нейтралізувати вплив на селянство найактивнішої кооперативної пропаганди. Діяльність інспекторів дрібного кредиту та земських агрономів в уявленні селян не лише надавала кооперації легального статусу, законного характеру, а й очевидно розглядалася як безпосередня вимога влади до селян щодо їх господарського життя, що виступало не другорядним стимулом до кооперативного єднання хліборобів.

Слід зазначити, що магічний вплив на селян мала не лише бюрократія, а й самі приватні торговці. Кооперованим селянам часто дуже складно було визнати власну перемогу над місцевими крамарями, які навіть після банкрутства своїх лавок залишались в очах хліборобів знавцями торговельної справи. Показовою у цьому відношенні є діяльність Зазім'євського споживчого товариства на Чернігівщині. Кооператив села Зазім'є розпочав роботу у грудні 1909 року і вже за декілька місяців призвів до ліквідації у зоні своєї діяльності 4 із 6 приватних крамниць. Торговці внаслідок таких подій вирішили перешкодити роботі споживчого товариства шляхом організації провокацій: від імені кооперативу розпочали поширювати чутки про його намір підпалити одну із приватних лавок. Здавалося б, у такій ситуації як господарські, так і моральні переваги кооперативної діяльності для селян повинні були стати цілком очевидними. Однак, коли виникли проблеми з веденням діловодства і постало питання про необхідність звернення за інструкторською допомогою до Київського союзу споживчих товариств, члени кооперативу вирішили з цього приводу порадитися з крамарями. Останні, звичайно, висловились категорично проти контактів з кооперативним союзом. І селяни послушалися їх, що, ясна річ, призвело до ще більших ускладнень у роботі кооперативної крамниці. Лише коли розлад в організації діловодства став

загрожувати припиненням діяльності кооперативу, його члени насмілилися звернутися до Київського споживсоюзу з проханням прислати інструктора [1248].

Якщо ідеологічного протистояння, за певних умов (як правило, внаслідок занадто скептичного ставлення торговців до кооперації), можна було все ж таки уникнути, то вже ніяк не міг селянський кооператив обійтись без економічної конкуренції з представниками приватного бізнесу. Крім суто організаційно-господарських аспектів, цей процес мав відповідний соціально-психологічний зміст, який проявляв сутнісні форми економічної поведінки селян в умовах товарно-ринкових відносин.

Найпоширенішим засобом господарської боротьби сільських крамарів з кооперацією було різке зниження цін на свої товари з метою привабити до себе покупців і таким чином знищити кооперативну торгівлю. Зокрема, у селі Красногригор'євці на Катеринославщині після відкриття у 1911 році споживчого товариства місцевий торговець оголосив про здешевлення своїх товарів на одну і більше копійок. За словами очевидця: „Селяни валом повалили на цю дешеву продаж і за кілька днів спорожили крамниці”. Подібні заходи крамар побіцяв проводити і надалі. Селяни усвідомлювали, що приватний торговець хоче розорити створений ними споживчий кооператив. Однак, нічого з собою не могли вдіяти і віддавали перевагу товарам з приватної крамниці, бо дуже хотілося їм скористатися моментом і придбати необхідну продукцію подешевше [Див.: 1249].

У той же час, подібні заходи крамарів могли викликати й принципово іншу поведінку селян. Так, у селі Диканці Полтавської губернії різким зниженням цін приватна торгівля остаточно втратила до себе довіру кооперованих хліборобів. „Та чого ж ви раніше з нас драли і ніколи ніщо не дешевшало”, – говорили обурені селяни і вимагали від крамарів ще більшого зниження цін, або йшли купувати до споживчого товариства [1250, 413].

Слід зазначити, що економічна боротьба сільських торговців з кооперацією часто мала недобросовісний характер. Зниження цін, звичайно, розглядалося ними як явище тимчасове, до того ж дешевизна часом досягалась шляхом закупівлі продукції низької якості. Могли використовуватися й інші махінації. Наприклад, у

селі Осіївці на Поділлі один із крамарів вирішив вдатися до обману покупців при визначенні об'єму гасу. Приватна торгівля тримаюла ціну на рівні 5 коп. за фунт гасу і не витримувала конкуренції з споживчим товариством, яке відпускало фунт за 4,5 коп. Тому торговець звернувся до місцевого коваля з проханням: „Підправте мені дно в мірці трошки вище, то я буду продавати тепер гас по 4 коп.” Однак, коваль зміг проявити кооперативну свідомість, він категорично відмовив крамарю і розповів своїм односельцям про інцидент [1025, 11].

Досить ефективним засобом боротьби сільських підприємців з кооперативною торгівлею був відпуск товарів селянам у борг. Споживчі товариства, на відміну від приватних крамарів, зазвичай відчували брак оборотних коштів і тому часто остерігалися торгувати у кредит. Особливості поведінки кооперованих селян навколо проблем торгівлі у борг добре відображають події у селі Вовчок на Поділлі. Тут місцеве споживче товариство вело напружену конкурентну боротьбу з чотирма приватними крамницями. Щоб заохотити покупців кооператив часто був вимушений переходити на торгівлю у борг. Однак, непослідовність у цій справі не давала ніяких позитивних наслідків. Селяни часто зловживали можливістю взяти товари у кредит і робили це навіть за наявності грошей [1251, 10]. Так нерозважливість кооперованого населення давала можливість приватній торгівлі результативно працювати.

У процесі конкуренції для впливу на покупців використовували приватні підприємці й свої сталі міжособисті відносини з селянами. Так, у селі Шендерів на Поділлі дружина крамаря Мошка, так звана „Мощика”, зустрічала знайомих жінок на дорозі до кооперативу і, за словами очевидця, „тягне їх за рукави” до власної крамниці. Такі умовляння змушували частину споживачів відмовлятися від послуг кооперативного товариства. У той же час, далеко не на усіх „Мощика” змогла вплинути, у результаті чого, як свідчив житель села І.Кудлаєнко, „деякі йдуть до Мошкової крамниці, а деякі, до нашої, товариської” [1025, 11].

Економічне змагання з приватним сектором було суворим іспитом для селянства. У процесі організаційно-господарського протистояння кооперованого населення і підприємців проходила загартування кооперативна свідомість

хліборобів, оволодіння формами і методами кооперативної діяльності наповнювалося реальним змістом, який вимагав максимальної мобілізації кращих моральних якостей та соціально-психологічної витривалості. Усвідомлення громадських інтересів, як форми реалізації інтересів приватних, а тим більше їх захист на практиці, природно, не міг швидко стати звичайним явищем поведінки селян. Однак, бурхливий розвиток на початку ХХ ст. селянської кооперації переконливо свідчить, що у цілому українські хлібороби виявилися здатними до подолання недобросовісних методів конкуренції сільських підприємців.

Широке поширення селянських кооперативів та витіснення ними у результаті конкурентної боротьби приватних господарських організацій викликало досить масову хвилю дій сільського крамарства, спрямовану на збереження свого економічного становища шляхом власної участі у кооперативному житті. Коли загроза розорення приватної торгівлі, а той і саме банкрутство ставало реальністю, підприємці часто намагалися підірвати кооперативи з середини, або оволодіти керівними посадами у них з метою матеріального збагачення.

Проникнення крамарів у лави кооперації виявилось досить дієвим засобом боротьби з нею. Чимало кооперативних товариств внаслідок таких дій сільських підприємців припинили своє існування. Зокрема, у селі Вільні Хутори на Катеринославщині місцеве споживче товариство обрало тамтешніх крамарів до правління з огляду на їхню обізнаність у торговельній роботі. Останні поповнили кооператив своїми колегами-крамарями, взявши у них у якості пайових внесків різноманітні товари, які не користувалися попитом у їхніх власних лавках, а також широко поставили торгівлю у борг. За умов такого господарювання споживче товариство дуже скоро збанкрутіло і припинило діяльність [1252, 42].

Дещо іншу методику ліквідації кооперативу використали торговці у селі Личкові також на Катеринославщині. Тут крамарям вдалося упровадити до складу споживчого товариства свою людину – розпорядника однієї з приватних лавок. Цей агент приватної торгівлі втерся у довір'я до керівництва кооперативу і змушував його діяти за своїми порадами. Споживче товариство внаслідок цього опинилося у стані банкрутства. Залишки його майна були куплені одним із місцевих крамарів,

який у приміщенні ліквідованого кооперативу з відчуттям глибокого задоволення розпочав новий етап приватно-торговельної роботи [1253, 22].

Подібний сценарій знищення кооперативного життя розроблявся й у селі Москаленках Канівського повіту на Київщині. Місцевий крамар Яценко намагався розорити кооператив за допомогою свого кума Дудченка, який працював у ньому касиром. У результаті злочинних дій касира Дудченка кооперативному товариству було завдано збитків на суму 40 руб. Члени товариства дещо запізно, однак викрили зловмисника, звільнили його з посади і подали позов до суду [1254, 15].

Досить типовим явищем кооперативного життя українського села були й спроби крамарів та інших представників сільської еліти посісти керівні посади у кооперативах з метою задоволення своїх матеріальних інтересів. У цьому випадку руйнація кооперативних товариств як така не передбачалася, однак планувалося паразитування на їх роботі з метою власного збагачення шляхом зловживання посадовим становищем. Ситуація подекуди сприяла цьому, оскільки крамарі і лихварі у свідомості сільських мешканців вважалися обізнаними у фінансово-господарських справах. На етапі зародження кооперативних організацій думки селян часто схилялися до обрання у правління заможних односельчан. Зокрема, у вище згаданому Ядловському споживчому товаристві значна частина пайовиків вважала, що до керівних органів слід вибрати „хазяйствених мужичків” [1223, 15].

Прикладом шахрайської діяльності сільських підприємців може служити становище кредитного кооперативу у містечку Добровеличківці Єлисаветградського повіту на Херсонщині. Селяни спочатку дуже раділи відкриттю тут кооперативного товариства, в якому кредитна ставка була встановлена у розмірі 10% у той час, коли місцеві лихварі брали за позику по 5 коп. з рубля за тиждень. Однак, радість скоро минула. Керівництво кооперативу зосередило основну увагу на обслуговуванні інтересів місцевих крамарів та лихварів. Селянам доводилось дождатися обіцяних позик по декілька тижнів, а інколи і місяців, а торговці отримували кредити практично одразу і великими сумами, аж до 200 руб. Селянам, зазвичай, видавали по 25 руб., якщо пощастить – 50 руб. Внаслідок такої організації роботи, за словами одного із мешканців Добровеличківки: „Жидок візьме за 10% годових, а селянин не

добившись ... кредиту – винужден іти до жидка і дати йому 260% годових” [1255]. Фінансове шахрайство добровеличківських підприємців очевидне: акумулювавши у кооперативі кошти селян, вони шляхом надання позик перекачували їх у кишені своїх колег-крамарів та лихварів і змушували селян-пайовиків брати у них у борг під величезні відсотки власні гроші, які у свій час були внесені до кооперативного товариства як паї.

Непоганою ілюстрацією діяльності сільських торговців та їх поплічників можуть служити й події у кредитному товаристві села Бугаївки на Харківщині. Тут до складу правління потрапили волосний писар і староста та місцевий крамар-перекупник. За час своєї роботи на керівних посадах ці люди, за словами очевидця, „якщо й прославились чимсь, то тільки не кооперативною діяльністю”. Кредитне товариство зволікало з вирішенням усіх нагальних проблем. Селяни згодом не витримали нахабної бездіяльності правління і під час чергових загальних зборів порушили питання про оновлення складу керівництва. Волосний старшина, відчувши неприхильне ставлення до себе, вирішив зірвати вибори і сховав скриньку для голосування, вважаючи, що це перешкодить проведенню процедури виборів нового правління. Однак прорахувався, зникнення скриньки не допомогло: старшина і волосний писар не були обрані у керівництво. Але крамар-спекулянт все ж таки зумів втриматися на посаді, щоб далі шкодить товариству [1242, 13].

Природно, що зловживання сільської еліти своїм посадовим становищем у кооперативах рано чи пізно призводило до невдоволення селян і бажання позбавитися небажаних керівників. Оскільки діяльність кооперації ґрунтувалася на засадах самоврядування, то за умов належної організованості та активності селян усунути зловмисників із займаних посад не було нездоланною проблемою. Відчуваючи це, удавані кооператори шукали шляхів узурпації влади. Інструментарій збереження за собою за будь-яких умов керівних посад міг бути різним. Один із способів утриматися у складі правління розкривають події у кредитному товаристві села Рожківки Чернігівської губернії. У цьому кооперативі місцеві багатії: Смоляр, Панькович та інші – захопили провід за допомогою інспектора дрібного кредиту. Члени правління кредитного товариства змусили призначити їм високу заробітну

плату, крім цього Панькович здавав в оренду товариству приміщення, стягуючи таким чином на свою користь чималі гроші, і намагався на усі оплачувані штатні посади взяти своїх родичів. Усі спроби усунути їх із займаних посад виявилися безуспішними, оскільки під час загальних зборів інспектор дрібного кредиту позбавляв селян права голосу і для їх вгамування запрошував поліцію [1256].

Розглядаючи характер опору сільської лихварсько-крамарської верстви розвиткові кооперативного життя, не можливо обминути увагою й ще одне надзвичайно прикре явище. Коли весь арсенал протидії кооперації вичерпувався, підприємці у стані відчаю інколи були готові вчинити відвертий кримінальний злочин. Про це свідчить діяльність Кісілівського споживчого товариства. У 1913 році цей кооператив набув наскільки значних економічних потужностей, що місцеві крамарі втратили будь-яку надію подолати його на основі конкуренції. І тоді у них виникла думка підпалити кооперативну лавку. Для здійснення цієї акції вони найняли спеціальну особу і сподівались, що, оскільки майно споживчого товариства не застраховане, то після пожежі воно не буде мати шансів швидко відновити свою роботу. На щастя, кооператори змогли довідатися про злі наміри своїх конкурентів. Впродовж певного часу цілодобовими чергуваннями сторожів та членів правління пожежі вдалося уникнути [1257, 5].

Процеси морально-психологічного, ідеологічного та економічного протистояння кооперованого селянства та крамарсько-лихварської верхівки села були об'єктивно зумовлені поступом ринкових відносин та розвитком кооперації. Слова пересічного хлібороба початку ХХ ст. передають типовий сценарій подолання проблем на шляху утвердження кооперативного життя: „На перешкоді зразу ж стали злидні селянські, потім недовір'я та цурання гуртового, а далі конкуренція тутешніх крамарів-жидів, знавців свого діла, які ... змовлялись на кожному кроці перешкоджати товариству, пророкуючи, що воно „проторгується” [1258, 373].

Прихильне ставлення селянства до кооперативних форм діяльності, викликане передусім паразитуванням сільських лихварів та крамарів, об'єктивно повинно було реалізуватися в організаційно-господарській протидії приватнопідприємницьким

структурам, що, у свою чергу, не могло не призвести до протидії кооперації з боку підприємців. Форми і методи боротьби з кооперативним рухом залежали, передусім, від характеру розвитку кооперативної діяльності у тому чи іншому населеному пункті, але мали відносно сталу послідовність: спочатку – ідеологічний та моральний тиск на селянство, а далі – конкурентна боротьба, нацькування на кооперацію властей, і у разі поразки – намагання посісти керівні посади у кооперативах з метою дезорганізації їх роботи або задля матеріального збагачення. Така реакція підприємницької верстви на розбудову кооперативного життя видається цілком закономірним явищем з огляду на те, що кооперація об'єктивно загрожувала фундаментальним основам їхнього існування, лишала соціальної ніші, до якої вони були максимально адаптовані. Кооперативний рух вносив кардинальні зрушення у господарський лад українського села, спрямовані на призупинення розвитку приватного підприємництва, витіснення його громадсько-господарськими формами економічної діяльності. Якщо залучення селянства до кооперації було проявом його соціального зростання, то для сільських підприємців розвиток кооперативного життя, вочевидь, виступав фактором їх соціального занепаду. Це зумовлювало радикальні та недобропорядні методи протиборства представників приватного підприємництва з селянською кооперацією.

У той же час, у середовищі кооперованого селянства відвертої агресивності до представників підприємницької верстви не спостерігалось, скоріше домінувала ідеологія примирення з ними після тривалих страждань від їх спекулятивної діяльності. Хоч у душі селянина зберігався величезний потенціал негативних емоцій, а часом і ворожих устремлінь до крамарсько-лихварського середовища, однак цілий ряд соціальних комплексів не давали реалізації агресивних почуттів селян (принаймні у сфері кооперативної роботи). Над селянами тяжіли вироблені впродовж тривалого історичного розвитку звички щодо свого місця і ролі у суспільній ієрархії, що безпосередньо визначали їх ставлення до сільської еліти у процесі кооперативної діяльності. Повага до „заслужених” людей, уважне ставлення до їх позиції та поведіння, намагання рахуватися з думками та настановами „начальства”, наслідувати його поведінку – ось ті принципи, на яких намагалися

будувати кооперовані селяни своє відношення до конкурентів: крамарів, лихварів та їх поплічників із числа представників місцевої влади. Мабуть природно, що останні, як явище суспільного життя, були для селян набагато ближчими і зрозумілішими, ніж новоявлена кооперація. Однак, віддаючи належне сільській еліті, кооперовані селяни виявилися цілком здатними відчувати межу поваги до місцевої „дукарні” і, хоч не без максимального морально-психологічного напруження, змушували себе протистояти ідеологічному впливу лихварсько-крамарського середовища та з достатньою настирливістю відстоювати свої соціальні інтереси.

6.3. Кооперативна діяльність селянства

Участь селянства в роботі своїх кооперативів передбачала користування їхніми послугами та комплекс дій, спрямованих на забезпечення функціонування усіх інститутів кооперативних товариств: вирішення питань діяльності організацій на загальних зборах, обрання керівництва, дисципліна виконання норм статуту та рішень керівних органів тощо. Останнє виливалося у формування досить насиченої гами міжособистих і суто офіційно-ділових взаємостосунків і зв'язків між кооперованими селянами, в яких відображався їхній рівень соціальної активності, культури, здатності до самоорганізації та самоврядування.

Ключове місце у кооперативній роботі селян займала їх участь у загальних зборах кооперативів та кооперативних з'їздах – вищих представницьких інституціях кооперативного руху.

Характерною ознакою кооперативного життя була надзвичайно низька явка хліборобів на загальні збори своїх товариств. Матеріали сільськогосподарської та кооперативної преси початку ХХ ст. дають підстави стверджувати, що присутність навіть половини пайовиків на зібраннях членів кооперативів була досить рідким явищем. У 1913 році журнал „Сплотчина” зазначав, що загальні збори споживчих товариств збирають, зазвичай, менше 1/3 пайовиків, а кредитних – ледве 1/10 [1259].

Ось типовий випадок. 19 січня 1911 року відбулися річні збори Старо-Сенжаровського кредитного товариства Полтавського повіту, яке об'єднувало більше 500 членів. Керівництво кооперативу напередодні було вкрай стурбовано питанням щодо розміщення такої великої кількості людей для проведення заходу. Однак, занепокоєння виявилось марним – на збори прийшло лише 96 осіб [1260]. Ще один характерний випадок. 14 червня 1915 року на загальні збори Велико-Булуцького кредитного товариства у Харківській губернії з'явилося 94 із 830 членів кооперативу [1261]. У той же день відбувалися й збори Землянського кредитного товариства, на які із 452 осіб прибуло лише 67 [1262]. На загальні збори Валковської сільськогосподарської громади Харківської губернії, присвячені підсумкам роботи за 1912 рік, з'явилася 21 особа з 204 [1263].

Пасивність селян у проведенні таких заходів часто паралізувала роботу кооперативних товариств. Підтвердженням цього може служити той факт, що навіть у зразковому, як здавалось, Боромлянському кредитному товаристві траплялися випадки відсутності кворуму на загальних зборах, які, зокрема, деякий час не давали можливості вирішити питання налагодження посередницьких операцій з постачання сільськогосподарського реманенту [1264].

Блокування роботи кооперативів, внаслідок відсутності дисципліни у проведенні зібрань їх членів, за свідченням земського кооперативного інструктора Ворнікова, зумовила появу в деяких кооперативних товариствах такого способу боротьби з цим явищем, як накладення штрафів. Зокрема, у споживчому товаристві села Тарасівка Ямпільського повіту на Поділлі було вирішено стягувати по 10 коп. за одні пропущені збори [1241, 10].

Здебільшого споживацьке відношення до кооперативу, бажання скористатися його послугами, а не брати безпосередню участь у налагодженні кооперативного життя і зумовлювало байдуже ставлення до загальних зборів. Як зазначав у 1908 році журнал „Хлібороб”: „... більшість селян дивиться на товариство, як на джерело звідки можна трішки допомагати своєму господарству, не турбуючись зовсім про те, щоб розвинути і поставити на належну висоту справи товариства”, що призводить до проведення загальних зборів „відзначених малолюдством” [1265].

Поряд з кооперативною свідомістю та дисципліною, на участь селян у діяльності своїх товариств не другорядну роль відігравав географічний фактор – віддаленість їх місця проживання від розташування кооперативу. Мережа кооперативних організацій, на жаль, не давала можливості хліборобам залучитися до кооперативної роботи безпосередньо у своєму селі. Селяни були вимушені долати значні відстані заради вступу і отримання тієї чи іншої допомоги від кооперативу. Безпосередня ж участь в організації та діяльності свого кооперативного товариства часто була практично неможливою. Цікаві данні щодо залежності активності селян у роботі кооперативу від відстанні до нього дають матеріали обслідування кредитних товариств у Волчанському повіті Харківської губернії. Місцевості, які знаходились не далі п'яти верст від місця керівних органів товариства, давали на загальних зборах у середньому близько 50% учасників, населені пункти, що були на відстані 5-8 верст – близько 25%, розташовані за 8-10 верст – близько 20% і віддалені більш, ніж на 10 верст – не більш 5% [175, 15].

Серйозним випробуванням для селян був і сам процес участі в роботі загальних зборів. Терпиме ставлення та повага до ближніх, їх думок, вміння вислухати і зрозуміти позицію інших, здатність зосередитися і вникнути в зміст питань, що розглядаються, подолання сором'язливості і спроможність висвітлити свою точку зору, проявити принциповість при вирішенні справ діяльності кооперативу, не піддатися моральному тиску з боку деструктивних елементів – ось далеко не повний перелік проблем, з якими доводилося стикатися кооперованим хліборобам у ході проведення зібрань членів кооперативних товариств.

Однією з характерних рис поведінки значної частини селян була їх цілковита пасивність на зборах. Так, у вересні 1912 року на загальних зборах споживчого товариства у селі Люботин Харківської губернії під час обговорення питань порядку денного група селян-пайовиків дрімала [1266]. У споживчому товаристві села Стадниця Вінницького повіту Подільської губернії, за словами очевидця, селяни-пайовики „на все згоджуються, що їм батюшка скаже. Що би батюшка не сказав на зібранню, то члени на все кажуть: „Согласні” [1267].

Така ситуація були непоодинокими і зумовлювалися рядом об'єктивних причин. Передусім, новизна справи стримувала активність пайовиків у вирішенні питань роботи свого кооперативного товариства. За таких умов вони цілком покладалися на сумління, знання і вміння своїх керівників, погоджувалися підтримати кожне їх починання, відмовляючись від власної участі в його розробці. Крім цього, перешкодою розкутій творчій атмосфері на зборах, яка б сприяла залученню селян до обговорення, часто ставали соціальні комплекси та упередження. Якщо правління кооперативного товариства складалося з представників інтелігенції, хліборобам в їх присутності важко було насмілитися висловлювати свою думку, особливо коли інтелігенти припускалися нетактовного відношення до селян. В одному із сіл Богодухівського повіту Харківської губернії члени сільськогосподарського товариства боялися виступати на зборах, бо „пани” завжди глузували з них, коли ті насмілювалися говорити. Після кожних загальних зборів ображені селяни казали: „Більше не піду до товариства” [1268]. На загальних зборах Макиївського ощадно-позичкового товариства у Черкаському повіті на Київщині „батюшка” не давав слова нікому із членів кооперативу – говорив тільки сам і дуже довго. Селяни, втративши надію бути вислуханими, почали розходитися [1269, 23-24].

У той же час в умовах повної необмеженої свободи дій на зборах, при відсутності досвіду спілкування селяни були здатні перетворити їх на повний безлад. Докладну картину специфіки участі селян у зборах своїх кооперативів передають дані про характер їх проведення у споживчих товариствах на Київщині. Тут подібні заходи часто відбувалися без обрання головуючого, протоколи зазвичай не велися, проекти рішень не голосувалися, а коли голосування проводилось, то нерідко без підрахунку голосів [1270, 860].

Подібні особливості селянських кооперативних зібрань, ясна річ, спостерігалися не лише на Київщині, вони очевидно були досить типовим явищем кооперативного життя українських селян. Один із очевидців засідання членів Дунаївського кредитного товариства на Поділлі зазначав: „На наших зібраннях, всі разом говорять, а ніхто нікого не чує. Якраз, як на п'яному весіллі” [1271, 8].

Прикро, але сварки, крик, інші прояви неорганізованості на загальних зборах часто виникали внаслідок надмірної активності окремих учасників, їх амбіційності та самовпевненості, а часто просто інтелектуальної недієздатності. Показовими у цьому відношенні можуть бути події в кооперативах одного із сіл на Полтавщині (автор джерела напевно з етичних міркувань не вказав якого саме). У селі діяло сільськогосподарське, кредитне та споживче товариство, на роботу яких найбільший вплив мали „кілька голосних та річистих” на чолі з „пан-отцем” Павлом та коновалом. Втручаючись буквально в кожну справу з приводу і без приводу, виступаючи на кожних зборах з промовами, що не стосувалися реальних проблем кооперативів, вперто наполягаючи на виконанні своїх пропозицій, група „крикунів” перетворила кооперативне життя на череду сварок і практично паралізувала організаційно-господарську діяльність кооперації в окрузі. Спокійні вдачею селяни, не бажаючи вступати у дискусії з нахабами, перестали брати участь у зборах „В нас на сході 300 душ людей буває, – говорили хлібороби, – п’яних багато, а й там краще поведуться люди, ніж отут ... 4-5-ро панів” [1272].

Щоправда селяни могли показати і приклад здатності до організованого опору безладдю і провокаціям. Про це свідчать події в одній із сільськогосподарських громад Харківщини (на жаль, у джерелі відсутня інформація про яку саме громаду йдеться мова, але характер відомостей дає всі підстави говорити про її існування). До складу цього кооперативу належав відомий в окрузі громадський діяч (35 років пробув земським гласним) Степан Іванович Кубушка, який обрид усім своїми повчаннями та образами. Під час чергово виступу Кубушка говорив селянам: „... ви всі спорчені, ви всі умудряєтесь, щоб шкоду робити, а не трудитися на своїй землі. ... Опити треба робити не на землі, а на ваших спинах! ...” У відповідь на такі слова хлібороби змусили Кубушку звільнити приміщення, де відбувались збори [1273].

Незважаючи на усі складнощі становлення кооперативної самодіяльності, успіхи оволодіння селянами навичками гуртової роботи були досить помітним явищем суспільного життя. Значний об’єм джерельних матеріалів фіксує велику кількість випадків високої організованості та продуктивної діяльності селян на загальних зборах своїх товариств. Звичайно, останнє могло бути викликано

необхідністю поширення позитивного досвіду кооперативної роботи, і саме заради прикладу на сторінках сільськогосподарської та кооперативної преси часто висвітлювалися події про активну участь селян у різноманітних зборах та нарадах. Однак, як би там не було, очевидна наявність тенденції до зростання організованості селянства, його здатності до самостійної конструктивної кооперативної діяльності.

Під впливом кооперативного життя об'єктивно зростала власна відповідальність людей за своє становище, що підвищувало їх самодисципліну, спонукало до самоорганізації. У 1910 році журнал „Хлібороб” писав: „... де тільки товариство попрацювало 1-2 роки, люди робляться якимись розбитнішими” [1274, 117]. Дещо згодом, у 1914 році, журнал „Вестник кустарной промышленности” посилаючись на „південно-російські” джерела, констатував, що досвід селян у кооперативній діяльності швидко зростає. На загальних зборах починають з'являтися майже всі, не бояться брати участь в обговоренні і навіть пропонують свої проекти рішень, що раніше робилось виключно радою кооперативу або кимсь із інтелігенції. Збори починали нагадувати селянські сходи. Усі пропозиції обговорювалися в окремих групах, а потім передавалися від однієї групи до іншої і у підсумку формувалися цілком ділові рішення [1275, 79-80]. Помітив перелом у характері активності кооперованого населення і журнал „Южно-русский потребитель”, який у квітні 1915 році з приводу річних зборів кредитних та ощадно-позичкових товариств в Ізюмському повіті Харківської губернії зазначав: „Збори, незважаючи на передбачення, виявились досить багатолюдними. У деяких пунктах збиралося до 75% всіх членів товариств і учасники жваво обговорювали ... питання. Помітно значно свідоміше ставлення членів до розподілу прибутків ...” [1276].

Не зайвим буде зупинитися й на характеристиці загальних зборів в конкретних кооперативних товариствах, які проявляють високу організованість селян, дають приклади їх продуктивної роботи. Зокрема, велику активність хліборобів у бажанні взяти участь в обговоренні питань діяльності кооперативу демонстрували члени Узинського кредитного товариства у Київській губернії. У 1910 році на загальні збори цього товариства прибуло 800 чол. Оскільки приміщення, яке б змогло розмістити таку кількість людей, у селі не виявилось, то довелося їх проводити на

вулиці, під відкритим небом [1274, 117]. Серйозно ставилися до кооперативної роботи й члени кредитного товариства у селі Плоска на Волині. 26 лютого 1914 року на загальні збори кооперативу „Не зважаючи на страшенне болото ... людей зібралось багатенько”, і як зазначає очевидець: „Гарно було дивитися, як люди поспішали, як на свято яке, піші й на конях з околишніх сіл” [1277, 314].

На загальних зборах окремих кооперативів селяни виявляли максимум уваги і вдумливості, серйозно підходили до усіх питань, що розглядалися на засіданні. Наприклад, у Яланецькому ощадно-позичковому товаристві на Поділлі члени, за словами інспектора дрібного кредиту, „охоче відвідують загальні збори і беруть діяльну участь в обговоренні поставлених на порядок денний питань” [1278, 269 зв.]. Про загальні збори кооперативу у селі Копіївка сучасник писав: „На зібранні видно було, що ці люди хочуть щось знати, хочуть йти справжньою кооперативною стежкою. Що знають, та не криються один перед другим, а чого не знають, то питаються людей, як можна краще вести ту справу, за яку вони взялися” [1279, 39].

Поряд із загальною зацікавленістю, селяни виявляли здатність брати участь в усіх формах роботи зборів. Ось як зразково поводитися селяни на зборах у споживчому товаристві села Ружичка на Поділлі: „Сидять собі, тихо, мирно: говорять по черзі; як один говорить, то другі мовчать та слухають. Є 48 чоловік, а дружні як один” [1280, 9].

Свідченням конструктивності і серйозності виступів селян на зборах своїх кооперативів можуть служити дані про роботу Валківської сільськогосподарської громади. У зборах цієї громади брало участь багато людей і доповідачами були прості селяни. Зокрема, впродовж 1909-1910 років на засіданнях виступили селяни: Гунський з доповіддю про птахівництво, Бондарь з повідомленням про чорний пар, Ольховський з розповіддю про досвід вирощування ячменю [1281, 16].

Керівництво загальними зборами також могло досить успішно здійснюватися селянами. Зокрема, у лютому 1912 року в кредитному товаристві містечка Новгородка на Херсонщині під час визначення кандидатури голови звітно-виборчих зборів, за словами очевидця, „Усі гукнули на молодого ще хлібороба Гончаря, який

з усмішкою, виступаючи вперед, промовив: „Хоч раз попаную”. „Панування” молодого селянина виявилось вдалим: під його керівництвом збори успішно вирішили усі актуальні питання роботи кооперативу, зокрема ведення торговельних операцій із зерном та вступ до союзу кооперативних товариств” [1282].

На відміну від участі у загальних зборах, процес користування послугами кооперативу, яким би не був рівень кооперативної свідомості, мав регулярний характер. При цьому виконання своїх зобов’язань перед кооперативним товариством за наданий кредит, продукцію тощо далеко не завжди було зразковим. Селянська кооперативне життя часто супроводжувалося неповерненням позик до кредитних кооперативів та несплатою боргів споживчим товариствам за взяті товари. За висновками практиків кооперативної роботи початку ХХ ст., крім звичайної недобросовісності, в основі цих явищ лежали традиції общинної свідомості та досвід користування послугами волосних кас. Журнал „Хлібороб” з цього приводу констатував поширення серед хліборобської людності думки, „що у сплаті процентів товариство ... відповідає круговою порукою” і тому деякі не повертають позики „сподіваючись, що вони будуть стягнуті з їх товаришів” [1283, 33].

Подолання кооперованим селянством стереотипів мислення щодо своїх обов’язків йшло через застосування різних методів адміністративного, організаційного та морального впливу, які, вносячи нові відносини в селянське середовище, значно стимулювали особисту відповідальність хліборобів за свої вчинки.

Одним із суворих засобів досягнення належної дисципліни повернення позик кредитним кооперативним організаціям було виключення боржників із складу кооперативів і притягнення їх до відповідальності в судовому порядку. Непогану ілюстрацію ставлення селян до жорстких адміністративних методів стимулювання виконання своїх зобов’язань передають дані про діяльність Андріївського ощадно-позичкового товариства Таврійської губернії у 80-х роках ХІХ ст. Селяни, набувши вже досвіду співпраці із волосною касою, очікували від кооперативної установи лише постійного перенесення сплати своїх боргів. За перший рік існування товариства тільки половина членів розрахувалися за позики у визначений термін. Як

наслідок, усіх боржників було виключено із складу кооперативу. Крім цього, в одного із колишніх пайовиків у судовому порядку за несплату боргів була конфіскована бричка. Селян після таких подій охопило бурхливе невдоволення, яке стало загрожувати розпадом кооперативного товариства. Однак, з часом обурення минуло і стала проявлятися стійка тенденція до повернення пайовиками позик завчасно – до визначеного строку. Усі роз'яснення керівництва кооперативу про недоцільність таких дій розбивались об непохитну позицію селян, які твердили, що не хочуть бути виключені із товариства як їх сусіди [591, 23-24].

Серед суворих покарань порушників норм кооперативної діяльності практикувалося стягнення штрафів. Зокрема, у Дергачівській сільськогосподарській громаді після появи фактів невчасного повернення на прокатну станцію сівалок було вирішено за користування цією технікою встановити плату – 1 руб. за день, а у разі порушення терміну експлуатації – сплатити штраф 5 руб. [1284].

Проте, найпоширенішим засобом уникнення проявів невиконання селянами своїх зобов'язань перед кооперативами було проведення різноманітних заходів організаційного порядку. Зокрема, у споживчих товариствах для недопущення заборгованості покупців практикувалося припинення продажу товарів у кредит як таке. Як правило, такі рішення приймалися, коли шкода від надання товарних позик ставала вже цілком очевидною і загрожувала кооперативу банкрутством. Добре передають подібну типову ситуацію події у Славгородському споживчому товаристві на Харківщині. Кооператив виник у 1908 році і вже на другий рік своєї роботи за пайовиками набралось боргу на 100 руб. Останнє значно загострило проблему оборотних коштів, що, у свою чергу, змусило товариство вдатися до позичок. Непевне фінансове становище кооперативу сприяло формуванню недовіри до нього, підживлювало думки про ненадійність кооперативної справи. Частина пайовиків набрали в кредит товарів на 10 руб. і вийшли із складу товариства, заявивши, що таким чином вони врятувалися від загрози втратити свої гроші витрачені на паї. Внаслідок складної організаційно-господарської ситуації постало питання ліквідацію кооперативу. Однак зусиллями свідомих селян-пайовиків

торгівлю в кредит було припинено, а боржників притягнуто до відповідальності в судовому порядку. Згодом торговельна робота товариства нормалізувалася [1285].

Значно складніше вдавалося віднайти організаційні механізми унеможливлення невиконання членами фінансових зобов'язань у кредитній кооперації, адже надавати позики було її безпосередньою функцією. У кредитно-кооперативній сфері шлях до досягнення належної фінансової дисципліни лежав через правильну оцінку селян-позичальників – їхніх господарських можливостей і моральних якостей.

У вже згадуваному Андріївському ощадно-позичковому товаристві для правильного уявлення про кредитоспроможність пайовиків на кожного з них правління вело справу, де відображалися дані щодо величини земельних володінь і оброблюваних самостійно площ, кількість коней і великої рогатої худоби тощо. Фіксувалися і відомості про моральні якості пайовика. При вирішенні питання про надання тому чи іншому члену кооперативу позики правління керувалося зібраними про нього даними. Слід зазначити, що більшості селян важко було зорієнтуватися, яка саме сума їм потрібна. Селяни часто дякували керівництву кооперативу за визначення розміру кредиту, який не дав перевищити не тільки їх кредитоспроможність, а й необхідні витрати [591, 25-26].

Інший спосіб організаційної роботи, що забезпечував високий якісний склад кооперованого населення, практикувався у Володько-Девицькому кредитному товаристві на Чернігівщині. Тут керівництво кооперативу діяло з опорою на громадськість. При вирішенні питання про зарахування нових членів на спільне засідання правління і ради кожний раз запрошували по 10 рядових учасників кооперативу, і всі спільно приймали рішення про прийняття того чи іншого кандидата [1286, 48]. Таким чином, гарантом належного господарського становища та моральних якостей членів кооперативу виступала громадськість.

Серед заходів по наведенню дисципліни зустрічалися й спроби суто морального впливу на порушників. Так, в одному із ощадно-позичкових товариств Поділля була заведена так звана „чорна дошка”. На неї записували прізвища тих, хто не повертав у визначений термін позику кооперативу. „Чорна дошка” стала дієвим засобом впливу на недобросовісних членів товариства, оскільки селяни-пайовики

соромилися оприлюднення характеру своєї поведінки і дуже боялися потрапити на „дошку” [1287, 19]. Останнє, до речі, свідчить, що моральні принципи селянського середовища стосовно визнання боргових зобов'язань або дій спрямованих у розріз з поведінкою громади, узгоджувалися з принципами кооперативного життя, і за умов їх належної мобілізації були його надійною опорою. На велику роль у кооперативній роботі морально-етичних підвалин селянської верстви красномовно вказує також один випадок, який, як і попередній, також відбувся на Поділлі. У селі Лопатинці загальні збори споживчого товариства виключили одного із селян із кооперативу за те, що назвав кооперативну крамницю „грабительською” [1288]. Отже – виключили лише за образу спільної справи, наклеп на громадську діяльність колективу селян. Малоімовірно, що такі дії селян на загальних зборах були наслідком тільки їх кооперативної свідомості, привнесеної ззовні. Очевидно, в основі вказаної поведінки лежали певні архетипи соціально-господарського життя, відповідно до яких меншим гріхом було порушувати норми моралі, наприклад не виконувати своїх фінансових зобов'язань перед кооперативом тощо, ніж відверто заперечувати доцільність усталених моральних принципів як таких.

Помітним явищем сільського кооперативного життя були й спроби хліборобів будувати відносини з кооперативами на основі досвіду набутого у сфері приватнопідприємницької діяльності. Зокрема, важко було відмовитися селянам від думки, що при купівлі товару у споживчих товариствах не можна торгуватися, як це практикувалося під час придбання продукції у приватній торгівлі. Типову ситуацію щодо цього демонстрували події у селі Сокиряни Гайсинського повіту на Поділлі в 1910 році. Жінки-селянки заплативши гроші кооперативній крамниці за товари стали просити продавця: „Якби Ви ще трішечки досипали” [1289].

Подібні ситуації виникали і в ході посередницьких операції кредитних кооперативів. У листопаді 1908 року Боромлянське кредитне товариство займалося реалізацією своїм членам коней. Процедура продажу викликала певне сум'яття. Селяни не розуміли як таке може бути, щоб не можна було торгуватися і могорича не давати за допомогу в доставці коня, та ще й грошей платити не треба, хоч і ціна визначена. Хліборобам важко було збагнути, що коні видаються як позика [1290].

Однак, такі суто організаційно-функціональні проблеми мало завдавали клопоту діяльності кооперації, у порівнянні з такою вадою як характерне для приватнокапіталістичного господарювання стремління до великих прибутків. Журнал „Хлібороб” у 1910 році зазначав, що однією з найсерйозніших перешкод розвитку кооперативного життя є „бажання членів споживчого товариства отримувати як можна більший дивіденд на свої паї”, бо „багато членів споживчого товариства розуміють справу як союз дрібних крамарів” [1229, 9]. Ось яскравий приклад нестримного користолюбства селян. У селі Михайлівка на Поділлі вже через дві неділі після початку роботи споживчого товариства пайовики стали наполегливо ставити перед правлінням питання: „А скільки є зарібку? ... Давай зарібок, а ні, то заберем паї” [1291, 10].

Щоправда, така ситуація, викликана складністю засвоєння селянами ідей кооперації, рідко загрожувала кооперативу перетворенням у приватногосподарську організацію. Як правило, внаслідок незначних обсягів оборотних коштів споживчих товариств, зростання дивідендів на паї швидко наближало кооперативи до банкрутства. Типову ситуацію, викликану бажанням пайовиків до баришів, передають події у споживчому товаристві села Якубівки на Поділлі. За 1909 рік усі прибутки цього кооперативу були виділені на дивіденди. У результаті товариство залишилось з вкрай обмеженими оборотними коштами і фактично припинило торгівлю. По селу поповзли чутки про продаж кооперативної крамниці за борги, а місцевий крамар навіть поспішив заявити, що вже купив її. Суворий урок отримали селяни за свої приватновласницькі устремління і нехтування принципами громадської роботи. Селянин з Якубівки А.Тарахкало з цього приводу писав до часопису „Світова Зірниця”: „Просю видрукувати оце письмо: нехай-то люди знають, що то виходить як роздавати, на разу, зарібки кожному в руки” [1292].

Характер діяльності селян у кооперативах зумовлювався комплексом різноманітних впливів, з яких далеко не усі були пов’язані з кооперацією як такою. Звичайно, що рівень зацікавлення ідеями кооперації та оволодіння формами і методами кооперативної роботи мав вирішальне значення. Однак, селянська маса природно за браком досвіду та консерватизму мислення активно застосовувало

організаційно-господарський та морально-етичний інструментарій, набутий в інших сферах життєдіяльності. Традиції господарювання в общині, специфіка отримання фінансово-економічної допомоги з боку земств, навички поводження з приватними підприємцями – все це стало багажем кооперативної діяльності селянства. Використання його в практичній роботі селянських кооперативів відіграло вкрай негативну роль, ставило їх на межу ліквідації, однак не носило свідомо деструктивного, зловмисного характеру. Українські хлібороби-гречкосії просто були не спроможними швидко оволодіти новою формою організації господарського життя, і застосували при її апробації той інструментарій економічної діяльності, який їм був відомий. У процесі участі в роботі кооперативів господарський світогляд селянства очевидно зазнав значних змін: поступово стала окреслюватись принципова різниця між кооперацією, з одного боку, та общиною, приватнопідприємницькою діяльністю, земською допомогою, з іншого. Кругова порука, характерна для общини, пріоритетність власного матеріального збагачення, властива приватному господарюванню, добродійність, що проявлялась окремими особами чи установами – явища, які в уявленні селян з часом стали не сумісними з кооперацією. Разом з тим, налагоджене кооперативне життя формувало в селянському середовищі нові якості, передусім – розуміння персональної відповідальності за результати своєї господарської роботи, а також здатність до вирішення власних проблем на засадах колективної самодіяльності.

Специфіка участі селян у проведенні загальних зборів кооперативних товариств та виконання ними обов'язків як членів кооперативних організацій відображала рівень розуміння сільськими мешканцями своїх господарських потреб та механізмів їх задоволення за допомогою кооперативу, наполегливість і цілеспрямованість в опануванні інструментарієм кооперативної співпраці заради захисту власних соціально-економічних інтересів. Дещо інший характер мала участь у подіях, що стосувалися кооперативного руху як такого. Це, зокрема, відбувалося, коли селянам доводилося працювати на кооперативних з'їздах. Саме тут з'являлося усвідомлення причетності до загальнонародного громадського руху за розвиток кооперації, уявлення про місце і роль у ньому того осередку кооперативного життя, інтереси

якого представляв на форумі простий хлібороб. Характерною ознакою кооперативних з'їздів різних рівнів: повітових, губернських, крайових і навіть загальноімперських – була значна частка серед делегатів селян. Зокрема, на першому з'їзді представників кредитних товариств Харківщини, який відбувся в лютому 1909 року, близько половини учасників становили прості хлібороби [1293, 25]. Із 150 делегатів з'їзду споживчої кооперації Подільської губернії, що проходив у серпні 1906 року, більше 60 були селянами [1294, 10]. Селяни могли становити і переважну частину учасників кооперативних форумів. У 1913 році на з'їзді кредитної кооперації Волинської губернії 2/3 від 400 делегатів за колоритним описом журналу „Маяк” „з типовими селянськими кудлатими головами, у свитках – так і видно, що вони одірвані зараз од хазяйства та роботи” [1295, 11].

Незважаючи на те, що делегатами обиралися хлібороби, які належали до активістів кооперативної справи, як правило керівники кооперативів, члени ради або правління, рахівники тощо – поведінка їх на кооперативних форумах далеко не завжди відзначалась високою дієвістю. Незнайомі населені пункти, де відбувалися з'їзди, велика кількість незнайомих людей, часто належних до вищих прошарків суспільства, переважно російська мова спілкування – все це сковувало ініціативу сільських кооператорів. На таких заходах селянам було важко зорієнтуватися, розглядати самого себе як рівного з іншими, відчувати господарем ситуації.

Очевидно типові риси поведінки селян передав у 1911 році, на своїх сторінках журнал „Рілля”, який писав, що на з'їзді кредитної кооперації Київської губернії „можна бачити простих хліборобів, здебільшого з таким виглядом, наче б то їх тільки що зняли з оранки ... Вони пильно прислухаються до балачок на зборах і велика шкода тільки в тім, що сідали вони десь ззаді, куди й голос не всякий долітає, а під час перерви, тоді як інші депутати тільки й починають жити, жваво обговорювати справу, суперечити один одному, – селяни-кооператори йшли в розбрід, мало змовлялися і почували себе дуже одірваними і од справи і од цих людей. Тут все кидається кожному у вічі: і малий розвиток цих товаришів і їхня незвичка братися до гуртового порядкування та обговорення діла, і якийсь страх перед панськими думками та намірами” [1296, 382-383].

Слід зазначити, що скованість у поведженні зовсім не свідчила про некомпетентність селян у питаннях, що розглядалися на з'їзді. Скоріше навпаки. Про вже згаданий з'їзд кредитної кооперації Київщини очевидець зазначав: „Мені доводилося балакати з багатьма товаришами-селянами і упевнитись, що вони, здебільшого, вірно дивилися на роботу, мають свої погляди на всякі новини в товариському ділі і знають, що саме потрібно товариствам, щоб вони добре розвивались” [1296, 383]. Однак, невпевненість у собі, відсутність досвіду роботи на подібних заходах не дозволяли селянам включатися в обговорення і відстоювати свої позиції. Журнал „Хлібороб”, аналізуючи події на з'їзді представників кредитних товариств Харківської губернії, писав про поведінку селян: „Іноді відчувалося, що наші товариші з місць хотіли б підтвердити яку-небудь думку і утримуються, хотіли б заперечити і мовчать” [1297, 26].

Глибоке розуміння селянами практичних кооперативних проблем села очевидно не могло не стати основою їх великих потенційних можливостей роботи у широкому кооперативному середовищі. З часом на з'їздах представників кооперативів розпочинала утверджуватися активна розкута поведінка хліборобів. Один із представників з'їзду кредитних кооперативних товариств на Київщини, що відбувся в червні 1907 року, писав: „Не позбавленим зацікавлення уявляється той факт, що представники-селяни спочатку засідань соромилися виступати на кафедрі, але потім також брали жваву участь у дебатах” [1155, 105].

Щоправда, процес активізації селянської ініціативності зазвичай відбувався повільно, набираючи сили по мірі набуття досвіду участі хліборобів у кооперативних форумах. Журнал „Рілля” в 1912 році, аналізуючи події на черговому з'їзді представників кооперативних товариств, які входили до Київського союзу установ дрібного кредиту, зазначав: „... з кожним з'їздом помічається зміна в думках і словах селянських кооператорів, видно, що вони просвіщаються, входять ... у курс діла товариського. Все ближче присуваються наїзджі, селянські кооператори до столу, де засідають голови та ватажки, все частіш і виразніше висловлюють думки про свої потреби” [1298, 402]. На першому з'їзді кооперативних товариств Волині в 1911 році „виступали одні спеціалісти та інструкторі, а селяни тільки

слухали”. Але вже на другому з’їзді у 1913 році – „багато й селян заохотилися розказувати про свої потреби та невдачі товариські”, – констатував очевидець [1299, 440]. При цьому, за даними журналу „Маяк”, „селян виступало далеко більше, як інтелігентних ватажків волинської кооперації” [1295, 11].

Робота селян на кооперативних форумах в цілому відзначалася конструктивністю, компетентністю і принциповістю, хоч давалося це їм ціною надзвичайного морально-психологічного напруження. З великими складнощами хліборобам доводилося долати мовну проблему. Адже вживання як російської, так і української мови однаково викликало величезний дискомфорт і скованість у поведінці і висловленні думок. Російської мови селяни як слід не знали, а українську їм боязно було вживати [Див: 1295 та ін.]. Крім цього, виникало чимало проблем з формулюваннями селянами своїх думок та й із належним розумінням того, що відбувалося на кооперативних форумах. Зокрема на Другому Всеросійському кооперативному з’їзді селянин Проша з Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії стосовно ідеї професора О.М.Анциферова про необхідність створення кооперативного інституту із здивуванням і, як йому здавалося, неабиякою логікою говорив: „Треба вища освіта кажуть тут. А у нас і нижчої нема ... Треба це усунути, раніше щоб було нижче, а потім вище”. А селянин з Чернігівщини з цього приводу відверто зазначав: „Доповідь професора теоретична ... Це добра справа, але це дах, а не підвалини для нашої народної маси. Селяни не дадуть туди своїх копійок” [Цит. за: 1300, 134-135]. Не відмовляючи хліборобам-кооператорам у раціональному і по-своєму справедливому підході до проблеми, слід констатувати, що широти розуміння кооперативної справи їм явно бракувало.

Між тим, на певному рівні ціною значних інтелектуальних та моральних зусиль селянам вдавалось успішно освоювати з’їздову діяльність. Один із дописувачів журналу „Хроника учреждений мелкого кредита” досить виразно доносить до нас характер селянських доповідей: „... думка нерідко висловлюється досить важко, часто виключно образами, але слів вживається не більше, ніж треба для вираження думки” [1155, 105].

Помітним явищем на кооперативних форумах була не тільки активність селян у висвітленні свого бачення кооперативних проблем, а й висока дієвість у обстоюванні своєї позиції, боротьбі за прийняття рішень, які вони пропонували. У 1914 році К.А.Мацієвич зазначав: „... наша сільська товариська справа вже розпочала створення звички публічно висловлювати свої думки і захищати їх” [1301]. Це, зокрема, добре прослідковувалося на вже згаданому з’їзді уповноважених Київського союзу установ дрібного кредиту, де, за повідомленням журналу „Рілля”, у разі прояву неконструктивної поведінки того чи іншого делегата „справжні кооператори-селяни ... йому таку дають прочуханку, що він уже сяде й більш не рипається” [1298, 402].

Отже, необхідно констатувати здатність селянства до оволодіння вирішенням масштабних проблем розвитку кооперації, пов’язаних із механізмами функціонування кооперативної мережі на території певного регіону, виробленням системи координації різних кооперативних організацій та загальних принципів їх роботи. Попри усю складність процесу опанування з’їздовою діяльністю, слід відзначити його досить стрімкий характер, який був відображенням не лише суто кооперативних аспектів селянського життя, а й тенденції до модернізації селянської верстви, піднесення її соціальної активності і самоорганізації, пробудження творчості у вирішенні проблем, що постали внаслідок значних соціально-економічних і політичних зрушень другої половини XIX – початку XX ст., – проявом, власне, докорінних соціальних змін селянської маси. Не випадково тогочасна сільськогосподарська преса констатувала оформлення в селянському середовищі прошарку так званих „нових хліборобів” – типу сільських мешканців готових сміливо йти на новації у своєму соціально-господарському облаштуванні: використовувати новітні форми організації економічної діяльності, застосовувати останні досягнення сільськогосподарської техніки і технології, сучасні на той час зоо- і агротехнічні методи господарювання. Очевидно, саме ця категорія селянства у кооперативному русі і становила активний елемент здатний до самостійної творчої роботи.

6.4. Ставлення до кооперативних діячів.

Селяни на керівних посадах кооперативних організацій

Успішність діяльності кооперативних товариства значною мірою визначалася характером взаєностосунків їх членів та керівників. Самою природою кооперації, як самодіяльної організації, зумовлювалась безпосередня взаємозалежність між рядовими учасниками та лідерами, в основі якої лежали принципи колегіальності, самоуправління та виборності керівних органів. Проте, демократичні засади самі по собі не гарантували гармонійності відносин між різними категоріями кооперованого населення, які формувалися під впливом факторів часто не пов'язаних з кооперативним життям. Набуття досвіду співпраці селян-пайовиків зі своїми керівниками було складним процесом, у якому відігравали роль не лише організаційні аспекти діяльності кооперації, а й соціокультурні, морально-психологічні, очевидно і ментальні характеристики селянської верстви.

Ставлення до того чи іншого кооперативного діяча, значною мірою, визначалося його місцем у загальній суспільній ієрархії. Так, належність кооператора до панівної верстви зумовлювало й характерне для селян відношення до нього, а зрештою, і до всього чим він займався у галузі кооперації. Добре ілюструє бачення простими хліборобами такої категорії кооперативних керівників один із сучасників, що спостерігав у квітні 1911 року за ходом роботи з'їзду кредитної кооперації Київської губернії. „Бачив, – писав він, – з яким презирством слухали ці члени (селяни – І.Ф.) ... панів-кооператорів ” [1296, 383]. При цьому слід зазначити, що під категорію „панів-кооператорів” підпадали у свідомості селян як „оглядне панство в дуже блискучому й не кооперативному вбрані” та „чиновники-кооператори” – представники поміщицького класу та бюрократії [Див.: 1296, 382; 1110], так і сільська інтелігенція. Скованість у думках і діях у присутності таких „панів”, страх і прихована заздрість до їх матеріального становища, намагання не наближатися до них, не кажучи вже про вільне спілкування – явища, які супроводжували селян у процесі кооперативного життя.

Таке ставлення до кооперативних діячів із числа соціальної еліти часто обумовлювало апатію селян до кооперативної справи, бо вона, так би мовити, „держиться тільки панамі” [Див.: 1268, 614] та, водночас, суто споживацьке ставлення до їх роботи, якщо остання мала позитивні наслідки. За умов плідної діяльності „панів-кооператорів” хлібороби-гречкосії могли дозволити собі зовсім не цікавитися справами свого кооперативу, оскільки були впевнені, що і без них все вдіється. Наприклад, у селі Стадниця Вінницького повіту на Поділлі, за словами часопису „Світова зірниця”, „побачили пайщики, що їх крамниця в добрих руках і здали все на вчителя” [1267].

Між тим, селяни часто виявляли і здатність високо оцінити плідну кооперативну роботу „панів”. Зокрема, у 1911 році загальні збори Старо-Сенжарського товариства Полтавського повіту з нагоди переведення дільничого агронома В.М.Бреславця з Полтави на посаду губернського агронома в Орловську губернію звернулися до нього з листом, в якому зокрема говорилося: „З тяжким жалем прощаємось з Вами. Ви були душою нашого товариства... Спасибі Вам! Не забувайте нас, не забувайте тих, що вірили Вам і пам'ять про Вас, про Вашу щирю працю, захирають на завше. І ви і ми вибрались тепер на шлях кооперації, на шлях спільної праці для загального добра. Нехай же ми ніколи не розходимось на тім шляху” [1302].

Не зайвим буде навести ще один випадок з кооперативного життя насичений безмежною довірою і повагою селян до своїх кооперативних наставників. У лютому 1910 року до села Парипси Сквирського повіту Київської губернії прибув інструктор Київського союзу споживчих товариств. Кооперовані селяни, за словами місцевого жителя Петра, „Зраділи йому, наче діти, що давно батька не бачили” [1150, 14].

Слід звернути увагу, що наведені приклади стосуються діяльності пересічних інтелігентів, які за короткий термін зуміли здобути серед селян такий авторитет. Отже, при вмілому поводженні з хліборобами і наполегливості у роботі інтелігент-кооператор мав великі можливості бути зрозумілим народу і користуватися його безмежною довірою. А за умов надзвичайної самовіддачі у кооперативній діяльності

визнання могло набути широких масштабів. Адже такі імена, як Василь Доманицький, Микола Левитський, Олександр Черненко, Йосип Юркевич, були відомі селянам цілих повітів та губерній.

Помітним компонентом масової свідомості селянства було уявлення, що керівники сільських кооперативних товариств (незалежно від їхнього соціального походження – інтелігенти чи селяни, тощо) на своїх посадах обов'язково матеріально збагачуються. Причини такого явища очевидно криються в глибинах ментальності українських хліборобів, судити про його природу дуже складно. Проте, окремі епізоди селянського кооперативного життя дають можливість, хоч до певної міри, наблизитися до розуміння цього атрибуту селянської кооперації.

Не другорядною причиною формування уявлення про користоловство кооперативного керівництва була нетрадиційність кооперації, як форми господарювання, і пов'язана з нею підозрілість до всього нового. Оскільки кооперативні справи стосувалися матеріального життя, то, мабуть, це і викликало думку про шахрайство кооперативних діячів. Об'єктивні труднощі налагодження ефективної роботи кооперативів, невдоволення селян їхньою господарською результативністю якнайкраще підживлювали такий погляд. У селі Вовчок на Поділлі селяни, розчаровані відсутністю дивідендів від участі в споживчому товаристві, говорили про його керівників: „Ет! придумали якусь тобі крамницю, щоб чужими грішми наживатись” – і по селу поповзли чутки, що один із членів правління на громадські гроші купив собі штани [1251, 10].

Успішна економічна робота кооперативу також створювала підозру в шахрайстві, оскільки за таких умов керівникам, на думку селян, було чим пожитися. При цьому аргументи доведення правоти такої логіки могли мати зрозумілий зміст хіба тільки для самих селян. Пайовики споживчого товариства села Бабинці Київського повіту так пояснювали чому вони вважали голову свого кооперативу, який зробив з нього потужну господарську організацію, зловмисником: „Наш голова – шахрай: ми бачили, що він в бюро пив чай і з членами розмовляв в окремій кімнаті” [1150, 15]. Очевидно таких ознак соціальної дистанції з кооперативним керівником, як „пив чай”, „розмовляв в окремій кімнаті”, для

хліборобів було достатньо для оголошення його недоброзичливцем. З огляду на проблему соціальної нетерпимості заслуговує на увагу випадок, що трапився в Новоставецькому кредитному товаристві на Волині. Керівники цього товариства, незважаючи на їх добросовісність і стабільне фінансове становище кооперативу, були селянами переобрані з наступної причини: „щоб не задавалися” [1303].

Мабуть, не останню роль у формуванні недоброзичливого ставлення до кооперативних діячів відіграло й користолюбство самих селян. Справжні подвижники кооперативної справи часто очолювали кооперативи не вимагаючи заробітної плати. Така ситуація була часто незрозумілою для селян, які могли знайти пояснення їй тільки у тому, що посада члена правління, на їх думку, дає можливість привласнювати доходи кооперативного товариства. Відчуваючи таку логіку селян, кооперативне керівництво могло порушити питання про призначення собі зарплати тільки для того, щоб позбутися підозри у незаслуженому матеріальному збагаченні. „Хоч по 10 крб. у рік, а хай товариство платить, – говорив один із сільських кооперативних діячів, – аби ніхто не закидав тобі, що йдеш на одбутки в правління дурно, бо там ... якісь є заробітки” [1304, 246].

Звичайно, що причиною недовіри до керівництва кооперативів могли бути справжні зловживання. Особливо це проявлялося, коли до складу правлінь кооперативних товариств потрапляли представники крамарсько-лихварського середовища або ж провід опинявся під контролем групи родичів і у роботі починала панувати клановість. Однак, як свідчать джерельні матеріали, недовіра до кооперативних діячів часто зумовлювалась саме соціально-психологічними особливостями селянської маси, які не давали їй можливість об'єктивно оцінювати роботу своїх керівників і бути справедливими до них. Напевно, ставлення до керівників кооперативних установ визначалося на основі досвіду відносин із сільською адміністрацією, де, як відомо, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. зловживання владою в особистих цілях носило масовий характер. Можливо, що уявлення про поведінку місцевого начальства активно використовувались в оцінці кооперативних діячів, які в очах хліборобів також походили на „начальство”.

Одним із наслідків упередженого ставлення до кооперативного керівництва було постійне бажання його переобрати. Аргументом щодо такого підходу служив погляд про те, що необхідно й іншим дати збагатитися на високих посадах. „Годі вже старим: піджилися і буде”, – досить типовий вираз нерозважливих селян-кооператорів [1304, 245]. У селі Мордва на Київщині пайовики споживчого товариства казали: „Давайте змінимо правління. Поставимо других, бо ці вже нажилися з лавки” [1305]. Члени кооперативу села Рудницьке Переяславського повіту Полтавської губернії бажали переобрати керівництво, бо воно вже оволоділо справою та ще й велику зарплату отримує, а значить – „щоб не було гріха, – казали селяни, – треба щоб усі знали як у обчества діло ведеться і через те треба старих членів-управителів скинуть і поставити новичків” [1306, 15].

Слід зазначити, що наслідки дій спровокованих такою логікою ніколи не давали позитивних результатів. Необґрунтовані зміни в складі керівництва, непевність членів правління в стабільності свого перебування на посаді, недовіра до них з боку членів кооперативів могли стати причиною занепаду кооперативних товариств. Зокрема, повчальною є історія вже згаданого споживчого товариства села Мордва на Київщині. Цей кооператив мав добру репутацію серед населення своєю торговельною роботою, обороти його з року в рік зростали. Здавалося, що авторитету членів правління ніщо не загрожувало. Однак, стабільний організаційно-господарський розвиток товариства привів селян до думки: керівництво „вже нажилося з лавки”. У результаті перевиборів правління провід у кооперативі отримали ті, хто „справді думали, що з лавки нажитися можна”. Заходами новобраних керівників споживче товариство села Мордва швидко збанкрутіло і в 1911 році припинило своє існування [1305].

Іншим наслідком вигаданого шахрайства кооперативних діячів було небажання призначати їм заробітну плату. Журнал „Муравейник” у 1916 році зазначав, що на загальних зборах товариств „Призначення жалування викликає завжди більше всього крику і шуму” [1307, 86]. Процес переконання українських хліборобів-гречкосіїв у тому, що керівники кооперативних товариств за свою роботу повинні отримувати грошову винагороду, часто наштовхувався на відверте небажання навіть

замислюватися над цією проблемою. Журнал „Хлібороб” у 1915 році вказував, що кооперовані селяни “думають, що керівники товариств ніякої праці не виконують і тому гроші отримують марно” [1308]. Дослідник ментальності українського селянства Ю.П.Присяжнюк констатує наявність „історично сформованої соціально-психологічної сліпоти селянського загалу щодо інтелектуальної праці”, внаслідок чого хліборобам було дуже важко сприймати розумову та управлінську, організаційну діяльність як форму трудових зусиль, за які необхідно давати заробітну плату [1309, 68-69]. Думки про неабияке матеріальне збагачення кооперативного керівництва формували в селянському середовищі атмосферу, де ідея про їх матеріальне заохочення взагалі, з точки зору хлібороба, могла здаватись абсурдною або ж відверто зловмисною.

Не було нічого дивного в тому, що заробітна плата виборному керівництву та співробітника кооперативу, якщо і призначалась, то з врахуванням їх дій з привласнення громадських грошей. Зокрема, у споживчому товаристві села Мизинівка Київської губернії заробітна плата члена правління становила всього 10 руб. на рік, однак більшість пайовиків за словами очевидця: „... не може собі уявити, що можна бути членом правління та не наживатися за щот товариства”. Сума розміром 10 руб. нікого у товаристві, звичайно, не спокушала, але бажаючих потрапити до складу правління, щоб збагатитися, було багато. Зокрема, 7 січня 1910 року на загальних зборах селяни хором репетували: „Всіх змінить!” [1310, 11].

Практика кооперативного життя невблаганно вимагала від українських селян-гречкосіїв нових уявлень про значення і характер роботи кооператорів-керівників. Інтенсивний розвиток і поширення селянської кооперації швидко вносив корекцію у специфіку ставлення кооперованих хліборобів до своїх ватажків. З плином часу у свідомості хліборобів знайшло місце уявлення про нову, цілком категорію людей – кооперативних діячів, що характеризувалися цілком певними ознаками.

Поряд із цілковитою байдужістю або підозрілим ставленням до кооперативного керівництва, зустрічалися випадки й уважного відношення до його праці. На початку 1912 року загальні збори Весело-Тернівського кредитного товариства на Катеринославщині висловили подяку голові ради кооперативу В.А.Чуриковичу, якій

відмовився від заробітної плати і виконував свої обов'язки на громадських засадах [1311]. Наведений факт тим цінний, що свідчить про можливість такої оцінки селянами кооператора-керівника, з точки зору якої його робота, по-перше, заслуговує належної матеріальної винагороди, а по-друге, щирої вдячності на моральному рівні і не може бути предметом недовіри, хоч і виконується безоплатно.

Вироблення правильного розуміння діяльності керівних органів кооперативів відбувалося під впливом різних факторів. Зокрема, у споживчому товаристві села Тарасівки на Поділлі ставлення до членів правління змінилося внаслідок роз'яснювальної роботи інструктора Вінницького кооперативного союзу П.Северинчука, після якої загальні збори прийняли рішення: „Назначити правленню 60 крб. жалування, а ревізійній комісії по рублю на члена за кожну ревізію ...” [1251, 10]. Пайовики Юрченківського споживчого товариства на Харківщині запровадили оплату праці правлінню внаслідок самостійного висновку про те, що праця у кооперативі на постійній основі відриває керівника від роботи у власному господарстві і тому буде справедливим призначити йому зарплату [1312].

Не останню роль у формуванні ставлення селян до управлінської роботи в кооперативі очевидно відіграла й позиція самих кооперативних працівників. Діяльність на керівних посадах вимагала багато часу і енергії, її було важко поєднувати з роботою у власному господарстві чи в інших установах. Керівники-кооператори за певних умов інколи відверто ставили питання про належну грошову винагороду за працю. Так, у 1910 році правління Дунаївського кредитного товариства Ушицького повіту на Поділлі за підтримки інспектора дрібного кредиту відмовилося працювати за 75 коп. і стало вимагати за роботу на одному засіданні 1 руб. Загальні збори були вимушені погодитися зі своїми керівниками [1271].

Звичайно, що далеко не завжди вимоги керівництва щодо грошової винагороди задовольнялися. Процес усвідомлення селянами значення управлінської праці йшов складно і досить часто ніякі аргументи не могли їх змусити поступитися розмірами своїх дивідендів на користь доходів кооперативних діячів. Зокрема, у Славгородському кредитному товаристві на Харківщині загальні збори відхилили пропозицію збільшити зарплату правлінню і рахівнику, незважаючи на значне

збільшення обсягів роботи керівного органу. Водночас, селяни не посоромилися поставити питання про оплату відвідування ними зборів [1313].

Уявне матеріальне збагачення керівників кооперативних товариств, тенденції до безпідставних змін у складі правління та інших органів кооперативів, загальне нерозуміння характеру їх діяльності – ключові проблеми у взаємовідносинах селян зі своїм кооперативним проводом, які значною мірою визначали ефективність діяльності кооперації. Вони були викликані як відсутністю належного рівня кооперативної свідомості, досвіду і навичок роботи на кооперативних засадах, так і екстраполюванням на нову форму організації господарського життя давно випробуваних цінностей та норм поведіння. Подолання проблем, пов'язаних із взаємодією кооперованих селян зі своїми керівниками, проходило досить стрімко, як власне й поширення самої селянської кооперації.

Найвищим проявом кооперативної активності і, взагалі, соціального зростання було оволодіння селянами навичками роботи на керівних посадах кооперативних товариств. Джерельні матеріали фіксують наявність двох течій серед хліборобів щодо власної участі в діяльності керівних органів. З одного боку, частина селян вважала управління кооперативами справою „панською” і міркувала, за даними журналу „Рілля”, таким чином: „Мені це не личить – іти в раду товариства. В мене й хазяйство вдома, і клопоту свого багато, та й по писаному читаю не бозна як. Давай краще виберем учителя чи попа, чи звершала. Цим і книжку в руки” [Цит. за: 1173, 118]. З іншого боку, в селянському середовищі побутувала й думка про те, що не слід довіряти інтелігенції керівництво, бо як казав один із дописувачів журналу „Хлібороб” С.Іва: „Інтелігенція повинна тільки допомагати селянам в їх праці, бути порадником тоді, коли селяни чого не знають”, тому „Бажано ... мати в раді як можна більше селян, бо вони все ж краще знають, що їм треба” [1314, 59]. На з'їзді кооперативних організацій Катеринославщини селянин А.М.Проша, звертаючись до кооператорів-інтелігентів, зазначав: “Ви не можете бути на чолі, а будемо керівниками ми, селяни, тому що ми близькі до самих себе, ми люди свої!” [Цит. за: 1315, 94]. Про серйозність таких підходів свідчать події в Славгородському сільськогосподарському товаристві на Харківщині, де весною 1911 року при обранні

завідуючого складом була відхилена кандидатура місцевого вчителя, який мав репутацію добропорядної людини, а головне – досвідченого кооперативного діяча. Замість учителя хлібороби призначили на посаду „простого селянина, котрий і ідеї кооперативної не розуміє як слід”. Останній, до речі, сам за себе не посоромився проголосувати [1316].

Діяльність селян на керівних посадах кооперативів була далеко непоодиноким явищем. Журнал „Хлібороб” у 1912 році, аналізуючи становище кооперації в Київському повіті, зазначав: „Керманичами по кооперативах здебільшого самі селяни” [1240]. За неповними даними, на 1913 рік 69% членів рад сільськогосподарських громад Чернігівської губернії становили селяни [172, 30-31]. У Полтавському повіті, за неповними даними, 14 кооперативів цього ж виду на 1909 рік очолювали „селяни” і „козаки”, представники інтелігентських прошарків дещо менше – 10. У Прилукському повіті також на Полтавщині керівниками 16 кооперативних товариств із 21-го існуючого були прості хлібороби [Підраховано за: 469, 44-52 зв., 144-146 зв.]. Із 68 кредитних кооперативів Волинської губернії 44 очолювали селяни [1317, Отдел I, 81]. У п’яти повітах Подільської губернії на 1909 рік, за даними жандармерії, споживчими товариствами керували „у більшості випадків селяни”, кредитними – також „селяни” [470, 59-61]. Зокрема, із 82 кооперативів (за станом на 1913-1914 роки) Ново-Ушицького повіту 56 очолювалися „грамотними” хліборобами [1139, 124-131].

Прикладом кооперативу з селянським складом керівних органів може служити кредитне товариство містечка Корсунь на Київщині. Незважаючи на те, що характер населеного пункту наближався до міського, з 1909-го по 1916 рік серед членів правління і ради кооперативу фігурував тільки один міщанин, та й той не кожного року. Решта членів керівних органів – особи селянського стану різних статків, з земельною власністю від 0,5 дес. до 6,5 дес. і загальною вартістю майна від 2-3 сотень рублів до декількох тисяч. Щоправда не всі вони присвячували себе одному лише сільському господарству. Однак частка тих, хто займався виключно хліборобством завжди була найбільшою [1318, 6-17].

Мотивація до оволодіння управлінням кооперативами могла бути різною. Зокрема, велику роль відіграло уявлення про можливість матеріального збагачення на керівних посадах. Крім цього, не слід недооцінювати й суто кар'єристські мотиви у поведінці простих українських хліборобів. Мешканець села Лебединці Бердичівського повіту про створення його односельчанами кооперативу зазначав: „Кожний думав про свої власні інтереси ... Один хотів бути прикажчиком, другий – найняти свою хату під крамницю, а третій – за начальство” [1319]. Селянин Іван Коваленко із Малої Смілянки на Київщині говорив, що його односельці „хочуть бути в правлінні тільки із-за гонористості або особистої наживи” [1320, 12].

Обрання селян на вищі посади, будь-то заради позбавлення зайвої опіки інтелігенції, матеріального збагачення чи задоволення владних амбіцій, об'єктивно не могло позитивно позначитися на становищі кооперативних товариств. Гонористість та користоловство не могли компенсувати здатність до організаційної та громадської роботи, знання методів кооперативної діяльності та відчуття відповідальності перед людьми. До керівних органів часто потрапляли напівписьменні, соціально пасивні, насичені прагненням до задоволення суто матеріальних інтересів особи, що в кращому випадку призводило до порушення злагодженої діяльності керівників селянських кооперативів. У вже згаданому Мало-Смілянському кооперативному товаристві на Київщині члени правління, які за словами очевидця „не розуміють кооперації”, здогадались призначити собі заробітну плату – 9 руб. на місяць, але, в той же час, правління „робить нічого не хоче: об'явить, наприклад, загальні збори – само ж на збори не з'являється ...” [1320, 12]. Досить поширеним явищем серед селян-керівників було намагання перекласти всю роботу на інтелігенцію або очікувати від неї доручень на виконання другорядних „чорнових” функцій [1321, 166]. Відсутність уявлення про зміст статуту кооперативу і свої обов'язки, безініціативність – також досить типові ознаки селянської частини керівництва сільських кооперативних товариств початку ХХ ст. [1322]. Наприклад, у Карповецькому ощадно-позичковому товаристві на Проскурівщині „Перевірочна рада, – за словами інспектора дрібного кредиту, – за малограмотністю ставиться до своїх обов'язків байдуже” [1323, 22].

Добре ілюструють діяльність в органах управління випадкових осіб події в Яранському кредитному товаристві. Один із членів правління товариства Іван Швець був людиною добропорядною і дисциплінованою: на роботу приходив раніше за всіх, належним чином відвідував всілякі збори і наради. Однак, реальна його діяльність у кооперативі зводилася лише до наведення загального порядку в конторі, іноді – займався інформуванням членів про проведення відповідних заходів. Інших доручень йому намагалися не давати, оскільки Іван Швець був неписьменним. Тільки після обрання до правління сини трохи навчили його читати і розписуватися. Але цього виявилось не досить і спроби Івана Швеця безпосередньо займатися проведенням фінансових операцій кожний раз на тривалий час паралізували роботу кредитного кооперативу [1324].

Випадкові люди, як правило, намагалися за всяку ціну втриматися в складі керівництва. Нестримні владні амбіції селян були далеко не екзотичним явищем кооперативного життя і призводили до дезорганізації роботи кооперативів. Зокрема, так сталося із Михайлівським споживчим товариством на Поділлі. Кооператив був створений у вересні 1909 року і проіснував тільки до 1911-го. Причиною цього, за словами сучасника, було те, що „Всякий в’їдав на членів правління, бо всякий хотів сам бути в правленні”. За півтора року існування товариства в його керівних органах побувало більше 40 осіб. Нестабільність у складі керівництва призвела до організаційної неупорядкованості і припинення діяльності кооперативу [1325, 10].

Особливу пристрасть до посадового становища демонструвала поведінка селянина Антона Зубченка із села Арнаутівки на Херсонщині. У 1910 році завершився термін його перебування на посаді голови кредитного товариства і загальні збори кооперативу обрали нового керівника – селянина Лупашевського. Однак, Антон Зубченко зумів у протокол голосування замість прізвища новообраного голови вписати своє. Незважаючи на обурення селян, які заявляли, що не його вони обирали головою, Зубченко не здавав владні повноваження і продовжував керувати товариством [1326].

Одним із наслідків стремління до матеріального збагачення та влади була поява сімейно-кланового характеру управління кооперативами. Наприклад, у споживчому

товаристві села Міцовка на Поділлі всі справи прибрала до своїх рук група родичів, що дуже негативно позначилося на його господарському становищі [1327, 14]. У селі Малі Крушлинці також на Поділлі голова споживчого товариства змусив усіх пайовиків не втручатися в організацію його роботи і став господарювати в ньому лише із своєю дружиною, перетворивши кооператив у приватну крамницю. Щоправда, з часом селяни спромogliся усунути цю сім'ю від керівництва [1328].

Проте, не лише зазначеним вичерпується проблема здатності українських хліборобів-гречкосіїв до управлінської роботи в кооперації. Слідуючи за історичною правдою необхідно визнати, що успішна, продуктивна діяльність селян на чолі кооперативних установ також була досить помітним явищем. Зокрема, це фіксують звіти інструкторів Відділу дрібного господарства Подільського сільськогосподарського товариства. Так, станом на 1909 рік у споживчому кооперативі в селі Харпачки, за свідченням інструктора, „Члени правління самі селяни, ведуть діло осторожно і дружно, і щоти у них акуратні. Взагалі, видно чесну, корисну і розумну працю членів правління” [1329, 12]. У споживчому товаристві в селі Коси робота „ведеться гарно і хоч в правленні є лише самі селяни”. У кооперативі села Малешківська Лука „В правленні є самі селяни, але дають собі якомсь раду і розвивають помалу своє діло”, – вказував інструктор [1330]. А от Іванківським споживчим товариством хлібороби управляли усім колективом – без керівників – 27 осіб. За свідченням інструктора: „Нема ні правління, ні ревізійної комісії. Всі пайщики правлять разом”. Між тим, господарський стан цього кооперативу був далекий від незадовільного. Торговельна робота йшла добре, товариство спромоглося купити собі приміщення за 495 руб. Щоправда, дуже занедбали селяни діловодство і багато товарів було продано в борг [1331, 11].

Кооперативи, очолювані селянами, зустрічались й в інших регіонах. За повідомленням журналу „Хлібороб”, у споживчих товариствах Київської губернії „Вся справа ведеться самими селянами. Вони і члени правління, і скарбники, і заготівельники” [1332, 12]. Земський інструктор з питань кооперації Т.Добрянський (очевидно на Київщині) зазначав, що на території його діяльності успішно

працювало багато кооперативних товариств і „Справа велась у них, – як він вказував, – правліннями чисто селянського складу” [1333, 10].

Прикладом успішної діяльності селян-керівників на Київщині може служити становище споживчого кооперативу в селі Загальцях. Очолюване селянами, за станом на 1910 рік товариство мало товарів на 3 тис. руб., щоденний оборот крамниці складав 70-100 руб., товари в борг нікому не відпускалися. Керівники були, очевидно, досить добре обізнані з проблемами кооперативного руху в країні, про що свідчить співробітництво Загальського кооперативу з Київським союзом споживчих товариств, яке не могло б існувати без широкого уявлення про навколишнє кооперативне життя [Див.: 1334, 11].

На Катеринославщині в селі Царекостянтинівці на високому рівні виконував обов'язки голови правління споживчого товариства селянин Трохим Безпалій. За словами односельчанина, був він „чоловік з освітою і з людським поглядом на своїх односельчан”. Місцева крамарсько-лихварська верхівка з метою знищення кооперативу намагалася різними способами вплинути на нього, щоб відмовився він від кооперативної справи. Однак, Трохим Безпалій не піддався тиску ворогів кооперації і відмінно поставив роботу споживчого товариства. Дуже швидко місцеві хлібороби перестали користуватися послугами приватної торгівлі, бо в кооперативній крамниці товари були кращої якості і нікого не обманювали при визначенні їх ваги [1335].

Справжні кооперативні діячі із селянського середовища – це був особливий соціальний тип сільських мешканців, якого сковували межі традиційних форм існування хліборобського загалу, який не бажав миритися із негараздами свого існування, прагнув до модернізації життєвого простору і, в той же час, відзначався високими моральними якостями. Такі люди часто виконували обов'язки керівника на громадських засадах, наживали цим зайвих проблем, однак виявляли надзвичайну сумлінність і старанність у роботі. Наприклад, до правління споживчого товариства в селі Велика Дівиця на Полтавщині входили одні лише селяни і, незважаючи на те, що зарплати вони не отримували, „кожний з вибраних, – за словами очевидця, – робив усе, що було в його силі, знаючи, що з того буде

загальна користь” [1336, 13]. Член правління споживчого товариства в селі Іванківці Олешинські на Поділлі селянин Андрій Площинський так пояснював мотиви своєї кооперативної діяльності: „... я багато лишнього часу марную коло тої крамниці, а що ти зробиш? Хотіло б ся вивести наше товариство на славу, щоб з нас наші вороги не сміялись” [1337, 11]. Очевидно, для цієї категорії селян було характерним посилене відчуття соціальної справедливості і гідності, які не давали їм поступатися труднощам. Нерозуміння і упередженість односельчан, злобливе ставлення місцевої адміністрації та конкурентів-крамарів – далеко не повний перелік повсякденних проблем, що супроводжували кооперативну роботу селян-керівників. До вказаних негараздів, зазвичай, приєднувалися ще й конфлікти в сім’ї та занепад власного господарства. Журнал „Наше дело” в 1910 році зазначав: „Майже скрізь головними і самими переконаними ворогами кооперації виявляються дружини кооператорів. Воно і зрозуміло. Громадська, майже завжди дармова робота ... кооператора відгукується недоглядом у господарстві ...” [1338].

Кооперативний рух відбирав до лав своїх лідерів морально витривалих і соціально-психологічно сильних людей, для яких кооперативна свідомість стала частиною їхньої душі, а сама робота в кооперації – справою всього життя. Журнал „Хлібороб” у 1909 році, характеризуючи селян Київщини, які очолювали кооперативні товариства, писав: „... із середовища селянства з’явилися вірні кооператори, які віддають справі кооперації весь свій час і всі свої здібності” [1332, 12]. Характеристика селянина-кооператора з Чернігівщини, наведена в журналі „Рілля”, очевидно добре передає типові морально-психологічні риси селянського кооперативного діяча: „На його обличчі був і сум, ... і рішучість вести своє діло до кращого кінця. Видно було, що чоловік щиро береться до праці, що він бачить і знає до чого він йде і своєю волею не піддається лихові” [1339, 183].

Але, крім непохитної віри в кооперативну ідею і самовідданості в роботі, цій категорії хліборобів були притаманні ще й відмінні ділові якості, що дозволяли їй орієнтуватися не лише в справах свого кооперативу, а й вирішувати складні питання кооперативного руху в своїй окрузі, виробляти загальні принципи і методи громадсько-кооперативної діяльності як такої. Дописувач журналу „Хлібороб”

С.Вірченко писав про селян-кооператорів Київщини: „... деякі із них з успіхом могли б бути справжніми інструкторами”. Одного із них він характеризував так: „Зовсім ще молодий, років 22-24. Він хорошо впевнено говорив, небагатослівно, спокійно, і приваблював людей своєю вірою в справу і відданістю” [1332, 12-13]. На одному з кооперативних з’їздів, де було чимало „простих селян – членів ради, щотоводів і інших керманічів”, за словами очевидця, „молоді кооператори-селяни часто виступали і часто цікаві думки виголошували ...” [1340, 11]. У 1912 році на з’їзді споживчої кооперації Подільської губернії, за повідомленням часопису „Маяк”, „Більшість учасників – селяни ... люди практики. Всі їх промови – великої практичної важності” [1341, 13]. Свідченням високої дієвості селянських кооперативних діячів може служити робота одного з керівників Весело-Кутського споживчого товариства. Виходець із бідної хліборобської сім’ї, він не лише відмінно вів діловодство, бухгалтерську звітність, закупівлю і розцінку товарів, здійснював керівництво найманими працівниками кооперативу, займався пропагандистською роботою в своєму селі, а й розробляв проект створення районного союзу кооперативних товариств [1342].

Отже, селяни-керівники проявляли високий рівень компетентності в господарській роботі кооперації, брали активну участь у всіх формах кооперативної діяльності, відзначалися вмінням будувати відносини з громадськістю, бути притягальними для „людей своєю вірою в справу і відданістю”. Кооперація виступала сферою, яка давала розкрити потенційні можливості хліборобів до організаційних, управлінських функцій, реалізувати задатки до підприємництва. Ставлення селянських кооператорів-активістів до кооперативного життя, до тих можливостей яке воно для них розкривало добре передає їх поведінка на різноманітних курсах з підготовки фахівців для кооперації. Для справжніх селян-кооператорів потрапити на них очевидно було великим успіхом. „Слава Богу, що ми цього дочекались!” – писали в 1911 році слухачі земських кооперативних курсів у Вінниці Базько, Максимець і Саламаха [1343, 14]. „... більшість слухачів-селян їхали на курси з великими надіями”, – зазначав у 1912 році слухач кооперативних курсів організованих Київським губернським земством. А далі вказував, чого чекали

прибувши селяни від свого навчання: „Тут не однієї практики шукають, а й науки, тієї теорії кооперативного діла, що освітлює дорогу нашій справі. Хотілося знати про погляди великих кооператорів ...” [1344, 88].

Такі високі вимоги до навчального процесу можна пояснити тільки великою вірою селян в ідеї кооперації, в те, що вони здатні принципово вплинути на народне життя. У зв'язку з цим звертає на себе увагу загальна атмосфера, яка панувала серед хліборобів-кооператорів під час проведення курсів. Вона полягала у вкрай серйозних вимогах слухачів до свого навчання та до якості викладання предметів. На згаданих курсах у Києві селяни-слухачі були незадоволені використанням лекторами складних для їх сприйняття термінів, які „од вуха одскакують” [1344, 88]. Вивченню кооперативної справи присвячувались не тільки заняття, а й весь позанавчальний час, коли хлібороби постійно обговорювали між собою різноманітні питання кооперативної роботи та обмінювалися досвідом. Слухачі згаданих Вінницьких курсів зазначали: „Тільки й розмови, тільки й думки поміж нами, що про кооперацію” [1343, 14]. У лютому 1910 року на кооперативних курсах у Рівно Волинської губернії, за словами сучасника, „... в проміжках між заняттями в курсистів весь час йшов жвавий обмін думками” [1345, 44].

За цими епізодами криється надзвичайно відповідальне, серйозне ставлення до кооперації, свята віра в її ідеї, намагання всіма фізичними і духовними силами оволодіти кооперативною справою, щоб, як зазначали слухачі Вінницьких курсів, „вернувшись додому, розсіяти по селах живе зерно кооперації!” [1343, 14].

Селянське середовище початку ХХ ст. сформувало і видвинуло прошарок морально витривалих, громадсько активних, здібних до організаційно-управлінської та господарської роботи людей, готових до самовідданого служіння загальносуспільним інтересам, шляхом залучення народу до кооперативного руху. І попри всю складність і протиречивість процесу оволодіння селянами керівництвом кооперативними товариствами, слід визнати, що це був, мабуть, один із найвищих проявів соціального зростання селянської верстви, який продемонстрував здатність, здавалося б найтемнішої частини населення, до широкої творчої, інтелектуально насиченої діяльності та провідної ролі в організації суспільно-економічного життя.

Оволодіння українським селянством кооперативними формами економічної діяльності зумовлювалося у соціокультурному відношенні як характером його соціального розвитку, так і загальними тенденціями суспільного життя початку ХХ ст. Зацікавлення широких кіл громадськості ідеями кооперації змусило українських хліборобів-гречкосіїв відчутти потужний пропагандистський пресинг, з яким вони не змогли не рахуватися. При цьому не другорядну роль відіграло уявлення селян про започаткування кооперативної роботи як вимогу властей: земства, Держбанку та інших установ, що виступало дієвим фактором їх залучення до кооперативного руху.

У той же час, селянство виявило спроможність і до самостійного опанування кооперативною справою за допомогою відповідної літератури та, головним чином, шляхом запозичення досвіду. Останнє по мірі поширення селянської кооперації виступало все дієвішим чинником. Не залучені до кооперативного життя хлібороби відчували морально-психологічний дискомфорт від непричетності до кооперації, від того, що вони відрізняються від решти селянського загалу.

Опанування методами кооперативної роботи, її принципами, з боку селян відзначалося високою наполегливістю, про що свідчить спроможність відносно послідовно протистояти контрзаходам противників кооперації, які вдавалися не лише до морально-психологічного тиску, а й підкупу та організації фізичної розправи над прихильниками кооперативного руху.

Розуміння хліборобським загалом ідей кооперації мало здебільшого функціональний характер: полягало у вмінні скористатися послугами своїх кооперативних товариств. При цьому, необхідність самодіяльної участі в організації роботи кооперативу, рівно як і його колективістські засади діяльності, не завжди усвідомлювалися. У значної частини селянства було відсутнє належне уявлення про характер власності кооперативів, які часто розглядалися як державні та земські установи. У той же час, незначна частина селянського загалу відзначалася досить глибоким розумінням сутності кооперативної справи, щиро сповідувала кооперативні цінності, відзначалася високою активністю і компетентністю в

організації роботи кооперативних товариств, у тому числі й на керівних посадах. Вони становили підготовлений до новацій суспільно-економічного життя сегмент сільських мешканців-землеробів, які виявляли рішучість в апробації усіх відомих їм новітніх форм і методів господарювання і прагли соціальної модернізації. Кооперативна діяльність відкривала перед ініціативними селянами можливість не тільки стати сучасним, як на той час, сільськими господарями, а й розкрити свої здібності до управлінської роботи, реалізувати себе у новій соціальній якості.

Засвоєння ідей кооперації в селянському середовищі, оволодіння методами кооперативної співпраці йшло шляхом мобілізації (використання) досвіду взаєностосунків з приватними установами, общиною, органами влади, земствами, тощо. Роль цього досвіду була двоякою. З одного боку, він давав можливість селянам залучитись до кооперативного життя, яке, дякуючи асоціюванню з відомими вже інституціями, у свідомості хліборобів виступало явищем схожим на відомі селянам організації. Однак, з іншої сторони, навички поведінки у приватних установах та органах влади і самоврядування не вповні відповідали нормам кооперативної роботи і фактично гальмували її нормальний розвиток. Опанування кооперативною формою господарювання зумовило появу нових уявлень про відносини в процесі економічної діяльності, нових життєвих цінностей. Ініціативність, самодіяльність, особиста відповідальність перед собою і громадськістю за результати своїх дій – новоявлений компонент селянської поведінки, що з'явився в ході розбудови кооперативного життя в українському селі на початку XX ст.

ВИСНОВКИ

Кооперативний рух у другій половині XIX – на початку XX ст. був помітним явищем суспільного розвитку і виступав невід’ємною складовою процесу модернізації соціально-економічного життя. У своєму становленні кооперація пройшла складний шлях від перших, часто невдалих спроб заснування кооперативів і непевних наслідків діяльності першопроходців кооперативної справи до сталого поступального розвитку кооперативного життя, масового характеру кооперативного руху та високої народногосподарської ефективності роботи кооперативної мережі.

Тривалий час, фактично усю другу половину XIX ст., поширення кооперативних форм захисту матеріальних інтересів мало локальний та мінливий характер і практично не позначалося на загальній економічній ситуації. Самозабезпечуюче спрямування селянського господарювання, домінування натуральних видів кредитних операцій та відносин найму на селі позбавляли кооперативну роботу соціально-економічної основи.

Водночас впродовж пореформених десятиліть відбувалися процеси втягування народних мас у систему товарно-грошових зв’язків, існуючі осередки кооперативної роботи інколи показували високу дієздатність, а ідеї кооперації не втрачали популярності серед громадськості. Останнє створювало потенційні можливості для кооперативного поступу в майбутньому, на наступному етапі суспільного розвитку.

Дуже швидко, вже початку XX ст., кооперація змогла проявити себе як стала форма економічної діяльності. У цей період вона забезпечувала значну частку товарообороту в країні, обмежувала сферу впливу і успішно витісняла певні види приватного підприємництва, сприяла пристосуванню широких верств населення до умов ринкової економіки, стабільному функціонуванню селянських господарств, а також суттєво стримувала ціни на товарні та інші послуги.

Найефективніше себе проявила кооперація у сфері постачання і розподілу товарів масового вжитку. Її силами забезпечувалося зниження ринкових цін не лише для кооперованого населення, а й усіх споживачів загалом. У галузі надання кредитних послуг успіхи кооперативних організацій не змогли набути такого

всеохоплюючого характеру і мали локальне поширення. Кредитно-кооперативна робота позитивно позначалася передусім на матеріальному становищі її безпосередніх учасників. Водночас кращі кооперативні організації відповідної галузі виявляли спроможність знищувати практику приватного кредиту в зонах своєї діяльності, чим започаткували тенденцію до повноцінного оволодіння ринком кредитних послуг. Спеціалізована збуто-постачальна кооперація відставала в поширенні від споживчої та кредитної. Це створювало певний вакуум у сфері виконання її завдань, навіть незважаючи на те, що збуто-постачальні операції в системі сільськогосподарського виробництва брали на себе і кредитно-кооперативні установи.

Виконання кооперативами та їхніми союзами ролі посередника у зв'язках селянських господарств з товарними ринками дозволяло кооперованим хліборобам здешевити придбання необхідних промислових товарів і за ринковими цінами реалізовувати продукцію власного виробництва безпосередньо споживачам. Цим забезпечувалася оптимізація їхніх контактів з ринковим простором, унебезпечення від диктату приватних посередників і, як наслідок, зменшення ризиків розорення та створення умов для стабільного існування землеробських домогосподарств.

Найменш успішно себе проявили виробничі артілі. Їхнє існування відзначалося швидкоплинністю, тенденцією до перетворення у приватні підприємницькі організації. Кількість сільськогосподарських та промислових артілей у порівнянні з іншими видами кооперативів була мізерною і не могла суттєво впливати на економічне життя в країні. Однак, така ситуація не свідчила про безперспективність кооперативних форм виробничої діяльності. Діючі артілі виконували значні обсяги роботи, забезпечували високу якість виготовленої продукції і порівняно великі заробітки своїм членам. Слід також зазначити, що складність оволодіння виробничою діяльністю шляхом кооперування селян і ремісників компенсувалася іншим, значно простішим в соціально-організаційному відношенні способом досягнення позитивних результатів у цій справі. Поступово набував сили процес створення і придбання кооперативними установами промислових підприємств.

Кооперація на початку ХХ ст. виявила спроможність працювати в усіх ключових сферах економічного життя: торгівлі, кредитно-фінансовому забезпеченні та виробництві матеріальних благ. Покликана стати альтернативою негативним тенденціям діяльності приватнопідприємницьких структур, кооперативна мережа повністю не змогла їх усунути з ринку. Дієво вона конкурувала лише з дрібними сільськими приватними підприємцями. У той же час союзні об'єднання кооперативів намагалися позбавити кооперативні товариства залежності від великого капіталу шляхом опанування оптовими ринками товарів та фінансовими потоками міст і в результаті дещо потіснили позиції міського торговельного і банківського бізнесу.

Як організаційна структура кооперативний рух початку ХХ ст. складався з кооперативних товариств та їхніх союзних утворень, з'їздів представників останніх, громадських об'єднань, соціально активних осіб, які в індивідуальному порядку в різних формах займалися роботою у сфері кооперації. У вказаний період не вдалося досягти повноцінної організаційної єдності усіх суб'єктів кооперативної діяльності в масштабах Наддніпрянської України. Однак така ситуація не може розглядатися як свідчення незрілості кооперативного руху Наддніпрянщини, оскільки створення загальнонаціональних українських кооперативних структур гальмувалося не внутрішніми проблемами кооперації, а передусім факторами адміністративно-правового порядку. Водночас розвиток кооперативного життя супроводжувався ідеологічною консолідацією кооператорів України на ґрунті визнання необхідності спрямувати роботу кооперації на захист національних інтересів українського народу. Об'єктивною основою входження до ідеології кооперації цього принципу виступала практика кооперативної діяльності, яка суворо вимагала врахування етнокультурних, передусім мовних, особливостей селянських мас. Національні тенденції в ідеологічному розвитку кооперативного руху формувалися на рівні пересічних кооператорів, у широкому середовищі кооперативних працівників. Хоча першим поставив питання про взаємозв'язок кооперації з національними проблемами та спробував дати йому ідейно-теоретичне обґрунтування так званий „артільний батько” М.В.Левитський. Роль взірця для наслідування і символа

об'єднання національного і кооперативного руху виконала постать В.М.Доманицького – відомого на початку ХХ ст. громадського діяча і науковця, дякуючи якій ідейна сторона оформлення української кооперації набула персоніфікації, пов'язувалася з діяльністю і якостями її „творця” Доманицького, хоча реальний зміст ідеологічних засад національної кооперації був вироблений широким загальним кооперативної громадськості.

Ідейну єдність кооператорів також забезпечували традиційні загально визнані світовою кооперативною думкою морально-етичні настанови, якими виступали колективізм, взаємодопомога, рівність, солідарність та інші.

У той же час у середовищі кооперативної громадськості не існувало єдиного бачення ролі кооперації в соціальній еволюції суспільства. Впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розвивалися дві ідеологічні течії, одна з яких розглядала кооперативний рух як засіб полегшення матеріального становища широких верств населення і пристосування його до умов існуючого в імперії соціально-економічного ладу, а інша – вважала кооперацію принципово новим способом організації народногосподарського життя, на базі якого формується новий суспільний устрій – соціалізм. Однак, такі ідейно-теоретичні розбіжності не впливали на організаційно-господарське становище кооперативної мережі і не створювали нездоланих перешкод загальній консолідації кооперативної громадськості. До того ж, соціальна природа кооперативного руху як руху громадського не передбачала ідеологічної одноманітності та уніфікації, що створювало можливості для діяльності у сфері кооперації людей з різними поглядами і сприяло розвитку корпоративної єдності кооперативних працівників, незалежно від їхніх ідейних уподобань.

Враховуючи характер організаційно-господарського та ідеологічного розвитку кооперативного руху в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. є підстави констатувати, що в цей період завершився процес його становлення. Ознаками останнього виступали великі масштаби економічної діяльності, стрімка тенденція до організаційної єдності, високий рівень ідейно-теоретичної активності, інтенсивні

процеси розробки ідеології і у той же час сталість ідейних орієнтирів та визначеність цілей кооперативної роботи.

Піднесення на початку ХХ ст. кооперативного руху було зумовлено комплексом факторів суспільного життя. Чималу роль у цьому процесі відіграла громадська думка, настрої у середовищі соціальної еліти. Фактично кожна з категорій освічених верств: чиновники, земські посадовці, науковці, партійні діячі – знала, розуміла і позитивно ставилася до кооперативної справи. Така ситуація впливала на спрямування роботи органів державної влади, земств і громадських установ у бік сприяння кооперації у формі покращення адміністративно-правових умов її діяльності, виділення для неї кредитних ресурсів, організації інструкторсько-методичної допомоги, випуску літератури відповідної тематики, тощо.

Позитивне ставлення до кооперативного руху спостерігалось вже з часів його зародження у перші пореформені десятиліття і, незважаючи на непереконливі результати тодішніх спроб започаткування кооперативної роботи, витримало випробування часом і на початку ХХ ст. мало сталий характер.

Поширення кооперативних засад економічної діяльності було б неможливим без досвіду їх запровадження в другій половині ХІХ ст. Пореформений період засвідчив, що кооперація може бути реальністю народногосподарського життя і дав наочний приклад самовідданого служіння інтересам кооперативної справи кращих представників соціальної еліти, передусім М.П.Балліна і Г.П.Галагана. Власне, дякуючи, хоч і неактивній, але тривалій практиці кооперативної роботи, як вітчизняної, так і зарубіжної, кооперація на кінець ХІХ ст. не виглядала новим та неапробованим явищем і потребувала не знайомства з собою, а лише ширшого поля реалізації.

Однак, ні позитивне ставлення громадськості до кооперативного руху, ні досвід і приклад його діяльності на протязі декількох десятиліть неспроможні були призвести до поширення кооперативної роботи в разі відсутності належних соціально-економічних умов, передусім включення широких верств населення в систему товарно-грошових відносин. При цьому слід зазначити, що специфіка взаємодії селянських мас з ринковим простором впродовж другої половини ХІХ –

початку ХХ ст. за рядом сутнісних характеристик була незмінною. Більшість селянських господарств не забезпечували своїм членам навіть продуктового мінімуму – вирощували продукції менше, ніж потрібно для задоволення фізіологічних потреб у харчуванні. Незважаючи на таку ситуацію, податкові та інші платежі змушували хліборобів спродувати врожай, щоб отримати кошти і розрахуватися ними за усі покладені на них зобов'язання. Так відбувалася штучна товаризація селянського господарювання, яка, у свою чергу, викликала новий цикл взаємодії хліборобських мас з товарно-ринковим середовищем. Після погашення усіх платежів селянство було вимушено шукати джерел фінансових надходжень для придбання продовольства, якого перед цим позбавилося внаслідок вимушеної продажі продукції своїх господарств. Самим надійним і масовим способом наповнення бюджету виступала робота за наймом, певна частина хліборобів вдавалася до кустарно-ремісничого виробництва та інших промислів. Вирішення проблем грошового забезпечення відбувалося також і за рахунок одержання позик. Така механіка взаємодії селянства з ринковим простором проіснувала впродовж усього досліджуваного періоду. Однак, на рубежі ХІХ – ХХ ст. вона отримала ще ряд компонентів, які, очевидно, і створили критичну масу товарно-грошових зв'язків, що спровокували поширення кооперації. На протязі другої половини ХІХ ст. відбувся процес поступового переходу від натуральних форм оплати праці найманих робітників та кредитування населення до грошових та від власноручного виготовлення селянами необхідних для побутового та виробничого призначення предметів до їх купівлі за гроші. Ці тенденції соціально-економічного життя проходили в умовах постійного зростання цін та зловживання торговельно-посередницьких структур і приватних кредиторів, які своїх клієнтів фактично прирікали на розорення. Перед широкими верствами населення ще суворіше, ніж у перші пореформені десятиліття, постала проблема захисту своїх грошових ресурсів та їхньої економії, необхідність позбавитися послуг торговців-посередників і лихварів. За таких умов використання кооперативних форм захисту матеріальних інтересів було своєчасним і дієвим засобом протидії негативним тенденціям

ринково-підприємницької стихії, що і послужило поштовхом до масового поповнення лав кооперативного руху.

Але піднесення кооперативної роботи на початку ХХ ст. могло б не статися, якби в її сферу не вклинився ще один фактор суспільного життя. Наявність необхідних соціально-економічних умов та позитивне ставлення громадськості не могло гарантувати поширення кооперації в разі відсутності соціальних сил, готових взяти на себе роль організатора кооперативного життя. Адже селянству і робітництву, чиї інтереси покликаний був захистити кооперативний рух, надзвичайно складно самотійно оволодіти знаннями про кооперативні форми діяльності та навичками її здійснення на практиці. За умов такої ситуації здатність до роз'яснювальної та організаційної роботи серед народу виявила інтелігенція. Завершення процесу її становлення як соціально-професійної верстви припало якраз на кінець ХІХ – початок ХХ ст., на період коли і громадська думка, і тенденції економічного життя невблаганно вимагали широкого впровадження кооперативної діяльності. Інтелігенція тієї епохи за своїми соціальними характеристиками не лише виявилася здатною до роботи в кооперації, а й такою, що сама бачила в ній свою соціальну місію та широку сферу реалізації своїх амбіцій.

Значною мірою сформована із соціально активних представників народних мас, певна частина інтелектуальної еліти розуміла проблеми народу і була готовою стати на захист його інтересів, самовіддано і безкорисливо працювати заради суспільної користі, у тому числі й у формі залучення селянства і робітництва до кооперативного руху. До цього підштовхували інтелігенцію і загалом невеликі можливості для її реалізації за межами професійної діяльності та поява на початку ХХ ст. у ряді державних установ, земств та громадських об'єднань штатних посад працівників, функціональні обов'язки яких передбачали виконання завдань у сфері кооперації. В організації кооперативів та налагодженні їхньої роботи культурна еліта часто відіграла ключову роль, її дії в цьому напрямку безпосередньо визначали і кількісні параметри кооперативної мережі, і галузеву структуру останньої, і характер оволодіння тими чи іншими видами фінансово-господарських операцій.

Співчутливе ставлення до перших спроб започаткування кооперативної справи у пореформені десятиліття та оптимістичні сподівання громадськості на вирішення багатьох народногосподарських проблем за допомогою кооперації, поглиблення процесу втягування широких верств населення в систему товарно-ринкових зв'язків та здатність і бажання представників інтелігенції займатися кооперативною діяльністю серед народних мас склали комплекс соціальних та економічних причин стрімкої активізації кооперативного руху на початку ХХ ст.

Кожний з факторів суспільного життя, що вилився в причини поширення кооперації, ніс у собі суперечливі тенденції. Так, позитивне ставлення громадськості до кооперативної діяльності мало свої межі, зумовлені характером соціальних інтересів її представників. Сприятливі економічні умови розвитку кооперації часом існували за рахунок недостатнього рівня мобілізації можливостей приватного сектора. Виключна роль інтелігенції в організації кооперативного життя супроводжувалося фактами несумісними з громадською роботою. Часто її наслідками ставали формалізація та обмеження повноважень колегіальних органів управління кооперативів, стримування процесу формування у кооперованого населення навичок самоврядування, а також зловживання керівників-інтелігентів своїм посадовим становищем. Соціальна дистанція між культурною елітою і селянством часом набирала потворних форм зверхнього, а то і презирливого ставлення інтелігентів до хліборобів. Однак, вказаний комплекс явищ не став визначальним для розвитку кооперації і не зміг затримати її стрімкий розвиток, хоча складав відчутну перешкоду поступу кооперативного життя.

Масовою соціальною базою кооперативного руху виступало селянство. Знайомство селянських мас з ідеями кооперації відбувалося внаслідок пропагандистсько-роз'яснювальної роботи інтелігенції, поширення літератури відповідної тематики. Але самим впливовим фактором набуття уявлення про кооперативні форми вирішення матеріальних проблем виступало безпосереднє спостереження за вже існуючими осередками кооперативного життя.

Загалом процес залучення селянства до лав кооперації був багатограним і торкався фактично усіх сторін буття землеробського люду: характеру його

економічного мислення, морально-етичних орієнтацій, взаємовідносин у середині хліборобського загалу та з іншими суспільними верствами, організації господарської діяльності та формування нових соціальних ознак. Засвоєння хліборобами принципів кооперативної роботи в цілому відбувалося в такій послідовності. Зазвичай, перше уявлення про кооперацію будувалося на асоціаціях з вже відомими селянам інституціями. Кооперативні організації могли сприйматися в якості осередку, підрозділу чи певної форми общини, приватнопідприємницької, земської чи державної установи. Процес формування правильного уявлення про зміст, завдання та засади організації кооперації відбувався як у ході інформаційного знайомства з нею через роз'яснювальну роботу активістів кооперативної справи, так і внаслідок безпосередньої участі в її діяльності. При цьому долалися не лише стереотипи мислення селян, а й морально-психологічний, а часом і фізичний тиск на них з боку ворожих до кооперативного руху елементів – сільських крамарів і лихварів, а також односельчан, які кооперативні починання відносили до суспільно небезпечних явищ. Набуте в таких умовах розуміння кооперативної діяльності характеризувалося наступними рисами. Коопероване селянство було неоднорідним у засвоєнні ідей кооперації. По мінімуму, воно зводилося до оволодіння правилами користування послугами кооперативів, а максимум – знаннями про фінансово-господарські механізми їхньої роботи та морально-етичне значення кооперативної діяльності. При цьому колективна сутність кооперативної власності селянами впродовж досліджуваного періоду не вповні усвідомлювалася. Визначення господаря кооперативного майна виступало, до певної міри, нездоланим завданням для більшості землеробів. Селянство усвідомлювало, що кооперативні товариства цілком самостійні установи, але розглядало їх як державні організації чи приватні, що належать керівникам кооперативів. Однак, у кожному із варіантів кооперативні товариства бачились як форма специфічного добродійництва з боку держави чи приватних осіб, яка передбачала участь в її організації і тих, кому вона спрямовує свою допомогу. Такі уявлення очевидно виникли внаслідок відсутності повноцінного залучення селян до управління кооперативами. Незавершеність

процесу становлення кооперативної самодіяльності хліборобів об'єктивно стримувало у них формування відчуття господаря.

Водночас набирала сили тенденція до належного оволодіння селянами завданнями кооперативної роботи, зокрема сумлінним виконанням своїх зобов'язань перед кооперативами, участю в загальних зборах та кооперативних з'їздах. Позитивні і негативні тенденції у кооперативному житті хліборобів співіснували внаслідок відносно нетривалого соціального досвіду кооперативної роботи. Останній був ще недостатнім для подолання елементів організаційної невпорядкованості. Але у той же час вже зміг забезпечити сталий рух до набуття належних навичок кооперативної роботи.

Переконливим підтвердженням наявності стійкої тенденції до успішного оволодіння селянством кооперативними формами діяльності виступає їхня здатність до виконання обов'язків керівників кооперативів, що на початку ХХ ст. було непоодиноким явищем. При цьому кооперація виступала сферою реалізації організаційно-управлінських здібностей, інтелектуальних можливостей хліборобів, відкривала їм шлях до набуття вищого соціального статусу.

Щоправда процес очолювання простими землеробами кооперативних товариств далеко не завжди відзначався конструктивністю, як і загалом ставлення до управлінської роботи. Остання часто бачилась селянством заняттям, яке не вимагало ніяких трудових зусиль, як таке, що пов'язане з людьми іншого, вищого, у порівнянні з хліборобами, соціального статусу, які обов'язково зловживають посадовим становищем з метою матеріального збагачення і не заслуговують ніякої винагороди за виконання своїх обов'язків. Внаслідок таких уявлень про організаційно-управлінську діяльність селяни потрапивши до складу керівництва часто ставили перед собою корисні або суто кар'єристські цілі. Однак, визначальним для кооперації стало залучення до управлінської роботи ініціативних, відповідальних, прогресивно налаштованих представників селянського середовища, які очолюючи кооперативні товариства виявляли високі ділові та моральні якості.

Процес становлення кооперативного руху в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. торкнувся основ соціального, економічного та духовного буття людей,

поборював споконвічні засади життєдіяльності, стереотипи масової свідомості і освоював нові шляхи вирішення суспільних проблем, відкриваючи народним масам надійні засоби адаптації до умов товарно-ринкових відносин та широкий простір для реалізації їхньої творчої енергії.

Кооперативне життя тих часів цікаве не лише в суто пізнавальному аспекті. Воно несе досвід, який вказує на можливості вирішення сучасних проблем кооперативного будівництва. Історичний розвиток вітчизняної кооперації передусім свідчить, що для поширення кооперативних форм господарювання не досить належних соціально-економічних умов. Останні викликають започаткування кооперативної справи лише в поєднанні з іншими факторами суспільного життя. Розвиток кооперації передбачає позитивні щодо себе настрої серед громадськості, атмосферу пошуку альтернатив існуючим соціально-економічним реаліям, довіри до колективних засад вирішення проблем життєдіяльності. Останнє, очевидно, не може виникнути без широкої роз'яснювальної пропагандистської роботи, якою нині не займаються ні кооперативні організації, ні державні та громадські установи.

Відсутні на сьогодні і ті специфічні соціальні характеристики інтелігенції, які покликали її в минулому до самодіяльної роботи у сфері кооперації, дозволили їй відіграти роль ідеолога і організатора кооперативного життя. Поява такого типу культурної еліти очевидно не залежить від свідомих дій по її формуванню. Малоімовірно, що вона може виникнути за межами тих умов, що існували наприкінці XIX – на початку XX ст. У наш час, мабуть, лише приклад її кооперативної діяльності серед народу може бути використаний в пропагандистсько-роз'яснювальній роботі. Зрештою, вся сучасна соціальна база кооперації значно відмінна від тієї, що існувала в минулому.

Однак, у соціокультурних характеристиках сучасних людей не можуть бути відсутніми і риси набуті попередніми поколіннями. Стереотипи мислення та пов'язані з ним поведінкові форми мають консервативний характер і можуть проявлятися в різних епохах. Водночас і набуті соціокультурні особливості здатні реалізовуватися за тими ж принципами, що існували в минулому. Тому зафіксовані у шостому розділі дисертації матеріали з цього питання можуть стати корисними в

прогнозуванні реакції населення на певні прояви кооперативної роботи. Цілком очевидно, що і на сучасному етапі в процесі залучення людей до кооперації, налагоджені діяльності кооперативних товариств доведеться долати стереотипи їхнього мислення як успадковані з історичного минулого, так і сформовані в сьогоденні. Зокрема, з великою мірою вірогідності можна передбачити ототожнення нинішнім поколінням кооперації з колгоспами і радгоспами доби радянського тоталітаризму та бізнесовими структурами сучасності. Є підстави прогнозувати й фінансово-економічний та ідеологічний опір сучасному кооперативному рухові з боку приватнопідприємницького середовища. До кооперативних діячів, їхньої організаційно-управлінської роботи населення може проявляти відношення аналогічне тому, що існувало на початку ХХ ст. Зрештою, реальний процес кооперативного життя обов'язково супроводжується неприйнятними для нього тенденціями, природа яких лежить за межами його самого. Матеріали дисертації вказують, що їх наявність не є свідченням неідеальності кооперативних форм господарювання, а лише проблем становлення і розвитку кооперативного руху. Щоправда подолання негативних складових кооперативного життя вимагає значної моральної і психологічної витривалості, відмінних ділових якостей, які обов'язково повинні бути притаманними сучасним організаторам та учасникам кооперативної справи. Можливо, у набутті цих якостей не останню роль може відігравати популяризація і оволодіння знаннями з історії кооперації. Багатогранна і продуктивна діяльність кооперативного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., відображена у представленій дисертації, виступає доказом високої життєздатності і ефективності кооперативних форм господарювання, який здатний стати надійною морально-психологічною опорою нинішньому поколінню активістів кооперативної справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Жакье К.* Роль и место социальной экономики в странах с рыночной экономикой / *К.Жакье, И.Вокач-Болдырев* // Международный семинар „Экономика в переходный период и проблема занятости: роль кооперативного и ассоциативного секторов”. г. Киев, 11-14 мая 1993 года. – Киев: УкрИНТЭИ, 1994. – С.4-13.
2. Закон України „Про споживчу кооперацію” // Закони України / Міністерство юстиції України. – Київ: Право, 1997. – Т.3 – С.213-224.
3. *Примак М.* Краткий очерк потребительской кооперации в Черниговской губернии / *М.Примак* // Селянин. – 1913. – №16. – С.491-495.
4. *Ворников В.* Из истории и теории подольской потребительской кооперации / *В.Ворников* // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №14. – С.10-24.
5. *Краевой Я.* Полвека кооперативного движения на юге России / *Я.Краевой [спр. ім. 'я: П.Н.Пожарский]* // Муравейник. – 1916. – №38-39. – С.656-679.
6. *Пожарський П.Н.* Нариси з історії української кооперації / *П.Н.Пожарський* // Українська кооперація. – 1918. – №4. – С.53-92, №5-6. – С.97-136.
7. *Пожарський П.* Українська кооперація / *П.Н.Пожарський* // Українська кооперація. – 1918. – №1. – С.18-19.
8. *Пожарський П.* Українська кооперація / *П.Н.Пожарський* // Українська кооперація. – 1918. – №1. – С.18-19.
9. *Мандрыка [М.І.]* Первый кредитный кооператив на Украине / *[М.І.]Мандрыка* // Муравейник. – 1916. – №46-47. – С.902-903, №48-49 – С.945-948.
10. *Мандрыка [М.І.]*. Как шло развитие кредитной кооперации на Украине / *[М.І.]Мандрыка* // Муравейник. – 1916. – №38-39. – С.649-656.
11. *Мандрыка М.* Коротенька історія кредитової кооперації на Вкраїні та на її околицях / *М.Мандрыка*. – Катеринослав: [Б. в.], 1917. – 15 с.
12. *Марков В.И.* Пионеры южно-русской кооперации: Н.П.Баллин и его сотрудники: Очерк из истории кооперации на Украине / *В.И.Марков*. – Харьков: Издательство Товарищества потребительных обществ Юга России, 1919. – 106 с.

13. *Стопневич Б.* Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку) / *Стопневич Б.* – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – 112 с.

14. *Галант І[[[.]]*. До історії кооперативного руху на Україні (З матеріалів жандармського архіву в Києві) [Стаття ?] [Київ. 1917-1918]. Машинопис. Копія. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №2788. – 6 арк.(12 с.).

15. *Лагунов С[[[.]]*. [К истории кооперации на Украине] [Стаття ?] [1918-1920 гг. ?] Рукопись. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №2918. – 28 арк.

16. *Лагунов С.* Кооперативное движение на правом берегу в довоенный период / *С.Лагунов* // Український кооператор. – 1922. – Ч.2-3. – С.79-82.

17. *Павловський М.* Хто такий був Василь Доманицький / *М.Павловський.* – Київ: 7-а радянська друкарня, 1920. – 15 с.

18. *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2 чч. / *П.Височанський.* – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Ч.1: Дорадянська доба. – 180 с.

19. *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні / *П.Височанський.* – Харків: Червоний шлях, 1925. – 52 с.

20. *Панченко К.* П.Височанський. „Коротка історія кооперативного руху на Україні”. Вид. „Червоний шлях”, Харків 1925 р., стор. 52, ціна 30 коп. / *К.Панченко* // Сільський господар. – 1925. – Ч.5-6. – С.68.

21. *Височанський П.* Нове про Балліна / *П.Височанський* // Правобережний кооператор. – 1922. – №9-10. – С.28-35.

22. *Височанський П.* М.П.Баллін – піонер української кооперації (1829-1904) / *П.Височанський* // Червоний шлях. – 1924. – №4-5. – С.178-184.

23. *Височанський П.* Історія Київського споживчого союзу / *П.Височанський* // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.IV. – С.105-114.

24. *Височанський П.* Матеріяли до вивчення соціального складу членів дореволюційної кредитової кооперації на Україні / *П.Височанський* // Записки Київського кооперативного інституту ім. В.Чубаря. – 1927. – Т.II. – С.181-191.

25. *Височанський П.* Наш обов'язок / *П.Височанський* // Українська кооперація. – 1923. – №3. – С.93-96.

26. *Пожарський П.* Соціальний склад української кооперації / *П.Височанський* // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.ІІ. – С.13-15.

27. *Пожарський П.Н.* Вступ до курсу історії української кооперації. Машинопис. [1927-1928]. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №3184. – 8 арк.

28. *Пожарський П.* Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні / *П.Пожарський* // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.ІV. – С.115-168.

29. *Пожарський П.* Українська кооперація й царська охранка / *П.Пожарський* // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1930. – Кн.V. – С.172-195.

30. *Мохор П.* Од Баліна до Леніна: Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / *П.Мохор*. – Київ: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. – 108 с.

31. *Панченко К.* Павло Мохор. „Од Баліна до Леніна”. Видання Смілянського кооперативного технікума. Київ. 1924 р. Стор. 106, ціни не зазначено / *К.Панченко* // Сільський господар – 1924. – Ч.10. – С.50.

32. *Височанський П.* Правда про „неокооператизм дніпросоюзівських мрійників” (До праці П.Мохора – „Од Баліна до Леніна”) / *П.Височанський* // Червоний шлях. – 1924. – №10. – С.222-227.

33. *Зарудний С.* Павло Мохор. „Од Баліна до Леніна”. (Етапи розвитку кооперативної думки на Україні). Видання Смілянського кооперативного технікуму. Київ, 1924 р. Стор. 108 / *С.Зарудний* // Червоний шлях. – 1924. – №7. – С.249-250.

34. *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперація на Україні / *І.Батюк*. – Харків: Книгоспілка, 1925. – 93 с.

35. *Бачинський М.* Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М.В.Левитського / *М.Бачинський* // Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – №1. – С.23-53.

36. *Воблий К.Г.* Історичний нарис кооперативної орендної цукро-бурякової промисловости на Україні / *К.Г.Воблий* // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.ІІІ. – С.1-29.

37. *Волков О.І.* Перший у СРСР Бердянський союз кредитових кооперативів. Історичний нарис по матеріалам за час 1902 по 1918 рік. 1927. Дніпропетровськ. Рукопис. Машинопис з правкою. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф. 290. – №2785 – 27 арк.

38. *Макаровський О.* 25 років союзного будівництва на Україні (До ювілею Бердянського союзу) / *О.Макаровський* // Сільський господар. – 1926. – №24. – С.20-27.

39. *Ігнатієнко В.* Видавнича діяльність української кооперації (історичний начерк) / *В.Ігнатієнко* // Правобережний кооператор. – 1922. – №6. – С.21-29.

40. *Міхновський О.* Українська кооперативна література в числах / *О.Міхновський* // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.ІV. – С.43-59.

41. *Савич О.* Огляд основної літератури про Миколу Левитського / *О.Савич* // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.ІV. – С.187-206.

42. *Савич А[П].* Краткий обзор основной литературы о I-ом периоде украинской потребительской кооперации (Вступление к указателю литературы) [1928-1930 гг.]. Машинопись. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №3210. – 7 арк.

43. *Коренев И[О].* Очерк истории и современного состояния сельскохозяйственной кооперации на Николаевщине. 13 мая 1928 г. Николаев. Рукопись. Машинопись. Мягкий переплет. F⁰. Приложение: сопроводительное письмо к очерку и конверт. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №2891. – 56 арк. + 3 арк.

44. *Коробчанський П.* З історії кооперації на Верхнедніпровщині / *П.Коробчанський* // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.ІV. – С.61-104.

45.Новополін Г. Шлях розвитку Дніпропетрівської робітничої кооперації / Г.Новополін // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.IV. – С.1-20.

46.Марков В. Десятилетие союзного кооперативного строительства Левобережной Украины (1912-1922 – 12.V. - ПОЮР) / В.Марков // Український кооператор. – 1922. – №1. – С.62-67.

47.Марков В. Хто такий був М.П.Балін та що він зробив для кооперації? // Нова громада. – 1929. – №9. – С.194.

48.Целларіус В. Сільськогосподарська кооперація та науково-дослідча робота / В.Целларіус // Коопероване село. – 1928. – №9. – С.47-49.

49.Дослідження історії української кооперації на Н.-Д. кафедрі кооперації // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.IV. – С.215-219.

50.Слобожанин М. Историческое развитие идей артельного движения. Из лекций, читанных в Петроградском кооперативном институте. 2-е переработанное и дополненное издание книги „Народоправство и трудовое начало в исторических формах бытовых артелей” / М.Слобожанин. – Боровичи: Кооперативное книгоиздательство – Кустаресоюз, 1919. – 73 с.

51.Махновец В. Виктор Семенович Козлов / В.Махновец // Союз потребителей. – 1915. – №29. – С.1000-1002.

52.Меркулов А. Исторический очерк потребительской кооперации в России / А.Меркулов. – Москва: Издание Центросоюза, 1919. – 140 с.

53.Павлов Т. Пионер русской кооперации / Т.Павлов // Хлибороб. – 1912. – №17. – С.938-940.

54.Хейсин М.Л. История кооперации в России: Все виды кооперации с начала ее существования до настоящего времени / М.Л.Хейсин; Посмертное издание под редакцией М.А.Скворцова. – Ленинград: Время, 1926. – 389 с.

55.Мартос Б.М. Кілька слів про українську кооперацію. Стаття. 1921 р. Машинопис з правкою. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №2949. – 17 арк.

56. Історія української кооперації: Витяги з лекцій читаних на кооперативних курсах укр. сел. спілки в Празі *Я.Грабовим / Я.Грабов.* – Прага: Видання української селянської спілки в еміграції в Ч.-С.Р., 1924. – 72 с.

57. Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ї річниці заснування „Централу”. – Подєбради: [Б. в.], 1926. – Збірник I. – 130 с. + XX с.

58. Василь Доманицький (З нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради: [Б. в.], 1925. – 32 с.

59. *Павликовський Ю.* Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878-1928 / *Ю.Павликовський.* – Львів: [Б. в.], 1928. – 16 с.

60. *Сіденко С.Г.* Споживча кооперація України / *Сіденко С.Г. (кер. колект.), Лелехов М.Д., Майборода Ф.М. та ін.* – Київ: Вид. політ. літератури України, 1965. – 192 с.

61. *Колесник Ф.Д.* Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 / *Колесник Ф.Д., Сіденко С.Г., Матковський О.С. та ін.; за заг. ред. Сіденка С.Г.* – Москва: Экономика, 1967. – 208 с.

62. *Сажко П.А.* Споживча кооперація Київщини. 1917-1967 / *Сажко П.А., Ейдельман А.Ю., Стрельцов О.О.; за заг. ред. П.А.Сажка.* – Київ: Урожай, 1967. – 84 с.

63. *Кистанов Я.А.* Потребительская кооперация СССР: исторический очерк / *Я.А.Кистанов; под. ред. М.М.Лифица.* – Москва: Издательство Центросоюза, 1951. – 420 с.

64. *Днепровский С.П.* Кооператоры / *С.П.Днепровский.* – Москва: Экономика, 1968. – 384 с.

65. *Корелин А.П.* Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. / *Корелин А.П.;* Институт истории СССР АН СССР. – Москва: Наука, 1988. – 262 с.

66. *Баренбаум И.Е.* Мемуары Н.П.Баллина и общественное движение в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. / *И.Е.Баренбаум //* Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – Москва: Наука, 1970. – С.295-341.

67. *Баренбаум И.Е.* Штурманы грядущей бури: Н.А.Серно-Соловьевич. Н.П.Баллин. А.А.Черкесов / *И.Е.Баренбаум.* – Москва: Книга, 1987. – 256 с.

68. *Гайдай Л.І.* Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) / *Л.І.Гайдай* // Український історичний журнал. – 1977. – №4. – С.100-106.

69. *Губенко Г.Н.* Сельская кредитная кооперация на Юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX в. / *Г.Н.Губенко* // История СССР. – 1981. – №2. – С.159-170.

70. *Кругляк Б.А.* Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / *Б.А.Кругляк* // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ: Наукова думка, 1989. – Випуск 23. – С.50-55.

71. *Кокоріна О.І.* Критика економічних поглядів ліберального народника М.В.Левитського / *О.І.Кокоріна* // З історії економічної думки на Україні. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – С.300-327.

72. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / *І.Витанович.* – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.

73. *Прокопенко І.П.* Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / *І.П.Прокопенко*; КДУ ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1992. – 24 с.

74. *Прокопенко І.П.* Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х років XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / *І.П.Прокопенко*; КДУ ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1992. – 184 с.

75. *Пантелеймоненко А.О.* Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / *А.О.Пантелеймоненко*; КДУ ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1994. – 20 с.

76. *Пантелеймоненко А.О.* Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок

XX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / *А.О.Пантелеймоненко*; Полтавськ. с.-г. ін-т. – Полтава, 1994 – 200 с.

77.*Ярченко Ю.В.* Історія сільськогосподарської кооперації України (1861-1920 рр.). Історіографічні аспекти проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / *Ю.В.Ярченко*; Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1995. – 20 с.

78.*Аліман М.* Особливості розвитку споживчої кооперації України в XIX – на початку XX століть / *М.Аліман* // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти. Зб. наук. ст. – Київ: Редакція газети „Вісті Центральної спілки споживчих товариств України”, 1996. – С.19-29.

79.*Аліман М.* Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр.) / *М.Аліман* // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти. Зб. наук. ст. – Київ: Редакція газети „Вісті Центральної спілки споживчих товариств України”, 1996. – С.78-86.

80.*Волошкевич Г.А.* Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Г.А.Волошкевич*; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2007. – 266 с.

81.*Левчук О.М.* Розвиток кооперативного книговидання в Україні в кінці XIX – першій третині XX ст. (на прикладі Всеукраїнського кооперативного книговидавничого і книготорговельного товариства „Книгоспілка”): автореф. дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.08 / *О.М.Левчук*; Київський національний ун-т. – Київ, 2003. – 22 с.

82.*Половець В.М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) / *В.М.Половець*. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс „Деснянська правда”, 1996. – 205 с.

83.*Половець В.М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук / *В.М.Половець*; Інститут історії України НАНУ. – Київ, 1997. – 44 с.

84. *Власенко В.М.* Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / *В.М.Власенко*; Харківський державний університет. – Харків, 1998. – 17 с.

85. *Сидорович О.С.* Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / *О.С.Сидорович*; Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2006. – 20 с.

86. *Аліман М.В.* Зародження та розвиток споживчої кооперації на Полтавщині (кінець XIX – початок XX ст.) / *М.В.Аліман* // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія: гуманітарні науки. – 2001. – №2(2). – С.80-85.

87. *Аліман М.В.* Зародження і розвиток кредитної кооперації на Полтавщині / *М.В.Аліман* // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія: гуманітарні науки. – 2003. - №3(10). – С.73-80.

88. *Варнавский В.В.* Кооперация Донбаса в годы „военного коммунизма” и нэпа / *В.В.Варнавский, Ю.Н.Гавриленко*. – Донецк: ЕАИ-пресс, 1996. – 104 с.

89. *Двойнінова О.В.* Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / *О.В.Двойнінова*; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

90. *Магась-Демидас Ю.І.* Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / *Ю.І.Магась-Демидас*; Кам'янець-Подільський державний університет. - Кам'янець-Подільський, 2007. – 267 с.

91. *Бутенко І.І.* Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / *І.І.Бутенко*; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 16 с.

92. *Бутенко І.І.* Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини XIX – початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / *І.І.Бутенко*; Херсонський індустріальний інститут. – Херсон, 1994. – 177 с.

93. *Цибуленко Г.В.* Кредитна кооперація на півдні України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / *Г.В.Цибуленко*; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1997. – 25 с.

94. *Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1.* – Львів: Укопосвіта, 1999. – 456 с.; *Українські кооператори. Історичні нариси. Книга II.* – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – 338 с.

95. *Крупський І.* Українські кооператори (Історичні нариси) / За загальною редакцією докт. іст. наук, проф. С.Гелея. Книга 1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – 456 с. / *І.Крупський, О.Красівський* // Вісник Львівської комерційної академії. Серія „гуманітарні науки”. – Львів, 2000. – Випуск 3. – С.243-246.

96. *Крупський І.* Рецензія на книгу „Українські кооператори. Історичні нариси”, за загальною редакцією професора кафедри історії і політології Львівської комерційної академії Гелея Степана Дмитровича / *І.Крупський* // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Львів, 2002. – Випуск 4. – С.409-412.

97. *Ленченко Ф.І.* Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866-1921 рр.) / *Ф.І.Ленченко, Е.О.Палій.* – Київ: [Б. в.], 2000. – 143 с.

98. *Аліман М.В.* Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / *М.В.Аліман, Ю.М.Гавриленко.* – Донецьк: Проект, 2000. – 295 с.

99. *Костик Є.П.* Дискусії навколо діяльності М.В.Левитського / *Є.П.Костик* // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип.11. – С.125-128.

100. *Токар Н.М.* Кооперативна діяльність В.Доманицького / *Н.М.Токар* // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип.8. – С.221-223.

101. *Подолян В.* Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.) / *В.Подолян, В.Рекрут.* – Вінниця: Видавець Вадим Клименко, 2005. – 456 с.

102. *Рекрут В.* „З людьми і для людей” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / *В.Рекрут.* – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – 408 с.

103. *Лихолат Є.* Кооперативна думка в Україні до 1917 р. / *Є.Лихолат* // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти. Зб. наук. ст. – Київ: Ред. газети „Вісті Укопспілки”, 1996. – С.30-36.

104. *Горкіна Л.П.* Еволюція економічної теорії в Україні у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століть: автореф. дис. ... докт. екон. наук: 08.01.04. / *Л.П.Горкіна*; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 36 с.

105. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / *В.І.Марочко*. – Київ: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 244 с.

106. *Кругляк Б.А.* Внутрішня торгівля в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02 / *Б.А.Кругляк*; Інститут історії України АН України. – К., 1993. – 33 с.

107. *Гай-Нижник П.* Зародження і занепад української кооперації (кінець ХІХ ст. – 1920 р.) / *П.Гай-Нижник* // Київська старовина. – 2003. – №6. – С.87-93.

108. Кооперация. Страницы истории: В 3 т. Т.1. Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков: В 3 кн. Книга 1. 30-40-е годы ХІХ – начало ХХ в. – Москва: Наука, 1999. – 768 с.

109. *Коновалов И.Н.* Крестьянская кооперация в России (1900-1917) / *И.Н.Коновалов*; Саратов. гос. акад. права. – Саратов: СГАП, 1998. – 186 с.

110. *Соколовский А.В.* Сельская кредитная кооперация в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / *А.В.Соколовский*; Костром. гос. пед. ун-т. – Кострома, 1996. – 19 с.

111. *Файн Л.Е.* Отечественная кооперация: исторический опыт / *Л.Е.Файн*; Иван. гос. ун-т. – Иваново: ИВГУ, 1994. – 276 с.

112. *Егоров В.Г.* Кооперативное движение в дореволюционной России (новый взгляд) / *В.Г.Егоров* // Вопросы истории. – 2005. – №6. – С.3-18.

113. *Ильина Е.Н.* Формирование союзной системы сельскохозяйственной кооперации в 1908-1920 годах / *Е.Н.Ильина* // Кооперация как компонент рыночных отношений: проблемы теории и истории. Межвузовский сборник научных трудов. – Иваново: Ивановский государственный университет, 1996. – Выпуск 1. – С.55-71.

114. *Тычинин С.В.* Становление законодательства о кооперации в России / *С.В.Тычинин* // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2004. – №1. – С.202-211.

115. *Селиверстов Т.А.* Историко-правовые аспекты становления кооперации в России / *Т.А.Селиверстов* // История государства и права. – 2000. – №1. – С.32-40.

116. *Селиверстов Т.А.* Организационно-правовые формы кооперации в России / *Т.А.Селиверстов* // История государства и права. – 2000. – №2. – С.2-6.

117. *Хаджуова З.А.* Модернизация российского кооперативного законодательства в конце XIX – начале XX в.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *З.А.Хаджуова*; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2001. – 200 с.

118. *Киржаев С.Н.* Николай Петрович Баллин и его архив: Библиографическое исследование о пионере русско-украинского кооперативного движения / *С.Н.Киржаев, Имаи Есио* // Acta Slavica Iaponica. – Sapporo, Japan, 1994. – Tomus XII. – P.161-180.

119. *Ким Чан Чжин.* Государственная власть и кооперативное движение в России – СССР (1905-1930) / *Ким Чан Чжин.* – Москва: Институт российской истории РАН, 1996. – 252 с.

120. Протокол заседаний Кооперативной секции по вопросу общекрестьянского музея. 8 октября 1913 г. Машинопись. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №1485. – 2 арк.

121. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности – Киевскому союзу учреждений мелкого кредита. Письмо по вопросу учреждения кооперативного музея. 16 октября 1913 г. Киев. Машинопись. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №1591. – 1 арк.

122. *Токаревський М.* Всеукраїнський центральний кооперативний музей (історична довідка й ближчі завдання) / *М.Токаревський* // Коопероване село. – 1927. – №4-5. – С.63-66.

123. *Токаревський М.* Всеукраїнський центральний кооперативний музей та с.-г. кооперація / *М.Токаревський* // Коопероване село. – 1928. – №6. – С.48-53.

124. До всіх кооператорів та кооператорганізацій // Коопероване село. – 1928. – №5. – С.77-78.

125. *Токаревський М.* Рік роботи Всеукр. центр. кооп. музею / *М.Токаревський* // Кооперативне будівництво. – 1929. – №21. – С.59-63.

126. Указатель книг и статей по кооперации и мелкому народному кредиту. – Санкт-Петербург: Издание Санкт-Петербургского отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, 1903. – 124 с.

127. *Гриценко И.* Систематический указатель русской литературы по кооперации. 1856-1924 / *И.Гриценко, А.Меркулов.* – Москва: Кооперативное издательство, 1925. – 31 с. + 476 колонок. + XXIV с.

128. Список собственных изданий С.-Петербургского отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах // Рідний край. – 1909. – №30. – С.15-16.

129. Приложение к журналу „Наше дело”. Что читать кооператору ? // Наше дело. – 1910. – №7. – С.14-18, 1910. – №8. – С.14.

130. [Кооперативные организации Полтавской губернии] Библиография. 1879-1923 г. – IP НБУВ. – Ф.290. – №2341. – 249 с.

131. Список літератури про артілі дорадянської доби [20-ті рр. ХХ ст.] F⁰. – IP НБУВ. – Ф.327. – №175. – 2 арк.

132. *Левитський М.В.* Матеріали до історії с/г та кустарних артілей на Херсонщині. Бібліографія. Поч. ХХ ст. F⁰. 1 зошит. – IP НБУВ. – Ф.327. – №170. – 58 арк.

133. Артели: Закон 1 июня (с разъяснениями по представлению Министерства финансов, проекту комиссии по составлению гражд. уложения и др.), и действующие образцовые уставы. *Сост. И.В.Гессен.* – СПб.: Слово, 1902. – 76 с.

134. *Дьяков Ф.В.* Царское законодательство о кооперации / *Ф.В.Дьяков.* – Баку: Красный Восток, 1930. – С.171-195.

135. *Колоножников Г.* Эволюция русского кооперативного права / *Колоножников Г.* // Право и жизнь. – 1923. – №4. – С.57-66.

136.Обложение потребительных обществ и новый законопроект промышленного налога: Доклад XX собранию уполномоченных МСПО // Союз потребителей. – 1910. – №22. – С.533-540.

137.Из практики для практики. К вопросу о промышленном налоге // Союз потребителей. – 1910. – №15. – С.395-397.

138.*Меркулов А.* Обложение подоходным налогом кооперативов / *А.Меркулов* // Кооперативная жизнь. – 1915. – №17-18. – С.196-203.

139.*Зельгейм В.* К пересмотру нормального устава / *В.Зельгейм* // Союз потребителей. – 1910. – №46-47. – С.1021-1024.

140.Со страниц печати // Кооперативная жизнь. – 1915. – №19-20. – С.273-276.

141.Новый устав союза кредитных и ссудо-сберегательных т-в // Наше дело. – 1911. – №15. – С.4-5.

142.Договорное объединение п-х о-в // Союз потребителей. – 1912. – №16. – С.408-413.

143.*Хижняков В.* Вопросы и ответы / *В.Хижняков* // Кооперативная жизнь. – 1916. – №8. – С.400-405.

144.*Хейсин М.* Наше кооперативное право / *М.Хейсин* // Союз потребителей. – 1908. – №45. – С.903-906, №46. – С.927-928, №48. – С.974-976.

145.*Штандель.* Правовые идеи советского кооперативного законодательства / *Штандель* // Украинський кооператор. – 1922. – Ч.4-5. – С.17-21.

146.*Ф.К.* Кооперация и налоги / *Ф.К.* // Голос кооперации. – 1918.–№3-4.– С.3-6.

147.*Николаев А.* О трудовых артелях / *А.Николаев* // Кооперативная жизнь. – 1916. – №20. – С.909-920.

148.*Волошкевич Г.А.* Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Г.А.Волошкевич*; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2007. – 20 с.

149.*Тычинин С.В.* Становление законодательства о кооперации в России / *С.В.Тычинин* // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2004. – №1. – С.202-211.

150. *Рейтлингер Н.А.* Обзор положения о деятельности потребительных обществ в России по данным 1897 года / *Н.А.Рейтлингер.* – Санкт-Петербург: Издание постоянной комиссии по делам потребительных обществ, 1899. – 221 с.

151. *Хейсин М.* Статистические обследования потребительной кооперации / *М.Хейсин* // Вестник кооперации. – 1910. – №1. – Отдел I. С.44-61.

152. *Гриценко И.* Современное положение кооперативной статистики / *И.Гриценко* // Кооперативная жизнь. Орган Совета Всеросс. съездов.– 1919.–№7-8-9. – С.25-29.

153. *М.Т-н.* Кооперативная печать в России / *М.Т-н* // Союз потребителей. – 1912. – №12. – С.303-306.

154. *Краєвий Я.* Періодична кооперативна преса на Україні / *П.Н.Пожарський* // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Річник XVI. – Т.LXIV. – Кн. XI. – С.371-374.

155. *Токаревський М.Д.* Всеукраїнський центральний кооперативний музей / *М.Д.Токаревський* // Записки Київського кооперативного інституту імені В.Чубаря. – 1927. – Рік I. – Т.II. – С.217-229.

156. Из сельскохозяйственной печати // Хуторянин. – 1911.-№8. – С.209-211.

157. *Вим-ъ М.* Сельскохозяйственная периодическая печать в России (К ее столетию) / *Вим-ъ М.* // Агрономический журнал. – 1915. – Вып.7-8. – С.75-82.

158. Див.: *Чешихин-Ветринский В.* О литературе по кустарной промышленности и промысловой кооперации / *В.Чешихин-Ветринский* // Вестник кустарной промышленности. – 1922. – №1-2. – С.22-23.

159. Артели: Закон 1 июня (с разъяснениями по представлению Министерства финансов, проекту комиссии по составлению гражд. уложения и др.), и действующие образцовые уставы. *Сост. И.В.Гессен.* – СПб.: Слово, 1902. – 76 с.

160. Положение об учреждениях мелкого кредита 7-го июня 1904 года с объяснениями П.А.Соколовского / Санкт-Петербургское отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1904. – 80 с.

161. Образцовые уставы кредитного и ссудо-сберегательного товариществ с разъяснениями. – СПб.: Тип. „Сельского вестника”, 1913. – 86 с.

162. Устав потребительного общества. – Киев: [Б. изд.], 1914. – 32 с.

163. Частные общества: Сборник законов, распоряжений Правительства и решений Правительствующего Сената с приложением нормальных и образцовых уставов и справочных сведений о собраниях, съездах, лекциях, курсах, лотереях, выставках, библиотеках и т.п. / *Сост. К. Ильинский*; Главный склад издания у А. Вальтер, Я. Рапа и К. – Рига: Тип. Латвия, б. д. [после 1911 г.]. – 652 с.

164. Меркулов А. Как организовать и вести потребительное общество: Тексты, законы, уставы, инструкции / *А. Меркулов*. – СПб.: [б. изд.], 1910. – 387 с.

165. Журналы заседания съезда деятелей по мелкому кредиту Подольской губернии. 7, 8, 9, 10 и 11 декабря 1906 года. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1907. – 120 с. + Приложения №1-10.

166. Протоколы заседаний Киевского съезда представителей учреждений мелкого кредита 25-27 мая 1907 г. – Киев: Типо-литография А. В. Нахмановича, 1907. – 62 с.

167. Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16 сентября 1907 г.). – Чернигов: Черниговское губернское земство, 1908. – XXV с. + Журналы заседаний – 205 с. + Доклады – 235 с.

168. Первый съезд представителей потребительных обществ Подольской губернии в г. Жмеринке 17-18 августа 1909 года / Подольская губернская управа по делам земского хозяйства. – Каменец-Подольск: Типография Кенигсберга и Фитермана, 1909. – 63 с.

169. Съезд представителей потребительных обществ Херсонского уезда при уездной земской управе 29 и 30 января 1911 года. – Херсон: Первая типография наслед. О. Д. Ходушиной, 1911. – 74 с.

170. Труды съезда представителей с-х. о-в, кредитных кооперативов и земства Верхнеднепровского уезда 14-15 июня 1914 года. В 2-х чч. – Верхнеднепровск: Типография Любавского и Гинцбурга, 1915. – Часть I. – 40 с., Часть II – 77 с.

171. *Бойков Н.С.* Потребительная кооперация в Киевской губернии: Очерк / *Н.С.Бойков*; Агрономический отдел Киевской губернской управы по делам земского хозяйства. – Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1910. – 47 с.

172. *Гавсевич П.И.* Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год / *П.И.Гавсевич*; Сел-хоз. экономический отдел Черниговского губернского земства. – Чернигов: Типография губернского земства, 1915. – 151 с.

173. *Зенченко Т.В.* Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / *Т.В.Зенченко*; под ред. Ю.Ю.Соколовского. – Полтава: Издание журнала „Хуторянин”, 1914. – II с. + 319 с. + Приложения. – 155 с. + 24 с.

174. *Рыбинский М.* Обзор положения и операций кр. кооперативных учреждений в г. Киеве и Киевской губернии за 1909 год / *М.Рыбинский*. – СПб.: Типография „Сельского вестника”, 1911. – 20 с.

175. *Шевченко Ф.* О деятельности кооперативных учреждений Волчанского уезда в 1913 г. / *Ф.Шевченко*. – Волчанск: Издание „Волчанского земского листка”, 1914. – 45 с.

176. *Бородаевский С.В.* Кооперация, земство и кустарная промышленность / *С.В.Бородаевский*. – СПб.: Тип. инж. Г.А.Бернштейна, 1913. – 36 с.

177. *Волошиновський І.* Розмови про кооперацію / *І.Волошиновський*. – Кам'янець-Подільський: Дністер, 1911. – 88 с.

178. *Туган-Барановский М.И.* Общественно-экономические идеалы нашего времени / *М.И.Туган-Барановский*. – СПб.: Вестник знания, 1913. – 141 с.

179. *Зибер Н.* Потребительные общества / *Н.Зибер*. – Киев: В типографии Е.Я.Федорова, 1869. – 105 с.

180. *Баллин Н.* Первая памятная книжка русских потребительных обществ / *Н.Баллин*. – СПб.: Общественная польза, 1870. – 49 с.

181. Второй отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, состоящего при Императорском Московском обществе сельского хозяйства. – СПб.: Типография Майкова, 1874. – СХ с.+ 307 с.

182. Третий отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, состоящего при Императорском Московском обществе сельского хозяйства. – СПб.: Типография Майкова, 1875. – CVIII с.+ 520 с.+ 43 с.

183. Четвертый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1877. – CXX с.+ 159 с.

184. Пятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах / *под ред. В.Н.Хитрово.* – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1878. – XC с.+ 148 с.

185. Десятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах / *под ред. В.Н.Хитрово.* – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1885. – 79 с.

186. Одинадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах / *под редакцией В.Н.Хитрово.* – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1886. – 89 с.

187. Тринадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах / *под ред. В.Н.Хитрово.* – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1888. – XLII с.+ 98 с.

188. Шестнадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных товариществах. Издан *под редакцию П.А.Соколовского*, секретаря С.-Петербургского отделения Комитета. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1891. – XV с.+ 72 с.

189. Двадцать четвертый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1899. – IX с. + 116 с.

190. Двадцать пятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1900. – XVI с.+ 112 с.

191. Ежегодник России. 1905 г. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Типо-литография Н.Л.Ныркина, 1906. – IX с. + CXVI с. + 749 с.

192. Ежегодник России. 1910. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1911. – VIII + CXXVIII с. + 788 с.

193. Статистический ежегодник России. 1914 г. – Пг.: Издание статистического комитета МВД, 1915. – XII отдел. – 116 с.

194. Список сельскохозяйственных обществ. Изд. 3-е. – СПб.: Департамент земледелия Министерства земледелия и государственных имуществ, 1904. – XV с. + 130 с.

195. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / под ред. В.В. Морачевского; Справочно-издательское бюро при Департаменте земледелия. – Петроград: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1916. – 12 н. с. + 91 с. + 885 с. + 230 с.

196. Хейсин М. Статистические обследования потребительной кооперации / М. Хейсин // Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 1. Отдел I. С. 44-61.

197. Хейсин М. Статистика потребительской кооперации / М. Хейсин // Союз потребителей. – 1909. – №17. – С. 406-411.

198. Жеребятьев И.Ф. Краткий очерк общего положения потребительных обществ в России / И.Ф. Жеребятьев // Союз потребителей. – 1904. – №1. – С. 5-12.

199. Зельгейм В. Общества потребителей в 1904 году / В. Зельгейм // Союз потребителей. – 1905. – №1. – С. 4-9.

200. Меркулов А. Статистика п-ных о-в к 1 января 1910 г. / А. Меркулов // Союз потребителей. – 1910. – №35. – С. 790-798, №36. – С. 822-828.

201. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. – Киев: Издание Бюро Кооперативной секции выставки, 1914. – 596 с. (у сумі нумерацій).

202. Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. – СПб.: Издание Канцелярии Кабинета Министров, 1894. – LXI с. + 105 с. + 452 с.

203. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века / Министерство земледелия и государственных имуществ. – СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1902. – Выпуск I. – С. XII с. + 213 с.

204. Свод данных о поступлении казенных окладных сборов по империи за десятилетие 1888-1897 гг. – СПб.: Департамент окладных сборов Министерства финансов, 1902. – VI с. + 14 с. + 203 с. + Диаграммы – 12 с.

205. Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России / Департамент окладных сборов. – СПб.: Тип. П.П.Сойкина, 1903. – Часть 1. – 316 с.

206. *Рклицкий М.В.* Статистический справочник по Югу России / *М.В.Рклицкий*; Статистическое бюро Полтавского губернского земства. – Полтава: Электрическая типо-литография преем. „И.А.Дохман”, 1910. – 75 с.

207. *Липский В.Я.* Бюджет и инвентарь крестьянского хозяйства / *В.Я.Липский* // Харьковский сборник. – 1887. – Выпуск 1. – С.121-127.

208. *Ставровский Л.Я.* Еще по поводу бюджета и инвентаря местного крестьянина / *Л.Я.Ставровский* // Харьковский сборник. – 1887. – Выпуск 1. – С.128-141.

209. *Маресс Л.Н.* Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве / *Л.Н.Маресс* // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Статьи / *под ред. проф. А.И.Чупрова и А.С.Посникова.* – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897. – С.1-96.

210. *Осадчий Т.И.* Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни): Опыт статистико-экономического исследования / *Т.И.Осадчий.* – Киев: Типография Петра Барского, 1899. – 129 с. + Таблицы 1-3.

211. *Чаянов А.В.* Бюджеты крестьян Старобельского уезда / *А.В.Чаянов*; Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Печатня С.П.Яковлева, 1915. – 130 с. + Таблицы – 159 с. + 24 с.

212. *Падалка Л.* Про вжитки полтавських хліборобів / *Л.Падалка* // Рідний край. – 1906. – №42. – С.6-8, №43. – С.8-10, №45. – С.2-5, №46. – С.3-4.

213. *Костров Н.* Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей / *Н.Костров.* – Чернигов: Черниговское статистическое бюро губернского земства, 1916. – Выпуск 1: Пять бюджетов за 1914-1915 с.-х. год. – 207 с.

214. *Постников В.Е.* Южно-русское крестьянское хозяйство / *В.Е.Постников.* – Москва: Типо-литография Высочайше утвержденного Т-ва Кушнерев и К⁰, 1891. – XXXII с. + 319 с.

215. *Янсон Ю.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / *Ю.Янсон.* – СПб.: Изд. М.Стасюлевича, 1877. – VIII с. + 160 с. + 26 с.

216. *Карышев Н.* Крестьянские вненадельные аренды / *Н.Карышев.* – Дерпт: Типо-литография Г.Лакмана, 1892. – XIX с. + 402 с. + Приложения – LXV с. + 15 картограмм + 4 диаграммы.

217. *Лященко П.И.* Очерки аграрной эволюции России / *П.И.Лященко.* – СПб.: [б. изд.], 1908. – Т.1: Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. – VI с. + 447 с.

218. *Огановский Н.* Закономерность аграрной эволюции. В 2-х ч. / *Н.Огановский.* – Часть I: Теории капиталистического развития. Общий ход и фазисы аграрной эволюции. – Саратов: Электро-типо-литография Б.Л.Рабинович, 1909. – 308 с. + II с., Часть II: Очерки по истории земельных отношений в России. – Саратов: [б. изд.], 1911. – 632 с.

219. *Бехтеев С.С.* Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия / *С.С.Бехтеев.* – СПб.: Т-во М.О.Вольф, 1906. – Т.II: Вопрос земельный. – V с. + 349 с.

220. *Лохтин П.* Состояние сельского хозяйства в России сравнительно с другими странами. Итоги к XX веку / *П.Лохтин.* – СПб.: Книжный магазин Т-ва „Посредник”, 1901. – 309 с. + 45 с.

221. *Косинский В.А.* К аграрному вопросу / *В.А.Косинский.* – Одесса: Экономическая типография, 1906. – Выпуск 1: Крестьянское и помещичье хозяйство. – XIV с. + 532 с. + 7 приложений.

222. *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации / *М.И.Туган-Барановский.* – Москва: Экономика, 1989. – 496 с.

223. *Чаянов А.* Кооперация как предприятие и кооперация как движение / *А.Чаянов* // Кооперативная жизнь. – 1919. – №7-8-9. – С.1-4.

224. *Чаянов А.В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / *А.В.Чаянов.* – Москва: Издание Книгосоюза, 1927. – 382 с.

225. *Прокопович С.* Пятидесятилетие кооперативного движения / *С.Прокопович* // Союз потребителей. – 1915 – №29. – С.982-984.

226. *Клейнборт Л.* Кооперативная мысль на заре русской общественности / *Л.Клейнборт* // Голос кооперации. – 1919. – №17. – С.19-38.

227. История кооперативной мысли / *К.А.Пажитнов.* – Петроград: Кооперация, 1918. – 176 с.

228. Сборник материалов об артелях в России. Потребительные общества / Санкт-Петербургское отделение Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб.: Тип. Майкова, 1875. – Выпуск 3. – 396 с.

229. *Озеров И.* Общества потребителей: Исторический очерк их развития в Западной Европе, Америке и России: Краткое руководство к основанию и ведению потребительных обществ / *И.Озеров; с предисловием академика И.И.Янжула.* 2-е изд., значительно дополненное и исправленное. – СПб: Народная польза, 1900. – 327 с.

230. О деятельности товарищества кооперативного. 1869 г. – ЦДИАК. – Ф.2063. – Оп.1. – Спр.26. – 6 арк.

231. *Новополин Г.[.].* Забытое имя (Памяти Николая Матвеевича Терновского). Стаття [1928 ?]. Машинопись F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №3567. – 4 арк.

232. Дело о преподавании Николая Матвеевича Терновського. 1888 г. – ДАК. – Ф.90. – Оп.1. – Спр.1426. – 8 арк.

233. *[Терновский Н.М.]* Земледельческие артели (Ассоциации) / *[Н.М.Терновский].* – К.: Издание Южно-русского магазина, 1876. – 37 с.

234. Дело об учреждении в м. Жабокрин, Ольгопольского уезда, ссудо-сберегательного товарищества. 18 декабря 1884 г. – 15 марта 1885 г. – ЦДИАК. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.288. – 9 арк.

235. Дело по ходатайству жителей м. Купеля Староконстантиновского уезда об учреждении ссудо-сберегательного товарищества. 8 августа 1884 г. – 2 ноября 1884 г. – ЦДИАК. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.215. – 7 арк.

236. Дело о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. 4 октября 1885 г. – 13 февраля 1890 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.618(1890 г.). – Спр.128. – 16 арк.

237. Дело о ссудо-сберегательной кассе в г. Виннице. 29 октября 1892 г. – 14 марта 1894 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.622. – Спр.443. – 47 арк.

238. Историческая справка // Подольский хозяин. – 1915. – №9-10. – С.2-3.

239. Представление волынского губернатора об учреждении общества потребителей в г. Ровно Волынской губ. 25 ноября 1882 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.327. – 3 арк.

240. Дело по ходатайству мещан-евреев м. Богополя Подольской губернии о дозволении им учредить в названом местечке ссудо-сберегательное товарищество. 25 января 1885 г. – 24 марта 1885 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.615. – Спр.21. – 7 арк.

241. *Чупров А.И.* Мелкий кредит и кооперация. Статьи 1900-1904 годов / *А.И. Чупров.* – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1909. – VIII с. + 263 с.

242. *Сазонов Г.П.* Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865-1890 гг.) / *Г.П. Сазонов.* – СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1891. – VI с. + 540 с.

243. *Сазонов Г.П.* Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895 гг.). В 3 т. / *Г.П. Сазонов.* – СПб.: Издание Департамента земледелия, 1896. – VII с. + 1852 с.

244. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892 гг.) / Издание Полтавской губернской земской управы. – Полтава: Типография Л.Фришберга, 1894. – 8 н. с. + III-VI с. + 246 с.

245. Земские деятели и земская идеология // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №2. – С.63-67.

246. *Жученко В.С.* Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні / *В.С. Жученко.* – Київ: Видавництво Київського університету, 1969. – 184 с.

247. [О Киевском товариществе потребителей]: Выписки из статей газеты „Киевлянин”. 1868-1869. Машинопись. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №4620. – 88 арк.

248. *Височанський П.* З минулого української кооперації / *П.Височанський* // Правобережний кооператор. – 1922. – № 7-8. – С.37-41.

249. *Алексеенко М.М.* Воспоминания о профессоре Харьковского университета К.К.Гаттенбергере / *М.М.Алексеенко.* – Харьков: Типография и литография М.Зильберберг и С-вья, 1904. – 16 с.

250. Дело о Немиринецком ссудо-сберегательном товариществе. 1884-1904. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.616. – Спр.114. – 167 арк.

251. *Аваліани С.* 50-летие русской кооперации / *С.Аваліани* // Южный кооператор. – 1915. – №1. – С.8-9, №2. – С.41-43, №5. – С.135-138.

252. *С.К-й.* Этапы кооперативной мысли / *С.К-й* // Голос кооперации. – 1919. – №17. – С.50-58.

253. *Хейсин М.Л.* Идеиное содержание кредитной кооперации за 50 лет / *М.Л.Хейсин* // Кооперативная жизнь. – 1916. – №2. – С.73-78.

254. *Кильчевский В.* Что сделал и что делает Комитет и его Петроградское отделение / *В.Кильчевский* // Кооперативная жизнь. – 1915. – № 19. – С.252-254.

255. *Кильчевский В.* Что сделал и чего добился Комитет и его Петроградское отделение в прошлом / *В.Кильчевский* // Кооперативная жизнь. – 1914. – № 20. – С.320-324, №23. – С.455-460.

256. *Васильчиков А.* Сельский быт и сельское хозяйство в России / *А.Васильчиков.* – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1881. – XV с. + 161 с.

257. *Колюпанов Н.П.* Практическое руководство к учреждению сельских и ремесленных банков по образцу немецких ссудных товариществ / *Н.П.Колюпанов.* – М.: Типография А.И.Мамонтова и К, 1870. – VIII с. + 269 с.

258. Стенографический отчет заседания политико-экономического комитета И.В.Э. общества, 14 марта 1872 г. По вопросу о ссудо-сберегательных товариществах // Труды Императорского Вольного экономического общества. – 1872. – Т.II. – С.434-483.

259. *Васильчиков А.И.* Мелкий земельный кредит в России / *А.И.Васильчиков, А.В.Яковлев.* – СПб.: Типография А.М.Котомина, 1876. – 112 с.

260.Каталог библиотеки Григорія Павловича Галагана к 1 январю 1853 года. Рукопис. Почерк Ник. Андр. Маркевича. – IP НБУВ. – Ф.119. – №13. – 44 арк.

261.Каталог книг, хранившихся в библиотеках имений помещиков Галаган. Б.д. – ЦДАК. – Ф.1475. – Оп.1. – Од.зб.1882. – 13 арк.

262.*Галаган Г.П.* На 1880 год моя деятельность распространяется на следующие части и предметы. Автогр. 80-е гг. 19 в. – IP НБУВ. – Ф.І. – №6854. – 1 арк.

263.*Садовский В.* О развитии рабочих ассоциаций, как меры государственного благоустройства / *Садовский В.* – Одесса: В типографии Л.Нитче, 1868. – 143 с.

264.*Зибер Н.И.* Избранные экономические произведения в двух томах / *Н.И.Зибер.* – Т.1. – М: Издание социально-экономической литературы, 1959. – 724 с.

265.*Подолінський С.А.* Вибрані твори / *С.А.Подолінський; упоряд.: Л.Я.Корнійчук.* – Київ: КНЕУ, 2000. – 328 с.

266.*Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. / *М.Драгоманов.* – Київ: Наукова думка, 1970. – Т.2. – 595 с.

267.*Драгоманов М.* Життьє по селах / *М.Драгоманов* // Громада. Українська збірка. – Женева: Печатня “Громади”, 1882. – С.63-224.

268.*Чернышевский Н.Г.* Критика философских предубеждений против общинного владения / *Н.Г.Чернышевский* // Чернышевский Н.Г. Избранные экономические произведения. В 3 т. / *под. ред. И.Д.Удальцова.* – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1948. – Т.1. – С.689-734.

269.*Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ ст. / *Корнійчук Л.Я.* – Київ: Видавництво Київського університету, 1971. – 254 с.

270.Дознание о деятельности народнического кружка учащихся гор. Камянец-Подольского “Подольская дружина”. 19 марта 1882 г. – 2 июня 1885 г. – ЦДАК. – Ф.301. – Оп.1. – Од. зб.100. – 592 арк.

271.Дело по обвинению Кожановых Н.Г. и М.А., проживающих в г. Одессе, в принадлежности к народникам и участии в покушении на провокатора Гориновича Н. 26 октября 1882 г. – ЦДАК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.909. – 313 арк.

272.*Щербина Ф.* Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / *Ф.Щербина.* – Одесса: Издание С.Ф.Шаповалова, 1881. – V н. с. + 379 с. + VI с.

273. *Дебагорий-Мокриевич В.* От бунтарства к терроризму / *В.Дебагорий-Мокриевич.* – Москва – Ленинград: Молодая гвардия, 1930. – Кн.1. – 421 с.

274. *Баллин Н.П.* Пятьдесят лет моей жизни. Развитие моих социальных стремлений. Тетрадь 1. 1980. – IP НБУВ. – Ф.326. – №1. – 113 арк.

275. *Баллин Н.П.* Пятьдесят лет моей жизни. Развитие моих социальных стремлений. Тетрадь 2 и 3. Машинопись. – IP НБУВ. – Ф.326. – №3. – 230 арк.

276. *Жид Шарль.* Всеукраинскому Центральному музею. Письмо по вопросу его переписки с Баллиным Николаем Петровичем. 30 июля 1929 г. Из Парижа [в Киев]. Перевод с франц. яз. Машинопись. – IP НБУВ. – Ф.326. – №1804. – 1 арк.

277. *Баллин Н.П.* К вопросу о значении для нашего хозяйства развития ассоциаций. Ст. Кон. XIX в. Черновик. Варианты. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №198. – 23 арк.

278. [*Баллин Н.П.*]. [Об ассоциациях]. [Статья]. [Кон. XIX ст.]. Черновик. – IP НБУВ. – Ф.326. – №489. – 12 арк.

279. *Н.П.Баллин* о русском кооперативном движении 70-80-х годов // *Вестник кооперации.* – 1910. – Кн.2. – С.22-30.

280. *Баллин Н.П.* О законах развития экономических ценностей. Статья. Кон. XIX в. Фрагмент текста. Черновик. – IP НБУВ. – Ф.326. – №328. – 11 арк.

281. *Баллин Н.П.* О роли кооперации в развития общества. Статья. Конец XIX ст. Черновик. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №411. – 2 арк.

282. [*Баллин Н.П.*] [Сборник статей]. Т.2. [70-80 гг. XIX ст.]. F⁰ 1 амбарная книга. – IP НБУВ. – Ф.326. – №527. – 90 арк.

283. *Тотомианц В.* Материалы по истории кооперации в России / *В.Тотомианц* // *Союз потребителей.* – 1915. – №34-35. – С.1215-1216.

284. *Баллин Н.П.* Ответ одному из публики. К 20-й годовщине со дня смерти Т.Г.Шевченка в Харькове. 1881 г. Статья. Черновик. – IP НБУВ. – Ф.326. – №521. – 2 арк.

285. *Баллин Н.П.* К вопросу о развитии кооперативных начал в сельском хозяйстве южного края. Ст. Кон. XIX ст. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №202. – 6 арк.

286. *Баллин Н.П.* К вопросу создания Комитетов ссудных и промышленных товариществ в Харькове. Статья. Кон. XIX ст. Черновик. – IP НБУВ. – Ф.326. – №210. – 2 арк.

287. *Баллин Н.П.* История частной собственности. Ст. Кон. XIX ст. Черновик. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №187. – 9 арк.

288. Див.: *Баллин Н.П.* К вопросу о развитии промышленного производства и производительных сил. Ст. Кон. XIX в. Черновик F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №206. – 14 арк.

289. *Баллин Н.П.* К вопросу о развитии кооперации в России. Ст. Кон. XIX ст. Черновик. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №203. – 3 арк.

290. *Баллин Н.П.* Письмо с выражением верноподданических чувств по случаю начала русско-турецкой войны [1877 г.]. Черновик. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №1448. – 2 арк.

291. *Баллін М.П.* Статті. Збірник, підготовлений Всеукраїнським Центральним кооперативним музеєм з короткою біографією М.П.Балліна, підготовленою *О.П.Савичем* [Кін. 20-х рр. XX ст.]. Машинопис. F⁰. Зброшуровано. – IP НБУВ. – Ф.326. – №12. – 92 арк.

292. [*Савич О.П.?*]. М.П.Баллін, піонер споживчої кооперації на Україні (Стаття до 100-річчя з дня народження). 1929 р. Рукопис. Чернетка F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №3209. – 1 арк.

293. *Сабо Н.* Николай Петрович Баллин и кооперация. Воспоминания. [Нач. XX ст.]. [Харьков]. Машинопись с допиской. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №2240. – 2 арк.

294. *Баллин Н.П.* Завещание. 6 сентября 1901 г. – IP НБУВ. – Ф.326. – №11. – 2 арк.

295. *Меркулов А.* Баллин и приспешники самодержавия / *А.Меркулов* // Союз потребителей. – 1917. – №15. – С.16-19.

296. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. – Выпуск 2. – Полтава: Типо-литография И.А.Дохмана, 1903. – 322 с.

297.Из Елисаветградского у. Херсонск. губ. // Сельский хозяин. – 1889. – №12. – С.211-212.

298.Сельское и лесное хозяйство России / Департамент земледелия и сельской промышленности Министерства государственных имуществ. – СПб.: Типография В.С.Балашова и К, 1893. – XXVI с. + 639 с. + Карты и диаграммы.

299.Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. – Выпуск 2. – Полтава: Типо-литография И.А.Дохмана, 1903. – 322 с.

300.Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900 гг.) / Статистическое бюро Полтавского губернского земства. – Полтава: Электрическая типо-литография Д.Н.Подземского, 1904. – XV с. + 387 с. + Приложения. – 210 с.

301.Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – Выпуск VIII. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1882. – II с. + Отдел I. – 245 с. + Отдел II. – 1227 – 1907 с. + Отдел IV. – 149 с.

302.*Высоцкий*. Очерк состояния животноводства в Полтавской губернии / *Высоцкий, Абросимов* // Хозяйство Полтавщины. – 1923.–№13. – С.1-17.

303.*Свиренко Г.* Чума рогатого скота / *Г.Свиренко* // Трудовое хозяйство. – 1920. – №1. – С.38-40.

304.О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Губернского гласного *Е.Гордеенко*. Х. 1885 г. стр. 65 // Харьковский сборник / *под ред. П.С.Ефименко*. – 1887. – Выпуск 1. – С.231-233.

305.Дело по отношению херсонського губернатора с приложением к всеподданнейшему отчету о состоянии вверенной ему губернии за 1883 год. 12 июля 1884 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.537. – Од.зб.150. – 63 арк.

306.Дело по представлению Киевского губернатора с копией всеподданнейшего отчета за 1888 год. 22 августа 1889 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.542. – Од. зб.18. – 61 арк.

307.Конярство УСРР (За даними военно-кінського перепису 1924 р.) // Українське скотарство. – 1927. – № 2. – С.21-28.

308. *Васильів М.* Вплив породи овець на їх продуктивність та добір племінного барана / *М.Васильів* // Радянський селянин. – 1925. – №20. – С.27-30.

309. *Аліфонов П.* До питання як поліпшувати селянську курку на Україні / *П.Аліфонов* // Українське скотарство. – 1927. – № 8-9. – С.21-23.

310. Естественные и производительные силы в Харьковской губернии и экономическая деятельность ее населения за 1885 год // Харьковский сборник. – 1887. – Выпуск 1. – С.87-108.

311. *Русов А.А.* Статистико-экономическое описание Довжицкой волости Черниговского уезда / *А.А.Русов* // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Выпуск 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С.149-269.

312. *Осадчий Т.И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян / *Т.И.Осадчий*. – Херсон: Типография О.Д.Ходушной, 1894. – 198 с.

313. *Чубинский П.П.* Инвентарь крестьянского хазяйства / *П.П.Чубинский* // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. – СПб.: Министерство земледелия и государственных имуществ. – Т.П. За 1874 год. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1875. – С.176-186.

314. *Базилевич И.А.* Опыт подворно-статистического исследования Супруновской волости / *И.А.Базилевич*. – Полтава: Тип. Н.Писаренко, 1881. – 47 с.+ Таблицы. – 33 с. + Примечания. – 22 с.

315. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – Выпуск V. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1880. – Отдел II. – С.315-487; Отдел III. – С.227-309; Отдел IV. – С.21-63.

316. *Васильчиков А.* Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах / *А.Васильчиков*. – СПб.: Типография М.Стасюлевича, 1876. – 564 с. + IV с.+565-1008 с. + V с.

317. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. – Выпуск 1. – Полтава: Типо-литография И.А.Дохмана, 1900. – 279 с.

318.Извлечения из сведений собранных для комиссии и других источников. Системы и способы ведения хозяйства // Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб.: Общественная польза, 1873. – 14 с.

319.*Чубинский П.* Из Борисполя / *П.Чубинский* // Основа. – 1861. – октябрь. – С.128-136 (3-я нумерація).

320.*Дараган М.Н.* После поездки на юг / *М.Н.Дараган* // Основа. – 1861. – октябрь (3-я нумерація). – С.106-125.

321.*Карышев Н.* Из литературы вопроса о крупном и мелком сельском хозяйстве / *Н.Карышев.* – М.: Типография Тов-ва И.Д.Сытина, 1905. – 253 с.

322.Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – Выпуск VII. – СПб.: Типография В.Киришбаума - Комиссия по исследованию кустарной промышленности в России, 1881. – Отдел II. – 777-1225 с. + Отдел III. – 365-391 с. + Отдел IV. – 97-128 с.

323.*Рева И.М.* Киевский крестьянин и его хозяйство / *И.М.Рева.* – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1893. – 62 с.

324.Переписка с министром внутренних дел и киевским гражданским губернатором о запрещении применения в торговле непробированных весов и принуждении торговцев и промышленников производить расчеты с сельским населением звонкой монетой по установленному правительством курсу. 31 августа 1845 г. – 20 октября 1845 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.1. – Од.зб.5980. – 6 арк.

325.Условия торговли сельскохозяйственными продуктами // Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб.: Общественная польза, 1873. – 3 с.

326.Дело о выселении мещ. Мохнацкого Х. из дер. Ерчиков-Жидовецких Сквирского у. Киевской губ. за обмеривание и обвешивание крестьян и беспатентную продажу спиртных напитков. 16 марта 1891 г. – 22 мая. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.841. – Спр.83. – 37 арк.

327. Прощение мещан Беремля Я., Манусовича В., Гельберга С. и др., проживающих в сел. Волкове Дубенского у. Волынской губ. об отмене приговора общества крестьян о выселении их из села за обвешивание и обсчитывание при продаже товаров. 12 марта 1891 г. – 29 марта 1891 г. – ЦДИАК. – Ф.442. – Оп.841. – Од. зб.90. – 2 арк.

328. *Голубев П.* К вопросу о причинах экономического упадка сельского населения и помещичьего хозяйства. По поводу статьи князя Друцкого-Соколянского „Наше сельское хозяйство и его будущее” в „Вестнике Европы”, 1891 год, октябрь / *П.Голубев* // Юридический вестник. – 1892 – Т.ХII. – Кн.2. – С.194-247.

329. *Голубев П.* Подать и народное хозяйство / *П.Голубев* // Русская мысль. – 1893. – Кн. V. – Отдел 2. – С.137-150, Кн. VI. – Отдел 2. – С.47-67, Кн. VII. – Отдел 2. – С.1-29.

330. *Катаев Н.* Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России / *Н.Катаев*. – М.: Издание С.Дороватовского и А.Чарушникова, 1902. – 43 с.

331. *Осадчий Т.И.* Щербатовская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание / *Т.И.Осадчий*. – Херсон: Изд. Херсонской земской управы – Типография О.Д.Ходушной, 1891. – 112 с.

332. *Киниский И.* Заметки о нашей сельской жизни / *И.Киниский* // Основа. – 1862. – жовтень (сентябрь). – С.1-11 (6-а нумерація).

333. *Бородаевский С.В.* Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Кредит / *С.В.Бородаевский*; Высочайше учрежденное Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1904. – 427 с.

334. Сельский кредит в Полтавской губ. – Полтава: Статистическое бюро Полтавского губернского земства – Тип. Д.Н.Подземского, 1895. – Выпуск II: Мелкий частный кредит. – VII с. + 175 с.

335. Дело о состоянии учреждений мелкого кредита Волынской губ. 23 февраля 1912 года – 24 октября 1912 года. – ЦДИАК. – Ф.442. – Оп.711. – Спр.94. – 29 арк.

336. Дело по заявлению крестьянина с. Маньковки Уманского уезда Семена Дерипапа о неблаговидной деятельности односельца Калистрата Егорова, занимающегося ростовщичеством. 30 июня 1894 – 12/XI. 1894 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.693. – Спр.199. – 7 арк.

337. Дело по отношению министра внутренних дел об образовании местных комиссий по еврейскому вопросу. 1.09.1881 г. – 10.01.1890 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.534. – Од. зб.282. – 433 арк.

338. *Соколовский П.А.* Судо-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы / *П.А.Соколовский*; Санкт-Петербургское отделение Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1889.–292 с.

339. *Осадчий Т.И.* Крестьянское товарищеское землевладение в Херсонской губернии / *Т.И.Осадчий*. – Одесса: „Славянская” тип. Н.Хрисогелос, 1897. – 33 с.

340. Дело о злоупотреблениях проживающего в г. Заславле еврея Ицка Барабана. 31 октября 1890 г. – 7 января 1893 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.543. – Спр.332. – 85 арк.

341. Дело по жалобе жителя колонии Сорочины Житомирского уезда Йогана Шпрингера и крестьян д. Стремигорода Радомысльского уезда Климентия Дмитренко, Прохора Петренко и других на еврея Алтера Локша, эксплуатирующего местное население. 31 мая 1894 – 31/VII.1895. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.693. – Спр.169. – 49 арк.

342. Прошение жителей с. Новоселки Балтского у. Подольской губ. об оказании им защиты от мещ. Левина Ш., дающего в долг деньги за большие проценты и вторично взыскивающего их по оплаченным векселям. 2 августа – 16 ноября 1896 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.846. – Спр.204. – 9 арк.

343. *Пономарев Н.В.* Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Подсобные к земледелию промыслы и производства / *Н.В.Пономарев*; Высочайше утвержденное Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1903. – 116 с.

344. *Кущенко Г.А.* Крестьянское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии по двум переписям – 1882 и 1911 гг. / *Г.А.Кущенко*; Оценочно-статистическое бюро Черниговского губернского земства. – Чернигов: Издание Черниговской губернской земской управы, , 1916. – 37 с.

345. *Галаган Г.П.* По поводу переложения натуральных повинностей на денежные. Черновик. II половина XIX в. – IP НБУВ. – Ф.І. – № 6867. – 8 арк.

346. Копии донесений в III отделение собственной „Е.И.В.” канцелярии об общественной жизни и политических событиях в г. Одессе. 1 февраля 1866 г. – 27 июня 1866 г. – ЦДАК. – Ф.1252. – Оп.1. – Спр.163. – 71 арк.

347. Дело по бумагам передаваемым ученому еврею Цейтлину для перевода таковых на русский язык. 30 января 1887 г. – 30 декабря 1887 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.525. – Спр.48. – 46 арк.

348. Дело по жалобе сирот Ольги, Василия, Мартина, Александра и Герасима Шульгиных о захвате евреем Вольфом Чернявским недвижимой их собственности, оставшейся после смерти отца их. 31 мая 1885 г. – 2 декабря 1893 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.835. – Од. зб.85. – 86 арк.

349. Дело о евреях-ростовщиках проживающих в г. Киеве. 18 марта 1892 г. – 14 января 1893 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.622. – Спр. 502. – 72 арк.

350. Дело о вредной деятельности еврея Алтера Хайта. 9 ноября 1894 года – 7 апреля 1897 года. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.624. – Спр.434. – 42 арк.

351. Дело по прошении жителей г. Овруча мещан Никифора Моисеева, Гаврила и Василия Дмитриевых и др. о выселении из города отставного канцеляриста Ефима Горбуненка как вредного для общества человека занимающегося ростовщицеством. 17 июня 1879 года. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.517. – Спр.178. – 2 арк.

352. Дело об учреждении в г. Житомире общества потребителей. 23 сентября 1880 года – 23 сентября 1881 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.188. – 14 арк.

353. Дело об учреждении в м. Белой Церкви общества потребителей. 4 октября 1885 г. – 30 января 1887 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.538. – Спр.210. – 25 арк.

354. Дело об учреждении в г. Баре общества потребителей. 7 апреля 1886 – 21 мая 1886 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.539. – Од. зб.112. – 4 арк.

355. Дело об утверждении устава общества потребителей служащих на станции “Киев”, Юго-Западных железных дорог. 12 января 1887 г. – 27 января 1888 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.540. – Спр.19. – 19 арк.

356. Дело об утверждении проекта устава общества потребителей в м. Шпола. 14 февраля 1888 г. – 31 августа 1888 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.541. – Спр.27. – 22 арк.

357. *Лось Ф.* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.) / *Ф.Лось.* – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1955. – 332 с.

358. *Нестеренко А.А.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. / *А.А.Нестеренко.* – М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. – 308 с.

359. Дело по ходатайству помещика Валуевского-Понинского и др. жителей Березнянской волости Ровенского уезда об учреждении ссудо-сберегательного товарищества. 10 июня 1884 г. – 28 января 1885 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.148. – 11 арк.

360. Дело о товариществе потребителей в Киеве. 21 августа 1868 г. – 6 ноября 1868 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.47. – Од. зб.348. – 14 арк.

361. Дело об утверждении устава общества потребителей в м. Шполе. 15 июня 1887 г. – 31 августа 1888 г. – ДАКО. – Ф.1. – Оп.330. – Од.зб.1121. – 28 арк.

362. Дело об учреждении общества потребителей Ольшанского сахарного завода. 3 апреля 1888 г. – 29 апреля 1888 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.541. – Спр.69. – 5 арк.

363. Дело об учреждении общества потребителей в м. Белой Церкви. Май 1884 г. – 17 апреля 1889 г. – ДАКО. – Ф.1. – Оп.330. – Од.зб.129. – 51 арк.

364. Дело об утверждении проекта устава общества потребителей Ольшанского сахарного завода. 11 августа 1887 г. – март 1889 г. – ДАКО. – Ф.1. – Оп.330. – Спр.744. – 51 арк.

365. Дело об учреждении общества потребителей при Кожанском сахарном заводе. 13 декабря 1891 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.544. – Спр.253. – 49 арк.

366. Дело об учреждении общества потребителей в с. Гребенках. 28 февраля 1893 г. – 5 июня 1899 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.623. – Спр.148. – 99 арк.

367. Дело об учреждении общества потребителей в с. Шамраевке. 1 мая 1893 г. – 7 января 1894 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.623. – Од. зб.182. – 48 арк.

368. Дело об открытии общества потребителей при Шамраевском сахарном заводе (Васильковского уезда). 28 февраля 1892 года – 31 декабря 1893 года. – ДАКО. – Ф.1. – Оп.96. – Од.зб.145. – 45 арк.

369. Письма В.Хитрова к Григорию Павловичу Галагану про открытие сельскохозяйственного кредитного общества в с. Сокиренцы. 27 ноября 1873 – 4 апреля 1887 года. – ЦДІАК. – Ф.1475. – Оп.1. – Од. зб.223. – 16 арк.

370. Переписка с Одесским градоначальником, судебными следователями и др. о разрешении чтений публичных, лекций, заседаниях обществ купцов, приказчиков; о командировании жандармов для помощи судебным следователям и др. вопросам. 2 января 1869 г. – 27 декабря 1869 г. – ЦДІАК. – Ф.385. – Оп.1. – Од. зб.29. – 70 арк.

371. *Чорний М.* С правого берега Днепра / *М.Чорний* // *Основа.* – 1861. – февраль. – С.239-244.

372. *Павловский И.* Остатки братств в приходах Переяславского уезда / *И.Павловский* // *Полтавские епархиальные ведомости.* – 1876. – №15. – С.568-570.

373. *Зюрюкин В.* Прошлое, настоящее и будущее земледельческих артелей в России / *В.Зюрюкин.* – Москва: б. изд., 1919. – 47 с.

374. Рапорты в III-е отделение собственной „Е.И.В.” канцелярии и начальнику 5-го округа корпуса жандармов о происшествиях в г. Одессе. 8 апреля – 12 декабря 1865 г. – ЦДІАК. – Ф.1252. – Оп.1. – Од.зб.159. – 173 арк.

375. *Беретти А.* В Харькове сорок лет тому назад и теперь / *А.Беретти* // *Сплотчина.* – 1910. – №7. – С.123-128.

376. *Баллин Н.П.* А.А.Бриллиантов. Статья [1872 г.]. – ІР НБУВ. – Ф.326. – №108. – 5 арк.

377. [Об учреждении товарищества потребителей в г. Харькове]. [Доклад]. Без начала і конца [70-е гг. XIX ст.]. Копия F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №210. – 4 арк.

378. *Баллин Н.П.* Потребительные общества в Харькове. Статья. Кон. XIX ст. Черновик. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №559. – 2 арк.

379. Переписка Баллина Николая Петровича с зарубежными кооперативными организациями и деятелями (70-90-е гг XIX ст.) в переводе на рус. и укр. языки, сделанный Всеукраинским Центральным кооперативным музеем. Рукопись, машинопись [20 гг. XX в.]. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №1802. – 18 арк. + 29 арк.

380. *Баллин Н.П.* Об увековечивании памяти Бриллиантова А.А. – организатора Харьковского товарищества потребителей. Статья. 1888 г. Черновик. 2 ед. хр. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.326. – №474-475. – 1 арк. + 5 арк.

381. Харківське споживче товариство: Матеріали до історії створення товариства: виписки із документів та періодичних видань. 1866-1870 рр. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №4141. – 4 арк.

382. 1) Борзенское потребительное общество „Бережливость”. 2) Общество „Бережливость” в Борзне. Статьи [1870 г.]. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.327. – №205. – 1 арк. + 2 арк.

383. Преса 60-70-х рр. [XIX ст.] про кооперацію того часу: Виписки з періодичних видань 60-70-х рр. XIX ст., об'яв, звітів, статутів кооперативних товариств, кореспонденцій та статей про кооперацію. [30 рр. XX ст.]. Машинопис. В твердій палітурці. – IP НБУВ. – Ф.290. – №134. – 260 арк.

384. [О Киевском товариществе потребителей]. Выписки из статей газеты “Киевлянин”. 1870-1871. Машинопись. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №4621. – 69 арк.

385. *Меркулов А.* Полвека потребительной кооперации / *А. Меркулов* // Союз потребителей. – 1915. – №29. – С.984-993.

386. *Литевич Д.* []. []. Спогади В. Шапошнікова про 1-е Харківське товариство споживачів: Запис спогадів. 18 червня 1929 р. Ориг. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №1115. – 2 арк.

387. *Залюбовський [Григорій] [Антонович]*. Общество потребителей в городе Екатеринославе под фирмой „Бережливость”. Статья. Машинопись. Перепечатка из „Екатеринославского юбилейного листка” №24 от 30 мая 1887 г. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №3485. – 4 арк.

388. О вопросах сельского хозяйства, деятельности земледельческих артелей, ссудо-сберегательных и потребительных обществах Юго-Западного края. Выписки статей из газет „Киевлянин”, „Одесский вестник”. 1875-1880 г. 5 тетрадей. – IP НБУВ. – Ф.327. – №1188. – 156 арк.

389. Материалы к монографии о рабочей кооперации Юга России. 5 декабря 1919 г. – 14 декабря 1919 г. – ЦДАК. – Ф.1111. – Оп.1. – Од. зб.532. – 87 арк.

390. Дело о разрешении учредить на сахарном заводе граф. Браницкой в с. Кожанском общества потребителей. 12 сентября 1891 года – 24 января 1895 года. – ДАКО. – Ф.1. – Оп.98. – Спр.321. – 54 арк.

391. Юзовский рабочий кооператив (К 35-летию рабкопа) // Кооперативный бюлетень Вукопспілки. – 1923. – №25. – С.22.

392. 35-тилетний юбилей Юзовского рабкопа // Донецкий кооператор. – 1923. – №5. – С.33.

393. *Височанський П.* 3 минулого української кооперації / *П.Височанський* // Правобережний кооператор. – 1923. – №1-2. – С.57-61.

394. *Кнопинг Р.* Положение кооперативного дела в Подольской губернии / *Р.Кнопинг* // Южный кооператор. – 1915. – №9. – С.266-269.

395. Воспоминания о П.И.Окулове // Кооперативный листок. – 1909. – №2. – С.8-13.

396. *Балабуха С.П.* Сельский кредит в Полтавской губернии / *С.П.Балабуха*. – Выпуск 1. – Полтава.: Статистическое бюро Полтавского губернского земства – Типо-литография И.А.Дохмана, 1894. – III с. + 160 с.

397. *Муравская В.А.* Краткий отчет о деятельности ссудо-сберегательных товариществ в Черниговской губернии. 1873-1898 / *В.А.Муравская* // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – №8. – С.55-99.

398. Дело по возбужденному Министерством внутренних дел вопросу о необходимости установления контроля ссудо-сберегательных товариществ и об устранении от участия в делах известных товариществ римско-католического духовенства. 5 мая 1884 – 21/II.1887. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.243. – 272 арк.

399. *Осипов Н.О.* Обзор деятельности ссудо-сберегательных товариществ и проект организации сельского кредита: Доклад Высочайше утвержденному Обществу для содействия русской промышленности и торговле / *Н.О.Осипов.* – СПб.: Знаменская типо-литография С.Ф. Яздовского и К^о, 1893. – 255 с.

400. *Осипов Н.О.* Опыт статистического исследования о деятельности ссудо-сберегательных товариществ: Товарищество Больше-Токмакское и Ново-Васильевское Бердянского уезда Таврической губернии / *Н.О.Осипов.* – СПб.: Издание С.-Петербургского отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, 1887. – 150 с. + Ведомости №1-4. – 35 с.

401. Дело канцелярии киевского губернатора о представлении гг. начальникам полиций уставов разных товариществ и обществ а равно и их отчеты о деятельности за минувший 1885 год. 13 февраля 1886 г. – 18 сентября 1886 г. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.22. – Спр.72. – 464 арк.

402. Дело канцелярии киевского губернатора о доставлении в хозяйственный департамент Министерства внутренних дел отчетов разных о-в согласно циркуляру 21 июля 1888 г. за №1824. 17 декабря 1893 г. – 26 января 1895 г. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.30. – Спр.52. – 143 арк.

403. Дело канцелярии киевского губернатора о доставлении в Министерство внутренних дел отчетов разных обществ взаимного вспоможения, уставы коих утверждены министерством, а также списка названных обществ. 6 декабря 1892 г. – 10 сентября 1894 г. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.29. – Спр.92. – 109 арк.

404. Дело канцелярии киевского губернатора о доставлении начальникам полиций уставов разных обществ и их отчетов за истекший год, а также самими обществами. Январь 1896 года. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.32. – Спр.50. – 79 арк.

405. Дело по ходатайству помещиков Тарасова, Тарновского и Парниклея об утверждении устава Немиринецкого товарищества потребителей под названием „Согласие”. 27 марта 1875 года – 16 июня 1875 года. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.54. – Спр.108. – 12 арк.

406. *Дописувач.* С.Немиринці, Бердичівського пов. (на Київщині) / *Дописувач* // Маяк. – 1913. – №31. – С.13.

407. *Тотомианц В.Ф.* Кооперация в русской деревне / *В.Ф.Тотомианц.* – М.: Издание М.С.Сабашникова, 1912. – 448 с.

408. *Закревський Ф.* По кращих товариствах Ніжинщини: Галицьке с.-х.-кред. т-во / *Ф.Закревський* // Коопероване село. – 1927. – №13. – С.98-100.

409. *Романов І.* П'ятдесят років роботи Верхне-Рогачівського с.-г. кредитового товариства (1877-1927) / *І.Романов* // Коопероване село. – 1927. – №16. – С.59-62.

410. *Чубинский П.П.* Село Сокиринцы и Сокиринское ссудо-сберегательное товарищество / *П.П.Чубинский* // Записки Юго-Западного отдела Императорского Российского географического общества. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1874. – Т.1. – С.235-264.

411. Переписка с Министерством финансов об организации и деятельности ссудо-сберегательного товарищества имени Павла Галагана. 15 января 1882 г. – 18 января 1915 г. – ЦДАК. – Ф.1475. – Оп.1. – Од. зб.1760. – 29 арк.

412. Ведомости о состоянии Сокиренского ссудо-сберегательного товарищества им. Павла Галагана. 23 авг. 1870 г. – 19 мая 1879 г. – ЦДАК. – Ф.1475. – Оп.1. – Од. зб.1688. – 15 арк.

413. Адрес Г.П.Галагану от Сокиринецкого товарищества. Список членов товарищества. 1882 г. – ІР НБУВ. – Ф.І. – №7362. – 112 арк.

414. Донесения в Главную Сокиренскую контору Даныковской, Тиннцкой, Лебединской, Дегтяревской экономии Галаганов, отчеты о состоянии этих экономий, произведенной продаже, покупке, строительных работах. 12 сентября 1882 г. – ноябрь 1898 г. – ЦДАК. – Ф.1475. – Оп.1. – Од. зб.1759. – 78 арк.

415. Сведения о расходах и доходах ссудо-сберегательного товарищества им. Павла Галагана. 1872 г. – 1 января 1899. – ЦДАК. – Ф.1475. – Оп.1. – Од. зб.1697. – 2 арк.

416. Из жизни сплотов // Сплотчина. – 1910. – №10. – С.176-180.

417. Из жизни товариществ // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – №5. – С.109-117.

418. Копия отношения начальника путей сообщения с дистанции Киевского отделения и Киевского округа о вреде, наносимом судоходству на реке Днепре

беспорядочной постройкой частных водяных мельниц; журнал генеральной поверки торговых и промышленных предприятий Мойсенской волости и др. документы. 19 сентября 1891 г. – январь 1893 г. – ДАЧО. – Ф.477. – Оп.1. – Спр.376. – 39 арк.

419. *Карелин А.* Общинное владение в России / *А.Карелин.* – СПб.: Издание А.С.Суворина, 1893. – 288 с.

420. *В[]нко В[].[]*. Про спілки хліборобські. Стаття [1883 р.]. Машинопис. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №3550. – 28 арк.

421. *В.В-нко.* Про спілки хліборобські / *В.В-нко* // Рада: Український альманах. – 1883. – Частина перша. – С.371-392.

422. *Зюрюкин В.Е.* Земледельческие артели и товарищества в России / *В.Е.Зюрюкин.* – Пг.: Мысль, 1917. – 54 с.

423. На правильном пути // Трудовое хозяйство. – 1920. – №1. – С.9-12.

424. *Силенко А.* Про гуртове хліборобство / *А.Силенко [спр. ім'я: А.Г.Терниченко]* // Село. – 1910. – №20. – С.11.

425. *Исаев А.* Артели в России / *А.Исаев.* – Ярославль: Печатня губернского правления, 1881. – 336 с.

426. *В.В.* Артельные начинания русского общества / *В.В. [наст. имя: В.П.Воронцов]*. – СПб.: Тип. И.Н.Скорородова, 1895. – 103 с.

427. *Осипов Н.О.* Пособие для устройства промышленных артелей с проектом их образцового устава и приложением утвержденных уставов 22 артелей / *Н.О.Осипов.* – СПб.: Издание Н.О.Осипова, 1897. – 183 с.

428. Дело по ходатайству жителей гор. Киева – комиссионеров, об учреждении в г. Киеве конторы посыльных. 11 апреля 1891 года – 6 октября 1917 года. – ДАКО. – Ф.1. – Оп.98. – Спр.13. – 272 арк.

429. *Баллин Н.П.* О харьковских швейных артелях. Статья. Кон. XIX ст. Черновик. – ІР НБУВ. – Ф.326. – №455. – 9 арк. + Приложение: Тетрадь прихода и расхода швейной артели А.П.Коневадьцевой. – 18 арк.

430. *Баллин Н.П.* О швейных артелях. Статья. Кон. XIX ст. Черновик. – ІР НБУВ. – Ф.326. – №472. – 1 арк.

431. *В.В. Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве / В.В. [наст. имя: В.П.Воронцов].* – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1892. – VI с. + 216 с.

432. *Анцыферов А.Н. Очерки по кооперации. Лекции и статьи 1908-1918 гг. Изд. 3-е, пересмотр. и дополнен. / А.Н.Анцыферов.* – Полтава.: Агрономия, 1918. – 274 с.

433. [*Левитский Николай Васильевич*]. К делу организации земледельческих артелей. Выписки статей из периодических изданий 1896 г. 1 тетрадь. – IP НБУВ. – Ф.327. – №65. – 51 арк.

434. *Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства / В.Ф.Левитский.* – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. – 3 н.с. + 58 с.

435. *Осадчий М.И. Общественный быт и проекты его улучшения в XIX столетии (Очерки по обществоведению) / М.И.Осадчий.* – М: Типо-литография А.В.Васильева и К, 1901. – 171 с.

436. *Грушевський М. Об'єднуються / М.Грушевський // Село.* – 1910. – №6. – С.1-2.

437. Протоколы заседаний редакционной комиссии об издании журналов „Хроника учреждений мелкого кредита” и „Сплотчина” и список членов комиссии. Переписка с губернатором. 1 декабря 1911 г. – 18 сентября 1913 г. – ДАК. – Ф.161. – Оп.1. – Спр.9. – 16 арк.

438. *Маслов П. Условия развития сельского хозяйства в России: Опыт анализа сельскохозяйственных отношений / П.Маслов.* – СПб.: Издание М.И.Водовозовой, 1903. – VIII с. + 493 с.

439. Отзывы ученых и общественных деятелей о кооперации. *С предисловием проф. В.Ф.Тотомианца.* Изд. 2-е, значит. дополн. – М.: Кооперативное издательство, 1918. – 68 с.

440. *Письмо графа Л.Н.Толстого к В.Ф.Тотомианцу, 23 января 1910 г. Ясная Поляна / Л.Н.Толстой // Кооперативний листок.* – 1910. – №6. – С.23.

441. *Гибнер Н. Кооперация и община / Н.Гибнер // Союз потребителей.* – 1904. – №24. – С.637-641.

442. Учреждения мелкого кредита: *Из речи министра финансов в Государственной Думе 16-го фев. 1916 г.* // Южный кооператор. – 1916. – №4. – С.100.

443. Государственная Дума о кооперативах: *Речь мин. торговли и промышленности* // Южный кооператор. – 1916. – №4. – С.101-102.

444. *Бородаевский С.В.* Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Кооперации / *С.В.Бородаевский*; Высочайше учрежденное Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1904. – 176 с.

445. Кооперативные союзы и гг. министры // Союз потребителей. – 1914. – №17. – С.531.

446. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / *Упор. В.С.Журавський*. – Київ: Пошук, 1992. – 96 с.

447. *Д.Д-ов.* Робітничі кооперативи / *Д.Д-ов* // Слово. – 1907. – №10. – С.4-7.

448. *Юркевич Л.* Кооперація і робітничий рух (За Вандервельде) / *Л.Юркевич* // Дзвін. – 1913. – №9. – С.208-214.

449. *Садовський В.* Робітнича група на київському кооперативному з'їзді / *В.Садовський* // Дзвін. – 1913.-№9. – С.229 -235.

450. Циркуляры Департамента полиции сообщающие о деятельности профессиональных союзов. Сведения о конференции большевиков в Гельсингфорсе, на которой председательствовал В.И.Ленин. 18 ноября 1907 г. – 22 марта 1908 г. – ЦДАК. – Ф.268.– Оп.1. –Од.зб.7. – 36 арк.

451. *Чернов В.* Уничтожение народничества / *В.Чернов* // Заветы. – 1914. – №6. – Отдел III. С.88-124.

452. *Бунаков И.* О ближайших путях развития России / *И.Бунаков* // Заветы. – 1914. – №6. – Отдел II. С.1-28.

453. Переписка с Киевским ГЖУ о сборе сведений и выяснения места жительства члена ЦК партии сионистов-социалистов Лещинского Я. – с.-д.

Циркуляр №14 партии сионистов. 22 марта – 21 августа 1913 г. – ЦДІАК. – Ф.1335. – Оп3. – Од.зб.93. – 13 арк.

454.Циркуляры Министерства внутренних дел за 1909 год. – ЦДІАК. –Ф.442. – Оп.859. – Од.зб.369. – 163 арк.

455.Циркуляры Департамента полиции, сообщение о деятельности РСДРП, партии есеров, партии „Бунд”, профессиональных организаций, „Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию” и других партий и организаций, о розыске разных лиц и по другим вопросам. Циркуляр Департамента сообщающий о налаживании работы партийных центров большевиками и меньшевиками за границей. – ЦДІАК. – Ф.1600. – Оп.1. – Од.зб.208. – 948 арк.

456.Записка к законодательному предположению о съездах представителей кооперативных учреждений (По Департаменту полиции. К заседанию Совета Министров) // Отечественная история. – 1992. – №4. – С.120-126.

457.Дело о деятельности кооперативных об-в гор. Киева. 13 февраля 1915 г. – 23 августа 1916 г. – ЦДІАК. – Ф.274. – Оп.4. – Од.зб.501. – 160 арк.

458.О политической проверке разных лиц. 9 января 1915 – 29 февраля 1916 г. – ЦДІАК. – Ф.274. – Оп.1. – Од.зб.3629. – 1418 арк.

459.Агентурные сведения о профессиональном движении в гор. Харькове. 8 января 1913 г. – 27 февраля 1914 г. – ЦДІАК. – Ф.705. – Оп.1. – Од.зб.1092. – 71 арк.

460.Обзор деятельности профессиональных организаций и список профессиональных союзов по Екатеринославской губернии и переписка с Екатеринославским губернатором, охранным отделением и другими по этому вопросу. 9 марта 1909 г. – 18 мая 1910 г. – ЦДІАК – Ф.313. – Оп.2. – Од.зб.2226. – 150 арк.

461.Переписка с Департаментом полиции, харьковским губернатором, Курским, Екатеринославским и другими ГЖУ о присылке списков профессиональных об-в и кооперативов, существующих в Харьковской, Курской, Екатеринославской и других губ. 12 января 1908 г. – 20 декабря 1908 г. – ЦДІАК – Ф.705. – Оп.1. – Од.зб.293. – 120 арк.

462. Донесения и переписка с Департаментом полиции, Харьковским и другим жандармскими управлениями, помощниками начальника КГЖУ в уездах и другими, о деятельности Петровского, Муранова и других членов социал-демократической фракции Государственной Думы и о наблюдении и розыске членов РСДРП и лиц, участвовавших в революционном движении. 22 декабря 1912 г. – 13 ноября 1913 г. – ЦДАК – Ф.313. – Оп.2. – Од.зб.2640. – 710 арк.

463. Отчеты агентурных наблюдений и переписка с Департаментом полиции, Киевским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности, установлении наблюдения, производстве обысков и аресте лиц, принадлежащих к Одесской организации РСДРП. 16 июля – 19 сентября 1914 г. – ЦДАК. – Ф.385. – Оп.2. – Од.зб.14. – 156 арк.

464. Агентурные сведения, полученные от филёров по наблюдению за революционными выступлениями и распространением подпольной газеты „За правду” среди населения г.Чернигова. 6 января 1913 – 14 января 1913. – ЦДАК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.1492. – 33 арк.

465. Переписка с губернскими жандармскими управлениями, Департаментом полиции и агентурные сведения о деятельности РСДРП, украинской и еврейской буржуазно-националистической партии „Спилка”, „СС” и других партий. 20 января 1912 г. – 10 января 1914 г. – ЦДАК. – Ф.276. – Оп.1. – Од.зб.469. – 728 арк.

466. Дело 1913 года Черниговского губернского жандармского управления по запросам начальников губернских жандармских управлений, охранных отделений и других должностных лиц и учреждений. – ЦДАК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.1514. – 708 арк.

467. Запросы, донесения и переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским охранным отделением и другими, о деятельности членов РСДРП, анархистов-коммунистов и других лиц, участвовавших в революционном движении и находившихся под наблюдением полиции, протоколы обысков и допросов. 4 января 1913 – 18 января 1914 г. – ЦДАК. – Ф.313. – Оп.2. – Од.зб.2804. – 416 арк.

468. Переписка с киевским губернатором, помощниками Киевского ГЖУ в уездах и другими учреждениями о наличии кооперативных организаций в Киевской губ. и политической проверке лиц работающих в этих организациях в связи с усиливающейся агитацией социал-демократической партии за развитие кооперирования в России. Списки кооперативных и потребительских обществ и союзов. 9. мая 1909 – 22 декабря 1909. – ЦДАК. – Ф.274. – Оп.1. – Од.зб.2454. – 261 арк.

469. Списки председателей и членов кооперативных союзов находящихся в Хорольском, Гадячском и других уездах Полтавской губ. 18 ноября 1909 г. – 8 мая 1915 г. – ЦДАК. – Ф.321. – Оп.1. – Од.зб.103. – 179 арк.

470. Переписка с подольским губернатором, помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах, каменецким и ущицким уездными исправниками о существовании и характере профессиональных об-в. 21 апреля 1909 – 12 февраля 1910 г. – ЦДАК. – Ф.301. – Оп.1. – Од.зб.1363. – 87 арк.

471. Отражение политического настроения на жизни т-в // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1906. – №10. – С.144-146.

472. История съезда // Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10-19 февраля 1901 г.). В 2-х чч. – Москва: Императорское Московское общество сельского хозяйства, 1901. – 23 с.

473. Систематический свод постановлений съезда // Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10-19 февраля 1901 г.). В 2-х чч. – Москва: Императорское Московское общество сельского хозяйства, 1901. – 22 с.

474. Журналы заседаний I секции съезда // Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10-19 февраля 1901 г.). В 2-х чч. – Москва: Императорское Московское общество сельского хозяйства, 1901. – 26 с.

475. Журналы заседаний VI секции съезда // Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10-19 февраля 1901 г.). В 2-х чч. – Москва: Императорское Московское общество сельского хозяйства, 1901. – 25 с.

476.Труды съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России. 7-19 сентября 1910 года. – Екатеринослав: Южная заря, 1910. – Т.І - V. – 1719 с. + XXXI с.

477.*Кулыжный А.Е.* Областной Южно-русский съезд по упорядочению хлебной торговли в Екатеринославе 11-17 июня 1913 года / *А.Е.Кулыжный* // Кооперативная жизнь. – 1913.-№14-16. – С.16-19.

478.Труды областного съезда по упорядочению хлебной торговли на Юге России, состоявшегося 11-16 июня 1913 г. в г. Екатеринославе / *под ред. Л.П.Сокальского*; Екатеринославское губернское земство. – Екатеринослав: Типография Исаака Когана, 1913. – Выпуск I: Отчет по Съезду. – VIII с. + 55 с. + V с. + 512 с. + 256 с.

479.*Прилежаев И.* Первый Всероссийский сельскохозяйственный съезд в г. Киеве / *И.Прилежаев* // Заветы. – 1913. – №10. – Отдел 2. С.137-153.

480.Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1-10 сентября 1913 г. – [Б.м.]: Киевское общество сельского хозяйства и сел.-хоз. промышленности,[1914 ?]. – Выпуск I: Постановления съезда. – 45 с.

481.О кредитных товариществах // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905.-№3. – С.35-63.

482.Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1902 г. – Санкт-Петербург: Типография В.Ф.Киршбаума, 1902. – Часть II.– VII с. – 314 с.

483.Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге 1910 г. – Санкт-Петербург: Типография инженера Г.А.Бернштейна, 1910. – Том II. – 450 с. + 181 с. + 77 с. + V с.

484.*Хижняков В.* Кооперация на кустарном съезде / *В.Хижняков* // Кооперативная жизнь. – 1913. – №11. Т.І. – С.11-14.

485.Общеземский съезд по сбыту кустарных изделий в Москве (8-12 октября 1913 г.) // Кооперативная жизнь. – 1913. –№23. – С.39-43.

486.Сільське господарство України. – Одеса: Наркомзем УСРР, 1921. – 93 с. + Картограми №1-30. + 1 с.

487. *Чупров А.И.* К вопросу об аграрной реформе / *А.И.Чупров* // Аграрный вопрос. Сб. ст. – М.: Беседа, 1907. –Т.II. – С.1-42.

488. *Клепиков С.А.* Питание русского крестьянства / *С.А.Клепиков.* – Часть I: Нормы потребления главных пищевых продуктов / *под ред. и вступительной статьей проф. А.В.Чаянова;* Высший совет народного хозяйства. – М.:Типография „III Интернационал”, 1920. – XXIV с. + 50 с.

489. *Пихно Д.И.* Значение для России хлебных цен (По поводу книги “Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства) / *Д.И.Пихно.* – К.: Типо-литография Высочайше утвержденного Т-ва И.Н.Кушнерев и К, 1897. – 144 с.

490. *Мануилов.* Поземельный вопрос в России / *Мануилов* // Аграрный вопрос. Сб. ст. Изд. 2-е. – М.: Беседа, 1906. – С.10-78.

491. *М.П-ко.* Хлібна продукція України / *М.П-ко* // Агроном і кооператор. – К.: Український агроном, 1918. – Другий збірник статей. – С.4-10.

492. *Туманов А.* Земельный вопрос на Полтавщине. Очерки / *А.Туманов* // Хозяйство Полтавщины. – 1922. – №9. – С.1-20.

493. Статистический справочник по аграрному вопросу / *под ред. Н.П.Огановского и А.В.Чаянова.* – М.: Универсальная библиотека, 1917. – Выпуск 1: Землевладение и землепользование. – 31 с.

494. *Огановский Н.* С двух концов / *Н.Огановский* // Кооперативная жизнь. – 1916. – №5-6. – С.224-230.

495. *Мануилов А.А.* Аренда земли в России в экономическом отношении / *А.А.Мануилов* // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей *под редакцией проф. Московского университета А.А.Мануилова* / Издание Д.С.Горшкова, 1905. – Выпуск II. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К, 1904. – С.72-203.

496. *Каблуков Н.* Об условиях развития крестьянского хозяйства в России: Очерки по экономии землевладения и земледелия . Изд. 2-е, во многом переработанное и дополненное / *Н.Каблуков.* – М.: Типография Т-ва И.Д.Сытина, 1908. – XVI с. + 398 с.

497. *Арнольд В.* Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда / *В. Арнольд* // Сборник Херсонского земства. – 1901. – №4. – С.17-92.

498. *Книпович Б.Н.* К вопросу о дифференциации русского крестьянства (Дифференциация в сфере земледельческого хозяйства) / *Б.Н. Книпович*; Экономический семинар под руководством М.И. Туган-Барановского при юридическом факультете С.-Петербургского университета. – СПб.: Типография Акционерного общества „Слово”, 1912. – 112 с.

499. *Катеринославець.* Катеринославщина / *Катеринославець* // Рідний край. – 1906. – №43. – С.18.

500. Давно назрівша потреба // Наша кооперація. – 1914. – №12. – С.2-5.

501. *Зозулинець П.* Дописи / *П. Зозулинець* // Маяк. – 1914. – №20. – С.14.

502. *Валентин.* Що ми споживаємо? Карасін (гас) / *Валентин* // Наше дело. – 1910. – №12. – С.11-12.

503. *Валентин.* Що ми споживаємо? Сіль / *Валентин* // Наше дело. – 1910. – №15. – С.8-10.

504. *Валентин.* Що ми споживаємо? Цукор (сахар) / *Валентин* // Наше дело. – 1910. – №19. – С.9-10.

505. *Левитский Н.В.* Общество потребителей [Статья]. [Нач. XX ст.]. – IP НБУВ.– Ф.327. – №132. – 11 арк.

506. *М.И.* Кооперация и дороговизна жизни / *М.И.* // Наше дело. – 1909. – №1. – С.3-5.

507. Обзор текущей литературы. К вопросу о возрождении жизни // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №4. – С.42-47.

508. *Дмитриев К.* Современная дороговизна / *К. Дмитриев* // Союз потребителей . – 1910. – №41. – С.915-919, №43. – С.947-951.

509. Дело по борьбе с дороговизной на продукты первой необходимости. 25 апреля 1911 г. – 28 июня 1912 г. – ДАК. – Ф.163. – Оп.27. – Од.зб.1. – 92 арк.

510. Фальсификация продуктов // Союз потребителей. – 1909. – №17. – С.415.

511. Борьба с фальсификацией меда // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №11. – С.73.

512. *Григорович М.* Гуртовий продаж хліба / *М.Григорович* // Народний календар „Село” на 1911 р.– К.: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки, 1911. – С.53-56.

513. *Конюков И.* Во что обходится населению посредничество скупщиков при сбыте хлеба / *Конюков И.* // Кооперативная жизнь. – 1914. – №20. – С.275-278.

514. Кооперація в Роменському повіті // Засів. – 1911. – №25. – С.387-388.

515. *Макаров Н.* Очерк кооперативного сбыта зерна / *Н.Макаров*; Издание Вяч. Крестовникова. – М.: Типография „Земля”, 1914. – 139 с.

516. *Норкин Н.* Кооперативный сбыт хлеба и хлебозалоговые операции в учреждениях мелкого кредита / *Н.Норкин* // Крестьянское дело. – 1911. – Кн. 8. – С.3-14.

517. *Десятников І.В.* Чисельність найманих робітників у сільському господарстві Наддніпрянської України на зламі ХІХ – ХХ ст. / *І.В.Десятников* // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50. – С.102-104.

518. *Зарудний С.* Кустарна промисловість (минуле і сучасне) / *С.Зарудний* // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УРСР. Праці / за ред. *С.Зарудного*. – Харків.: Книгоспілка, 1927. – С.1-30.

519. *Левитский В.Ф.* Аграрный вопрос в России / *В.Ф.Левитский* // Аграрный вопрос. Сб. ст. – М.:Беседа, 1907. – Т. II. – С.211-237.

520. Кустарная промышленность на Украине // Вестник кустарной промышленности. – 1922. – №3-4. – С.31-35.

521. *Буриштейн Е.* До питання про стан кустарної промисловості на Вкраїні / *Е.Буриштейн* // Червоний шлях. – 1926. – №4. – С.214-219.

522. *Зарудний С.* Кустарно-промислова кооперація України у 22 році (Статистичний огляд) / *С.Зарудний* // Українська кооперація. – 1923. – №3. – С.43-45.

523. *Платонов И.* Современные производственные возможности кустарной промышленности / *И.Платонов* // Українська кооперація. – 1923. – №4-6. – С.27-30.

524. *Морачевский В.* Кустарная промышленность / *В. Морачевский* // Россия к концу XIX века / под общей редакцией *В. И. Ковалевского*. – СПб.: Министерство финансов; Акц. общ. Брокгауз и Ефрон, 1900. – С. 511-517.

525. *М. Р.* До історії селянського промислу на Україні / *М. Р.* // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. XIII. – Кн. 2. – Хроніка і бібліографія. – С. 152.

526. *Бородаевский С. В.* Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей / *С. В. Бородаевский*. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1904. – 56 с.

527. *Подольский И.* Кредит в трудовом хозяйстве / *И. Подольский* // Агрономический журнал. – 1915. – № 7-8. – С. 64-74.

528. *Анцыферов А. М.* Мелкий кредит, его организация и значение в России / *А. М. Анцыферов*. – Харьков: Типография и литография Н. В. Петрова, 1903. – 19 с.

529. *Герцеништейн М. Я.* Мелкий кредит / *М. Я. Герцеништейн* // Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Сб. ст. – СПб.: Акц. общ. „Слово” ; Изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича; Газета „Право”, 1904. – Т. II. – С. 375-485.

530. *Маркович Д.* Краткий очерк развития кооперативов на Волыни / *Д. Маркович* // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 61-75.

531. Дописи // Засів. – 1912. – № 3. – С. 32.

532. *П. Ш.* Дробышевские кооперативы / *П. Ш.* // Хлибороб. – 1912. – № 11. – С. 635-638.

533. *Косточна И.* Как улучшить нашу жизнь / *И. Косточна* // Хлибороб. – 1913. – № 1. – С. 24-26.

534. *Чаянов А. В.* Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века / *А. В. Чаянов* // Крцимовский Р. Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе. Перевод с немецкого Л. К. Солдатова. С дополнительной статьей проф. А. В. Чаянова „Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века”. – М.: Новый агроном, 1927. – С. 201-239.

535. Циркуляр хозяйственного департамента Министерства внутренних дел губернаторам об открытии потребительных обществ по нормальному уставу (13 мая

1897 г. №4190) // *Меркулов А.В.* Как организовать и вести потребительное общество (текст, законы, уставы, инструкции) / *А.В.Меркулов, М.Л.Хейсин.* – СПб.,1910. – С.41-42.

536. Дело о распространении нормального устава сельскохозяйственных обществ на Юго-Западный край. 16 сентября 1907 года – 31 августа 1913 года. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.637. – Спр.368. – 13 арк.

537. *Меркулов А.* Сорок пять лет. Историческая справка к внесению кооперативного законопроекта в Государственную Думу / *А.Меркулов* // Кооперативная жизнь. – 1915. – №17-18. – С.139-143.

538. *Анцыферов А.* Новый кооперативный закон и ближайшие задачи русской кооперации / *А.Анцыферов* // Агрономический журнал. – 1917. – Выпуск 3-4. – С.59-72.

539. *Кильчевский В.* О кооперативном законе / *В.Кильчевский* // Кооперативная жизнь. – 1913. – №14-16. – С.3-10.

540. *П.Х.* Проект кооперативного закона в Государственном Совете / *П.Х.* // Муравейник. – 1916. – №23-24. – С.374-377.

541. Содействие правительства учреждениям мелкого кредита // Южный кооператор. – 1913. – №7. – С.159.

542. *Полтавец.* Деятельность Управления по делам мелкого кредита в 1908 году / *Полтавец* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – №8. – С.167-169.

543. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 года. – М.: Печатное дело – Бюро Московского союза потребительных обществ, 1908. – 561 с.

544. *К-ов П.* Учет числа потребительных обществ (По материалам статистического отдела) / *К-ов П.* // Союз потребителей. – 1916. – №42. – С.1560-1562.

545. *Хейсин М.* Статистика потребительных обществ в России / *М.Хейсин* // Вестник кооперации. – 1909. – Кн.3. – Отдел I. С.34-39.

546. *Решет О.П.* Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / *О.П.Решет* // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С.82-85.

547.*Ге-Тан*. Война и аграрный вопрос / *Ге-Тан* // *Агрономический журнал*. – 1916. – Выпуск 1. – С.41-65.

548.Обзор потребительных обществ Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава: Электрическая типография И.Л.Фришберга, 1915. – 63 с.

549.*Лотоцкий Е.А.* Очерк о положении потребительных обществ Волынской губернии / *Е.А.Лотоцкий, И.А.Кальницкий*; Волынская губернская земская касса мелкого кредита . – Житомир: Электротипография „Работник”, 1913. – 45 с.

550.Корреспонденции // Наше дело. – 1910. – №9. – С.10-13.

551.В потребительных о-вах // Наше дело. – 1910. – №2. – С.10-12.

552.Хроника // Наше дело. – 1912. – №4. – С.14-15.

553.*В.Д.* Потребительные общества в Киевской губернии / *В.Д.* // *Хуторянин* . – 1911. – №33. – С.832.

554.Хроника // Наше дело. – 1909. – №3. – С.11.

555.*Шубаев В.* Потребительная кооперация в Полтавской губернии / *В.Шубаев* // *Союз потребителей*. – 1912. – №12. – С.310-312.

556.Кооперация и экономическая разруха // *Кооперативная жизнь*. – 1916. – №15-16. – С.766-767.

557.*В.В-ъ*. С.Нестоито Балтск. у. Под. г. / *В.В-ъ* // *Наше дело* . – 1912. – №8. – С.14.

558.*Якимович П.[.]*. Відомості про Кривино-Липківське сільське кооперативне товариство та Кривинський сільськогосподарський колектив “Новий шлях”. 24 грудня 1926 р. с. Криве Білоцерківської округи. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №1464. – 15 арк.

559.*Сербиненко А.* О средствах для потребительных о-в / *А.Сербиненко* // *Муравейник*. – 1916. – №50. – С.972-975.

560.*Бойков Н.С.* Потребительная кооперация Киевской губернии (по данным Киевского земства) / *Н.С.Бойков* // *Наше дело*. – 1909. – №2. – С.5-8.

561.Отчеты потребительных обществ Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский. Печатное. 1913 г. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №1110. – 27 с.

562. Доклады министру внутренних дел, записки начальника Киевского ГЖУ, рапорты и донесения помощников начальника Киевского ГЖУ о революционном движении и политическом настроении населения Киевской губ. Сведения о деятельности РСДРП. 25 августа 1915 г. – 12 мая 1916 г. – ЦДІАК. – Ф.274. – Оп.4. – Од.зб.456. – 85 арк.

563. *Л. Вытеснение лавочника / Л. // Союз потребителей. – 1912. – №11. – С.275-277.*

564. Из текущей жизни кооперации. Мелкий кредит в Малороссии // *Селянин. – 1910. – №16. – С.529-531.*

565. Позичкова кооперація на Україні // *Наша кооперація. – 1914. – №1. – С.20.*

566. Двадцать восьмой отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб.: Тип. И.Н.Скорородова, 1903. – XV с. + 97 с.

567. *Л.В-он. Наша кредитная кооперация по киевской анкете / Л.В-он // Вестник кооперации. – 1914. – Кн.6-7. – С.93-108.*

568. *Катаев Н. Мелкий кредит в Херсонской губернии / Н.Катаев // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №5. – С.106-107.*

569. *Вавысь И. Мелкий кредит в Таврической губ. в 1909 г. / И.Вавысь // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1911. – №2. – С.31-34.*

570. *Глуценко. Розвиток товариських банків в Подільщині, за 1909 рік / Глуценко // Світова зірниця. – 1910. – № 44-45. – С.5-7.*

571. *Седлецкий В. Кредитные кооперативы в Черниговской губ. / В.Седлецкий // Селянин. – 1911. – № 24. – С.744-749.*

572. *Батуричев Н. Состояние учреждений мелкого кредита в Черниговской губернии к концу 1913 года / Н.Батуричев // Крестьянское дело. – 1914. – №1. – С.29-36.*

573. Кооперативная хроника // Южный кооператор. – 1913. – №19. – С.454-455.

574. *Зарудный А. Кооперация в Харьковской губернии в 1912 году / А.Зарудный // Хлибороб. – 1913. – №21. – С.924-926.*

575. Учр-ния м. к. в Екатеринославской губ. (Из доклада, прочитанного на съезде предст. кр. сплотов в Екатеринославле, состоявшемся 8-10 июня 1914 г.) // Сплотчина. – 1914. – №16. – С.269-270.

576. *Стопневич Б.* Організаційне будівництво с.-г. товариств / *Б.Стопневич* // Сільський господар. – 1925. – №15-16. – С.16-19.

577. *Одер Б.* Кредитная кооперация в Полтавской губ. (на 1 января 1912 года) / *Б.Одер* // Хуторянин. – 1913. – №22-23. – С.613-619.

578. *Лазаренко А.* Положение учр-ний м. к. районе Сумского отделения Гос. банка / *А.Лазаренко* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1911.–№3. – С.53-57.

579. Сведения о состоянии краевых счетов кр. сплотов по губерниям на 1 января 1913 года // Сплотчина . – 1914. – №12. – С.209.

580. Кредитные и ссудо-сберегательные товарищества Полтавской губ. и их состояние на 1 января 1913 года // Южный кооператор. – 1913. – №7. – С.155-157.

581. Состояние м. к. в Ахтырском у. (Доклад Инспектора м. кр. *И.М.Подольского земскому собранию*) // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №11-12. – С.213-215.

582. *Никаноров А.* Кредитные товарищества Харьковской губернии / *А.Никаноров* // Хлибороб. – 1914. – №9. – С.406-408.

583. Кооперативные учр-ния м. к. Киевской губернии в 1908 году // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – №8. – С.180.

584. Разное // Сплотчина. – 1910. – № 10. – С.180-181.

585. Из жизни отдельных сплотов // Сплотчина. – 1914. – №12. – С.204-209.

586. *Бойков Н.* Совещание представителей учреждений, содействующих развитию кредитной кооперации в Киевской губ. / *Н.Бойков* // Кооперативная жизнь. – 1913. – №14-16. – С.20-22.

587. *Реннинг Р.* Об обслуживании кредитными кооперативами Подольской губернии хозяйств своих районов / *Р.Реннинг* // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №7 – С.3-9.

588. Постановления Первого Подольского губернского кооперативного совещания // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №9. – С.36-46.

589. *Фроммет Б.* Какие слои крестьянства участвуют в сельскохозяйственной и кредитной кооперации / *Б.Фроммет* // *Агрономический журнал.* – 1915. – Кн.1. – С.61-79.

590. *А.С-й.* Милорадовское кредитное товарищество Полтавского уезда и губернии / *А.С-й* // *Южный кооператор.* – 1913. – №19. – С.442-445.

591. *Тотомианц В.* Кредитная кооперация в России / *В.Тотомианц* // *Вестник кооперации.* – 1910. – Кн.3. – С.3-41.

592. *Дубинский К.* Сообщения с мест. Сорокошичи Черниговской губ. Остерского уезда / *К.Дубинский* // *Муравейник.* – 1916. – №50. – С.991.

593. *Евдокимов А.* Кооперативный съезд в Полтаве / *А.Евдокимов* // *Хлибороб.* – 1912. – №11. – С.638-640.

594. Из бумаг относящихся к разным предметам. 2 января 1913 года – 14 августа 1913 года. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.643. – Од.зб.1. – 659 арк.

595. Посреднические операции союзных т-в в 1915 году (Киевский союз учреждений мелкого кредита) // *Муравейник.* – 1916. – №33-34. – С.541-543.

596. *Маньлов Н.* Посреднические операции в кооперативах Подольской губернии / *Н.Маньлов* // *Экономическая жизнь Подолии.* – 1914. – №12. – С.3-10.

597. Из итогов старого года // *Хлибороб.* – 1910. – №1. – С.37-40.

598. *Ищук В.* М.Телепино Чигирин. пов. на Київщині / *В.Ищук* // *Рілля.* – 1913. – Число 11. – С.314.

599. *Бакк А.М.* Посреднические операции 2-го Елисаветградского ссудо-сберегательного т-ва / *А.М.Бакк* // *Южный кооператор.* – 1916. – №13. – С.395-399.

600. Из жизни отдельных сплотов // *Сплотчина.* – 1914. – №5. – С.76-80.

601. Законы, уставы, циркуляры // *Хроника учреждений мелкого кредита.* – 1911. – №2. – С.35.

602. Из текущей жизни кооперации // *Селянин.* – 1911. – №8. – С.240-241.

603. Условия, на которых Департамент Земледелия выдает учреждениям мелкого кредита зерноочистительные машины // *Хлибороб.* – 1910. – №16. – С.26.

604. *Бронин А.* Кредитная кооперация в России / *А.Бронин* // *Агрономический журнал.* – 1917. – Вып.5-6. – С.73-81.

605.Кооперативный сбыт хлеба // Южный кооператор. – 1915. – №11. – С.347.

606.Обзор операций и положения учреждений мелкого кредита Полтавской губернии за 1909 г. // Хуторянин. – 1911. – №8. – С.206-209.

607.Товарищеские операции с хлебом в 1913 году // Кооперативная жизнь.– 1914. – №1. – С.52-57.

608.Товарищеские операции с хлебом в 1914 году // Кооперативная жизнь – 1914. – №2. – С.128-133.

609.*Зотов М.* Мелитопольский союз кредитных товариществ / *М.Зотов* // Кооперативная жизнь. – 1914. – №5. – С.359-360.

610.*Храневич К.* Кредітова кооперація на Правобережній Україні / *К.Храневич.* – К.: Друкарня 1-ої Київської друк. спілки, 1911. – 45 с.

611.*Дедусенко А.Ф.* Агрономическая помощь населению Украины / *А.Ф.Дедусенко*; Всеукраинское агрономическое общество. – Харьков:– Книгоспілка, 1923. – 138 с.

612.Из жизни т-в // Хроника учреждений мелкого кредита.– 1907.–№2.–С.25-30.

613.*Г-ч М.* Як селянські товариства продають хліб / *Г-ч М.* // Село. – 1909. – №10. – С.3-4.

614.*Прохоренко Н.* Як найкраще збувати хліб / *Н.Прохоренко* // Рілля. – 1914. – Число 17. – С.502-505.

615.Кооперативный сбыт хлеба // Хлибороб. – 1910. – №23. – С.23-27.

616.Хлебные операции Новобугского кредитного товарищества // Хлибороб. – 1913. – №21. – С.926-927.

617.*Колтаков А.* Хлебозалоговая и посредническая операция по сбыту хлеба / *А.Колтаков* // Сплотчина. – 1914. – №10. – С.170-171.

618.*Бондаренко М.И.* В Перекоповском кредитном товариществе / *М.И.Бондаренко* // Хлибороб. – 1914. – №20. – С.839-840.

619.Война и полтавские кооперативы // Южное хозяйство. – 1914. – №24. – С.872.

620.*Огановский Н.* Кооперативы и земельные дела / *Н.Огановский* // Кооперативная жизнь. – 1915. – №5. – С.284-288.

621. *Хлибороб*. Аренда земли кооперативами / *Хлибороб* // *Хлибороб*. – 1913. – №17. – С.733-736.

622. Кооперативная жизнь Юга // *Хлибороб*. – 1915. – №5. – С.245-247.

623. *Меркулов А.* Хроника кооперации в России / *А.Меркулов* // *Вестник кооперации*. – 1913. – Кн.3. – С.75-76.

624. *А.Г-ко*. Сообщения с мест. С. Баракты Васильковского уезда (Кооперативный уголок) / *А.Г-ко* // *Муравейник*. – 1916. – №42. – С.782-784.

625. *Крыжановская Н.* Сообщения с мест. Кооперативная жизнь в с. Косовке Сквир. у. / *Н.Крыжановская* // *Муравейник*. – 1916. – №38-39. – С.689-691.

626. *Котельников И.И.* Сельскохозяйственные товарищества в России в 1911 году и деятельность их по отчетам за 1910 год / *И.И.Котельников*; Главное управление землеустройства и земледелия. – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1912. – 220 с.

627. *Ингулов И.* Земледельческая кооперация в России / *И.Ингулов* // *Артельное дело*. – 1917. – №5. – С.3-11.

628. *Агроном*. О сельскохозяйственной кооперации / *Агроном* // *Муравейник*. – 1916. – №9. – С.149-151.

629. От редакции // *Крестьянское земледелие*. – 1913. – №9-10. – С.129.

630. *Зинченко Т.* Письма в редакцию / *Т.Зинченко* // *Хуторянин*. – 1913. – №26. – С.722.

631. *Морозов А.Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / *А.Г.Морозов*. – Черкаси: НДІМЕХІМ, 1993. – 276 с.

632. *Зарудний О.* Сільськогосподарська кооперація на Вкраїні / *О.Зарудний* // *Наша кооперація*. – 1914. – №6. – С.21.

633. *Покуль О.Т.* Сільськогосподарська кооперація на Україні (Статистичні відомості) / *О.Т.Покуль* // *Сільський господар*. – 1919. – №20-21. – С.27-30.

634. *Юрин Н.* Сельскохозяйственные общества в России / *Н.Юрин* // *Союз потребителей*. – 1905. – №1. – С.25-29.

635. *Сапелкин В.* Потребительные и сельскохозяйственные общества Российской империи / *В.Сапелкин*. – СПб.: Тип. А.Ф.Штольценбурга, 1907. – 524 с.

636. *Торгашев Б. С.-х.* общества по данным анкеты II Отдела и данным Департамента земледелия на 1 декабря 1909 г. / *Б.Торгашев* // Вестник кооперации. – 1910. – Кн.1. – С.166-168.

637. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве (Сельскохозяйственная кооперация). – К.: Бюро Кооперативной секции выставки, 1914. – 41 с.

638. *Маслов С.С.* Трудовые земледельческие артели, их значение, история, их организация и устав / *С.С.Маслов*. – Ярославль: Ярославский кредитный союз кооперативов, 1918. – 315 с. + XII с. + Приложения. – 25 с.

639. *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.) / *Л.П.Горкіна*. – Київ: Наукова думка, 1994. – 244 с.

640. *Левитский Н.В.* К вопросу об артелях. Статья. Варианты. 1904. Елисаветград. – IP НБУВ. – Ф.327. – №58. – 15 арк. + 17 арк.

641. *Савич А.П.* Основные моменты артельной деятельности Н.В.Левитского: Доклад в Киевском кооперативном институте [1920-е гг.]. Машинопись. – IP НБУВ. – Ф.290. – №2423. – 6 арк.

642. *Б.Я.* Земледельческие артели / *Б.Я.* // Союз потребителей. – 1904. – №1. – С.28-29.

643. *Новополін Г.* До історії хліборобських артілів на Катеринославщині / *Г.Новополін* // Праці Науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – К., 1928. – Кн.IV. – С.207-213.

644. Матеріали до історії артільної справи і діяльності М.В.Левитського. Виписки з газети “Юг” та ін. 1897-1903 рр. 1 зошит. – IP НБУВ. – Ф.327. – №1189. – 19 арк.

645. *Кононенко К.* О товарищеской аренде земли / *К.Кононенко* // Хлибороб. – 1916. – №13-14. – С.325-328.

646. *Черненко Б.* Кооперация в производстве / *Б.Черненко* // Кооперативная жизнь. – 1915. – №2. – С.71-75.

647. *Галянин В.* Товарищеская аренда земли, как одна из задач сельской кооперации / *В.Галянин* // Кооперативная жизнь. – 1916. – №2. – С.78-82.

648. *Агроном.* Про гуртове хліборобство / *Агроном* // Село. – 1910. – №22. – С.7.

649. *Зюрюкин В.* Земельные товарищества Черниговской губ. / *В.Зюрюкин* // Кооперативная жизнь. – 1915. – №3. – С.173-175.

650. *Максимов Е.Д.* Трудовые артели. Лекции читанные в Петрограде в 1916 г. на Кооперативных курсах Лиги равноправия женщин. Машинопись. Подарены автором Левитскому Н.В. – IP НБУВ. – Ф.327. – №192. – 180 с.

651. *Петров Г.П.* Промысловая кооперация и кустарь / *Г.П.Петров.* – М.: Т-во “Печатня С.П.Яковлева”, 1917. – Часть 1. – 464 с.

652. Протоколы общих собраний и отчеты о деятельности сельскохозяйственных обществ. 31 декабря 1914 года – 7 декабря 1916 года. – ДАЧО. – Ф.6. – Оп.1. – Од.зб. 44. – 58 арк.

653. *Ертомский И.* Сельскохозяйственные общества 1908-1913 гг. / *И.Ертомский* // Крестьянское земледелие. – 1913. – №20. – С.313-316.

654. *Лифарь С.* С.Песчаное Полтавского уезда и губ. / *С.Лифарь* // Наше дело. – 1912. – №3. – С.14.

655. 3 життя селянських товариств // Село. – 1910. – №30. – С.12-13.

656. *Хуторянин.* Опыт ссыпки сельскохозяйственным обществом крестьянских хлебов / *Хуторянин* // Хлибороб. – 1909. – №18-19. – С.45-46.

657. *Головко А.* Сельскохозяйственные общества Харьковской губернии / *А.Головко*; Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Типография А.А.Либины, 1910. – 135 с.

658. *Филиппов Н.* Из жизни мелких сельскохозяйственных обществ и товариществ Ольгопольского уезда / *Н.Филиппов* // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №21. – С.3-7.

659. *Вычегжанин И.* Сл. Мерефа Харьк. губ.: Речь / *И.Вычегжанин* // Южно-русский потребитель. – 1915. – №11-12. – С.16-18.

660. Народа представників молочарських спілок Київського повіту // Наша кооперація. – 1914. – №7. – С.21-23.

661. *Макара М.* Молочная кооперация в Киевском уезде / *М.Макара* // Муравейник. – 1916. – №31-32. – С.509-511.

662. Молочные товарищества в Киевском уезде // Южный кооператор. – 1916. – №23-24. – С.681-682.

663. *Михайлюк К.* Молочарські артілі / *К.Михайлюк* // Наша кооперація. – 1913. – №1. – С.14-15.

664. *Михайлюк К.* Яка буває вигода од молочарських спілок ? / *К.Михайлюк* // Рілля. – 1912. – Число 4-5. – С.107-109.

665. Селянська кооперація // Засів. – 1911. – №22. – С.342-343.

666. Хроника кооперации в России // Вестник кооперации. – 1913. – Кн.1. – С.74-76.

667. Молочарська спілка // Наша кооперація. – 1913. – №1. – С.24-25.

668. [*Левитский Н.В.* ?] Некоторые данные к вопросу о мелком кредите для народа [сводки] [1898 г. ?] F⁰. – IP НБУВ. – Ф.327. – №114. – 8 арк.

669. *Марушевский М.* Попити товариського хліборобства на Полтавщині / *М.Марушевский* // Вісті Полтавської спілки споживчих товариств. – 1917. – №1. – С.11-13.

670. Копия арендного договора Дар-Надеждинского кредитного товарищества с крестьянскими арендаторами // Кооперативная жизнь. – 1914. – №11-12. – С.723-725.

671. Текущие события и сведения // Вестник кустарной промышленности. – 1914. – №7-8. – С.85-98.

672. *Туган-Барановский М.* Производительные артели с точки зрения социальной политики / *М.Туган-Барановский* // Вестник кооперации. – 1909. – Кн.3. – Отдел 1. С.3-15.

673. *Рыбников А.А.* Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий / *А.А.Рыбников, А.С.Орлов.* – М.: Типография П.П.Рябушинского, 1913. – 4 с. + 241 с. + Приложения. – 174 с.

674. [*Левитський Микола Васильович*]. [Матеріали до автобіографії]. [20-30 рр. ХХ ст.] Машинопис. – IP НБУВ. – Ф.327. – №548. – 35 арк.

675. *Николаев А.А.* Теория и практика кооперативного движения / *А.А.Николаев.* – Выпуск 1. – М.: Товарищество типографии А.И.Мамонтова, 1908. – 206 с.

676. [Левитський Николай Васильевич и артельное дело]: Выписки из периодических изданий, статей. 1901-1927 гг. Машинопись. – IP НБУВ. – Ф.327. – №1192. – 30 арк.

677. Дело канцелярии киевского губернатора по ходатайству Петра Соколовского, Ивана Иванова и др. об утверждении устава „Киевской артели живописно-малярного производства”. 29 октября 1897 года – 26 июня 1900 года. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.33. – Спр.381. – 37 арк.

678. Миколаївські промислові товариства та артілі 1901 р. (3 листа В.Мирського до М.В.Левитського). Машинопис. 2 прим. – IP НБУВ. – Ф.327. – №1700. – 3 арк. + 3 арк.

679. Дело канцелярии киевского губернатора об оскорбительных выражениях в письме управляющего Первой Киевской ювелирной и художественно-граверной артели на имя капитана 168 пех. Миргородского полка Корунковского. 7 июля 1911 г. – 16 ноября 1911 г. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.227. – Спр.388. – 14 арк.

680. *В.Я.* Ремесницькі спілки / *В.Я.* // Літературно-науковий вісник. –1901. – Т.ХV. – Кн.8. – Хроніка і бібліографія. – С.28.

681. Дело канцелярии киевского губернатора по ходатайству Ивана Врублевского, Михайла Рукасуева и др. об утверждении проекта устава 1-й Киевской артели печатного дела. 26 апреля 1904 года – 29 марта 1913 года. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.40. – Спр.75. – 68 арк.

682. Переписка с Департаментом полиции и др. по производству дознания о Генохе Хаимовиче Хаилковиче и Шапиро Тамаре Берковне и др. обвиняемых в агитации против существующего строя и распространении нелегальной литературы в Черниговской губернии. 23 сентября 1906 г. – 19 октября 1906 г. – ЦДІАК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб.526. – 596 арк.

683. *Ковалевський Л.Т.* Кооперация и артель / *Л.Т.Ковалевський.* – М.: Типография б. М.Кинеловской, 1908. – 32 с. + Приложения – 7 с.

684. Переписка с губернскими жандармскими управлениями, охранными отделениями, помощниками начальника Харьковского ГЖУ и др. и агентурные сведения о деятельности РСДРП, мелкобуржуазной партии эсеров, групп „анархистов-коммунистов” и др. нелегальных организаций в Сумском, Ахтырском и Лебединском уездах Харьковской губ. 10 декабря 1908 г. – 10 октября 1910 г. – ЦДАК. – Ф.336. – Оп.1. – Од.зб.2913. – 404 арк.

685. Протоколы общего собрания артели комиссионеров г. Киева о ликвидации предприятия. Протоколы ликвидационной комиссии. 15 мая 1908 г. – 26 мая 1910 г. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.3. – Спр.11502. – 24 арк.

686. *Зельгейм В.* Производительные артели / *В.Зельгейм* // *Союз потребителей.* – 1904. – №1. – С.29-31.

687. *З робітничого життя* // *Слово.* – 1908. – №42. – С.8-9.

688. *Закриття артели* // *Союз потребителей.* – 1912. – №4. – С.114.

689. Протокольная книжка II Киевской футлярно-переплетной артели, организованной Левитским Николаем Васильевичем в 1904 г. – IP НБУВ. – Ф.290. – №1992. – 178 арк.

690. Дело канцелярии киевского губернатора по ходатайству правления 1-й Киевской футлярно-переплетной и печатной артели о разрешении ей приобрести от Николая Левдик-Занаревского типографию. 5 ноября 1912 года – 20 апреля 1913 года. – ДАКО. – Ф.2. – Оп.51. – Спр.148. – 52 арк.

691. Списки производительных и трудовых артелей, потребительских и сельскохозяйственных обществ и других организаций и списки членов правлений этих обществ. 9 октября – 17 октября 1909 г. – ЦДАК. – Ф.275. – Оп.1. – Од.зб.1941. – 15 арк.

692. Дело об учреждении в Киеве 1-й артели слесарно-механического и литейного дела. Январь 1903 года. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.51. – 2 арк.

693. Дело об утверждении проекта устава Приднепровской трудовой артели в Киеве под названием “Киево-Владимирской”. 29 октября 1909 года – 25 января 1910 года. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.639. – Спр.664. – 5 арк.

694.Киевское земство и куст. промышленность // Вестник кустарной промышленности. – 1915. – №8. – С.43-45.

695.*В.Кр.* Кустари-кооператоры в деле снабжения армии / *В.Кр.* // Кооперативная жизнь. – 1915. – №11. – С.614-617.

696.Артели в Киевской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №1. – С.46.

697.Выписки из некоторых фондов Уманского государственного архива, уничтоженных в годы Великой Отечественной войны. – ДАЧО. – Ф.3990. – Оп.1. – Од.зб.51. – 32 арк.

698.Переписка с Департаментом полиции, Киевской судебной палатой, прокурором Киевского окружного суда и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. 1 января 1914 г. – 28 декабря 1914 г. – ЦДАК. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3421. – 1450 арк.

699.Кооперативно-кустарное дело в Черниговской губернии // Артельное дело. – 1917. – №2. – С.19-22.

700.*Токаревський М.* Кустарна промисловість на Полтавщині та перспективи „Кустарь-Союзу” / *М.Токаревський* // Хозяйство Полтавщины. – 1921.–№2.– С.58-61.

701.*С-ко.* Артїлі на Херсонщині, засновані кооператором М.В.Левицьким (Спогади за рр. 1910-1912) / *С-ко* // Кооперативний альманах. – 1923. – Кн.2. – С.100-108.

702.Возникновение и развитие учр-ний м. кр. в Черниговской г. Из доклада Черниговскому кооперативному съезду инспектора м. кр. Залевского / *Залевский* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №1. – С.11-13.

703.Хроніка. На Україні // Наша кооперація. – 1914. – №1. – С.19-20.

704.*Н.Н.Ш.* Посредническо-залоговые операции в Переяславском у-де Полтавской губ. / *Н.Н.Ш.* // Южный кооператор. – 1913. – №17. – С.387-391.

705.[О работе артелей на Украине] Выписка статей из газ. „Елисаветградские новости” 1904-1914. Машинопись. – IP НБУВ. – Ф.290. – №4619 – 29 арк.

706.Успіхи артільної справи // Засів. – 1911. – №26. – С.405.

707.*Б.Т-и*. Ремесленники и кустари-кооператоры и снабжение армии / *Б.Т-и* // Кооперативная жизнь. – 1915. – №13-14. – С.32-33.

708.Кооперативные столовые // Артельное дело. – 1917. – №2. – С.14-17.

709.*Ионов Н.Ф.* Кооперация или спекуляция ? / *Н.Ф.Ионов* // Муравейник. – 1916. – №17-18. – С.279-281.

710.Циркуляры Департамента полиции о наблюдении за деятельностью обществ потребителей, содействия благосостоянию поселков и других. 20 февраля 1909 г. – 4 декабря 1910 г. – ЦДАК. – Ф.313. – Оп.2. – Од. зб.2189. – 254 арк.

711.Сообщения Херсонского ГЖУ и приставов полицейских участков гор. Одессы о забастовках рабочих завода об-ва Николаевских заводов и верфей, мастерских Юго-Западной железной дороги на ст. Одесса-товарная, каретной, обоечной и других фабрик гор. Одессы. 13 января – 20 июня 1914 г. – ЦДАК. – Ф.385. – Оп.2. – Од. зб.19. – 150 арк.

712.З робітничого життя // Слово. – 1909. – №14. – С.11-12.

713.*Силенко А.* Листи з подорожі / *А.Силенко [спр. ім'я: А.Г.Терниченко]* // Село. – 1910. – №34. – С.6-7.

714.*Брянський Н.* Волки в овечьей шкуре / *Н.Брянський* // Артельное дело. – 1917. – №2. – С.8-11.

715.*Меркулов А.* Кооперативное движение в России / *А.Меркулов* // Вестник кооперации. – 1910. – Кн.4. – С.118-134.

716.*Куликов Б.А.* Общества для постройки жилых домов на кооперативных началах: Доклад читанный в Воронежском отделении Императорского Русского технического общества 16 февраля 1912 г. / *Б.А.Куликов*. – Воронеж: Печатник, 1912. – 20 с.

717.Исследование жилищной кооперации // Наше дело. – 1910. – №22. – С.9.

718.Новые кооперативы в Киеве // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №18. – С.51.

719.Спілки й господарство // Рідний край. – 1908. – №33. – С.13.

720.Строительная кооперация // Союз потребителей. – 1909. – №8. – С.190.

721.Ш-нко Е. Екатеринослав. Домостроительный кооператив / Е.Ш-нко // Союз потребителей. – 1910. – №8. – С.210-211.

722.Диканский М.Г. Квартирный вопрос и социальные опыты его решения / М.Г.Диканский. – Спб.: Типография С.-Петербургского градоначальства, 1908. – 251 с.

723.А.А. О жилищной кооперации в городе (Письмо из Харькова) / А.А. // Союз потребителей. – 1908. – №24. – С.462-263.

724.Вести отовсюду // Союз потребителей. – 1910. – №10. – С.249.

725.Жилищная кооперация // Союз потребителей. – 1912. – №22. – С.526.

726.Жилищная кооперация // Союз потребителей. – 1912. – №3. – С.79.

727.Жилищная кооперация // Союз потребителей. – 1912. – №4. – С.114.

728.Фомицкий В. Кооперация в условиях НЭПа (Итоги, тенденции развития, перспективы) / В.Фомицкий // Українська кооперація. – 1923. – №1-2. – С.49-55.

729.Коган. Машинопостачання раніш і тепер / Коган // Радянський селянин. – 1927.-№19-20. – С.53-55.

730.Избегайте некооперативных поступков // Муравейник. – 1916. –№17-18.– С.275-277.

731.Потребитель // Світова зірниця. – 1911. – №38. – С.1-3.

732.Волков А. Кооперация и ее будущее / А.Волков // Кооперативная мысль. – 1916. –№4. – С.15-17.

733.Одарченко С. Трудное легко ... невозможное возможно / С.Одарченко // Хлибороб. – 1912. – №15. – С.813-816.

734.І.К. Гурт / І.К. // Світова зірниця. – 1911. – №26. – С.5.

735.Аксиома. Южному кооператору / Аксиома // Южный кооператор. – 1913. – №2. – С.28-30.

736.Календарь кооператора // Хлибороб. – 1913. – №2. – С.76.

737.Из календаря кооператора // Хлибороб. – 1913. – №1. – С.26.

738.Тихонравов Ф. Создавайте капитал / Ф.Тихонравов // Кооперативная мысль. – 1916. – №4. – С.7-9.

739.Каким должен быть кооператор // Хлибороб. – 1913. – №23. – С.1016.

740.Десять правил для члена производительного кооператива // Кооперативная мысль. – 1916.-№9-10.– С.19.

741.*А.Г.* Кооперативные заповеди / *А.Г.* // Наше дело.– 1910. – № 12. – С.3-5, №13-14.– С.4-6, №15. – С.5-6.

742.Календарь кооператора // Хлибороб. – 1913. – №16. – С.697.

743.*Хейсин М.* Как воспитывать членов потребительного общества / *М.Хейсин* // Наше дело. – 1909. – № 3. – С.3-5.

744.Заповіді кооператора // Наша кооперація. – 1914. – №9. – С.11-12.

745.Календарь кооператора // Хлибороб.– 1913. – №15.– С.642.

746.Основные правила для сельскохозяйственных товариществ // Хлибороб. – 1913. – №18.– С.789.

747.Принципы кооперации // Кооперативная мысль. – 1916. – №9-10.– С.9.

748.*Баллин Н.П.* Календарь кооператора / *Н.П.Баллин* // Хлибороб. – 1913. – №13. – С.547.

749.Наша товариська крамниця // Наша кооперація. – 1913. – №19. – С.17-18.

750.Чим одріжняється кооперативне товариство од приватного // Наша кооперація. – 1914. – №9. – С.7-9.

751.Заповеди для члена потребительного общества // Хлибороб. – 1910. – №21-22.– С.22-23.

752.Наставления для члена кредитного товарищества // Хлибороб. – 1913. – №3.– С.122-123.

753.*Пекаторос Г.* Тьма света не одолеет / *Г.Пекаторос* // Южный кооператор. – 1913. – №5. – С.97-98.

754.*Н.Ч.* О нашем обществе / *Н.Ч.* // Кооперативная мысль. – 1916. – №11-12. – С.8-11.

755.*Дм-ич.* Наше отношение к идеалистическим течениям в кооперации / *Дм-ич* // Артельное дело. – 1917. – №2. – С.1-7.

756.*Зельгейм В.* Нечто о пределах кооперации / *В.Зельгейм* // Союз потребителей. – 1906. – №2. – С.42-45.

757.Луцкий. О кооперации и ее будущем развитии / Луцкий // Наше дело. – 1909.-№6-7. – С.5-7.

758.Галянин В. Кооперация и земельный вопрос / В.Галянин // Агрономический журнал. – 1917. – Вып. 1. – С.61-72.

759.Киев, 15 сентября // Наше дело. – 1909. – №1. – С.1.

760.Горе отстадим! // Маяк. – 1914. – № 20. – С.1-2.

761.Уведомления киевского губернатора о выдаче председателю правления Киевского союза учреждений мелкого кредита Барановскому Х.А. свидетельств на издание в гор. Киеве журнала „Сплотчина” и его программе. 2 января 1912 г. – 5 декабря 1914 г. – ЦДАК. – Ф.295. – Оп. 1. – Од. зб. 404. – 13 арк.

762.От редакции // Хроника учреждений мелкого кредита.– 1911.–№ 6.–С.96-97.

763.Двадцять п'ять років будівництва сільськогосподарської кредитової кооперації. До 25-річного ювілею життя й діяльності Бердянського с-г. кредитового союзу, 1902-1927. Збірник за редакцією О.Одінцова. – Харків: Сільський господар, 1927. – 131 с.

764.Уведомление киевского губернатора о выдаче председателю правления Киевского союза учреждений мелкого кредита Барановскому Х.А. свидетельства на издание в гор. Киеве журнала „Хроника учреждений мелкого кредита” и его программе. 2 января 1912 г. – ЦДАК. – Ф.295. – Оп. 1. – Од. зб. 413. – 3 арк.

765.А.Б. Несрочный выпуск журналов / А.Беретти // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1910. – №2. – С.25-27.

766.Беретти А. С.-Петербург, 25 декабря / А.Беретти // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1910. – №12. – С.191-193.

767.Доклады правления союза чрезвычайному собранию уполномоченных союзных товариществ и доклад о положении союза и кредитных товариществ со времени начала империалистической войны. 1 ноября 1914 г. – 16 ноября 1914 г. – ДАК. – Ф.161. – Оп.1. – Од.зб.25. – 34 арк.

768.[Беретти А.А.] Хроника. От редакции / А.А.Беретти // Сплотчина. – 1913. – №14. – С.293.

769.*Барановський Х.А.* О наших журналах / *Х.А.Барановський* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1911. – №11. – С.182.

770.[*Беретти А.А.*] Направление „Хроники” / [*А.А.Беретти*] // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1906. – №1. – С.1-4.

771.*А.Б.* 1 ноября / *А.А.Беретти* // Сплотчина. – 1914. – №21. – С.342-348.

772.[*Беретти А.А.*] Что такое сплотчина? / [*А.А.Беретти*] // Сплотчина. – 1913. – №1. – С.1-5.

773.Доклад правления союза о деятельности за 1911 год. – 8 мая 1912 г. – ДАК. – Ф.161. – Оп.1. – Спр.4. – 11 арк.

774.Уведомление киевского губернатора о выдаче Волошиновскому *И.А.* свидетельства на издание газеты „*Slowo Kijowskie*” („Киевское слово”) на польском языке и ее программе. 22 января 1914 г. – 25 февраля 1914 г. – ЦДІАК. – Ф.295. – Оп.1. – Од.зб.527. – 3 арк.

775.*Северинчук П.[].В[.]*. Про газету „Світова зірниця” (Спогади). 25 лютого 1927 р. Харків. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №3217. – 4 арк.

776.[*Волошиновский И.А.*] Яка буде „Світова зірниця” в 1912 році? / *И.А.Волошиновский* // Світова зірниця. – 1911. – №45. – С.3-4.

777.[*Волошиновский И.А.*] От редакції / [*И.А.Волошиновский*] // Світова зірниця. – 1906. – №45. – С.1-4.

778.*Волошиновский И.А.* Отношение потребительских обществ к другим видам кооперативов. Лекция. 1909. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №3530. – 23 арк.

779.[*Волошиновский И.А.*] Могилів-Подільський, 16 серпня 1907 року / [*И.А.Волошиновский*] // Світова зірниця. – 1907. – №33. – С.1-3.

780.[*Волошиновский И.А.*] До читачів / [*И.А.Волошиновский*] // Світова зірниця. – 1908. – №1(7 грудня). – С.1-4.

781.Українська преса в 1908 році // Слово. – 1909. – №2. – С.4-6.

782.*Петлюра С.* З українського життя в минулому році / *С.Петлюра* // Слово. – 1908. – №3. – С.8-10.

783.З українського життя // Слово. – 1908. – №26. – С.12-13.

784. *Волошиновський І.* Відповіді редактора / *И.А.Волошиновский* // Світова зірниця. – 1910. – №39. – С.8-9.

785. *Левитський М.В.* До схеми поступу людства в зв'язку з сучасним моментом [Стаття]. 20 березня 1918 р. Рукопис, машинопис. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №31. – 74 арк. + 35 арк. + 35 арк.

786. *Левитский Н.В.* Краткий очерк артельного дела в России [Нач. XX ст.]. Черновик. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №99. – 2 арк.

787. *Левитський Н.В.* Назревший вопрос [об артелях] [Стаття]. 1902 г. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №108. – 4 арк. +4 арк.

788. *Левитский Н.В.* К вопросу о кооперации среди сельского населения. Стаття. [1897-1898 г.]. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №49. – 7 арк.

789. *Божко Л.* М.Левитський як кооператор і його хліборобські спілки / *Л.Божко.* – Львів: З друкарні І.Айхельбергера і Сп.,1909. – 14 с.

790. *Левитський М.В.* „Знамение времени”. [Стаття]. 1916 р. Київ. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №38. – 3 арк.

791. *Левитський М.В.* [Про с/х артілі]: 3 промови на II Міжнароднім кооперативнім з'їзді. 1896 р. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №141. – 2 арк.

792. *Левитский Н.В.* Как быть (К вопросу об артелях). [Стаття]. [1904 г. ?]. – ІР НБУВ. – Ф. 327. – №72. – 10 арк.

793. [Об артелях и потребительных о-вах России]: Выписки из газет/статей: „Нижегородский листок”, „Правительственный вестник”, „Северная почта”, „С.-Петербургские ведомости”, „Неделя”, „Юг” и др. 1868-1905 гг. Рукопись, машинопись. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №4623. – 48 арк.

794. *Левитский Н.В.* К вопросу о главнейших моментах в сельском хозяйстве. [Стаття]. 1901 г. Черновик. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №48. – 14 арк.

795. *Левитский Н.В.* [О земледельческих крестьянских артелях]. [Заметка]. [Кон. XIX ст.]. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №131. – 2 арк.

796. Заключительное заседание 24 марта (Стенографический отчет) // Вестник кустарной промышленности. – 1914. – №7-8. – Приложение. С.21-43.

797. *Левитський М.В.* [], друзям. Лист 2 травня 1926 р. з [] до []. Без кінця. Спомини про В.М.Доманицького. – ІР НБУВ. – Ф. 327. – №1463. – 2 арк.

798. *Листи Доманицького В.М.* 23 червня 1902 р. – 7 червня 1913 р. – ЦДАК. – Ф.1235. – Оп. 1. – Од. зб. 457. – 147-181, 183-209, 300-386 арк.

799. *Доманицький В.* Селянська доля (Про селян в Західній Європі, Росії та на Україні). Вид. 2-е. / *В.Доманицький*. – Київ.: Друкарня С.А.Борисова, 1907. – 39 с.

800. Мнения о кооперации *проф. И.Т.Тарасова и В.Ф.Пекарского* (Ответы на анкету, произведенную В.Ф.Тотомианцем) / *И.Т.Тарасов, В.Ф.Пекарский* // Сплотчина. – 1914. – № 5. – С.73-74.

801. *Пекарский В.Ф.* Нормальная экономика / *В.Ф.Пекарский*. – Выпуск II: Кооперативная организация распределения товаров (Теория потребительской кооперации). – Петроград: Кооперация, 1917. – 154 с.

802. *Пекарский В.Ф.* Кооперация и интеллигенция / *В.Ф.Пекарский*. – СПб.: Типография и литография М.Розеноер, 1913. – 14 с.

803. *Высочанский П.* „Всемогущий” / *П.Высочанский* // Кооперативная мысль. – 1916. – №11-12. – С.5-8.

804. *Торгашев Б.* Общественное значение кооперации / *Б.Торгашев* // Наше дело. – 1910. – №16. – С.5-6.

805. *Андрянович В.* После собрания / *В.Андрянович* // Муравейник. – 1916. – №46-47. – С.905-907.

806. Рапорт чиновника особых поручений по крестьянским делам *Володковского* о работе второго Всероссийского кооперативного съезда в г. Киеве. 23 августа 1913 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.863. – Спр.239. – 4 арк.

807. Решения частного совещания при генерал-губернаторе об искоренении хулиганства в деревне и о борьбе с „Союзом русского народа”. Ноябрь 1913 г. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.631. – Спр.479. – 6 арк.

808. Переписка с киевским губернатором, Киевским ГЖУ и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. 12 апреля – 23 декабря 1913 г. – ЦДАК. – Ф.274. – Оп.4. – Од.зб.293. – 450 арк.

809.Дело Киевской городской управы хозяйственного отделения об учреждении в г. Киеве товарищества потребителей. 18 ноября 1868 года – 2 мая 1870 г. – ДАК. – Ф.17. – Оп.4. – Спр.966. – 14 арк.

810.*Катренко А.* Одеська громада 70-90-х років XIX ст. / *А.Катренко* // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.84-95.

811.Справа по підготовці виставки „Споживча кооперація 60-70 років і М.П.Баллін” – план виставки, копії документів та випуски відомостей про діяльність української споживчої кооперації та діячів кооперативного руху та інш. [1930]. Чернетки. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф. 290. – №85. – 76 арк.

812.*Баллин Н.П.* В защиту украинофильства харьковской газеты „Южный край”. Стаття. 80-е гг. XIX ст. Черновик. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф. 326. - №113. – 5 арк.

813.*Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів, 1897-1906 / *Ю.Коллард*. – Торонто: Срібна Сурма, 1972. – 223 с.

814.*Левітський М.* З приводу відкриття постійного кооперативного відділу у „Слові” / *М.В.Левітський* // Слово. – 1908. – №37. – С.11-14.

815.*Мартос Б.* Визвольний здви́г України / *Б.Мартос*. – Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто: [Б. в.], 1989. – 320 с.

816.*Доманицький В.* Про сільську кооперацію (Про товариства потрібні на селі) / *В.М.Доманицький*. – Київ: Друкарня т-ва Н.А.Гирич, 1906. – 40 с.

817.*Доманыцький В.* Товарыски крамныци (потребытельски товарыства) / *В.М.Доманицький*. – СПб.: Тип. Училища глухонемых, 1906. – 40 с.

818.*Краєвий Я.* Великі роковини / *П.Н.Пожарський* // Наша кооперація. – 1913. – №15-16. – С.2-4.

819.*Волошиновський І.* Василь Миколаевич Доманицький (посмертна споминка) / *І.Волошиновський* // Світова зірниця. – 1910. – №31.– С.6.

820.*Литвицький М.* Діяльність Василя Доманицького як кооператора / *М.Литвицький* // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради: Кооперативний фонд імени Василя Доманицького, 1925. – С.23-32.

821.*Рецензия Зайцева* на книгу „Чистому сердцем. Памяти Василя Доманицького”. 1915 г. – ЦДІАК. – Ф. 2017. – Оп. 1. – Од. зб. 474. – 3 арк.

822. *Галевич В.* Пам'яті кооператора Доманицького / *В.Галевич* // Наше дело. – 1910. – №18. – С.4-6.

823. *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907) / *Є.Чикаленко*; Українська вільна академія наук у США. – Нью-Йорк: Друкарня Р.Крупка, 1955. – 504 с.

824. *Гехтер М.* Сільська кооперація на Україні російській / *М.Гехтер* // Перший український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством „Просьвіта” в сорокалітє заснованя у Львові. В днях 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи і реферати / Зредагували Д-р Іван Брик і Д-р Михайло Коцюба. – Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка під зарядом К.Беднарського, 1910. – С.577-596.

825. [?]. Національне питання й кооперація. Конспект лекцій. [поч. ХХ ст.]. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф. 290. – №.3395. – 47 арк.

826. *П.Х.* О широких и узких взглядах на задачи кооперации (Праздничные мотивы) / *П.Х.* // Муравейник. – 1916. – №13-14. – С.219-220.

827. *Силенко А.* Кооперація і національне питання / *А.Силенко* [спр. ім'я: *А.Г.Терниченко*] // Маяк. – 1913. – №6. – С.8-9.

828. *Кооператор.* Нехай шанують нашу мову / *Кооператор* // Наша кооперація. – 1913. – №19. – С.18-19.

829. *Кабичанський Г.* Ставаймо до керування економікою! / *Г.Кабичанський* // Маяк. – 1914. – №11. – С. 13.

830. *Юдич Я.* Народня просвіта й кооперація / *Я.Юдич* // Світло. – 1914.–Кн.7-8. – С.16-22.

831. Огляд преси. Народня просвіта й кооперація // Наша кооперація. – 1914. – №10-11. – С.40-41.

832. *Яворський В.* Кооперація і Шевченко / *В.Яворський* // Маяк. – 1914. – №7. – С.3-4.

833. *Краєвий Я.* Перше півріччя / *Я.Краєвий* [спр. ім'я: *П.Н.Пожарський*] // Наша кооперація. – 1913. – №17. – С.2-3.

834. *Максимець В.* [?]. До Вінницької філії Всенародної бібліотеки при Українській Академії Наук. Лист 25 січня 1928 р. Вінниця. Машинопис. Спогади про газету „Світова зірниця” на Поділлі. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №3588. – 2 арк.

835.[*Волошиновський І.А.*] Відповіді редактора / [*І.А.Волошиновський*] // Світова зірниця. – 1910. – №37.– С.9.

836.Од редакції // Наша кооперація. – 1913. – №1. – С.1-3.

837.*Євтушенко П.* Професор А.Г.Терниченко / *П.Євтушенко* // Український агроном. – 1927. – Ч.2.– С.1-3.

838.Дело об издании в гор. Киеве правлением Киевского союза учреждений мелкого кредита еженедельного журнала „Муравейник” („Комашня”) на русском и украинском языках. 12 декабря 1912 г. – 24 февраля 1917 г. – ЦДАК. – Ф.295. – Оп.1. – Од.зб.397. – 14 арк.

839.*Юркевич Л.* Кооперація на Вкраїні / *Л.Юркевич* // Слово. – 1909. – №8.– С.5-7.

840.Дело по ходатайству правления Киевского союза учреждений мелкого кредита о разрешении устроить в г. Киеве совещание представителей 12 действующих в России союзов учреждений мелкого кредита. 24 ноября 1913 года – 28 марта 1914 года. – ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 643. – Од.зб.291. – 8 арк.

841.*Пожарський П.* З недавнього минулого / *П.Пожарський* // Правобережний кооператор. – 1923. – №1-2. – С.61-62.

842.Дело киевского охранного отделения „О товариществе на вере „Наша кооперація”. 18 марта 1913 г. Машинопись конца дела киевского архива революции. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. - №.3490. – 5 арк. + I арк.

843.Уведомления киевского губернатора о выдаче кандидату естественных наук Доманицкому П.В. свидетельства на издание в гор. Киеве иллюстрированного журнала „Наша кооперація”, его программе и изменения в составе издателей-редакторов. 2 октября 1912 г. – 20 октября 1914 г. – ЦДАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Од.зб.399. – 7 арк.

844.Наша перемога // Наша кооперація. – 1913. – №22.– С.4-5.

845.Библиография // Южный кооператор. – 1913. – №18.– С.431.

846.Огляд преси. Про що пишуть другі // Наша кооперація. – 1913. – №23.– С.21-24.

847.Силенко А. Важна справа / А.Силенко [спр. ім'я: А.Г.Терниченко] // Рілля. – 1911.–№12.–С.335-336.

848.Силенко А. Потреба на часі / А.Силенко [спр. ім'я: А.Г.Терниченко] //Засів.– 1912.–№16.–С.150-151.

849.Добрецький В. Из деятельности Т-ва „Украинский агроном” / В.Добрецький // Украинская жизнь. – 1914. – №4. – С.103-105.

850.Старий хлібороб. Хазяйські поради / Старий хлібороб [спр. ім'я: А.Г.Терниченко]// Рілля. – 1913. – Ч.20.– С.559-562.

851.Мандрика Н. От комиссии Киев. союза у. м. к. по ознаменованию юбилея кооперации Юга России / Н.Мандрика // Муравейник. – 1916. - №45. – С.890-892.

852.Доклад служащего Витмана на торжественном заседании посвященном 75-летию рочдельской кооперации и положения о конкурсе на составление книг на темы: „50-летие южно-русской кооперации” и „Н.П.Баллин. Опыт биографии”. 1916 г. – 1 января 1920 г. – ЦДІАК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Од. зб. 207. – 8 арк.

853.Товарищество потребительских обществ Юга России. Положения о конкурсах печатных работ, посвященных истории южно-русской кооперации, выработанные редакционной комиссией с сопроводительным письмом членам совета. Машинопись. 1917 г. – ІР НБУВ. – Ф. 290. – №574. – 6 арк.

854.К полувековому юбилею кооперации на Юге России // Муравейник. – 1916. – №38-39. – С.643-645.

855.Уважаемые товарищи! // Кооперативная мысль. – 1916. – №9-10.– С.73-75.

856.Протокол заседания Комиссии по союзному строительству при Кооперативном Комитете Им. о-ва с-х. Юга России // Южный кооператор. – 1916. – №17-18.– С.520-524.

857.Книга протоколов Совета Киевского союза учреждений мелкого кредита. 8 августа 1915 г. – 22 июня 1918 г. – ДАК. – Ф.161. – Оп.1. – Од. зб.33. – 194 арк.

858.50-летие потребительской кооперации на Украине // Союз потребителей. – 1916. – №35-36. – С.1331.

859.50-летие кооперации в Харькове // Союз потребителей. – 1917. – №5.– С.23.

860. *Кулыжный А.Е.* Кооперация и съезды / *А.Е.Кулыжный* // Союз потребителей. – 1908. – №16. – С.298-300.

861. *Кулыжный А.* Письма из Полтавы / *А.Кулыжный* // Союз потребителей. – 1910. – №7. – С.185-186.

862. *Разное* // Сплотчина. – 1910. – №5. – С.94-95.

863. *Степаненко О.* Кооперация в минулому році / *О.Степаненко* // Засів. – 1912. – №1. – С.9-11.

864. *Кильчевский В.* О Петербургском съезде 11-16 марта по кредитной сел.-хоз. кооперации / *В.Кильчевский* // Союз потребителей. – 1912. – №14-15. – С.356-358.

865. *Одесский з'їзд представників товариських банків* // Світова зірниця. – 1911. – №20. – С.7-9.

866. *Донесения в Департамент полиции, программа, постановление и другие документы о состоявшихся кооперативном и потребительском съездах, проходивших в гор. Одессе с 21 по 25 октября 1915 г. Списки делегатов съездов. 3 октября 1915 г. – 24 августа 1916 г. – ЦДІАК. – Ф. 385. – Оп. 2. – Од. зб. 153. – 100 арк.*

867. *Баланс Харьковского союза учреждений мелкого кредита и переписка с ним по вопросам периодических изданий. 19 ноября 1916 года – 22 ноября 1918 года. – ДАВО. – Ф. Д-389. – Оп. 2. – Спр. 59. – 16 арк.*

868. *Хохліч К.* Міркування селянського кооператора (Про всеукраїнський кооперативний з'їзд) / *К.Хохліч* // Рілля. – 1913. – Ч.7. – С.183-184.

869. *Розыскной пункт Полтавского губернского жандармского управления. Секретная часть. Дело № 9. „Українська соціал-демократична роб. партія”. (О деятельности Полтавской организации УСДРП и о лицах принадлежавших к ней). 23 декабря 1915 – 29 февраля 1916. – ЦДІАК. – Ф.321. – Оп.1. – Од.зб.237. – 182 арк.*

870. *Переписка с Департаментом полиции, Петербургским охранным отделением и другими учреждениями о сборе сведений о состоявшейся на Юге России конференции членов УСДРП и предполагаемом съезде украинских деятелей земства и кооперации. 25 мая 1915 – 1 февраля 1916 г. – ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 4. – Од.зб.485. – 15 арк.*

871. *Пожарський П.* Четвертий всеукраїнський з'їзд кооперативних союзів / *П.Пожарський* // Народня справа. – 1918. – №21. – С.26-29.

872. *К.Х-ч.* Громада – великий чоловік (Про потребу всеукраїнського кооперативного з'їзду) / *К.Х-ч* // Рілля. – 1912. – №10. – С.278-280.

873. *С.Л.* Попытка районного объединения / *С.Л.* // Наше дело. – 1910. – №11. – С.10-11.

874. Вопросы листы для потребительских обществ, заполненные правлениями обществ. F⁰. 1907 г. – IP НБУВ. – Ф.290. – №3522. – 25 арк.

875. Хроника // Наше дело. – 1910. – №8. – С.12-14.

876. *Січовик В.* Нова краєва спілка (Вражіння) / *В.Січовик* // Наша кооперація. – 1914. – №16-17. – С.17-18.

877. *А.Г.* Черные птицы / *А.Г.* // Наше дело. – 1909. – №4-5. – С.5-7.

878. Товариські справи // Світова зірниця. – 1911. – №34. – С.8-9.

879. *Барановский Х.А.* Ближайшие финансовые задачи кредитных союзов / *Х.А.Барановский* // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №1. – С.7-9.

880. *Волошиновский И.А.* Союзы, порайонные отделения потребительских обществ и торговые агенты. Лекция. 3 июня 1911 г. Киев. F⁰. – IP НБУВ. – Ф. 290. – №3533. – 30 н.с.

881. Сообщения начальника Киевского ГЖУ киевскому губернатору, донесения помощников начальника Киевского ГЖУ в уездах и рапорты уездных исправников об аресте Киевского комитета РСДРП 16 февраля 1915 г., о распространении листовок Киевского комитета РСДРП, партии есеров, УСДРП и других партий и организаций в гор. Киеве и по другим вопросам. 17 января 1915 г. – 11 января 1916 г. – ЦДАК. – Ф. 274. – Оп. 4. – Од. зб. 463. – 321 арк.

882. Кооперативные комитеты // Кооперативная жизнь. – М., 1915. – №21-22. – С.296-297.

883. *Волошиновский И.А.* Доклады председателя отделения мелких хозяйств общему собранию Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. 1907-1909 гг. F⁰. 4 ед. хр. – IP НБУВ. – Ф.290. – №3526-3529. – 8 арк. + 4 арк. + 2 арк. + 12 арк.

884. *Волошиновський І. Наші потребителні товариства / І.Волошиновський // Світова зірниця. – 1907. – №21. – С.4-7.*

885. *Из отчёта Подольского общества сельского хозяйства // Кооперативный листок. – 1910 – №19. – С.24-26.*

886. *Вісник Відділу дрібного господарства // Світова зірниця. – 1910.– №2. – С.11-12.*

887. *С.Т. Очерк деятельности Харьковского ком-та содействия сел. кооперации / С.Т. // Сплотчина. – 1914. – №13. – С.225.*

888. *Очерк деятельности Комитета содействия сельской кооперации (1908-1913 гг.) / Харьковское общество сельского хозяйства. – Харьков: Типо-литография М.Сергеевича и К.Гальченка, 1913. – 24 с.*

889. *Харьковское общество сельского хозяйства. Комитет содействия сельской кооперации – Киевскому союзу учреждений мелкого кредита. Письмо по вопросу разработки проекта учреждения кооперативного института и музея при нем. 30 сент. 1913 г. из Харькова в Киев. Машинопись. F⁰. – IP НБУВ. – Ф. 290. - №1529. – 1 арк.*

890. *Учреждение Кооперативного комитета // Южный кооператор. – 1913. – №1. – С.15.*

891. *Кривоносов К.Р. Одесса, 13 февраля / К.Р.Кривоносов // Южный кооператор. – 1913. – №3. – С.49-53.*

892. *Отчет собрания Кооперативного комитета при Императорском Обществе сельского хозяйства Южной России // Южный кооператор. – 1913.–№5. – С.118-120.*

893. *Общему собранию Кооперативного комитета при Императорском обществе сельского хозяйства Южной России. Доклад правления о смете Кооперативного комитета на 1914 г. // Южный кооператор. – 1914. – №7. – С.164-166.*

894. *Дело об утверждении проекта программы Киевского отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществ. 18 июня 1910 г. – 1/II. 1911. – ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 640. – Спр. 325. – 8 арк.*

895. *Всероссийский съезд представителей ссудо-сберегательных товариществ / Императорское Московское общество сельского хозяйства.– М.: Печатня А.И.Снегиревой, 1898. – 80 с. + 22 с.*

896. *Храневич К.* Очерки из истории союзного строительства кредитной кооперации в России / *К.Храневич* // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – №1. – С.31-35, №2. – С. 36-47.

897. *П А-в.* Двадцять п'ять років союзного кооперативного будівництва (До 25-тиліття Бердянського союзу кредитних кооперативів) / *П.А-в.* // Нова громада. – 1927. – №2. – С.28.

898. Бердянский союз ссудо-сберегательных и кредитных товариществ. Материалы деятельности: извещения о заседании, протоколы. 1907 г. F⁰. – IP НБУВ. – Ф. 290. – №2301 – 6 арк.

899. *Вербицкий А.* Обзор деятельности Мелитопольского союза сс. и кр. т-в с начала действий по 1 января 1908 года / *А.Вербицкий, А.Скочко* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №5. – С.108-112.

900. Протокол учредительного собрания уполномоченных Киевского союза сс. и кр. т-в, состоявшегося 30 августа 1907 г. в с. Дзенгелевке Уманского уезда Киевской губ. // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №1. – С.26-27.

901. *П.Д.* Из жизни Лохвицких кредитных кооперативов / *П.Д.* // Кооперативная жизнь. – 1915. – №7. – С.429-430.

902. Утверждение нового устава союзов кр. сплотов // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1911. – №6. – С.97.

903. *Кулыжный А.Е.* Новые 17 союзов и союзное строительство / *А.Е.Кулыжный* // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №4. – С.218-220.

904. Изменение порядка разрешения кредитных союзов // Хлибороб. – 1915. – №19-20. – С.599.

905. К учреждению Полтавского союза кредитных кооперативов // Полтавские агрономические известия. – 1915. – №4. – С.57-58.

906. *Игнатиенко В.* Из жизни южно-русских союзов учреждений мелкого кредита в 1915 году / *В.Игнатиенко* // Муравейник. – 1916. – №41. – С.743-744, №43. – С.811-813, №44. – С.840-842.

907. По с.-г. союзах Харківщини // Сільський господар. – 1923. – №8-9. – С.28-32.

908.К вопросу об объединениях кредитных кооперативов // Кооперативная жизнь. – 1915. – №12. – С.647-648.

909.*Стефанюк В.* Аккерманское товарищество кредитных кооперативов для сбыта продуктов сельского хозяйства / *В.Стефанюк* // Южный кооператор. – 1913. – №1. – С.11-12.

910.*Масюкевич В.* Справочное бюро кредитных кооперативов Уманского узда / *В.Масюкевич* // Кооперативная жизнь. – 1914. – №24. – С.480-484.

911.Кооперативная жизнь Юга // Хлибороб. – 1915. – №17-18. – С.543-545.

912.*Власенко В.* З історії спілчанського руху кредитних кооперативів на Лівобережній Україні / *В.М.Власенко* // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Зб. статей. Т.ІІ. *За заг. ред. С.Гелея.* – Львів: В-во Львівської комерційної академії, 2001. – С.118-125.

913.Справа про Єлісаветградський союз кредитових та ощадно-позичкових товариств. Переписка с Єлісаветградским союзом кредитных и ссудо-сберегательных товариществ о проведении собраний, обмене уставами и месячный отчет о работе. 14 января 1916 г. – 15. XII. 1917. – ДАВО. – Ф. Д-389. – Оп. 2. – Спр.41. – 10 арк.

914.*Борзаковський О.* Подільський Союзбанк / *О.Борзаковський* // Українська кооперація. – 1918. – Кн.5-6. – С.161-166.

915.*С.* Екатеринославский союз учреждений мелкого кредита / *С.* // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №2. – С.99-103.

916.Одесский союз // Южный кооператор. – 1916. – №13. – С.408-409.

917.Баланс Харьковского союза учреждений мелкого кредита на 1-е декабря 1916 г. 1916 г. – ЦДІАК. – Ф. 2019. – Оп. 1. – Спр. 315. – 1 арк.

918.*Керножицкий И.* Союзы и отдельные кооперативы / *И.Н.Керножицкий* // Южный кооператор. – 1916. – №7. – С.199-200.

919.*В.И.М.* Развитие посреднических операций Киевского союза учреждений мелкого кредита / *В.И.М.*// Вестник кооперативных союзов. – 1915.–№5. – С.302-309.

920.Краткий очерк деятельности Киевского союза учреждений мелкого кредита // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №1. – С.27-32.

921. Доклад председателя совета Киевского союза сс. и кр. т-в, *Христофора Антоновича Барановського*, очередному собранию уполномоченных союза, состоявшемуся 18 мая 1909 г. в м. Казатине, Киев. губ. / *Х.А.Барановський* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – №8. – С.182-183.

922. *Прихоженко І.* З життя Київського Союзбанку / *І.Прихоженко* // Українська кооперація. – 1918. – №.1. – С.45-50.

923. Списки уполномоченных союзных товариществ с данными о количестве членов товариществ. 1914 г. – ДАК. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 28. – 18 н. арк.

924. Сводные балансы 77 ссудно-сберегательных и 147 кредитных товариществ, состоявших в союзе за 1916 г. 1916 г. – ДАК. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 37. – 65 н. арк.

925. Списки товариществ-членов союза. 1916 год. – ДАК. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр.419. – 44 н. арк.

926. Финансовый отчет о деятельности союза за 1913 год. Январь-декабрь 1913 года. – ДАК. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 16. – 37 арк.

927. Балансы учр-ний м. к. // Сплотчина. – 1914. – №14. – С.242.

928. Балансы учр-ний м. к. // Сплотчина. – 1913. – №5. – С.186.

929. Балансы учр-ний м. к. // Сплотчина. – 1913. – №14. – С.302.

930. Балансы учр-ний м. к. // Сплотчина. – 1914. – №5. – С.88.

931. Из жизни союза и союзных т-в // Муравейник. – 1916.–№33-34. – С.556-557.

932. *Кооператор.* Кооперативные праздники / *Кооператор* // Селянин. – 1913. – №23. – С.662.

933. *Новинский М.* Русская сплотчина и Международный союз сплотов / *М.Новинский* // Сплотчина. – 1914. – №8. – С.129.

934. *А.Г.* Районные объединения по данным заседания бюро 19 сент. 1911 г. / *А.Г.*// Наше дело. – 1911. – № 17.– С.3-6.

935. Дело об утверждении проекта устава Киевского союза потребительных обществ. 23 февраля 1908 г. – 16 июня 1911 г. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 638. – Спр.139. – 44 арк.

936. Союз потребительских товариществ у Київщині // Слово. – 1908. – №50. – С.8-9.

937. Переписка с киевским губернским правлением, киевским полицмейстером и приставами полицейских участков гор. Киева о сборе сведений о деятельности Киевского союза потребительных об-в и изъятии из продажи в магазине Киевского потребительского о-ва брошюры „Народный календарь за 1909 г.". 25 января 1909 г. – 11 декабря 1911 г. – ЦДІАК. – Ф.275. – Оп.1. – Од.зб.1940. – 37 арк.

938. Цифровые данные о Киевском союзе п. о-в // Наше дело. – 1911. – № 9. – С. 6-9.

939. Спогади та дебати в зв'язку з доповідями Височанського та Пожарського (Стенографічні відчити) // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.ІV. – С. 177-186.

940. *Тихомиров И.* На очередные темы / *И.Тихомиров* // Наше дело. – 1911. – №4. – С.5-6.

941. *Свій.* Смелянское общество оптовых закупок, Киевской губ. / *Свій* // Союз потребителей. – 1916. – № 32. – С.2096-2097.

942. *Волошиновский И.А.* Районные объединения и союзы потребительских обществ. Лекция (без конца). 17 апреля 1910 г. F⁰. – ІР НБУВ. – Ф.290. – №3531. – 10 арк.

943. *Зосима.* Объединение потребительных обществ Подолии (Историческая справка) / [*Д.*] *Зосимато.* – Ольгополь: Тип. Л.Н.Левита, 1915. – 10 с.

944. Дело об утверждении проекта устава потребительных обществ Подольской губернии. 17 июля 1911. – 18 июля 1911. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 434. – 3 арк.

945. *Бржосніовський Е.А.* Споживча кооперація на Поділлю. Випуск перший / *Е.А.Бржосніовський*; Подільська губерніяльна земська каса дрібного кредиту. – Кам'янець на Поділлю: Друкарня Св.-Троїцького Братства, 1918. – 67 с.

946. Чутки з світа // Світова зірниця. – 1911. – №30. – С.7-8.

947. Переписка по кооперативной части. 13 декабря 1912 г. – 13 декабря 1913 г. – ДАВО. – Ф. Д-255. – Оп.1. – Од.зб.292. – 63 арк.

948. Товарищеский договор потребительских обществ Юга России (ПОЮР) и прошение министру торговли и промышленности о разрешении на открытие ПОЮРа. Копии. 1912 г., 4 апреля. – ЦДИАК. – Ф.1111. – Оп.1. – Од.зб.29. – 10 арк.

949. *Гречко А.М.* Товарищество потребительных обществ Юга России (Исторический очерк) / *А.М.Гречко.* – Харьков: Издательство Областного союза потребительных кооперативов Юга России, 1919. – 200 с.

950. *С.К-о.* Товарищество п-ных о-в Юга России / *С.К-о* // Союз потребителей. – 1916. – № 34. – С.1282-1286.

951. Членам нашего т-ва // Южно-русский потребитель. – 1915. – №8. – С.14-15.

952. Карта волостей южных губерний России с указанием расположения потребительских союзов, списки и статистические сведения о количестве обществ по губерниям. Копии. 1 января 1917 г. – 1919 г. – ЦДИАК. – Ф.1111. – Оп.1. – Од.зб.450. – 186 арк.

953. Из деятельности Т-ва ПОЮР. 10-е собрание уполномоченных Товарищества ПОЮР 13-15 декабря 1917 г. // Южно-русский потребитель. – 1917. – № 24. – С.21-24.

954. Товарищество потребительных обществ Юга России. Списки постановлений совета и общих собраний уполномоченных. 1915-1917 гг. Машинопись. F⁰. – IP НБУВ. – Ф.290. – №506. – 7 арк.

955. *Пожарский П.* Из истории возникновения „Городского потребителя” (Воспоминания организатора союза) / *П.Пожарский* // Голос кооперации. – 1919. – №7. – С.17-20.

956. Переписка по разного рода справкам и предметам особого дела не составляющих. 2 января 1915 г. – 30 декабря 1915 г. – ЦДИАК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од.зб.1639. – 1118 арк.

957. *А.С.* Конотопский союз потребительных обществ // Союз потребителей. – 1916. – №15. – К.501.

958. *Куренных Н.* Обзор союзного движения и объединенной деятельности кооперативов за 1915 год / *Н.Куренных* // Союз потребителей. – 1916. – №6. – С.197-201, №7-8. – С.243-247.

959.Хроника союзного объединения // Союз потребителей. – 1914. – №23-24. – С.693.

960.Устав, отчеты и др. документы о деятельности Бахмутского союза потребительских обществ Екатеринославской губ. 10 мая 1916 г. – 30 октября 1919 г. – ЦДАК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Од. зб. 69. – 121 арк.

961.Устав, отчеты и др. документы о деятельности Полтавского союза потребительских обществ. 18 августа 1915 г. – 25 декабря 1919 г. – ЦДАК. – Ф.1111. – Оп. 1. – Од.зб. 43. – 91 арк.

962.*Вікнянський П.* Бадьоро дивімось вперед! / *П.Вікнянський* // Полтавський кооператор. – 1920. – №1-8. – С.4-7.

963.Новые общества оптовых закупок // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №12. – С.47.

964.Новое общество оптовых закупок // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №19. – С.38.

965.Про діяльність земств та товариств // Рілля. – 1912. – Число 15. – С.413.

966.Хроника // Наша кооперація. – 1914. – №5. – С.24-26.

967.*Мороз В.* Дещо про споживчу кооперацію на Поділля / *В.Мороз* // Наша кооперація. – 1914. – №12. – С.16-18.

968.Сведения представляемые товарищу министра внутренних дел по телеграмме его от 18 октября с. г. за №138. 18 октября 1915 г. – 14 января 1916 г. – ЦДАК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.1649. – 66 арк.

969.Корреспонденции // Наше дело. – 1910. – №16. – С.11.

970.Потребительская кооперація в Александрійском у. Херсонской губ. // Союз потребителей. – 1916. – №10. – С.344-346.

971.Новая союзная кооперативная организация // Южный кооператор. – 1916. – №13. – С.411-412.

972. *К.* Объединение кооперативов Елисаветградского у. Херсонск. губ. / *К.* // Союз потребителей. – 1916. – №43. – С.1619-1621.

973.Союзное строительство // Южно-русский потребитель. – 1915. – №4. – С.26.

974.Объединение закупок Роменским о-вом п-лей (Полтавской губ.) // Союз потребителей. – 1914. – №24. – С.732-734.

975.*П.В.* До історії нашого Союзу / *П.В.* // Вісті Полтавської спілки споживчих товариств. – 1917. – №2. – С.20-21.

976.*Попов М.* 5-тилетие существования Союздонбассейна / *М.Попов* // Донецкий кооператор. – 1923. – №8-9. – С.1-2.

977.*Сербиненко А.* О форме районных объединений потребительных о-в / *А.Сербиненко* // Муравейник. – 1916. – №40. – С.716-718.

978.*Домагацкий Б.* Очерк союзного строительства потребительской кооперации в России и союзы потребительных кооперативов Юга России / *Б.Домагацкий.* – Харьков: Ренесанс; Изд. ПОЮРа, 1919. – 48 с.

979.*Подольнин В.* Що нам – споживачам-кооператорам робить в цей скрутний час / *В.Подольнин* // Наша кооперація. – 1914. – №14-15. – С.18-21.

980.*Л.* Из практики одного кооператива / *Л.* // Наше дело. – 1910. – №15.

981.*Чаянов А.* Союзное строительство кооперативов в России / *А.Чаянов* // Кооперативная жизнь. – 1916. – №7. – С.305-309.

982.Положение переговоров между потребительными обществами об образовании Московского союза потребительных обществ. 1897 г. – IP НБУВ. – Ф.290. – №1108. – 20 арк.

983.*Пехтерев Ф.* Центросоюз (Двадцать лет работы) / *Ф.Пехтерев* // Кооперативная жизнь. – 1918. – №6-7. – С.7-13.

984.*Шапиро И.А.* Руководство по всем отраслям кооперации. Теория, практика и история потребительской, кредитной, производительной и сельскохозяйственной кооперации / *И.А.Шапиро.* – Санкт-Петербург: Кн-во «Прометей» Н.Н.Михайлова, [до 1917 г. ?]. – 167 с.

985.*Кускова Е.* Союзы кооперативов / *Е.Кускова* // Союз потребителей. – 1915. – №29. – С.1002-1008.

986.Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. / Санкт-Петербургское отделение Комитета о сельских ссудо-сберегательных и

промышленных товариществах. – Санкт-Петербург: Наш Век, 1912. – XVI с. + Журналы собраний съезда. – 132 с. + Доклады. – 280 с.

987. Второй Всероссийский съезд по кооперации в г. Киеве 1-7 августа 1913 г. – Киев: Тип. Киевской 2-ой артели, 1915. – Выпуск 1: Общие собрания съезда. – 16 с. + 228 с. + 49 с. + XLVIII с.

988. *М.П.* Из текущей жизни кооперативов / *М.П.* // Селянин. – 1908. – №22. – С.13-15.

989. *В.З.* В справі коопераційної наради в Тарасівці / *В.З.* // Світова зірниця. – 1911. – №12. – С.6-7.

990. „Актив” или „Пассив”? // Наше дело. – 1911. – №6. – С.4-6.

991. О взаимоотношениях Московского и Киевского союзов // Наше дело. – 1911. – №9 – С.9-10.

992. *Р.* Через що? / *Р.* // Рідний край. – 1911. – №18. – С.1-9.

993. До читачів // Рілля. – 1912. – Ч.8. – С.195-198.

994. Дніпровський союз споживчих союзів – Всеукраїнський центр споживчої кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видавництво „Дніпросоюзу”, 1918. – 68 с.

995. Кооперативное совещание в Киеве // Союз потребителей. – 1915. – №24. – С.821-823.

996. Днепропровский союз потребительных обществ // Кооперативная мысль. – 1916. – №5-6. – С.32.

997. Хроника союзного объединения // Союз потребителей. – 1916. – №31. – С.2057-2060.

998. Днепропровский союз потребительных обществ // Кооперативная мысль. – 1916. – №11-12. – С.25.

999. *Шушара Н.* Купуйте акції Українського кооперативного банку / *Н.Шушара* // Южный кооператор. – 1917. – №13. – С.330.

1000. *Прихоженко І.* Наші кооперативні центри / *І.Прихоженко* // Агроном і кооператор. Третій збірник статей. – Київ: Український агроном, 1918. – С.73-90.

1001. Действия правительства // Кооперативная жизнь. – 1916. – №3-4. – С.186-187.

1002.Министр финансов Барк // Южный кооператор. – 1914. – №13. – С.330.

1003.*Левитский Н.В.* Докладные записки: а)министру финансов, б)министру внутренних дел по вопросу утверждения уставов Южно-русского кооперативного банка и Днепровского союза потребительных обществ. Февраль 1917 г. Петроград. Черновики. F⁰. – IP НБУВ. – Ф. 327. – №882. – 6 арк.

1004.*Христюк П.* К началу деятельности Киевского центрального сельскохозяйственного товарищества / *П.Христюк* // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №10. – С.542-546.

1005.*Пожарський П.* До історії Українського центрального сільськогосподарського кооперативного союзу / *П.Пожарський* // Сільський господар. – 1918. – Ч.10. – С.9-11.

1006.Справа про Київське центральне сільськогосподарське товариство. Отчет Киевского центрального сельскохозяйственного товарищества и положения к докладу. 9 сентября 1916 г. – 10 декабря 1917 г. – ДАВО. – Ф. Д-389. – Оп. 1. – Спр.54. – 80 арк.

1007.*Панченко К.* Центральний український с.-г. кооперативний союз / *К.Панченко* // Сільський господар. – 1919. – Ч.22-23. – С.8-16.

1008.*Коваль В.* З нагоди четвертої річниці „Централу” / *В.Коваль* // Сільський господар. – 1919. – Ч.22-23. – С.4-8.

1009.Отчет Киевского центрального сельскохозяйственного товарищества на 1-ое декабря 1916 года // Муравейник. – 1916. – №46-47. – С.924.

1010.Українська кооперативна агентура в Лондоні // Наша кооперація. – 1913. – №22. – С.23.

1011.Справа про Катеринославський союз кредитових та ощадно-позичкових товариств. Переписка с Екатеринославским союзом кредитовых товариществ о перечислении средств и закупке купороса. 17 июля 1916 г. – 7.XII. 1917 г. – ДАВО. – Ф. Д-389. – Оп. 2. – Спр. 52. – 11 арк.

1012.Справа про союзне будівництво. Доклады комиссии по союзному строительству, протоколы заседания комиссии кооперативного комитета, комиссии по объединению деятельности союзов, заседания совета Императорского общества

с/хозяйства и совещания представителей южных кооперативных союзов. 20 декабря 1915 г. – 3/1. 1917 г. – ДАВО. – Ф. Д-389. – Оп.2. – Спр.38. – 59 арк.

1013.*Баллин Н.П.* О людях будущего. Памяти А.А.Бриллиантова, основателя и члена правления Харьковского товарищества потребителей. 1865-1887 г. Статья. После 1888 г. Черновик. Тетрадь. – ІР НБУВ. – Ф.326. – №342. – 23 арк.

1014.Без руководителей // Наше дело. – 1910. – №4. – С.2.

1015.Скромне отклики на современные запросы // Сельский священник. – 1908. – январь-февраль. – С.9-16.

1016.*Мандрика М.* Болючі місця сільських кредитових кооперативів (з переживань сільського кооператора) / *М.Мандрика* // Наша кооперація. – 1913. – №5. – С.14-17.

1017.*Селянин.* Дописи / *Селянин* // Маяк. – 1914. – №13. – С.13.

1018.Дописи. Народний театр // Рідний край. – 1909. – №16. – С.14.

1019.Дописи // Рідний край. – 1909. – №4. – С.13-15.

1020.*Крайній.* Правда путь / *Крайній* // Маяк. – 1913. – №3. – С.7-8.

1021.*Шевченко Е.П.* Хроника кооперативного дела. Съезд представителей кооперативных учреждений мелкого кредита Екатеринославской губернии / *Е.П.Шевченко* // Хуторянин. – 1911 – №21. – С.545-547.

1022.*Григорович А.* Де ж читальниці? / *А.Григорович* // Хлібороб. – 1910. – №10. – С.175-176.

1023.*К.* Дописи / *К* // Маяк. – 1914. – №19. – С.13.

1024.*Рахнюк М.* Рахни Лісові на Поділля (Ямпольського повіту) / *М.Рахнюк* // Наша кооперація. – 1914. – №3. – С.20-21.

1025.Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №11. – С.8-9.

1026.*Силенко А.* Яке товариство заснувати? / *А.Силенко* [спр. ім'я: *А.Г.Терниченко*] // Засів. – 1911. – №8. – С.118-119.

1027.*Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / *Г.Касьянов.* – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

1028.*Степанович Е.П.* Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX ст.) / *Е.П.Степанович.* – К.: Наукова думка, 1991. – 100 с.

1029. *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / *Н.А.Шип.* – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.

1030. *Дьяков В.Н.* Сельскохозяйственные учебные заведения в России / *В.Н.Дьяков* // 1909 год: Календарь „Хуторянин”. – Полтава: Электрическая типография Г.И.Маркевича, 1908. – С.142-146.

1031. *А.Г.* Третий элемент / *А.Г.* // Хлибороб. – 1914. – №19. – С.801-803.

1032. *Осадчий Т.И.* Силы деревни. Хроника (1870-1900) / *Т.И.Осадчий.* – М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К, 1900. – 217 с.

1033. *Левитський Н.В.* Будьте стойки (К пятидесятилетнему юбилею кооперации на Украине). Статья. 1915-1916 г. Машинопись с правкой. – IP НБУВ. – Ф.327. – №8. – 3 арк.

1034. *Мацевевич К.А.* Праздник хлиборобской культуры / *К.А.Мацевевич* // Хлибороб. – 1913. – №14. – С.573-576.

1035. *Боярський І.* Лист до Редакції / *І.Боярський* // Світова зірниця. – 1907. – №23. – С.7.

1036. *Барановский Х.* О тех, кого уже нет / *Х.Барановский* // Муравейник. – 1916. – №38-39. – С.645-649.

1038. Письмо до редакції // Світова зірниця. – 1909. – №11-12. – С.17.

1038. *Зосіматю Д.* Лист до редакції / *Д.Зосіматю* // Світова зірниця. – 1911. – №32-33. – С.15.

1039. *Немоловський І.* Памяти О.В.Юркевича / *І.Немоловський* // Наша кооперація. – 1913. – №23. – С.3-4.

1040. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №3. – С.7-9.

1041. Дописи // Хлібороб. – 1909. – №7. – С.65-66.

1042. Дело 1913 года по описи №44 Юго-Восточного районного охранного отделения с совершенно секретными документами разработкой таковых по Украинской революционной организации. 18 января 1913 года – 13 сентября 1913 года. – ЦДАК. – Ф.705. – Оп.2. – Од.зб.121. – 51 арк.

1043. *Лихнекевич.* Из впечатлений инструктора / *Лихнекевич* // Наше дело. – 1910. – №8. – С.9-11.

1044. *Малышкин В.* Калугинское сельскохозяйственное общество Херсонского уезда / *В.Малышкин* // Хуторянин. – 1911. – №11. – С.291-292.

1045. *Померанцев П.* Новобугское кр. т. Херсонск. г. и уезда / *Померанцев П.* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1907. – №2. – С.26-27.

1046. Из жизни сплотов // Сплотчина. – 1910. – №5. – С.85-91.

1047. *Краснопольский Н.* Как нам относиться к интеллигенции? / *Н.Краснопольский* // Сплотчина. – 1913. – №3. – С.41-46.

1048. Циркуляры Департамента полиции о переезде ЦК РСДРП во главе с В.И. Лениным из России в Женеву, о недопуске организации сельскохозяйственных обществ к объединению в губернские и всероссийские союзы, о всероссийской конференции социал-демократической рабочей партии и переписке с Департаментом полиции и помощниками начальника ЕГЖУ в Александровском и Павлоградском уездах о конференции профессиональных союзов и съездах Всероссийского железнодорожного союза, социал-демократической организации учащихся и других. 22 февраля 1906 г. – 3 января 1909 г. – ЦДІАК. – Ф.313. – Оп.2. – Од.зб.1943. – 61 арк.

1049. Дело №9. “Українська соціал-демократична робітничка партія” (О деятельности Полтавской организации УСДРП и о лицах принадлежавших к ней). 23 декабря 1915 – 29 февраля 1916. – ЦДІАК. – Ф.321. – Оп.1. – Од зб.237. – 182 арк.

1050. Дело по обвинению Дмитрия Елифановича Панкеева, Александра Попова, Василия Афонина и других лиц, в принадлежности к партии эсеров. 8 августа 1912 г. – 24 июля 1913 г. – ЦДІАК. – Ф.313. – Оп.2. – Од.зб.2715. – 157 арк.

1051. Кому это нужно // Хлибороб. – 1914. – №6. – С.246-248.

1052. *Свердловський Л.* Про потребу вчителів-кооператорів / *Л.Свердловський* // Наша кооперація. – 1913. – №15-16. – С.24-25.

1053. *Наш Г.* Деякі згадки екзаменатора / *Н.Григор'єв* // Світло. – 1912. – №9. – С.46-60.

1054. *Черкасенко С.* Народні вчителі і рідна школа / *С.Черкасенко* // Світло. – 1913. – №1. – С.6-20.

1055. *Малиновский Н.А.* Летние учительские курсы и выставки / *Н.А.Малиновский* // Русская школа. – 1910. – Т.1. январь. – №1. – С.152-173.

1056. *Ластівка І.* Кооперативне виховання дітей / *І.Ластівка* // Світло. – 1914. – Кн.5. – С.19-27.

1057. *Юдич Я.* Народня просвіта й кооперація / *Я.Юдич* // Світло. – 1914. – Кн.7-8. – С.16-22.

1058. *Андреев И.* Кооперация в деревне и народный учитель / *И.Андреев* // Народный учитель. – 1913. – №3. – С.1-4.

1059. Личное дело инструктора по кооперации Винницкого уезда М.И.Савицкого. 27 ноября – 8 мая 1914 г. – ДАВО. – Ф. Д-255. – Оп.3. – Од.зб.36. – 9 арк.

1060. *Новини.* По Україні // Маяк. – 1913. – №12. – С.13-14.

1061. *Курси для вчителів по сільському господарству* // Рілля. – 1912. – Число 15. – С.411.

1062. *Пісочинець Д.* Харківські учительські курси / *Д.Пісочинець* // Світло. – 1910. – Кн.1. – С.36-40.

1063. *Юдич Я.* На літніх Харківських курсах / *Я.Юдич* // Світло. – 1912. – Кн.1. – С.25-34.

1064. *П.М-н.* Общеобразовательные курсы / *П.М-н* // Хуторянин. – 1911. – №31 – С.769-773.

1065. Что может сделать народный учитель для улучшения сельского хозяйства в своем округе // Хуторянин. – 1911. – №30. – С.745-746.

1066. *Е.К.* А.Н.Бабич (некролог) / *Е.К.* // Хуторянин. – 1911. – №42. – С.1099-1100

1067. *Шкільна хроніка* // Світло. – 1913. – Кн.8. – С.57-61.

1068. *Письма з села* // Світова зірниця. – 1910. – №33-34. – С.9-11.

1069. *Дописи* // Засів. – 1911. – №37. – С.582-583.

1070. *Смерть учителя* // Світло. – 1912. – №8. – С.56-57.

1071. *Дописи* // Маяк. – 1914. – №6. – С.11-12.

1072. Дело о привлечении учителей народных училищ к делу организации учреждений мелкого кредита, в целях умножения этих учреждений в деревнях и селах. 9 ноября 1906 года – 17 апреля 1907 года. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.660. – Од.зб.23. – 6 арк.

1073. Дело управления Киевского учебного округа с циркулярными распоряжениями Министерства народного просвещения. 1906 г. – 1908 г. – ЦДІАК. – Ф.707. – Оп.227 (1906 г.). – Спр.12. – 188 арк.

1074. Дело с циркулярными распоряжениями. – ЦДІАК. – Ф.707. – Оп.229 (1911). – Од.зб.1. – 428 арк.

1075. Вчителі й кооперація // Рілля. – 1914. – Число 16. – С.474.

1076. *Стороженко Я.* Нові перешкоди / *Я.Стороженко* // Світло. – 1910. – №2. – С.33-36.

1077. *Юдич Я.* Незрозумілі перешкоди / *Я.Юдич* // Світло. – 1913. – Кн.6. – С.43-47.

1078. Шкільна хроніка // Світло. – 1914. – №7-8. – С.104-114.

1079. Кооперація і вчителі // Світло. – 1914. – Кн.6. – С.67-68.

1080. Формы элементарного коллективизма и христианская культура // Сельский священник. – 1908. – март. – С.2-16.

1081. Из светской и духовной печати // Сельский священник. – 1907. – апрель, май, июнь. – С.118-140.

1082. *Г.П.* Религиозное мещанство и верующая личность (К вопросу о „христианской общности“) / *Г.П.* // Сельский священник. – 1907. – апрель, май, июнь. – С.70-85.

1083. *Болтинский Н.* Нужно ли обмирщаться? / *Н.Болтинский* // Сплотчина. – 1914. – №3. – С.37.

1084. *Алфёров Ф.* Что такое операции мелкого кредита и где место священнослужителю в этих учреждениях (Голос священника) / *Ф.Алфёров* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №6. – С.125-128.

1085. *Левитский Н.В.* Квартирные артели. Статья. 1897 год. Рукопись, машинопись. – ІР НБУВ. – Ф.327. – №74. – 22 арк. + 22 арк. + 22 арк.

1086. Мир во зле лежит, а держится добром: Доклад общему собранию Нефорощанского кр. т-ва 1910 г. председателя правления *В.Е.Девеки* / *В.Е.Девеки* // Сплотчина. – 1910. – №6. – С.97-99.

1087. *Конюков И.* Сплотчина и христианская религия / *И.Конюков* // Сплотчина. – 1913. – №4. – С.70-71.

1088. Дописи // Маяк. – 1913. – №13. – С.12-13.

1089. По ложному пути // Южно-русский потребитель. – 1915. – №8. – С.20.

1090. *Прокопович С.* Кооперативное движение в России. Его теория и практика / *С.Прокопович*. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1913. – 456 с.

1091. Запитання та відповіді // Рілля. – 1912. – Число 23. – С.605.

1092. Хроніка // Рілля. – 1914. – Число 11. – С.326-327.

1093. *Вианцев В.* Участие православного духовенства в учр-ниях м. к. / *В.Вианцев* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №6. – С.123-124.

1094. *Степаненко Г.В.* З історії православних духовних семінарій півдня України (XIX – початок XX ст.) / *Г.В.Степаненко* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Випуск V. – С.159-168.

1095. Отчет о Богословских и сельскохозяйственных курсах для учителей церковных школ Черниговской епархии, бывших в хут. Николаевском Новг.-Северского узда при Василиевском (2-м Черниговском) Епархиальном женском училище в июне-июле 1914 года (Окончание) // Вера и жизнь. – 1915. – №11-12. – С.127-170.

1096. Разное // Сплотчина. – 1910. – №1. – С.14-16.

1097. Преподавание кооперации в духовных учебных заведениях Подольской губ. // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №18. – С.53-54.

1098. Обзор печати // Наше дело. – 1912. – №3. – С.8-10.

1099. Из жизни товариществ // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №2. – С.40-43.

1100. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №7. – С.10-11.

1101. Дело инспекции мелкого кредита при Винницком отделении Государственного банка. Отчеты о деятельности, протоколы заседаний, переписка Кустовецкого ссудо-сберегательного товарищества с банком. 20 марта 1914 года – 3 февраля 1917 года. – ДА Вінницької області. – Ф. Д-62. – Оп.1. – Спр.92. – 71 арк.

1102. По Україні // Рілля. – 1911. – №1. – С.25-27.

1103. *Сусід К-са*. Знамівське кредитове т-во Новомосковського повіту на Катеринославщині. Боротьба з „страшним ворогом” / *Сусід К-са* // Наша кооперація. – 1914. – №3. – С.22.

1104. Допісі // Слово. – 1908. – №4. – С.15-16.

1105. *Слободенко В.* Могилівський повіт (на Поділля) / *В.Слободенко* // Наша кооперація. – 1914. – №5. – С.22.

1106. Хроника местная // Наше дело. – 1910. – №3. – С.11-12.

1107. *Полтавец*. Деятельность Управления по делам мелкого кредита со времени его открытия по 1907 год / *Полтавец* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1907. – №3. – С.38-40.

1108. Труды съезда инспекторов мелкого кредита. – СПб.: Редколлегия периодических изданий Министерства финансов, 1909. – X с. + 184 с.

1109. *Быховский Н.* Сборник по мелкому кредиту / *Н.Быховский* // Заветы. – 1912. – №5. – Часть 2. С.167-168.

1110. *Несторенко П.* Що діється по товариствах? / *П.Несторенко* // Рілля. – 1911. – Число 2. – С.53-56.

1111. *Маркович Д.* Ложка дегтю в бочке меду (Из воспоминаний кооператора) / *Д.Маркович* // Муравейник. – 1916. – №41. – С.745-750.

1112. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1911. – №2. – С.53-56.

1113. *А.М-ш.* Иван Алексеевич Сокальский. 21 марта 1914 года / *А.М-ш* // Сплотчина. – 1914. – №8. – С.126-127.

1114. *Товариш*. Пам'яті Б.В.Шаркова / *Товариш* // Наша кооперація. – 1914. – №14-15. – С.3-4.

1115. *Гаршин А.Г.* Что такое общественная агрономия и кооперация и каковы их очередные задачи (Доклад-речь съезду представителей кооперативных учреждений

Черниговской губернии) / *А.Г.Гаршин*.– Чернигов: Типография губернского земства, 1907.– 46 с.

1116.*А.Г.* Земская агрономия // Хлебоборб.– 1913. – №1.– С. 33-34.

1117.*Заремба Е.* Участковая агрономия в России / *Е.Заремба* // Агрономический журнал.– 1914.– №1.– С. 142-144.

1118.*Сазонов В.* Кооперація та земська агрономія / *В.Сазонов* // Українська кооперація. – 1918. – №2. – С.40-51.

1119.*Зиновьев А.М.* Отчет о земской агрономической помощи населению Херсонской губернии в 1910 году / *А.М.Зиновьев*; Херсонское губернское земство. – [Б. м.]: Паровая Типо-литография насл. О.Д.Ходушиной, 1911.– 84 с.

1120.Отчеты инспекторов сельского хозяйства, уполномоченных по сельскохозяйственной части и правительственных агроном 19 губерний Европейской России за 1910 год / Главное управление земледелия и землеустройства, Департамент земледелия. – СПб.: Тип. П.П.Сойкина, 1912.– 389 с.

1121.Отчеты и доклады о деятельности управы за 1912-1915 гг. – ДАЧО. – Ф.6. – Оп.1. – Од.зб.9. – 64 арк.

1122.*Шимановський П.* Кризис земской агрономии / *П.Шимановський* // Агрономический журнал. – 1915.– №3-4.–С.110-114.

1123.Личное дело агрономического старосты С.А.Страмоуса. 11 апреля 1913 г. – 23 июля 1915 г. – ДАВО. – Ф. Д-255. – Оп.3. – Од.зб.33. – 11 арк.

1124.Личное дело агрономического старосты Е.А.Сергиева. 27 ноября – 8 мая 1914 г. – ДАВО. – Ф. Д-255. – Оп.3. – Од.зб.35. – 9 арк.

1125.*Неручев М.* Агрономия и жизнь / *М.Неручев* // Агрономический журнал. – 1914. – Вып.4-5. – С.148-152.

1126.*Терниченко А.* Про культурно-агрономичну роботу на Україні (Доклад Всеросійському сільськогосподарському з'їздові у Києві 1-10 сентября 1913 року) / *А.Г.Терниченко* // Рілля. – 1913.– Число 21.– С.583-590.

1127.*Мезенцев В.И.* Земельное дело и земельные законы / *В.И.Мезенцев* // Хлебоборб. – 1908. – №21. – С.34-38.

1128. *Анисимов В.* К вопросу о соотношении между земством и кооперацией в аграрной работе / *В. Анисимов* // *Агрономический журнал.* – 1915. – №3-4. – С.9-17.

1129. *Чаянов А.* Должен ли земский агроном работать в кооперативах / *А. Чаянов* // *Кооперативная жизнь.* – 1915. – №1. – С.4-8.

1130. Справа №1. 1911 г. С перепиской по запросам губернаторов, жандармских управлений и др. учреждений о политической благонадежности разных лиц относительно коих в делах управления оказались неблагоприятные сведения. 27 июня 1911 г. – 20 августа 1911 г. – ЦДАК. – Ф.336. – Оп.1. – Од.зб.3731. – 242 арк.

1131. Переписка с Харьковским охранным отделением, унтер-офицером Харьковского ГЖУ в г. Богодухове и Богодуховским уездным исправником о розыске, производстве обысков, аресте лиц, проживающих в Богодуховском у. и подозреваемых в принадлежности к нелегальным организациям, распространении и хранении нелегальной литературы, распространении фальшивых денег и др. 17 января 1908 г. – 12 июля 1911 г. – ЦДАК. – Ф.336. – Оп.1. – Од.зб.2997. – 182 арк.

1132. *Мацевич К.А.* Общественно-агрономические почерки / *К.А. Мацевич.* – Харьков: Издание „Агрономического журнала”, 1916. – 144 с.

1133. Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1-10 сентября 1913 г. / Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Вып. 2: Журналы общих собраний съезда, заседаний секции общественной агрономии и доклады секций. – Киев: Типография С.Г. Слюсаревского, 1914. – 309 с.

1134. *Емельянов И.В.* Обзор деятельности земских агрономов Харьковской губернии за 1912 год по анкетным данным: Доклад XI губернскому агрономическому совещанию, бывшему 7-9 мая 1913 года / *И.В. Емельянов;* Харьковская земская управа, экономический отдел. – Харьков: Т-во „Печатьня С.П. Яковлева”, 1913. – 34 с.

1135. *Галевич В.* Кооперация в Могилівському повіті Подільської губернії / *В. Галевич* // *Наше дело.* – 1910. – №6. – С.8-9.

1136. *Санаторенко О.* Заметки кооператора / *О. Санаторенко* // *Хлибороб.* – 1913. – №23. – С.1012-1014.

1137.*Пищюра*. Из норки крота пернатому орлу / *Пищюра* // Наше дело. – 1912. – №13. – С.10-11.

1138.*Дописи* // Слово. – 1909. – №20. – С.10-11.

1139.Список лиц, служащих в государственных учреждениях и сведения о профессиональных и кооперативных об-вах, существовавших в Подольской губ. 24 октября 1913 г. – 24 апреля 1914 г. – ЦДИАК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1631. – 447 арк.

1140.*Чупров А.* Роль личности и общества в современном кооперативном движении / *А.Чупров* // На славном посту (1860-1900). Литературный сборник, посвященный Н.К.Михайловскому. – [Б.м.] Типография Н.Н.Клобукова [начало XX в.] – С.370-408.

1141.*Хижняков В.В.* К современному положению кооперативного дела в России / *В.В.Хижняков* // Вестник кооперации. – 1910. – Кн.2. – С.3-21.

1142.*Левитский Н.В.* С чего начать (К вопросу о кооперации). Статья. 1900 г. Машинопись. 2 экз. – IP НБУВ. – Ф.327. – №149. – 2 арк. + 2 арк.

1143.*Лихнякевич А.* Школа-лавка / *А.Лихнякевич* // Наше дело. – 1912. – №4. – С.6-7.

1144.*Хут*. Сподарец Киевского уезда // Наше дело. – 1910. – №23. – С.8.

1145.*Дзеркало* // Світова зірниця. – 1911. – №48. – С.1-3.

1146.*В.Сім-ич*. С.Осіївка на Поділлі / *В.Сім-ич* // Рілля. – 1912. – Число 20. – С. 538-539.

1147.Отражение политического настроения на учреждениях мелкого кредита // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1906. – №8. – С.106-107.

1148.Історія Балцької товариської крамниці // Світова зірниця. – 1911. – №2. – С.11-12.

1149.*Челюк І.* З життя споживчих товариств на Херсонщині / *І.Челюк* // Наша кооперація. – 1914. – №7. – С.18-21.

1150.Корреспонденция (От наших корреспондентов) // Наше дело. – 1910. – №4. – С.13-16.

1151.*Д.П-ко*. Одна з причин занепаду кооперативів / *Д.П-ко* // Наша кооперація. – 1913. – №20-21. – С.7-9.

1152. Черняховское общество потребителей Киевского у. // Наше дело. – 1912. – №13. – С.11.
1153. Дописи // Слово. – 1909. – №19. – С.15-16.
1154. Од редакції // Наша кооперація. – 1913. – №20-21. – С.9.
1155. О киевском съезде деятелей мелкого кредита // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1907. – №7. – С.105-107.
1156. *О.Н. Богодухівський повіт / О.Н. // Засів.* – 1911. – №39. – С.614-615.
1157. *Нотте.* С. Гуляй-Поле Олександр. пов. (на Катеринославщині) / *Нотте // Маяк.* – 1913. – №16. – С.12.
1158. *Ко-тор.* Дописи / *Ко-тор [спр. ім'я: В.Галевич]* // Наша кооперація. – 1914. – №16-17. – С.25-26.
1159. *Токаревський М.* Сторінки минулого Полтавської спілки споживчих товариств (До 10-ї річниці) / *М.Токаревський // Десять років існування Полтавської райспілки. 1915-1925 (3 нагоди ювілею).* – Полтава: Друкар, 1926. – С.56-63.
1160. Дело об учреждении Смелянского общества потребителей. 21 июня 1895 года – 28 ноября 1896 года. – ЦДАК. – Ф.442. – Оп.625. – Од.зб.211. – 9 арк.
1161. *Смілянець А.* М-ко Сміла Черкаського повіту (на Київщині) / *А.Смілянець // Наша кооперація.* – 1914. – №4. – С.21-23.
1162. Устав общества. 1907. – ДАЧО. – Ф.151. – Оп.1. – Спр.1. – 8 арк.
1163. *Игнатиенко В.* Потребительская кооперация в Киеве / *В.Игнатиенко // Муравейник.* – 1916. - №35. – С.571-573.
1164. *Галевич В.* Из жизни киевской потребительной кооперации / *В.Галевич // Кооперативная мысль.* – 1916. - №1. – С.12-17.
1165. Дописи // Село. – 1909. – №7. – С.8.
1165. *Баллин Н.П.* Годичное собрание членов Экономического общества харьковских чиновников. Конец XIX ст. Черновик. – ІН НБУВ – Ф.326. – №131. – 1 арк.
1166. Из жизни товариществ // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. – №9-10. – С.180-186.

- 1167.*Кооператор*. Селянська безпорадність (Лист із Сквирщини) / *Кооператор* // *Рілля*. – 1913. – Число 6. – С.150-151.
- 1168.*Дописи* // *Засів*. – 1911. – №4. – С.63.
- 1169.*Дописи* // *Засів*. – 1911. – №28. – С.440.
- 1170.*Письменний М.* Листи до інтелігенції / *М.Письменний* // *Маяк*. – 1913. – №9. – С.9-10.
- 1171.*Чл. Т-ва*. Молодой из ранних / *Чл. Т-ва* // *Сплотчина*. – 1914. – №13. – С.214-216.
- 1172.*М. Х-кий*. Дороговизна кооперації / *М. Х-кий* // *Муравейник*. – 1916. – №35. – С.565-568.
- 1173.*Прохоренко М.* З кооперативної практики / *Прохоренко М.* // *Рілля*. – 1913. – Число 4. – С.118-120.
- 1174.*Письма з села* // *Світова зірниця*. – 1910. – №36. – С.6-7.
- 1175.*Головко А.Г.* Из дневника участкового агронома / *А.Г.Головко* // *Хлебороб*. – 1908. – №9. – С.26-31.
- 1176.*Наше позичкове товариство* (с. Орлівщина Новомосковського повіту) // *Рілля*. – 1912. – Число 2. – С.57-58.
- 1177.*Дописи* // *Маяк*. – 1914. – №25-26. – С.13.
- 1178.*З життя селянських товариств* // *Село*. – 1910. – №2. – С.7-8.
- 1179.*Селянин*. Як ми одкривали кредитове товариство / *Селянин* // *Рілля*. – 1914. – Число 3. – С.86-88.
- 1180.*Корреспонденції* // *Наше дело*. – 1910. – №9. – С.10-13.
- 1181.*Луговий С.* Як я став кооператором (оповідання) / *С.Луговий* // *Товариш: Кооперативний календар на рік 1919*. – К.: Видавництво „Дніпросоюзу”, 1919. – С.29-30.
- 1182.*Пецюра Д. М.* Вороньков Переяславского уез. Полтавск. губ. / *Д.Пецюра* // *Наше дело*. – 1910. – №23. – С.8.
- 1183.*Мандрика М.* Дзенгелівське ошадно-позичкове товариство / *М.Мандрика* // *Наша кооперація*. – 1914. – №1. – С.4-8.

1184. *Барановський Х.А.* До тридцятип'ятилітнього ювілею Олександра Давидовича Черненка / *Х.А.Барановський* // Кошарня. – 1918. – №45-47. – С.837.
1185. *Мацевич К.А.* Надо работать и искать людей / *К.А.Мацевич* // Хлебобороб. – 1908. – №5-6. – С.5-9.
1186. *Иванченко Е.А.* Из жизни Андреевского ссудо-сберегательного товарищества в Бердянском уезде Таврической губернии / *Е.А.Иванченко.* – Бердянск: Типо-литография Г.А.Эдигера и К⁰, 1903. – 44 с.
1187. *Мисевра М.П.* Ожидание открытия деревенского общества / *М.П.Мисевра* // Хлебобороб. – 1908. – №8. – С.47.
1188. Вісник Виділу дрібного господарства // Світова зірниця. – 1910. – №30. – С.11-12.
1189. Дописи // Засів. – 1911. – №11. – С.168.
1190. *Головко А.* Из дневника участкового агронома. На выставке / *А.Головко* // Хлебобороб. – 1908. – №12. – С.31-34.
1191. По Україні // Рілля. – 1913. – Число 3. – С.88-90.
1192. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №13. – С.8-9.
1193. *Подольский И.М.* Через полтора года в Бельчанском кр. т-ве / *И.М.Подольский* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. - №3. – С.63-64.
1194. Кузьминецький сільськогосподарський кружок // Світова зірниця. – 1908. – №6. – С.6-9.
1195. Дописи // Наша кооперація. – 1914. – №16-17. – С.25-26.
1196. З життя селянських товариств // Село. – 1909. – №12. – С.7.
1197. *Т-ко И.* Почин / *Т-ко И.* // Хлебобороб. – 1908. – №12. – С.40.
1198. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №12. – С.8-9.
1199. *Гриб Х.* Про наше село та односельців / *Ф.Гриб* // Маяк. – 1913. – №49. – С.11.
1200. *Галевич В.* Практичні поради по кооперації / *В.Галевич* // Село. – 1910. – №9. – С.13-14.
1201. Дописі // Слово. – 1908. – №27. – С.14-16.

1202. *Маташнюк І.* Село Ак-Мечеть Онанівського повіту на Херсонщині / *І.Маташнюк* // *Хлібороб.* – 1912. – №4. – С.240-241.
1203. *Малевиц В.* Практичні поради по кооперації / *В.Малевиц* // *Село.* – 1910. – №9. – С.13-14.
1204. *Письма з села* // *Світова зірниця.* – 1911. – №1. – С.8-9.
1205. *Вопросы и ответы* // *Хлібороб.* – 1912. – №12. – С.45.
1206. *Наш Г.* Гріхи наші / *Наш Г.* [спр. ім. 'я: *Н.Григор'єв*] // *Світло.* – 1913. – №6. – С.15-29.
1207. *І.В.* Товариські крамниці / *І.В.* [спр. ім. 'я: *І.А.Волошиновський*] // *Світова зірниця.* – 1906. – №29. – С.10-11.
1208. *Листи до редакції* // *Світова зірниця.* – 1906. – №23. – С.10.
1209. *Корреспонденция* // *Наше дело.* – 1912. – №15. – С.12-13.
1210. *Дід Павло.* Хліборобські листи до редакції / *Дід Павло* // *Хлібороб.* – 1910. – С.127-129.
1211. *А.Т.* Про книги / *А.Т.* // *Хлібороб.* – 1909. – С.147-148.
1212. *Дріб'язки з хліборобської справи* // *Хлібороб.* – 1910. – №4. – С.88-90.
1213. *По Україні* // *Рілля.* – 1911. – Число 18-19. – С.496-500.
1214. *Левитский Н.В.* К истории общественных запаршек. Стаття. Апрель 1900 года. Елисаветград. – Інститут рукопису НБУВ. – Ф.327. – №68. – 14 арк.
1215. *Скалон В.Ю.* Крестьянский банк и его недоимщики (Очерк деятельности банка в первое десятилетие (1883-1892 гг.)) / *В.Ю.Скалон* // *Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под редакцией проф. Московского университета А.А.Мануилова.* – М.: Издание Д.С.Горшкова; Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К⁰, 1904. – Выпуск II. – С.1-71.
1216. *Левитский В.Ф.* К решению аграрного вопроса / *В.Ф.Левитский* // *Аграрный вопрос. Сб. ст.* – М.: Беседа, 1907. – Т.II. – С.237-260.
1217. *Дописі* // *Слово.* – 1908. – №31. – С.13-15.
1218. *Федорко Ф.* Наша селянська недотепність / *Ф.Федорко* // *Хлібороб.* – 1908. – №19. – С.31-32.
1219. *Бутенко.* Селянське життя / *Бутенко* // *Хлібороб.* – 1908. – №20. – С.34-35.

- 1220.*Губський А.* Гуртом захистилися од скупників / *А.Губський* // Хлибороб. – 1912. – №7. – С.437-439.
- 1221.*Маташнюк І.* Про гуртові справи / *І.Маташнюк* // Хлибороб. – 1912. – №8. – С.480-481.
- 1222.*Тополя Д.* Двадцять п'ять років Голтянського сільськогосподарського кредитового кооперативного т-ва / *Д.Тополя* // Нова громада. – 1927. – №7. – С.28.
- 1223.*Дописі* // Слово. – 1908. - №22. – С.13-15.
- 1224.*Старый.* Из моих воспоминаний / *Старый* // Муравейник.– 1916.–№48-49. – С.937-939.
- 1225.*Фортуновський К.* Терниками – на битий шлях / *К.Фортуновський* // Світова зірниця. – 1911. – №42-43. – С.6-7.
- 1226.Дело инспекции мелкого кредита при Винницком отделении Государственного банка. Акты ревизий, финансовые отчеты и протоколы общих собраний Климовского ссудо-сберегательного товарищества. Балтский уезд. 7 марта 1914 года – 15 октября 1919 года. – ДАВО. – Ф.Д-62. – Оп.1. – Спр.94. – 102 арк.
- 1227.*Чого воно так !* // Хлібороб. – 1910. – №11. – С.179-181.
- 1228.*Не треба забувати* // Хлібороб. – 1910. – №13. – С.207-209.
- 1229.*Прокопченко С.* Среди кооператоров / *С.Прокопченко* // Хлибороб. – 1910. – №21-22. – С.7-10.
- 1230.*Дописі* // Слово. – 1908. – №28. – С.12-15.
- 1231.*По Україні* // Рілля. – 1912. – Число 7. – С.185-187.
- 1232.*Кооператор.* Потребительська кооперація і крайовий склад (лист із Сквирщини) / *Кооператор* // Рілля. – 1912. – Число 23. – С.697-698.
- 1233.*Из газет и журналов* // Наше дело. – 1910. – №4. – С.9-10.
- 1234.*Товариські банки* // Світова зірниця. – 1909. – №7. – С.6-8.
- 1235.*Торохтий Я.* Народные библиотеки при товариществах / *Я.Торохтий* // Хлибороб. – 1914. – №6. – С.249-252.
- 1236.*Григорович А.* Де ж читальники / *А. Григорович* // Хлібороб. – 1910. – №10. – С.175-176.

- 1237.*Зосіма*. Наші потреби і потребительне товариство / [Д.] *Зосімат* // Світова зірниця. – 1911. – №23. – С.1-3.
- 1238.Селянська кооперація // *Засів*. – 1911. – №20. – С.309-311.
- 1239.Дело со всеподданнейшим отчетом о состоянии Волынской губернии за 1910 год. 24 июля 1911 года – 29 июля 1911 года. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.641. – Од.зб.460. – 6 арк.
- 1240.*Кісіль Ф.* Київський повіт / *Ф.Кісіль* // *Хлибороб*. – 1912. – №9. – С.528.
- 1241.*Евдокимов А.* Из дневника кооператора / *А.Евдокимов* // *Хлибороб*. – 1913. – №1. – С.22-24, №2. – С.74-76, №3. – С.118-120, №4. – С.170-172.
- 1242.*Слобожанин*. Самі про себе / *Слобожанин* // *Маяк*. – 1914. – №25-26. – С.12-13.
- 1243.Гуртом // *Слово*. – 1908. – №47. – С.12-13.
- 1244.Дописи // *Засів*. – 1911. – №8. – С.119.
- 1245.Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №9. – С.10-12.
- 1246.*Обыватель*. Хроника кооперативного дела. Полого-Вергуновское общество потребителей / *Обыватель* // *Хуторянин*. – 1911. – №1. – С.26-28.
- 1247.Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №40-41. – С.11-13.
- 1248.*Белкин А.И.* Зазиминское потребительское общество Козелецкого уезда / *А.И.Белкин* // Наше дело. – 1910. – №11. – С.11-12.
- 1249.Дописи // *Засів*. – 1911. – №27. – С.420.
- 1250.*Кухарь Н.А.* Диканька / *Н.А.Кухарь* // *Хуторянин*. – 1911. – №15-16. – С.413-414.
- 1251.Письма з села // Світова зірниця. – 1911 – №14. – С.9-11.
- 1252.Хроніка // Наша кооперація. – 1914. – №10-11. – С.41-43.
- 1253.Дописи // Наша кооперація. – 1914. – №6. – С.22-25.
- 1254.Дописі // *Слово*. – 1908. – №48. – С.14-15.
- 1255.*Д.Л.* Дописи / *Д.Л.* // Село. – 1910. – №23. – С.7.
- 1256.Дописи // *Засів*. – 1911. – №10. – С.152.
- 1257.*Недоля Н.* Історія Кісільвського споживчого т-ва / *Н.Недоля* // Наша кооперація. – 1914. – №6. – С.3-6.

1258.Селянська кооперація // Засів. – 1911. – №24. – С.373-374.

1259.*Травинов С.* Ближе к населению / *С.Травинов* // Сплотчина. – 1913. – №5. – С.93-94.

1260.*Геращенко А.* Старо-Сенжаровское кредитное товарищество Полтавского уезда / *А.Геращенко* // Хуторянин. – 1911. – №10. – С.275.

1261.Велико-Булуцкое кредитное товарищество // Южно-русский потребитель. – 1915. – №6-7. – С.25.

1262.Землянское кредитное т-во. Общее собрание // Южно-русский потребитель. – 1915. – №6-7. – С.26.

1263.*Н.К.* В Валковском обществе сельского хозяйства (Харьков. губ.) / *Н.К.* // Хуторянин. – 1913. – №20. – С 568-569.

1264.*Н.П.* Наші хліборобські справи / *Н.П.* // Хлебороб. – 1908. – №12. – С.40.

1265.*Жмурченко Н.* Юрченковское общество / *Н.Жмурченко* // Хлебороб. – 1908. – №21. – С 49-50.

1266.*Бутенко Т.С.* Село Люботин Харьковской губ. / *Т.С.Бутенко* // Хлебороб. – 1912. – №1. – С.41.

1267.*Зосіма.* Письма з села / [*Д.*] *Зосімато* // Світова зірниця. – 1911. – №37. – С.11.

1268.Дописи // Засів. – 1911. – №39. – С.614-615.

1269.Дописи // Наша кооперація. – 1914. – №12. – С 22-27.

1270.*Оленин Р.* Потребительные общества в Киевской губ. / *Р.Оленин* // Союз потребителей. – 1908. – №43. – С. 858-861.

1271.Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №13. – С.8-9.

1272.*Силенко А.* Годі на людей покладатись! / *Силенко А.* [спр. ім.'я: *А.Г.Терниченко*] // Село. – 1909. – №14. – С.7-8.

1273.*Головко А.* Недоразумение / *А.Головко* // Хлебороб. – 1908. – №11. – С.25-28.

1274.Дописи // Хлібороб. – 1910. – №6. – С.116-117.

1275.Подъем кооперативного движения // Вестник кустарной промышленности. – 1914. – №10. – С.79-81.

1276. *Гр-ч А.* Из кооперативных впечатлений / *Гр-ч А.* // Южно-русский потребитель. – 1915. – №4. – С.19.

1277. По Україні // Рілля. – 1914. – Число 10. – С.314-316.

1278. Дело инспекции мелкого кредита при Винницком отделении Государственного банка. Устав, акты ревизий и протоколы общих собраний Яланецкого ссудо-сберегательного товарищества Ольгопольского уезда. 6 сентября 1907 года – 1 июля 1917 г. – ДАВО. – Ф. Д-62. – Оп.1. – Спр.188. – 437 арк.

1279. Дописи // Наша кооперація. – 1914. – №10-11. – С.36-40.

1280. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №12. – С.9-11.

1281. *Ковалевський Н.* Из жизни сельскохозяйственных обществ / *Н.Ковалевський* // Хлибороб. – 1910. – №9. – С.16-17.

1282. *Залунін А.* З Херсонщини (м.Новгородка) / *А.Залунін* // Хлибороб. – 1912. – №9. – С 528-529.

1283. *Мезенцев В.И.* Земельное дело и земельные законы / *В.И.Мезенцев* // Хлебороб. – 1909. – №5. – С.29-33.

1284. В Дергачевском обществе сельского хозяйства // Хлебороб. – 1908. – №17. – С.35-36.

1285. Селянська кооперація // Засів. – 1911. – №19. – С.290-292.

1286. Известия по вопросам кооперации // Селянин. – 1909. – №2. – С.47-50.

1287. Кооперативна хроніка // Наша кооперація. – 1913. – №5. – С.19-21.

1288. Про діяльність земств та товариств // Рілля. – 1912. – Число 9. – С 252.

1289. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №21. – С.9.

1290. Бромлянське кредитне товариство // Світова зірниця. – 1909. – №3. – С.7.

1291. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №27. – С.9-10.

1292. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №15. – С.11.

1293. Совещание представителей кредитных товариществ в Харьковской губернии // Хлибороб. – 1909. – №5. – С.25-27.

1294. *Вятровский Т.* Кооперативный съезд на Подолии / *Т.Вятровский* // Наше дело. – 1909. – №1. – С.9-10.

1295. *Федерук Г.* Живе слово / *Г.Федерук* // Маяк. – 1913. – №22. – С.11-12.

1296. До читачів // Рілля. – 1911. – Число 14. – С.381-387.

1297. Совещание представителей кредитных товариществ в Харьковской губернии // Хлибороб. – 1909. – №5. – С.25-27.

1298. *Силенко А.* Вражіння з кийвського кредитового з'їзду / *Силенко А.* [спр. ім. 'я: *А.Г.Терниченко*] // Рілля. – 1912. – Число 15. – С.402-404.

1299. *А.С.* Волинський кредитовий з'їзд / *А.С.* // Рілля. – 1913. – Число 16. – С.438-440.

1300. *Лагунов С.* Второй Всероссийский кооперативный съезд / *С.Лагунов* // Заветы. – 1913. – №8. – Отдел 2. С.132-145.

1301. *Мацеевич К.А.* После съезда / *К.А.Мацеевич* // Хлибороб. – 1914. – №9. – С.389-392.

1302. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №25. – С.9-11.

1303. Хроніка // Рілля. – 1913. – Число 14-15. – С.390.

1304. *П.С.* Коло кредитового товариства / *П.С.* // Рілля. – 1913. – Число 9. – С.245-247.

1305. По Україні // Рілля. – 1912. – Число 10. – С.282-283.

1306. Корреспонденции // Наше дело. – 1912. – №8. – С.13-15.

1307. *Барыч.* Обмен мнений / *Барыч* // Муравейник. – 1916. – №5. – С.85-86.

1308. *Кооператор.* Еще о кооперативных “недоразумениях” / *Кооператор* // Хлибороб. – 1915. – №4. – С.191-192.

1309. *Присяжнюк Ю.П.* Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / *Присяжнюк Ю.П.*; Черкаський національний університет; Наукове товариство істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.

1310. Корреспонденция // Наше дело. – 1910. – №3. – С.8-11.

1311. *В.А.* Весело-Терновское кредитное товарищество (Екатеринославской губ.) / *В.А.* // Хлибороб. – 1912. – №8. – С.485.

1312. Юрченковское об-во потребителей Волчанского уезда // Южно-русский потребитель. – 1915. – №5. – С.22-23.

1313. *Машута И.* Славгородское кредитное товарищество (Харьковской губернии) / *И. Машута* // Хлібороб. – 1912. – №7. – С.432-433.

1314. Допис // Хлібороб. – 1910. – №2. – С.57-59.

1315. *Любимов В.* Священник, учитель ... во главе сплотов / *В. Любимов* // Сплотчина. – 1914. – №6. – С.93-95.

1316. *Стор-нко Я.* З практики гуртування. Велика робота і малі діла / *Я. Стор-нко* // Рілля. – 1911. – Число 15. – С.432-433.

1317. Справочная книга для сельских товариществ / *Под ред. К.А.Мацевича.* – Харьков: Издание Харьковского комитета содействия сельской кооперации - Печатное искусство, 1913. – 396 с. + 153 с.

1318. Список учредителей товарищества и сведения о личном составе управления. 27 февраля 1909 г. – 10 мая 1917 г. – ДАЧО. – Ф.325. – Оп.1. – Спр.2. – 17 арк.

1319. *А.Ш.* Самі про себе. Наші справи / *А.Ш.* // Маяк. – 1913. – №20. – С.13.

1320. Хроника // Наше дело. – 1910. – №3. – С.11-12.

1321. Про товариську роботу // Хлібороб. – 1910. – №10. – С.165-167.

1322. *Галєвич В.* Практичні поради по кооперації / *В. Галєвич* // Село. – 1910. – №30. – С.11.

1323. Дело инспекции мелкого кредита при Винницком отделении Государственного банка. Отчеты о деятельности, протоколы заседаний и перепись Карповецкого ссудо-сберегательного товарищества Проскуровского уезда. 11 февраля 1914 года – 23 января 1917 года. – ДАВО. – Ф. Д-62. – Оп.1. – Спр.91. – 37 арк.

1324. *Яровий А.* Не вдержався / *А. Яровий* // Наша кооперація. – 1914. – №10-11. – С.5-7.

1325. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №30. – С.9-11.

1326. Дописи // Село. – 1910. – №7. – С.8.

1327. По Україні // Маяк. – 1913. – №46. – С.13-15.

1328. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №46. – С.11.

1329. Вісник Виділу дрібного господарства // Світова зірниця. – 1909. – №5. – С.11-12.
1330. Вісник Виділу дрібного господарства // Світова зірниця. – 1909. – №19. – С.11-12.
1331. Вісник Виділу дрібного господарства // Світова зірниця. – 1909. – №17. – С.11-12.
1332. *Вирченко С.* Надєжди на кооперацію / *С.Вирченко* // Хлибороб. – 1909. – №8. – С.12-15.
1333. Корреспонденція // Наше дело. – 1909. – №1. – С.10-11.
1334. З життя селянських спілок // Село. – 1910. – №1. – С.11-12.
1335. Дописи // Рідний край. – 1909. – №11. – С.12-13.
1336. Дописи // Маяк. – 1914. – №23. – С.12-13.
1337. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №22-23. – С.10-11.
1338. По обществам // Наше дело. – 1910. – №20. – С.5.
1339. *Товариш.* З практики гуртування. Сьогорішні сподіванки / *Товариш* // Рілля. – 1911. – Число 6. – С.182-183.
1340. *С-ко А.* Громада – великий чоловік / *С-ко А.* // Маяк. – 1913. – №19. – С.11-12.
1341. Дописи // Маяк. – 1913. – №25. – С.12-14.
1342. *Сидоренко С.* Из впечатлений инструктора / *С.Сидоренко* // Наше дело. – 1910. – №20. – С.6-7.
1343. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №21-22. – С.13-14.
1344. *Слухач курсів М.Л.* Хвальшива наука / *Слухач курсів М.Л.* // Рілля. – 1912. – Число 3. – С.87-89.
1345. *Н.Н.* Счетоводческие курсы в г. Ровно для служащих в кр. сплотах / *Н.Н.* // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1910. – №3. – С.43-44.